

«TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI»

MÖVZU 1.

İQTİSADI TƏNZİMLƏMƏ SİSTEMİNDƏ TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARININ YERİ VƏ ROLU.

PLAN:

1. Təbiətdən səmərəli istifadə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm amili kimi.
2. Təbiətdən istifadə haqqında müasir dünya görüşü.
3. İqtisadi tənzimlənmə mexanizminin səmərəli fəaliyyətində təbiətdən istifadənin hüquqi əsaslarının yeri və rolu.
4. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təbiətdən istifadənin hüquqi əsasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri.
5. Təbiətdən istifadənin hüquqi bazası və onun elementləri. Təbiətdən istifadənin tənzimlənməsi sahəsində normativ-hüquqi aktlar, onların rolu və əhəmiyyəti.
5. Qlobal ekoloji təhlükəsizlik məsələləri.
6. Təbiətdən istifadə sahəsində qüvvədə olan qanunların və digər normativ-hüquqi aktların təsnifləşdirilməsi.

Təbiətdən səmərəli istifadə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm amili kimi

Ən kiçik hissəciklərdən tutmuş ən böyük səma cisimlərinə qədər bütün kainat əbədi əmələgəlmə və yoxaçıxma prosesində fasiləsiz hərəkətdə və dəyişməkdədir. Həmin proses spesifik qanunları ilə maddi varlığın əhəmiyyətli dərəcədə cəmiyyətin varlığını şərtləndirən xüsusi sahədir.

Bəşəriyyət öz mövcudluğuna görə təbiətə borcludur. İnsanlar təbiətdə özlərinə lazım olan şeyi tapmadıqda təbiət materialından istifadə edərək onu özləri yaratmışlar. Maddi istehsalda əmək təbiəti dəyişdirməyin vasitəsi kimi çıxış edir.

İnsan təkcə təbiətin predmetlərinin formalarını dəyişdirmir, həm də həmin predmetlərdə özünün şüurlu məqsədini təcəssüm etdirir. O, təbiətə təsir edərək onu dəyişdirməklə bərabər öz təbiətini də dəyişdirir.

Dəyişdirilmiş, məhsuldar hala çevrilmiş təbiət insanın gələcək inkişafı üçün həlledici şərtə çevrilir. İnsan özü təbiətdən yaransa da, təbiətin ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Bununla yanaşı insan təbiətə qarşı həmişə bir təbii-sosial qüvvə kimi durur.

Təbiət maddi rifah istehsalı prosesinin daimi, əbədi və zəruri şərtidir. Təbiətin verdiyi və insanın ondan aldığı şeylər istehsalın və həyatın əsasıdır. Təbii şərait istehsalın müxtəlif sahələrinin inkişafı və yerləşməsinə həlledici təsir göstərir. Həmin şərait ya inkişafı asanlaşdırır, yaxud da maddi istehsahın inkişafını çətinləşdirir, bununla da əmək məhsuldarlığının ar-tımına birbaşa və dolaylı təsir edir.

Maddi istehsalda insan öz həyatı üçün təbiəti mənimsəyir. Bununla yanaşı istehsalda kortəbii, lokal və qlobal proseslər fəaliyyət göstərir.

Tarixən insan təbiəti öyrənir və ondan istifadə edir. İndi demək olar ki, təbiətdə «toxunulmamış» sahə qalmamışdır. Qədim dövrlərdən başlayaraq insan maddi mədəniyyəti, yaxud «ikinci təbiəti - insaniləşdirilmiş təbiəti» yaradır. İnsan tərəfindən yaradılmış predmetlər, təbiətdə edilmiş dəyişikliklər təbiətin öz predmet və hadisələri kimi real və obyektivdir. İnsanın təbiətin kortəbii qüvvələrinin təsirindən qismən mühafizə edilməsi onu təbiətdən təcrid etmir, əksinə onu təbiətlə getdikcə yaxınlaşdırır, təbiətin daha geniş şəkildə maddi istehsal prosesinə daxil edilməsinə şəvq edir. Kimyəvi birləşmələrin təbiətdə sintezini, canlı orqanizmlərin çirklənmiş ətraf mühitə uyğunlaşmasını və s. buna misal göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, insanın ətraf mühitə mənfi təsiri 3 növ sə-ciyyələninir:

- 1) ətraf mühitin çirkləndirilməsi;
- 2) təbii ehtiyatların tükənməsi;
- 3) təbii mühitin dağıdılması.

Ətraf mühitin çirklənməsi, təbii sərvətlərin tükənməsi və təbii ekoloji tarazlığın pozulması qorxusu, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləməyin yeni formasını yaratmışdır ki, bu da təbiətin mühafizəsi adlanır. Bununla bağlı insanın fəaliyyəti ətraf mühitə qarşı insanın apardığı ardıcıl fəaliyyətə qarşı yönəlmiş əks

reaksiya formasıdır ki, onun da əsas məqsədi cəmiyyət və dövlətin köməyi ilə təbiət və cəmiyyət ara-sındakı münasibətləri daha səmərəli tənzimləməkdir.

Təbii sferada olan bütün mürəkkəbliyə, təbiət elmlərinin lazımi səviyyədə olmadığına baxmayaraq, alimlər ekologiya hüququnun elmi-metodoloji əsasının işlənilib hazırlanması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinə dair bir sıra əsas müddəalan işləyib hazırlamışlar.

Bu müddəalara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Optimal təbii şərait təminatı olmadan insan varlığının qeyri- mümkünlüyü;
2. Ətraf mühitə insan fəaliyyətinin səmərəli təsirinin labüdlüyü;
3. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin tarixi qanunauyğunluğu;
4. Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin iqtisadi qiymətləndirilməsi;
5. Təbiət vahid sistem, istehsalat əməliyyatları isə idarə və müəssisə çərçivəsində sosial sistemlər olmaqla inteqrasiya yaradırlar.

Əgər təbiətdən istifadə sahəsində planlı, səmərəli apanılmasa, istehsalat labüd şəkildə təbiətin vahidliyi və bütövlüyünə zərər vuracaqdır.

Yaşadığımız cəmiyyətin hər bir üzvi ətraf mühitin qorunmasını dərk etməlidir. Ətraf mühitin qorunması problemi dünyavidir və bütün dövlətlər onun qorunması tədbirlərini işləyib hazırlmalı həyata keçirilməsinə nəzarət etməlidirlər. Ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin ümumi metodlarına əsaslanır. Bununla yanaşı ətraf mühitin tənzimlənməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

1. Psixoloji – sosial dərk etmə.
2. İnziabti qaydalar.
3. Elmi – texniki inkişaf.

Cəmiyyətin hər bir üzvi dərk etməlidir ki, o təbiətin bir hissəsidir və o, ətraf mühitdən asılıdır. Buna görə də o, istehsalat mühitini qorumaq, onun çirklənməsi hallarının qarşısını almağa çalışmalıdır.

Dövlət ətraf mühitin mühafizəsini inzibati yolla tənzim etməlidir. Bunun üçün vergi siyasətindən geniş istifadə edilir.

Xüsusi nəzarət komitələri dövrü olaraq sənaye müəssisələrinin ətraf mühitin

çirklənməsi normasını ölçərək onlara nəzarət edir. Həmin müəssisələr bu normaları pozarlarsa, onlara böyük həcmli vergilər qoyurlar.

Ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsinin bir metodu da ETT-nin inkişafına nəzarət edilməsidir. Texnologiyaların yaradılması elə layihələndirilməlidir ki, ətraf mühitin çirklənməsi az olsun. Bura tullantısız texnologiya yaradılması, istehsal tullantılarından təkrarən istifadə olunması və s. aiddir.

Beləliklə, dövlətin ekoloji siyasətinə, ətraf mühitin qorunması və təbii resurslardan səmərəli istifadə olunmasının tənzimlənməsi tədbirlərinə aiddir:

1. Yerüstü və yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması.
2. İstehsal tullantılarından səmərəli istifadə olunması.
3. Günəş və külək enerjisindən istifadə olunması.
4. Təbii hadisələrdən istifadə olunması.
5. Geotermik resurslarından istifadə olunması.
6. Nüvə enerjisindən istifadə olunması.

İstehsal tullantılarından səmərəli istifadə olunması da dövlətin ekologiya siyasətinin əsas istiqamətidir.

Məsələn, Sumqayıt boru prokat zavodunun tullantısı olan şlakdan sement alınmasında istifadə olunur. Üzvü tullantılardan gübrə alınır, şüşə tullantılarından şüşə borular istehsal olunur, metal yonqalarından kəsici alətlər alınır, məişət zibilindən kərpic alınır, qətran tozundun gübrə kimi istifadə olunur, ağac kəpəyində penoplast alınır və s.

Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması üçün çirkab sularını təmizləyən qurğulardan istifadə olunur. Həmin qurğular gün ərzində 38 min kub m. məhsuldarlığa malikdirlər.

Qaz tullantılarının tutulub təmizlənməsi qurğuları saatda 205 min kub.m. məhsuldarlığa malikdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri, təşkilati-texniki tədbirləri də əhatə edir.

I. Ətraf mühitin mühafizəsinin sənaye üsulu.

1. Emal üçün ayrılmış xammalın hazırlanması (xammalın müxtəlif maddələrdən təmizlənməsi)

2. Son məhsulun alınması üsulunun dəyişdirilməsi (onun aqreqat vəziyyətinin dəyişdirilməsi.)

3. Texnologiyanın təkmilləşdirilməsi (daha mütərəqqisinin tətbiq edilməsi)

II. Ətraf mühitin mühafizəsinin səhiyyə üsulu.

1. Tullantıların təmizlənməsinin səmərəli üsulunun tapılması.

2. Əlavə məhsulun alınması üçün əlavə istehsal texnologiyasının yaradılması.

Dövlətin ekoloji siyasəti reallaşdırılarkən həyata keçirilən tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyi də nəzərə alınmalıdır.

Ümumi formada təbiətin mühafizəsi tədbirlərinin səmərəliliyinin ölçülməsi aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

1. Əgər qoyulmuş vəsait müəyyən iqtisadi bölmədə mənfəət verirsə təbiəti mühafizə xərclərinin effekti – təbiətin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması nəticəsinin səmərəliliyini əks etdirir.

2. Təbiəti mühafizə tədbirlərinin effektliliyi dəqiq regional xarakter daşıyır. Çünki bu tədbirlərin həyata keçirilməsi bütün regional ərazisini əhatə edir.

3. təbiəti mühafizə tədbirlərinin effekti metrik (ölçülən) xarakter daşımır. Bu insanların sağlamlığında, istirahətində, xəstələnmələrinin sayının azalmasında ifadə olunur.

Təbiəti mühafizə tədbirlərinin effektinin ölçülməsi : iqtisadi və sosial istiqamətlərdə aparılır.

Iqtisadi effekt – canlı və keçmiş əməyin itkisinin azalmasını, ona qənaət edilməsini əks etdirir.

Sosial effekt – tədbirin həyata keçirilməsi nəticələrinin xərclərə olan nisbətidir. Göründüyü kimi ətraf mühitin qorunması təbii resurslardan səmərəli istifadə edilməsi dövlətin kompleks ardıcıl həyata keçirdiyi tədbirlər sistemi ilə bağlıdır.

Təbiətdən istifadə haqqında müasir dünya görüşü.

Sözün geniş mənasında ekologiya - cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsidir. Daha müfəssəl desək insanın hər bir fəaliyyəti, ətraf mühitin dəyişməsi və təbii resurslardan istifadə şəraiti ilə əlaqədardır.

Qısa mənada təbiətdən istifadə- ətraf mühitin mühafizəsi və təbii resurslardan

ilkin mənimsənilməsi, istifadəsi üzrə insan fəaliyyətinin xüsusişdirilmiş sistemdir.

Bütövlükdə təbiətdən istifadə təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq insanların təbiətə təsiridir, onunla əlaqəsidir.

Müasir dövrdə təbiətdən istifadəyə aşağıdakı istiqamətlərdə baxılır:

1.Cəmiyyətin təbii resurslarla təmin olunmasına və ətraf mühitin keyfiyyətinin saxlanılmasına istiqamətlənmiş məqsədyönlü fəaliyyət kimi .

2.Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində yaranan münasibətlər sistemi kimi.

Təbiətdən istifadəni, insanları ətraf mühitin dəyişdirilməsi ilə birbişi və dolayı yolla əlaqədə olan fəaliyyətinin xüsusi növü kimi də baxmaq olar. Bu zaman təbiətdən istifadənin qövləri ayrılır;

- Əsas – (kənd təsərrüfatı, meşə, su təsərrüfatı, hidroenerji)
- Köməkçi – (istehsal prosesində sudan istifadə)
- Əlavə, kənar – (ətraf mühitin çirklənməsi).

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən təbiətdən istifadə iki növdə həyata keçirilir;

ümumi və xüsusi. Ümumi təbiətdən istifadə heç bir xüsusi razılıq, icazə, rüsxət tələb etmir. Bu insanlara verilmiş təbii hüquq əsasında həyata keçirilir. Bu onların dünyaya gəlməsi və yaşaması üçün verilmiş insani hüquqlardır. (məsələn insanlar nəfəs almalıdır, günəşdən qızınmalıdır və s.)

Xüsusi təbiətdən istifadə isə müvafiq dövlət orqanlarının (müəssisələrin, təşkilatların) qanunçuluğu əsasında həyata keçirilir. Onlar məqsədli xüsusiyyət daşıyırlar. Məsələn, torpaqdan, sudan, meşələrdən, yerin təkindən, fauna və floradan istifadə qanunları.

Təbiətdən istifadə iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olmaqla, mürəkkəb təşkilati struktura malikdir. Buna görə də ona aşağıdakı səviyyələrdə baxılır:

- Makrosəviyyədə.
- Regional səviyyədə.
- Mikrosəviyyədə.

Makrosəviyyə, təbii resursların aşkar edilməsi, çıxarılması, onların təkrar istehsalının həyata keçirilməsi, təbii resursların uçota alınması və ətraf mühitin

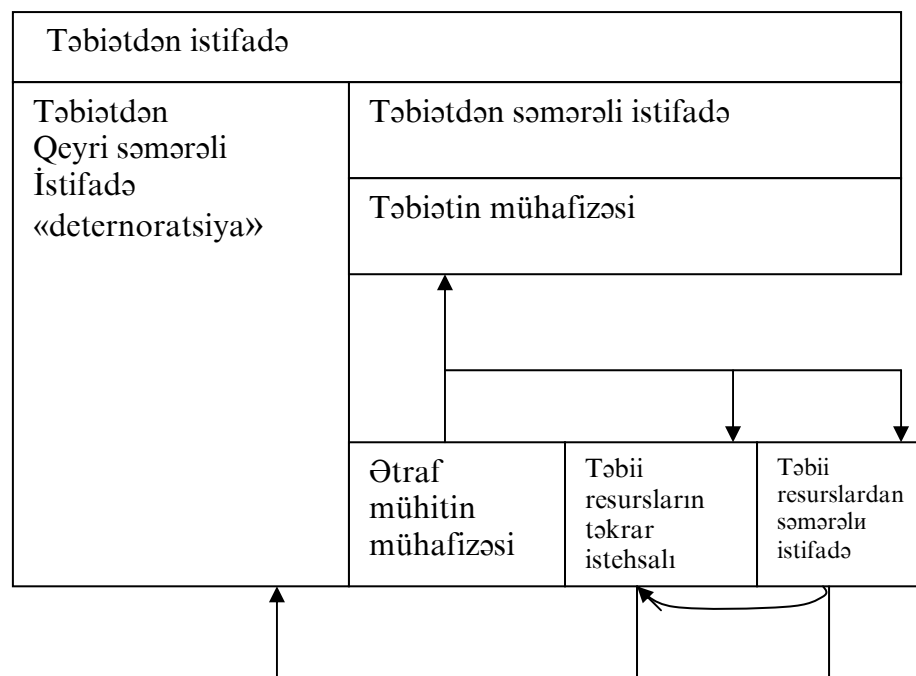
mühafizəsinin təşkil edilməsi fəaliyyətlərini əhatə edən xüsusi orqanlar sistemidir. Bu orqanların tərkibi get-gedə genişləndirilməkdədir. Məsələn, maşınqayırma və cihazqayırma sənaye sahələrin də xüsusi tərtibi mühafizə bloklarının yaranması, ekoloji xidmət sektorunun təşkil edilməsi və s.

Regional səviyyədə, regionda fəaliyyət göstərən infrastruktur sahələri əhatə edir. Məsələn, tullantıların toplaşması, emal edilməsi, su axınları sistemi, təmizləyici komplekslər, regional ekoloji monitorinq sistemi, ərazinin qorunması və müdafiyyə edilməsi.

Mikrosəviyyədə – təbiətdən istifadəyə xidmət edən sahələr nəzərdə tutulur. Məsələn, ekoloji xidmət bölməsi, şöbələri, sexləri. Onların əsas vəzifəsi istehsalda texnoqen vəziyyətin yaranmasına nəzarət etməkdir.

Təbiətdən qeyri səmərəli istifadə olunması ekoloji böhranlara gətirir, əksinə təbiətdən səmərəli istifadə olunması isə nəinki maddi nemət alınmasına habelə ətraf mühitin mühafizəsinə səbəb olur.

Qrafik 1.

Təbiətdən səmərəli və səmərəsiz istifadə bir-birindən fərqləndirilməlidir.

Təbiətdən səmərəli istifadənin mahiyyəti, xətti iqtisadiyyatı, dairəvi iqtisadi

prosesə çevirməkdən ibarətdir. Yəni istehsal prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, tullantılar, zay məhsullar təkrar xammal kimi istifadə oluna bilsin. Bu ekosistemin yüklənməsini azaldır, təbiətdən istifadəni sərfəli edir.

Təbiətdən, qeyot səmərəli istifadə ətraf mühitə antropogen təsirləri əhatə edir. Yəni ətraf mühitin çirklənməsi, təbii landşaftın korlanması, ayrı-ayrı bitki və heyvan növlərinin məhv edilməsi, ekosistemin elementləri arasında baş verir ki, bu da «demerioresiya» adlanır. (pisləşmə, xarab olma).

Təbiətdən istifadədə mülkiyyəti hüquqi münasibətləri.

Bütün dünyada cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsindəki ziddiyyətlərin mövcud olması, təbii resurslara mülkiyyət hüququnun qeyri müəyyənliyindədir. Ancaq və ancaq dəqiq mülkiyyət hüququnun olması təbiətə dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinə iqtisadi mexanizmlərin ekoloji sferaya yayılmasını genişləndirə bilər. Buna görə də ekoloji-iqtisadi problemlərlə məşğul olan bütün tədqiqatçıların diqqət mərkəzində təbii resurslara mülkiyyət hüququnun müəyyənləşdirilməsi durur.

İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, təbii resurslara mülkiyyət hüququ müəyyən edilməlidir. Təbii resurslar dövlətə və xalqa məxsus olduğu üçün mülkiyyət hüququ hamiya şamil edilir. Yəni, təbii resurslardan hamı istifadə edə bilər, buna görə də ondan kimin necə istifadə etməsinə nəzarət etmək mürəkkəbdir. Buna görə də onlar xüsusişəkilə və alqı-satqı obektinə çevrilə bilməzlər. (Hava hövzəsi, çaylar, iri ekoloji sistemlər, landşaft, səs və elektromaqnit spektrləri). Deməli təbii resurslara mülkiyyət münasibətlərində başlıca vəzifə mülkiyyət subektinin kimin olmasını müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət haqqında qanununda göstərilir ki, respublika ərazisi hüquqlarında torpaq (xüsusi mülkiyyətə verilməmiş sahələr) yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, xüsusi mülkiyyətdə olmayan bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikası dövlətinin müstəsna mülkiyyətidir: habelə Respublika öz ərazisinə bitişik Xəzər dənizi iqtisadi zonasının ehtiyatlarına beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hədlərdə sahiblik, onlardan istifadə və onlar barəsində sərəncam hüququna malikdir.

Göründüyü kimi, torpaq dövlətin mülkiyyəti olmaqla yanaşı, xüsusi mülkiyyətə

də verilə bilər. Bir tərəfdən o, dövlətin müstəsna hüquqi obektidir, alqı-satqıya məruz qala bilməz, digər tərəfdən xüsusi mülkiyyətə verilə bilər. Bu halın özü ziddiyyətlidir. Çünki belə halda ondan istifadə üzərində nəzarət çətinləşir. Buna görə də ilk əvvəl təbii resursların hansı obektlərinin sərhədlərdə və mülkiyyətin hansı formasında subyektə verilməsi müəyyən edilməlidir.

Təbii resursların, ətraf mühitin elementlərinin mülkiyyətə verilməsi sərhədlərinin müəyyən edilməsində əsas prinsip kimi ekoloji sistemin bütövlüyünün-vahidliyinin qorunması nəzərə alınır. Bu zaman elə obyektlərin bütövlüyü nəzərdə tutulur ki, onlarda tarazlılıq-nizamlılıq təmin oluna bilsin. Məsələn hava hövzəsində istifadə olunması. Bu zaman dövlət təyyarələrinin uçuşu ilə yanaşı xüsusi (çarter) reyslərdə fəaliyyət göstərirlər. Bu isə təbii sistemin iştirakçıları ilə onu idarə edənlər arasında mübahisələrə səbəb ola bilər. Buna görə də təbii sistem qorunub saxlanılmasını və təkrar istehsalını həyata keçirməyi bacaran mülkiyyətin olmasını tələb edir. Mülkiyyət münasibətlərinin belə tənzimlənməsi məqsədi ilə müxtəlif təyinatlı qanunlar fəaliyyət göstərməlidir. (hava hövzəsindən istifadə olunması haqqında qanun, su resurslarında istifadə qanunu və s.)

Mülkiyyət obekti müəyyən edilərkən, ekosistemin tamlığı-vahidliyi prinsipindən əlavə resursların məhdudluğu prinsipi də nəzərə alınmalıdır. Əgər ətraf mühitin resursları boldursa (limitləşdirilməmişdirsə) bu zaman mülkiyyət hüququnun müəyyən edilməsi mübahisə döğurmür. Əksinə, qlobal xarakterli təbii mühit ona neqativ təsir göstərilməsi nəticəsində tükənməyə meyllidir. Məsələn balıq ehtiyatının azalması.

Mingəcevir Su Elektrik Stansiyasının tikilməsi Respublikanın enerji tələbatının ödənilməsində mühüm rola malik olmuşdur. Lakin onun mənfi tərəfidə vardır. Belə ki, balıqlar Xəzər dənizindən Kür çayı boyunca yuxarıya doğru hərəkət edirlər ki, şirin suya tökülən kürü Xəzərin duzlu suyuna düşən müddətə qədəo canlıya çevrilə bilsin. Lakin onlar SES-in su axırını yarıb keçə bilmirlər. (çünki həmin su azardan su çox sürətlə çıxır). Nəticədə kürünü vaxtından əvvəl tökməyə məcbur olurlar. Bu isə kürünün canlıya çevrilməsi müddəti ilə uyğun gəlmir. Onlar dənizə çatanda canlı yox, kürü vəziyyətində olurlar ki, buda onların məhvinə səbəb olur. Bu səbəbdəndə vaxtilə

müxtəlif balıq növləri ilə zəngin olan Kür çayında ində balıq tapmaq müşkənlməsələyə çevrilmişdir.

Təbii obektlərə mülkiyyət subyekti təsis edilərkən ekoloji-iqtisadi ictimailəşmə dinamikası ilə əlaqədar proses də nəzərə alınmalıdır. Ekoloji-iqtisadi ictimailəşmə, istehsalın ictimai xarakter daşması ilə əlaqədar olub, təbiətlə cəmiyyət arasında enerji və informasiyaların mübadiləsi formasında çıxış edir. Bu özünü təbii-istehsal kompleksləri, sahələrarası sənaye qovşaqları, ərazi- istehsal birlikləri tullantısız istehsal müəssisələri və s.formalarda büruzə verir. Ekoloji-iqtisadi ictimailəşmə ekoloji-iqtisadi sistemin vahidliyi tamlığı prinsipi əsasında müəyyən edilir.

Ekoloji-iqtisadi ictimailəşmə təbii resurslardan istifadənin ərazi təşkili prinsipi ifadə edir. Çünki, ətraf mühitin təmizliyi, bölünməz olmaqla kollektiv tələbatı ödəyən nemətdir. Bu onun təbii ictimai xarakterinin təbii olması ilə əlaqədardır.

Ekoloji-iqtisadi ictimailəşmənin mahiyyəti müxtəlif proseslərin qapalı ekoloji-istehsal dövriyyəsinə qovuşmaq, bununla da ekoloji sistemin və ətraf mühitin çirklənməsi xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasından ibarətdir. Ekoloji-iqtisadi ictimailəşdirmə elə texnoloji istehsal tipi tələb edir ki, təbii mühitin imkanlarına əsaslanmış olsun.

Torpaq və təbii resurslardan istifadə üçün böyük səlahiyyətlərə və sərəncam verici hüquqa malik olan subyektlərin təsbit edilməsi zamanı yuxarıda qeyd olunan prinsiplərdən əlavə təbii sərvətin ictimai dəyərliliyi (qiymətliliyi) də nəzərə alınmalıdır.

Təbii resurslara mülkiyyət formalarına vəsaitlərin kapital tutumu və dövriyyə sürəti də təsir göstərə bilər. Həmçinin təbiətdən istifadədə mülkiyyət münasibətlərinin formalaşmasında xalqın, millətin qədim adət və ənənənin nəzərə alınması vacibdir. Təbiətə münasibətdə hələ də bəzi xalqlarda, millətlərdə haram edilmiş adətlər qalmaqdadır (məsələn islam dini bəzi məhsullardan istifadəni qadağan edir). Bunlar təbiəti mühafizə qanunlarında yazılmamış əvvəlki nəsillərdən bu günə kimi gəlib çıxmış adətlərdir.

Mülkiyyət hüququ, müxtəlif formalarda özünü büruzə verir; - sahib olmaq, istifadə etmək, sərəncam vermək. Bunlar da öz növbəsində mülkiyyət subyektlərinin

müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Onlar əsasən mülkiyyətin üç funksiyasına əsaslanırlar:

1. Sərvətin məxsusluğunun müəyyən edilməsi və qeydə alınması.
2. İstehsal vasitələrindən istifadəyə daima maraq göstərmək mənbəyi kimi çıxış etmək.
3. Mülkiyyətdən effektiv istifadə və onun taleyi haqqında məsuliyyət daşımaq.

Birinci funksiya sərvətin xalqa məxsusluğunu, onun mülkiyyəti olduğunu ifadə edir. Mülkiyyətin qalan iki funksiyası isə aktiv vadaredici xarakterə malik olub mülkiyyət subyektlərinin şəxsləndirilməsini tələb edir.

Təbii obektlərdə mülkiyyət funksiyasına baxılarkən mühüm məsələlərdən biri də ona sistem kimi; - sosial (birinci funksiya), təsərrüfatçılıq (ikinci və üçüncü funksiyalar) baxılması ola bilər.

Sosial subekt kimi, cəmiyyət, xalq, qəbilə, kollektiv, şəxsiyyət nəzərdə tutulur. Təsərrüfatçı subekt kimi dövlət, respublika, (ölkə, vilayət) bələdiyyə, təşkilat müəssisə nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda sosial subyektlər təsərrüfat subyektlərinin funksiyasını yerinə yetirə bilər. Lakin onların maraqlarının tam yığun gəlməsində fərqlər vardır.

Təbii sərvətlərə inhisarçı buraxılmamalıdır. Çünki mülkiyyətin məzmunu və təbii resurslardan istifadə xalqın yaşayış fəaliyyətinin əsasıdır. Mülkiyyətə sahib olan şəxs « nə istəyirəm onu da edirəm» prinsipindən çıxış etməməlidir. Təbii resursların hər bir mülkiyyətçisi, öz marağı ilə yanaşı dövlətin, xalqın millətin marağını güdməlidir. Onlar hər biri resurslardan istifadə etməklə bəhəm, onların təkrar istehsalına diqqət yetirməli, təbiətə zərərverici hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Ümumiyyətlə təbiətdən istifadə və ona mülkiyyət hüququ mürəkkəb struktura malikdir və onu aşağıdakı sxemdə ifadə etmək olar.

Qlobal ekoloji təhlükəsizlik məsələləri.

Üçüncü minilliyin əvvəlindən başlayaraq, planetdə insan cəmiyyətin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması bir daha öz kəskin ifadəsini almışdır.

Dünyada baş vermiş dəyişikliklər, nəinki ayrı- ayrı fərdlərin həyatı üçün təhlükəlidir, bu habelə bütün canlı aləmə təhlükə yaratmışdır. Sivil iqtisadiyyatın texnogen fəaliyyəti, cəmiyyət üzvlərinin təmin olunması metodları ətraf mühiti elə bir

fəlakətli vəziyyətə gətirmişdir ki, onun qarşısının alınmaması planetdə canlı orqanizmlərin bir hissəsinin məhvinə səbəb ola bilər.

Alimlərin tədqiqi sayəsində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, qlobal təhlükələr (ekoloji, iqtisadi, hərbi, enerji demoqrafik, nüvə) insanların doğulduğu və yaşadığı məkan hesab olunan planetdə ümumiyyətlə yer svilyasiyasının məhvinə səbəb ola bilər. Qlobal təhlükələr, yerdə olan situasiyanı kökündən dəyişmişdir ki, cəmiyyət belə tez dəyişmələrə adaptasiya oluna bilmir, bu isə onun məhvinə səbəb ola bilən amil kimi çıxış edir.

İnsan cəmiyyətinin təkamülündə yaranmış böhran situasiyaları alimləri, dövlət və din xadimlərini gələcək inkişafın təhlükəsiz yollarının axtarılmasına cəlb etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq onlar yaranmış vəziyyətin qiymətləndirilməsini formalaşdırmışlar.

Bu sahədə akademik V.I.Vernadekinin, 1926-cı ildə nəşr olunmuş «Biosfera» əsəri mühüm rol oynamışdır. Sonrakı əsərlərində o, bio sferanın növbəti mərhələdə inkişafı anlayışını

«neosfera» kimi şərh etmişdir. (neosfera yunanca tərcüməsində « idrak sferası» anlamındadır).

V.I.Vernadski tərəfindən « bio sfera» anlayışı təhlil edilmiş, təbiət qanunları və onları modelləri sistemləşdirilmişdir:

1. Orqanizmlərin, onların yaşadığı abiotik mühitdə genetik və funksional ümumiliyi.

2. İnsan təbiətinin dəyişilməsinin iqtisadi modeli.

3. Canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı fəaliyyət prosesi.

4. Yer səthinin yaşayışa yararlı istiqamətində keyfiyyətə dəyişməsində canlı orqanizmlərin rolu (atmosferdə oksigenin yaranması və saxlanması, atmosferin üst qatında azon, ekranının formalaşması).

5. Biosferanın inkişafında canlı cismlərin rolu.

6. Maddə və enerjinin cansız təbiətdən, orqanik dünyaya doğru hərəkəti prosesi.

7. Dünyada qlobal dəyişikliklər (ekoloji, iqtisadi, demokrafik, hərbi, resurs, nüvə).

8. Qlobal ekoloji təhlükəsizliyin vəziyyətinin dəyişilməsi.

İnsanın meydana gəlməsi, canlı aləmdə və biosferada yeni dövrün başlanmasına səbəb oldu. Ağıllı insan ətraf mühitin dəyişilməsinə nəinki adaptasiya olunmağa habelə öz yaşayışını təmin etmək üçün onu dəyişməyə qadirdir. Onun yaranması gələcək təkamülü bəşəriyyətin müəyyən etdiyi məqsəddən asılı etmişdir.

V.I.Vernadski yazmışdır ki, insanın meydana gəlməsi və inkişaf etmiş istehsalın yaranması Yerdə gedən bütün dəyişikliklərin həlledici amilidir və bu səbəbdəndə onların fəaliyyəti ağıllı məqsədyönlü xarakterə malik olmalıdır. Onları dünyanı və biosferanın dəyişilməsində ki, ağıllı fəaliyyəti « neosfera» anlamı kimi azah olunur. V.I.Vernadski qeyd etmişdir ki, insan hamı tərəfindən mübahisəsiz qəbul edilən əsas geoloji qüvvədir.

Bəşəriyyətin gələcəkdə inkişaf mövqeyini «neosfera» nöqtəyi nəzərdən təhlil edərək V.I.Vernadski yazmışdır ki, xalqların dünya və birgəyaşayışı ancaq iqtisadi əsaslarda mümkündür. Bu iqtisadi əsas əvvəlki tarixi və geoloji inkişafa əsaslanmalıdır. Bəşəriyyətin tarixi idrakın yüksəlməsi şəraitində geoloji tarixi inkişafın davamıdır. İdrakın yüksəlməsi ilə, onun sivilizasiyadakı, rolu artır. Çünki, idrakın inkişafı, insanların yeni dəyərlər yaratmasında daha çox rol oynamağa başlayır, texniki və intellekt səviyyəsini yüksəlməsinə şərait yaradır.

Müasir dünyada, gedən müharibələr, zəlzələlərlə, nüvə silahının istəşsalı, su daşqını, və s. təbii hadisələrlə əlaqədar qlobal ekoloji böhranla rastlaşmışdır. Qlobal ekoloji böhran vəziyyətini tədqiq edən alimlərdən D.X.Medouzanın «Bəşəriyyətin mürəkkəb vəziyyəti» və akademik N.N.Moiseyevin «Müasir rəşionalizm» əsərlərində sivilisasiyanın inkişafını müəyyən edən prinsiplər sistemini formalaşdırmışlr:

- insanların yeni məqsədləri əsasında biosferada tarazlığın yaradılması.
- Bəşəri mentalitet və əxlaqi yeniləşdirmə yolu ilə qlobal ekoloji böhranı və cəmiyyətin qlobal təhlükəsini dəf etmək.
- Dünyada qlobal dəyişikliklərin yeni reallığına uyğun ola bilən və insan tələbatına cavab verən sivilisasiyanın formalaşması.
- Neosferanın başlanğıcı kimi dünyavi idrakı yüksəlmək məqsədi ilə yer

sivilizasiyasının inkişafının təlqin edilməsi.

- Qlobal ekoloji təhlükəni dəf etmək üçün iqtisadiyyatın, elmin təhsilin, insan intellektinin integrasiyasının aparılması.

XX - əsrin sonunda və XXI – əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatının yüksəlişi, resurslardan intensiv istifadə, ətraf mühitin dəyişilməsinə səbəb olmaqla yanaşı, qlobal iqtisadi fəlakətlərin başlanğıcını qoydu və bununla da ekosistemin tam dağıdılması təhlükəsi yaranmış oldu.

BMT-nin Stokholmda (1972) və Riodejaneyroda (1992) qlobal ekoloji təhlükədən çıxma probleminə dair iri miqyaslı konfransı keçirilmişdir. Həmin konfransda 114 dövlət başçısı və müxtəlif ölkələrdən 178 diplomat iştirak etmişdir. Həmin konfransda mövcud ekoloji təhlükənin və onun artması ehtimalı (1972-1992-ci illər) aparılan müşahidə əsasında belə müəyyən edilmişdir.

- Quru ərazidə, ildə təbii ekosistem sahəsinin 0,5-1 % sürətlə azalması.

- İlkin bioloji məhsul istehlakının artması (1985-ci ildə bu qrupda 40%, qlobal miqyasda 25 % olmuşdursa 2030-cu ilə uyğun olaraq 80-85 % və 50-60 % olması ehtimalı vardır).

- Atmosferdə parnik qazının yığılması həcmnin dəyişilməsi.

- İl ərzində ozon qatının 1-2 % tükənməsi, ozon dəliyi sahəsinin artması.

- Meşə sahəsinin ildən-ilə azalması sürətinin artması. (il ərzində 117 min km²)

- İl ərzində səhraların artım sürətinin 60 min km² qədər çaiması.

- Torpaqların eroziyasının artması nəticəsində illik münbitliyin 24 mlrd ton azalması.

- Təbii fəlakət və texniki avariyaaların 5-7 %, tələfatın 6-12 % artması.

- Bioloji növlərin yox olması.

- Suyun keyfiyyətinin azalması

- Reaktiv-mühitin artması

- Həyat keyfiyyətinin pisləşməsi, xəstəliklərin artması və s.

Biosferaya dağıdıcı təsir əsasən, sənaye müəsisələri göstərir. Polad, çuqun, əlvan metal, kazıq kütləsi, kimyəvi məhsulları istehsal edən zavod və fabriklər, atmosfərə küllü miqdarda tullantı atırlar.

Ətraf mühitə təsir edən və qlobal ekoloji böhranın başlanğıcı olan bəzi fəaliyyət dairələrinə nəzər yetirək.

Iqtimin dəyişilməsi.

Atmosferdə karbon oksidinin təbii tərkibi qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərlə saxlanılır. Bu əlaqə hava hövzəsi, okean və biosfera arasında mövcuddur ki, onların məcmuu « Karbonun geokimyəvi təşikli» adlanır. İnsan fəaliyyəti atmosfərə müəyyən tullantılar atmaqla karbon oksidinin təbii tərkibinə təsir göstərərək təbii parnik effektini gücləndirir. Son 100 il ərzində Yer kürəsində orta istilik $0,3 - 0,6^{\circ}\text{S}$ yüksəlmişdir. Hesab edilir ki, atmosferdə karbon oksidinin iki dəfə artması, orta istilik səviyyəsinin $1,5 - 4,5^{\circ}\text{S}$ yüksəlməsinə səbəb ola bilər.

Iqlim dəyişiklikləri aşağıdakı proseslərin getməsi nəticəsində baş verir.

1. Hazırkı vaxtda təkzibedilməz məlumatlar mövcuddur ki, təbiətdə gedən dəyişikliklər kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, iqlimin dəyişilməsi ziyanvericilərin çoxalmasına səbəb ola bilər. Buna görə də kənd təsərrüfatına texniki və texnoloji yanaşma yeniləşdirilməlidir. Bir regionda bu və ya digər məhsulun istehsalını azaltsaq, digərində isə artırmaq vacibdir.

2. Yerin təbii ekosistemi iqlim dəyişilməsini özündə əhəmiyyətli dərəcədə hiss edə bilər. Bu isə fauna və floraya təsir göstərir, onlarda uyğunlaşma halı baş verir. Belə halda fauna və floranın bir növündə məhsuldarlıq arta, digərində isə azala bilər.

3. Iqlim şəraitinin dəyişilməsi su hövzəsinin dəyişilməsinə səbəb ola bilər. Belə vəziyyətdə quraqlıqlar yarana bilər, çoxlu yağışların yağması nəticəsində bataqlıqlar meydana çıxa bilər və s. Nəticədə içməli su qıtlığı yarana bilər ki, bu hal planetin bəzi regionlarında indinin özündə də mövcuddur.

Torpağın ozon qatının tükənməsi.

Ozon dəliyinin artmasına daha çox təsir göstərən kimyəvi element (xlorfluorqlerod – boğucu rəngsiz karbon qazı) rəngsiz boğucu karbon qazının atmosferdə çoxalmasıdır. Zərərli ozon yer səthindən 25-70 km yüksəklikdə süzkəc kimi, günəş şüalarının qabağını kəsir, bu isə ulturabənövşəyi şüaların canlı orqanizmlərə çatmasının qarşısını alır ki, buda yaşayış üçün çox zərərli olur.

Təhlükəli tullantılar və kimyəvi məhsulların zəhərliliyi.

Bütün kimyəvi məhsullar müəyyən qədər zəhərli elementlərə malikdirlər. Onların təhlükəliliyi zəhərlilik səviyyəsinə və insan orqanizminə təsir dərəcəsinə görə müəyyən edilir. Hətta, ən kiçik miqdarda (milyardda bir hissə) dioksen insan orqanizmi üçün təhlükəlidir hətta dəmir oksidi, maqnit turşusu insan orqanizminə uzun müddətdə təsir göstərdiyi halda təhlükəlidir.

Müasir toksikologiyanın əsas nailiyyəti, zəhərli maddələrin insan orqanizminə qısa müddətli təsirini öyrənməklə yanaşı, onun təsirinin sonrakı dövrlərdə hansı fəsadları yaratmasını tədqiq etməkdir. (Məsələn genə keçməsi, bədən xassəli şişlərin yaranması, əsəbi pozğunluqlar və s.)

Hazırda ən çirkəli regionlar Amerika və Avropa bəziyinin çayları Temza, Reyn, Elza, Dunay, Visla sayılır. Bu regionlarda son 100- 150 ildə sənaye geniş inkişaf etmişdir və çoxlu tullantı toplanmışdır.

Respublikada Kür və Araz çaylarında çirkəli hesab edilə bilər. Çünki bəzən qonşularımız (Ermənistan) respublikada bütünlükdə mövcud olan zəhərli maddələri Araz çayına tullayır. Gürcüstanın bütün çirkəb suları Kürə tökülür. Hərçənd, Kür çayının suyunda olan tullantılar Mığəçevir dənizində müəyyən qədər çöksədə yenə özündə zəhərli elementləri daşıyır.

Beləliklə, hazırda ətraf mühitə güclü təsir edən sahə sənaye sayılır. Cəmiyyət qlobal ekoloji təhlükənin başlanğıcıdır. Dünya planetar dəyişiklik vəziyyətindədir ki, buda insanların iqtisadi fəaliyyətinə və sosial vəziyyətinə təsir göstərir.

Cəmiyyətin və təbiətin inkişaf konsepsiyaları

İnsan və ətraf mühit, təbiət və cəmiyyət əlaqələrinin mahiyyəti, müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı fəlsəfi məktəb və cərəyanların diqqətini həmişə özünə cəlb etmişdir. Qədim və orta əsrlərdə naturalist konsepsiya üstünlük təşkil edərək, təbiətə gözəgörünməz qüvvə, müdrik yaranış, cəmiyyət üzərində ideal ilahi güc kimi baxılmışdır. Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin aşağı olması ekoloji mühitin real qiymətləndirilməsinə zərurət yaratmışdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları cəmiyyətə də təbii seçmə qanununun tətbiqini arzulayıb, daha doğrusu,

güclünün aciz üzərində qələbəsi prinsipini qəbul edirdilər.

Naturalist konsepsiyanın başqa bir istiqaməti təbiətə toxunmamaq (müdaxilə etməmək) prinsipinə əsaslanır. Bu baxı-şın tərəfdarları təbiətdə hər şeyin öz yerində və düzgün ol-duğunu qəbul edirdilər. Onlara görə, təbiət özü hər şeyi gözəl bilir və insanların təbiətə müdaxiləsi cəmiyyət-təbiət qarşılıqlı əlaqəsi ilə nəticələnir. Məsələn, insanların öz təsərrüfat maraqları nəminə Aral gölünə, Qara və Xəzər dənizlərinə təsiri-nin acı nəticələri indi də özünü göstərməkdədir.

Sənaye əsasında istehsalın sürətli inkişafı kapitalizmin ilkin mərhələsində naturalist konsepsiyaları tədricən sıxışdırmağa başladı. Təbiət üzərində insanın öz ağılı hesabına hökmranlıq etməsi ideyasına əsaslanan yeni bir konsepsiya - istehlak konsepsiyası formalaşmağa başladı. Belə bir konsepsiyanın təzahürü cəmiyyət tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul edildi. Feodalizmdən yenidən qurtarmış cəmiyyətdə, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazım olan bütün ehtiyatlar təbiətdən götürülməyə başladı. Lakin təsərrüfatın sürətli inkişafı, bu konsepsiyanın müəyyən mərhələdən sonra gərəksiz olduğu fikrini ortaya çıxardı.

Sonrakı mərhələdə isə istehlak konsepsiyası, təbiət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin ahəngdarlığı yolunda «əyləc» qismində çıxış etməyə başladı. İnsanın təbiət üzərindəki hökmranlığı ətraf mühitin deqradasiyası ilə nəticələnmişdir. Təbiət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin gərginləşməsi və bu qarşılıqlı əlaqənin təhlükəli həddə yaxınlaşması XX əsrin 70-ci illərində yeni bir konsepsiyanın yaranması ilə nəticələndi. Yeni yaranmış bu konsepsiya «alarmizm» (alman dilində «alarm» həyəcan deməkdir) adlandırıldı. Alarmizm müasir istehsal prosesləri nəticəsində ətraf mühitin deqradasiyası insanların cavab reaksiyasıdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları heç bir siyasi partiyayı təmsil etməsələr də, dünyada «yaşillər hərəkatı» («Grinpi») kimi tanınırlar.

Bu konsepsiya 2 yerə - pessimistlərə və optimistlərə ayrılır. Pessimistlərə görə, müasir sivilizasiya cəmiyyəti qarşılıqlı əlaqə qəzaya (katastrofa) sürükləyir. Optimistlər isə insan zəkasının cəmiyyəti bütün bəlalardan qurtaracağına inanırlar.

Son dövrlərdə ekoloji böhranın səbəblərinin konsepsiyaları izahı ilə bağlı formalaşmağa başlanmışdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları, ekoloji böhranın səbəbləri

kimi - elmi-texniki tərəqqi və əhalinin artımını əsas götürüflər. Onlara görə insan artımının qarşısı alınmalı və insanların sayı demoqrafik mini-muma uyğunlaşdırılmalıdır. Lakin bu yanaşma bütün dünya ölkələri üçün eyni ola bilməz. Süni yolla (müharibələr, etnik münaqişə, əhalinin kütləvi qırılması, lazımi tibbi xidmət göstəril-məməsi və s.) insan artımının tənzimlənməsi isə cəmiyyətdə insan haqqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir.

Ekoloji böhranın səbəblərini (texniki və demoqrafik) araşdıran qərb alimləri bu çətinlikdən çıxmaq üçün aşağıdakı strateji istiqamətləri təklif edirlər:

- 1) təbiətə toxunmamaq strategiyası;
- 2) təbiətə hücum strategiyası;
- 3) təbiətdə özünü-tənzimləmə və insanın uyğunlaşması (adaptasiyası) strategiyası.

Cəmiyyətin texnogen növlü inkişafı şəraitində iqtisadiyyat bir neçə mərhələdən keçir:

1) frontal iqtisadiyyat - bu zaman əsas diqqət əməyə və kapitalla yönəldilir, təbii ehtiyatlar isə tükənməz hesab edilir, ətraf mühitin çirklənməsi inkişafda nəzərə alınmır;

2) ətraf mühitin mühafizəsi nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişaf;

3) tarazlı-müvazinətli inkişaf yolları təklif edilir.

Bəşəriyyətin gələcək inkişaf variantlarının axtarışı davam edirdi. BMT-nin xətti ilə Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Bey-nəlxalq Komissiya «Bizim ümumi gələcəyimiz» adlı məruzə hazırlandı (1987) və «Sabit inkişaf» konsepsiyası təklif edildi. Q.X.Bruntland ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində uzun müddətli strategiya təklif edirdi ki, bu da dünya iqtisadiyyatının sabit inkişafını uzun dövr üçün təmin etməyə, ekoloji problem-lərin həllinin üsul və vasitələrini nəzərdən keçirməyə imkan verirdi. 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda Ətraf mühit və inkişaf üzrə ikinci Ümumdünya Konfransı açıldı. Konfransda 179 ölkənin nümayəndələri bəyanat qəbul etdi və «XXI əsrin gündəliyi» proqramı təsdiqləndi. Həmin sənədlərdə «Tarazlı inkişaf» konsepsiyasının mahiyyəti və məqsədləri öz əksini tapdı.

Tarazlı inkişafın nə demək olduğu barədə ədəbiyyatda çoxsaylı fikirlər

mövcuddür. Lakin birmənalı olaraq «Tarazlı inkişaf» dedikdə, elə bir inkişaf nəzərdə tutulur ki, müasir dövrdə insanların tələbatları ödənilsin və eyni zamanda gələcək nəsillərin öz tələbatlarını ödəmək imkanı da tohlükə altında qalmasın. Əslində bu fikir iki anlayışı özündə ehtiva edir: tələbat və məhdudiyyət. Təxmini də olsa tarazlı inkişafın bütün anlayışları indiki və gələcək nəsillərin mənafeyini (marağını) nəzərdə tutur. Lakin bu gün də dünyanın bir çox alimləri tarazlı inkişaf anlayışının mahiyyətini dəqiq müəyyən etmək üçün axtarırlar. Məsələn, hal-hazırda əhəlinin artımı, biosferin dayanıqlı astanası və s. haqqında vahid bir fikir yoxdur. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, noosferin inkişafı üçün Yer kürəsində 2,5-3,0 milyard nəfərdən çox adam olmamalıdır. Digər alimlər tərəfindən tarazlı inkişaf üçün aşağıdakı göstəricilər təklif olunur: təmiz texnologiyaların tətbiqedilmə səviyyəsi, istehlak olunan və ixrac edilən təmiz məhsulun səviyyəsi, kapitalların toplu ehtiyatlarının keyfiyyəti, strukturu və s.

Tarazlı inkişafı daha dəqiq araşdırmaq üçün «zəif» və «güclü» sabitlik anlayışlarından istifadə edilir. Əgər iqtisadi inkişaf ehtiyatların tükənməsinə səbəb olursa, onda gələcək nəsillər üçün kompensasiya nəzərdə tutulmalıdır. Yəni əsas kapital digər formada başqa bir kapitalla - istehsalat, bəşəri və ya təbii kapitalın hər hansı bir forması ilə əvəz (ifadə) olunmalıdır.

Ş.Göyçaylı və T.İsmayılova görə (2006) tarazlı inkişaf o vaxt olur ki, təbii kapital tükəndikcə bərpa olunsun və ya süni surətdə yaradılmış kapitalla əvəz edilsin, lakin azalmam. Başqa sözlə, bəşəriyyət təbii kapitalın üzərinə gələn hər hansı bir faizlə yaşamalı və gələcək nəsillər qarşısında borclu qalmamaqdır. Tarazlı inkişaf konsepsiyası 3 əsas məqsədin vahid bir sistemdə birləşməsi sayəsində meydana çıxmışdır: iqtisadi, sosial, ekoloji. Bu sistemlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi tarazlı inkişafın vəzifələrini müəyyənləşdirir.

TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.

PLAN:

1. Təbiətdən istifadə hüququnun anlayışı və növləri. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi xüsusiyyətləri və istiqamətləri.
2. Təbiətdən istifadənin tənzimlənməsində dövlətin əsaslandığı normativ-hüquqi aktlar, onların məzmunu.
3. Təbii ehtiyatlar, onların öyrənilməsi və onlardan istifadənin hüquqi tənzimlənməsi.
4. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsinin dövlət orqanları sistemi. Təbiətdən istifadə sahəsində dövlət orqanlarının funksiyaları və vəzifələri.
5. Təbiətdən istifadə sahəsində dövlətin siyasətinin hüquqi əsasları və onun reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri. «Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi» onun fəaliyyətinin hüquqi əsasları.

Təbiətdən istifadə hüququnun anlayışı və növləri

Müasir dövrdə dünyanın bütün hüquqi dövlətlərində insanın təbii ehtiyatlardan öz tələbatı üçün istifadə etməsi hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə münasibətləri tənzimləyən normalar sistemi təbiətdən istifadə hüququ adlanır. Belə normalar əsasən təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericilikdə, yəni torpaq, Yer in təki, su, meşə, heyvanlar aləmi və s. haqqında qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında doktrində təbiətdən istifadənin bir sıra növləri fərqləndirilir. Bu zaman təsnifat müxtəlif meyarlara əsasən aparılır. Təsnifat üçün ən ümumi meyar təbiət obyekti hesab olunur. Buna uyğun olaraq, təbiət-dən istifadə hüququ aşağıdakı növlərə bölünür:

- torpaqdan istifadə hüququ;
- Yer in təkindən istifadə hüququ;
- sülardan istifadə hüququ;

meşələrdən və meşə fonduna daxil olmayan bitkilərdən istifadə hüququ;

- heyvanlar aləmindən istifadə hüququ.

Təbiət obyektinə görə ən ümumi təsnifatdan sonra hər bir obyektədən istifadənin məqsədli təyinatma görə də təsnifat aparılır ki, bu, digərləri içərisində əsas təsnifat hesab olunur. Təbiətdən istifadənin məqsədli təyinatma görə növləri, təbii ehtiyatın özü-nəməxsusluğu və ictimai tələbatın ödəməsi nəzərə alınmaqla, təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Təbiətdən istifadə - gələcək nəsillərin ehtiyacını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədilə ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol veril-mədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilmə deməkdir.

Təbiətdən istifadə, insan və təbii ehtiyatlar arasındakı iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.

Təbiətdən istifadə dedikdə, insanın ətraf mühitin ekoloji, iqtisadi, mədəni və sağlamlaşdırıcı xüsusiyyətlərindən istifadəsi başa düşülür. Təbiətdən istifadə iki cür olur: ümumi və xüsusi.

Ümumi istifadə zamanı heç bir xüsusi razılıq (icazə) tələb olunmur. Yaşamaq hüququ olan hər bir şəxs atmosfer havasından, sudan, müalicə-sağlamlıq və s. təbii tələbatlarını kim-sədən icazə almadan həyata keçirir. Çünki bu onun təbii (humanitar) hüququdur.

Xüsusi istifadə zamanı təbii sərvətlər istehsalı prosesinə daxil edilir və fiziki, hüquqi şəxslərin səlahiyyətli dövlət orqanlarından icazə alınır. Bu cür istifadə məqsədli xarakter daşıyıb torpaq, yeraltı sərvətlər, meşə, su, heyvanlar aləmi (vəhşi fauna) və atmosfer havasından istifadə deməkdir.

Qanunvericiliyə görə təbii ehtiyatların (resursların) ümumi və fərdi istifadəsi ola bilər.

Təbiətdən ümumi istifadə əhalinin həyatının zəruri tələbatının ödənilməsi üçün vətəndaşların və təşkilatların təbii resurslardan ödənişsiz istifadə etməsi şərti ilə həyata keçirilir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda, təbiətdən istifadəyə məhdudiyyətlər qoyulmasına yol verilir.

Təbiətdən fərdi istifadə zamanı təbii resurslar istifadəçilərə qanunla müəyyən

olunmuş qaydada verilir. Təbiətdən fərdi istifadə daimi və ya müvəqqəti, ödənişli və ya əvəzsiz, ilkin və ya təkrar ola bilər.

Təbiətdən fərdi istifadə və ya təbiətdən məhdud istifadə (servitutlar) hüquqlarının yaranması qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Təbiətdən istifadəçilər hüquqi və fiziki şəxslər (xarici istifadəçilər də daxil olmaqla), dövlət, qeyri-dövlət təşkilatları, daimi və müvəqqəti, ilkin və təkrar istifadəçilər ola bilərlər:

- xarici istifadəçilər - xarici hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar;

- daimi istifadəçilər - təbiətdən istifadə hüququ müddətsiz verilən istifadəçilər;

- müvəqqəti istifadəçilər - təbiətdən istifadə hüququ müəyyən müddətə verilən istifadəçilər;

- ilkin istifadəçilər - təbiətdən istifadə hüququnu dövlətdən birbaşa alan istifadəçilər;

- təkrar istifadəçilər - təbiətdən ilkin istifadəçidən müqavilə əsasında hüquq alan istifadəçilər («Ətraf mühitin müha-fizəsi haqqında» Qanun, maddə 8).

Azərbaycan dövləti təbii ehtiyatların istifadəsini, bərpasını və mühafizəsini tənzimləyir. Bu işin həyata keçirilməsi üçün dövlət proqramları tərtib edilir, təbii resursların kadastro, monitorinqi və uçotu aparılır.

Təbiətdən istifadənin normalaşdırılmasına görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan limitlər və kvotalar müəyyən müddət üçün təbii ehtiyatların istifadəsinin, ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin, məişət və istehsalat tullantılarının yerləşdirilməsinin son hədlərini müəyyən edir. Limitlər və kvotalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir və müvafiq icra hakimiyyət orqanları tərəfindən verilir.

Xüsusi razılıq hər bir fəaliyyət sahəsi üçün verilir. Hər bir lisenziyanın müddəti göstərilir (adətən icazə 1 ilə verilir). Eyni təbii ehtiyatdan istifadəyə icazə məhdudiyyəti qoyulur.

İcazə müraciət əsasında verilir. Alınmış lisenziyadan düzgün istifadə etmədikdə, onu başqasına verdikdə, sanitariya və ekoloji normativləri pozduqda icazə verən dövlət təşkilatı lisenziyanı ləğv edə bilər. Əgər müraciət edən fiziki və hüquqi şəxs qanunsuz olaraq icazə verilməzsə, onlar məhkəməyə və iqtisad məhkəməsinə şikayət edə bilərlər.

İcazənin verilməsi, ekoloji münasibətlərin inzibati-hüquqi metodlarla tənzimlənməsi deməkdir. Təbii ehtiyatlardan istifadə olunması üçün alınan icazə mahiyyətə üç əlaməti özündə birləşdirir:

- icazə, həmin təbii ehtiyatın mülkiyyət və ya sahiblik aktıdır,
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin dövlət nəzarəti formasıdır;

3) təbiətdən istifadənin səmərəli tənzimləmə vasitəsidir.

İcazənin predmeti istifadə üçün müəyyənləşdirilmiş təbii ehtiyatlardır. İstifadəsindən asılı olaraq iqtisadi (oduncaq hazırlanması, faydalı qazıntıların çıxarılması üçün icazə), ekoloji (zərərli maddələri tullamaq, atmaq, basdırmaq üçün icazə), sağlamlaşdırıcı (təbii ehtiyatlardan müalicə məqsədləri üçün istifadə), mədəni (arxeoloji qazıntıların aparılması) və s. lisenziya növləri vardır.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 11-ci maddəsində deyilir: «Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir». Qanunda həmçinin təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərindən istifadəyə, habelə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi icazə tələb olunduğu sadalanır:

- ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin toplanması;
- xüsusi təhlükəli olan istehsalat və məişət tullantılarının daşınması, basdırılması və saxlanması;
- ekoloji auditor fəaliyyəti;
- ekoloji cəhətdən təhlükə törədə bilən təsərrüfat fəaliyyəti (maddə 14).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalarda 36 adda fəaliyyət növünə lisenziya verilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, onlardan yalnız üçü ekologiya və təbiətdən

istifadəyə aiddir:

1. Radioaktiv və ionizə şüaları verən maddələrin tullantılarının saxlanması və basdırılması;

2. Toksik istehsalat tullantılarınınm utilizasiyası və zərərsizləşdirilməsi;

3. Yabani dərman bitkilərinin xammahnın yığılması.

' Qanunvericiliyə görə xüsusi icazə ilə yanaşı müqavilə forması da nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilə əsasən təbii obyektlərin icazəyə verilməsi üçün bağlanır. Müqavilə (kontrakt) təbiətdən istifadəçi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı arasında təbii resurslardan istifadəyə görə bağlanır. Təbiətdən istifadəçinin xüsusi icazəsi olmadıqda təbii resurslardan istifadə mü-qaviləsi (kontraktı) etibarsızdır. Müqavilənin şərtləri xüsusi icazə geri alındıqda da müqavilə (kontrakt) etibarsız hesab olunur. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırıldıqdan sonra təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) qüvvəyə minir (maddə 15). Bağ-lanmış müqavilənin sahibi aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- istifadəyə verilmiş təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməsini;
- təbii ehtiyatların işlədilməsi, qorunması, bərpası və ar-tınlması məsələlərini kompleks həll etməsini;
- ətraf mühitə mənfi təsirin qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirməsini;
- təbii ehtiyatların istifadəçilərinin hüquqlarını pozmamasını;
- təbiətə, adamların həyatına və sağlamlığına, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakına və mənafeələrinə vurduqları zərəri ödəməsini və s.

Təbiətin istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsinin formaları, ekoloji funksiyaları və metodları

İdarəetmə forması hüquq sahəsinə tənzimləmə fəaliyyətinin hüquqi və qeyri-hüquqi formaların tətbiq edilməsinin meydana çıxan xarici görünüşüdür.

Tənzimləmənin qeyri-hüquqi formaları iki əsas növdə ifadə olunur:

a) ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə məsələlərində həyata keçirilən, qəbul edilməsi hüquqi xarakter daşımayan, deməli hüquqi tənzimləmə

həddindən kənarda qalan, təsərrüfatın operativ idarə edilməsi. Məsələn, torpağın bu və ya digər kateqoriyaya aid edilməsi iqtisadi məsələdir, əgər belə aidiyyət ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə ilə əlaqədar qanunla müəyyən olunmuş qaydalara zidd deyilsə, onda bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qərar hüquqi əsasla malik deyil. Həmin qərarla razılaşmayanlar prokurorluğa müraciət edərsə, prokuror bu qərara protest verə bilməz, belə ki, bu qanundan kənardır;

b) icraçıların öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün lazım olan vasitələrlə təmin edilməsi. Bu idarəetmə fəaliyyəti olmadan qanun həyata keçirilməsə də, məsələn, torpağın münbitliyi haqqında qanun mineral gübrələrlə təmin olunması səbəbindən reallaşmasa belə, həmçinin hüquqi təbiətə malik deyildir.

Əksər hallarda tənzimləmə formaları öz təbiətinə görə qeyri-hüquqi olur, belə ki, hüquqi formalar o yerdə tətbiq olunur ki, orda meydana çıxan ziddiyyətlər yalnız hüquqi yolla aradan qaldırıla bilər.

Hüquqi formalar 3 əsas növdə ifadə olunur:

a) hüquq yaradıcılığı; b) hüquq tətbiqetmə; c) hüquq mühafizə.

Hüquqi tənzimləmə metodları aşağıdakılardır: 1) Məcburi göstəriş metodu, başqa sözlə imperativ metod. Həmin metodda idarəetmə üzrə qərarın doqiq və olduğu kimi yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur, ondan hər hansı bir kənarlaşmaya yol verilmir. Belə metod, qərarın yerinə yetirilməsi zamanı yerli şəraitin uçotu və xüsusiyyəti tələb olunmadan tətbiq olunur. Məsələn, yer quruluşu layihəsinin reallaşmasma görə müəllif nəzarətinin həyata keçirilməsi, yerli şəraitdən və xüsusiyyətdən asılı olmadan qanunun məcburi tələbidir.

2) Təvsiyə metodunun reallaşması yerli şəraitin uçotu və xüsusiyyətinin nəzərə alınmasının yol verildiyi idarəetmə qərarlarının çıxarılmasında ifadə olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinə görə torpaq kateqoriyalarının rejimi azsayh xalqların və etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə dəyişə bilər, yəni torpaq kateqoriyaları haqqında ümumi qaydalar yerli şəraitdən və xüsusiyyətdən asılı olaraq dəyişdirilir, Torpaq Məcəlləsinin bu müddəası təvsiyəedici xarakter daşıyır.

3) Sanksiyalaşdırma metodu və ya məhdud özünüidarəetmə metodu zamanı idarəetmə qərarını idarə olunan təşkilat qəbul edir, lakin onlar yalnız səlahiyyətli

qurum bu qərarı təsdiq etdikdən sonra hüquqi qüvvəyə malik olur. Məsələn, təsərrüfat daxilində yerquruluşu haqqında qərarı kollektiv özü qəbul edir. Lakin bu layihənin təsdiq olunması torpaq ehtiyatları və yerquruluşu üzrə müvafiq qurum tərəfindən həyata keçirilir.

4) İcazə metodu, orqanların tam özünü idarə etdiyini göstərir ki, bu zaman onlar özləri heç kəsdən asılı olmadan idarəetmə qərarı qəbul edirlər.

Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimləməsinin metod və formaları, müvafiq səlahiyyətli dövlət idarəetmə funksiyaları vasitələri ilə həyata keçirilir. İdarəetmə qurumlarının növündən və səlahiyyətindən asılı olmayaraq onlardan hər biri birbaşa və ya dolayısı aşağıda adları sadalanan yeddi funksiyayı yerinə yetirir və ya yerinə yetirilməsində iştirak edir:

1. Təbii ehtiyatların və digər təbii obyektlərin uçotu və dövlət kadastrının aparılması.
2. Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin planlaşdırılması.
3. Təbii obyektlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi.
4. Təbii obyektlərin artırılması.
5. Təbii obyektlərin məkan-ərazi quruluşu.
6. Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsinə nəzarət.
7. Təbiətdən istifadə hüququ haqqında mübahisələrin həlli.

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi və ekoloji qanunvericiliyin aktları ilə tənzimlənir. Göstərilən hüquq təbii ehtiyatların mənsubiyyətini möhkəmlədən hüquqi normaların məcmusu olub, onların əldə edilməsi şərtlərini tənzimləyir, onlarla sahibkarlıq, istifadə və idarəetmə qaydalarını həyata keçirir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi cəhətdən mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə, xüsusi və digər formaları qəbul edilmişdir. Göstərilən formaların təsnifatı mülkiyyət hüququnun subyektlərinə görə aparılır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi hüdüdlərində yerləşən torpaq, yerin təki, daxili sular və zonaları, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilir ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.

İstər cəmiyyətin, istərsə də müəyyən ərazidə yaşayan xalqların həyat fəaliyyətində iqtisadi və təbii xüsusiyyətlər təbii ehtiyatların rolunu və yerini müəyyən edir, torpaq və digər təbii ehtiyatlar xalqların mülkiyyət obyekti kimi deyil, daha çox onların həyat və fəaliyyətinin əsas yaşayış mühiti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dövləti ölkənin təbii sərvətlərinin əsas mülkiyyətçisidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət mülkiyyət hüququnun obyektləri torpaqların əksər hissəsi, meşə və su fondu, yerin təki, vətəni fauna və digər təbii ehtiyatlardır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ torpaq sahələrinə və onlarda yerləşmiş - ayrılmış (qapalı) sututarlar və ağac-kol bitkilərinə aiddir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində «təbii ehtiyatlar» anlayışı dəqiqləşdirilmir. Əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlara aid bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi (30 dekabr 1997-ci il), Su Məcəlləsi (25 dekabr 1997-ci il), Yerin təki haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 fevral 1998-ci il), Torpaq Məcəlləsi (25 iyun 1999-cu il) və s. belə qanunlardır.

Təbii ehtiyatların əsas hissəsi dövlətə məxsus olduğu üçün onlar, digər subyektlərə yalnız istifadəyə verilir. Təbiətdən istifadə hüququ, hüquqi normaların sistemini göstərən, təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydaları və şərtlərini, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən ekologiya hüququnun mühüm institutudur.

Təbiətdən istifadə hüququ təbiət obyektlərinin istifadəyə alınması ilə əlaqədar subyektin əldə etdiyi konkret hüquq və öhdəliklərin məcmusudur.

Təbiətdən istifadə hüququnun subyekti vətəndaşlar və hüquqi şəxslər, obyekt

isə həm fiziki (yerlərdə natura kimi), həm də hüquqi (müvafiq hüquqi sənədlərin qanuniləşdirilməsi yolu ilə) cəhətdən ayrılmış təbii ehtiyatların müəyyən hissəsidir.

Təbiətdən istifadə hüququ bir neçə əsas növlərə görə təsnifləşdirilir: istifadə qaydaları və şərtlərinə görə ümumi və xüsusi; obyektinə görə torpaqdan, meşədən, yerin təkindən, sudan və s. istifadə müddətinə görə müddətsiz (daimi) və müddətli (müvəqqəti) müəyyən edilir. Bu da öz növbəsində uzun və qısa müddətli ola bilər.

Təbiətdən istifadə hüququnun ümumi və xüsusi bölgüsü mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiətdən ümumi istifadə hüququ bütün vətəndaşlar üçün təbii mühitdən sərbəst və pulsuz istifadənin zamanətli qanuni imkanı olub, hər bir insanın həyatının yeri, şəraiti və vasitəsi kimi təbiətdən istifadəni nəzərdə tutur. O, bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından irəli gəlir və hazırkı qanunvericiliyin (torpaq, meşə, su və s.) normalarında konkretləşdirilir.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququ xüsusi hüquqi sənəd (lisenziya, icarə müqaviləsi, dövlət aktı və s.) əsasında həyata keçirilir, cəmiyyətin təsərrüfat və digər maraqlarının ödənilməsi prosesində onların məqsədli fəaliyyətinə uyğun olaraq təbii ehtiyatların müəyyən hissəsinin qanunla təsdiq olunmuş qaydada istifadəsi imkanını göstərir. O, adətən, pullu olur.

Beləliklə, təbiətdən ümumi və xüsusi istifadə hüququ bir-birindən bir neçə əlamətinə görə fərqlənir: subyektinə görə, həyata keçirilməsinin məqsəd və qaydasına görə, meydana çıxmasının əsasına görə.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququnun xitam edilməsinə əsas təbii ehtiyatların müvafiq növlərinə uyğun olan, konkret adları torpaq, meşə, su və s. qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi faktlardır.

Bununla yanaşı, bütün təbii ehtiyatların ümumi sayına aid olan, məsələn, istifadə müddətinin qurtarması, hüquqi şəxsin təbiətdən istifadəsinin ləğv edilməsi, dövlət və ictimai ehtiyatlar üçün təbii obyektlərin istifadədən götürülməsi, təbii obyektlərin mühafizəsi və ya məqsədli istifadə qaydalarının pozulması təbiətdən istifadə hüququna xitam edilməsinin bir neçə əsası kimi ayırmaq olar.

«Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa (1999) görə, ekoloji təhlükəsizliyin tələblərinə riayət edilməsi təbii ehtiyatlara mülkiyyət,

sahiblik və onlardan istifadə hüquqlarının həyata keçirilməsinin məcburi şərtidir (maddə 4.3).

Təbiətdən istifadənin idarə edilməsinin dövlət orqanları sistemi

Qarşıya qoyulmuş nəticələrə, məqsədlərə aparan proses kimi idarəetmə, idarəçilik sisteminin strukturları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təşkili üzrə məqsədyönlü bir fəaliyyətdir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi ətraf mühitdə baş verən proseslərin axınını dəyişməyə məcbur edən və cəmiyyətin xeyrinə istiqamətləndirən əməli hərəkətlər sistemi kimi qəbul edilmişdir. Müasir dövrdə təbiətdən istifadənin idarə edilməsi, ilk öncə, təbiəti bərpa və mühafizə ilə həyata keçirilməlidir.

Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi təbiət istifadəçilərinin fəaliyyəti vasitəsilə və ətraf mühit obyektlərinin bilavasitə idarə edilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu iş cəmiyyətin təbii ehtiyatlara və ətraf mühitin keyfiyyətinə tələbatı ödəmək üçün həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu ekoloji-iqtisadi qanunauyğunluqları, gələcəkdə iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin etməklə dərk edilməsi və istifadəsi əsasmda həyata keçirilməlidir. Təbiətdən istifadənin dövlət idarəetməsi səlahiyyətli dövlət orqanlarının təbiətdən səmərəli istifadə və təbiəti mühafizə üzrə təşkilati əməli fəaliyyəti deməkdir. Bu idarəetmənin sub-yektləri dövlət orqanlarıdır. Onlar büdcədən maliyyələşir və zəruri dərəcədə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər. Obyekti isə təbiətdən istifadə sahəsindəki insanların fəaliyyətidir. Təbiətdən istifadə hüquqi tənzimləmə əsasmda idarə edilir. Dövlət idarəetməsinin formaları idarəetmə aktlarından (normativ-hüquqi, direktiv, fərdi), inzibati sazişlərdən (razılaşmalar-dan) və maddi-texniki vasitələrdən ibarətdir.

Dövlət idarəetməsi təbiətdən istifadə sahəsində özündə 3 növ fəaliyyəti birləşdirir: sosial-iqtisadi, inzibati-siyasi, sosial-mədəni. Lakin bu sahədə təbiəti bərpa işləri çox zəif həyata keçirilir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi əsasən inzibati (məcburi), iqtisadi, ideoloji və tərbiyəvi üsullarla yanaşı bu və ya digər məsələlərin həlli ilə də həyata keçirilə bilər.

İdarəetmə metodları daimi, bilavasitə və operativ olaraq bütün məsələləri həll

etməyə və idarəetmənin məqsədlərinə nail olmağa imkan yaradır. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilir: qadağa, müvəqqəti dayandırma, məhrumetmə (istifadə hüququna xitam verilməsi), razılaşdırma və icazə (lisenziya verilməsi, təbiətdən kompleks istifadə müqaviləsi və s.).

Təbiətdən istifadənin dövlət idarəetməsi qanunvericilikdə təsbit edilmiş ümumi prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bura: qanunilik, ərazi və sahə idarəetməsinin birləşməsi aiddir. Qanunvericiliklə təbiəti mühafizənin həmçinin spesifik prinsipləri müəyyən edilmişdir: komplekslik, ümumilik, plana uyğunluq, elmi-texniki tərəqqinin imkanlarından istifadə və beynəlxalq əməkdaşlıq.

Son məqsədi ətraf mühitin keyfiyyətinin optimal vəziyyətinə nail olmaqdan, təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edil-məsindən ibarət olan təbiətdən istifadənin idarə edilməsinə birdən-birə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də aralıq məqsədlər müəyyən edilir və hər bir mərhələdə konkret ətraf mühiti mühafizə tədbirləri göstərilir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi - dövlət orqanları sisteminin qarşılıqlı əlaqələri şəraitində hakimiyyət - təbəçilik elementlərindən ibarət vahid bir orqanizmdir. Dövlət idarəetmə orqanlarının ekoloji sahədəki vəzifələri 3 qrupda birləşmişdir:

- 1) idarəetmə - təşkil etmə, ümumi rəhbərlik, operativ sərəncamçı, q, normativ-hüquqi aktların nəşri və onların vaxta-şırı təkmilləşdirilməsi;
- 2) planlaşdırma, proqnozlaşdırma və əlaqələndirmə;
- 3) uçot, nəzarət və yoxlama.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə (08.06.1999) ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində dövlət idarəetmə orqanları müəyyən edilmişdir. Həmin dövlət orqanları öz səlahiyyətlərinə görə iki yerə ayrılır:

- 1) ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları;
- 2) xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları;

Ümumi səlahiyyətli dövlət orqanlarına Prezident və onun İcra Aparatı, Nazirlər Kabineti, yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr daxildir. Bu dövlət orqanları

ona görə ümumi səlahiyyətli sayılırlar ki, onların səlahiyyətinə digər məsələlər də (dövlətin idarə olunması ilə əlaqədar) daxildir. Həmin qanuna görə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tabədir (maddə 7).

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları isə qanunvericiliyə uyğun olaraq təbiətin qorunması funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanlarıdır. Təbiəti qorumaq funksiyaları isə bu sahəyə aid qəbul olunmuş qanunların qüvvəyə minməsi barədə verilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə müəyyən olunur. Xüsusi səlahiyyətin həcminə və xarakterinə görə dövlət orqanları 3 növə bölünür: kompleks, sahəvi və funksional.

Kompleks orqanlar bütün təbiətqoruyucu tapşırıqları yerinə yetirirlər. Sahəvi orqanlar konkret təbii obyektlərin, sahənin mühafizəsini və onlardan düzgün istifadəni tənzimləyirlər. Funksional orqanlar isə bir və ya bir neçə qohum (yaxın) funksiyaları yerinə yetirirlər.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının ekologiya ilə məşğul olan dövlət orqanları aşağıdakılardır:

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Dövlət Standartlardurna və Metrologiya Mərkəzi, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi.

Yuxarıda sadalanan dövlət orqanlarının səlahiyyətləri (o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının müvafiq orqanları) təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun II fəslində (4-5-ci maddələr) öz əksini tapmışdır.

Bu maddələrdə mərkəzi dövlət orqanları və onların muxtar respublikadakı qurumları arasında, habelə yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları (bələdiyyələrin statusuna aid qəbul olunmuş qanunlar əsasında) arasındakı səlahiyyətlərin sərhəddi müəyyənləşdirilmişdir.

Bu orqanların səlahiyyətlərinə daxil olan təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ekoloji

proqramların təsdiqi, ekoloji təhlükəsizliyin təminatı və ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsinin iqtisadi və hüquqi əsaslarının yaradılması;

2) ekoloji proqramların planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki təminatların həyata keçirilməsi, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin koordinasiyası;

3) təbii sərvətlərin uçotu və qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin vəziyyətinin proqnozlaşdırılması, təbii ehtiyatların kadastrının və ətraf mühitin monitorinqinin aparılması;

4) zərərli təsirlərin normativlərinin müəyyənləşdirilməsi, vurulmuş zərərə görə ödənişlərin alınması və təbii sərvətlərdən istifadə üçün razılığı verilməsi;

5) ekoloji nəzarət və ekoloji ekspertizanın həyata keçirilməsi, ekoloji cəhətdən zərərli istehsal və xidmət göstərənlərin fəaliyyətlərinin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, inzibati cəzaları verilməsi, məhkəmələr qarşısında iddia qaldırılması;

6) qoruq və yasaqlıqların təşkili, təbiət abidələrinin qorunması, «Qırmızı kitab»-ın aparılması, ekoloji təhsil və tərbiyənin həyata keçirilməsi;

7) beynəlxalq əməkdaşlığın aparılması.

Sadalanən səlahiyyətlər, demək olar ki, mövcud bütün dövlət idarəetmə orqanlarına şamil olunur. Məhdudiyyət isə əsasən iki əlamətə görədir: əraz və sərvətlərə görə.

Əraziyə görə məhdudiyyət əsas dövlət icra orqanlarının fəaliyyət sahəsi bütün Azərbaycan ərazisindədir. Yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyət sahəsi isə ərazi-nin inzibati sərhədləri daxilindədir.

Əgər təbii sərvətlərin miqdarı ölkə miqyasında iqtisadi əhəmiyyətə malikdirsə və onda yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında aparılan hakimiyyət bölgüsü prinsipi təbiəti mühafizə sahəsində də eyni cürdür.

Təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə əsas dövlət idarəetmə orqanı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- ekoloji təhlükəsizlik və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində ümumi tədbirləri

və əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;

- ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və digər fəaliyyət nəticəsində dəyə biləcək zərərin qarşısının alınması;

- öz səlahiyyətləri daxilində mineral xammal bazasından və yer təkindən səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edilməsi;

- ölkənin daxili sularının və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suların bioloji məhsuldarlığının artırılmasına dair kompleks tədbirlər hazırlanması və suların bioloji sərvətlərindən səmərəli istifadə olunması və onların bioloji müxtəlifliyinin qorunmasına nəzarət edilməsi;

- ölkənin faunasının və suyun bioloji sərvətlərinin istifadə edilməsi sahəsində sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın əlaqələndirilməsi, kompleks təhlilin aparılması və əsas istiqamətləri üzrə müəyyən edilmiş qaydada qısa müddətli və uzun müddətli proqnozların işlənməsinin təmin edilməsi;

- ölkənin fauna və suyunun bioloji ehtiyatlarının mühafizəsi, bərpa və artırılması sahəsində fəaliyyəti təşkili və buna nəzarət edilməsi;

- ətraf mühit üzrə informasiya fondunu, o cümlədən Dövlət Geoloji İnformasiya Fondunun genişləndirilməsi, geoloji və digər materialların mühafizəsinə və məqsədyönlü istifadəsinə təminat yaratmaq;

- öz səlahiyyətləri daxilində dövlət sifarişçisi funksiyasını yerinə yetirilməsi və dövlət ehtiyacları ilə bağlı işlərin həyata keçirilməsi;

- təbii sərvətlərdən istifadə, təbiəti mühafizə, ekoloji təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına daxil edilən layihələri hazırlamaq;

- ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması üçün investisiyalar cəlb edilməsi sahəsində öz səlahiyyətləri daxilində məqsədyönlü tədbirlər görmək və investisiyaların təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının ekologiya və təbii sərvətlərdən istifadə sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin icrasını təşkil etmək və bu sahədə digər orqanların işini əlaqələndirmək, habelə beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirak etmək;

- ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasına görə nəzərdə tutulmuş ödəniş normativlərini hazırlamaq və tətbiq etmək;

- sistemləşdirilmiş geoloji tədqiqatları (regional, geoloji xəritəalma, geofiziki, hidrogeoloji, mühəndis-geoloji, geoekoloji tədqiqatları) aparmaq, yerin dərinlik quruluşunu, seysmohidro geodinamik şəraiti və digər təbii hadisələri öyrənmək;

- fəvqəladə ekoloji və geoloji şəraiti, ekoloji və geoloji fəlakət zonalarını müəyyən edir və bu sahədə müvafiq dövlət tədbirlərini həyata keçirir;

- hidrometroloji və digər geofiziki proseslərdən əhaliyə və iqtisadiyyata dəyə biləcək mümkün ziyanın azaldılması və tənzimlənməsi məqsədi ilə bu proseslərə aktiv təsir işlərini təşkil edir və aparır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasıdan asılı olmayaraq, yerin təkinin bütün istifadəçilərinin yer təkindən istifadə edilməsinə dair müəyyən edilmiş qaydalara, qanunvericiliyin tələblərinə, standartlara, normalara əməl edilməsinə nəzarət edir;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların yer təkinin geoloji cəhətdən öyrənilməsi sahəsində apardıqları elmi-tədqiqat işlərini əlaqələndirir, görülmə işlərin dövlət qeydiyyatını aparır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində geoloji-nəşriyyat işlərini yerinə yetirən bütün müəssisə və təşkilatların hesabatları əsasında kəşf edilmiş faydalı qazıntı ehtiyatlarını və proqnoz ehtiyatlarını qeydiyyata alır və faydalı qazıntı ehtiyatlarının vahid dövlət balansını tərtib edir və aparır;

- ekzogen geoloji proseslərə məruz qalmış torpaqlarda mühəndis texniki və kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasına rəy verir;

- faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikilməsi və istismarı üçün yararlı yer təki sahələri haqqında geoloji məlumatların

dövlət eksper-tizasını keçirir və rəy verir;

- faydalı qazıntıların çıxarılması, habelə faydah qazıntıların çıxanılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuları tikmək və istismar etmək məqsədi ilə «Dağ-mədən ayırması» statusunu verir;

- geoloji kəşfiyyat istehsalı işlərinin bütün növlərinin ekspertizasını təşkil edir və layihə smeta sənədlərini təsdiq edir;

- rayon planlaşdırılmasının sxem və layihələrinin, şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin baş plan və məhəlli planlaşdırma layihələrinin, sənaye qovşaqlarının, kurort və istirahət zonalannm, seysmik mikrorayonlaşdırma və mühafizə zonalarının, ərazi və yaşayış məntəqələrinin təhlükəli geoloji və digər analoji proseslərdən müdafiəsi qaydalarını hazırlayır və təsdiq edir;

- sənaye əhəmiyyətini itirmiş, yaxud sonrakı istismar-kəşfiyyat işləri və ya yataqlarm işlənməsi zamanı təsdiq edil-miş faydalı qazuntıların balans ehtiyatlarını hasilat müəssisələ-rinin uçotundan silmək barədə təkliflərə baxır və qəbul edir;

- sənayedə işlədilmək üçün istismara cəlb edilməmiş yataqları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada geri alır və müəyyən edilmiş qaydada başqa müəssisələrin balansına verir;

- faydah qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı metodikasının, geoloji-kəşfiyyat istehsalı texnikasının və texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlayır;

- Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal bazasının inkişafı üçün müəyyən edilmiş qaydada investisiyalar cəlb edir;

- xarici şirkətlər və müəssisələr ilə birlikdə müvafiq qaydada ölkə ərazisində, habelə başqa dövlətlərin ərazisində geoloji kəşfiyyat işləri aparır;

- öz səlahiyyətləri daxilində Kür, Araz çaylarının hövzələri, habelə Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Res-publikasına mənsub olan bölməsi üzrə məlumatların təhlili əsasında su təsərrüfatı balanslarını, su ehtiyatlarından kompleks istifadənin və onların mühafizəsinin perspektiv sxemlərini hazırlayır və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikası-na mənsub olan

bölməsinin su mühafizə zonasının, sahil mühafizə zolağının ölçülərini, sərhədlərini və istifadəsi rejimini müəyyən edir;

- su çıxarmaq üçün istismar quyularının qazılması və yeraltı suların istifadə qaydalarını, o cümlədən ekoloji tələblərə uyğun olaraq yeraltı və yerüstü təbii suların istifadəçilərə verilməsi, istifadəçilərdən geri qəbul edilməsi və təkrar istifadəyə verilməsi qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir və buna nəzarət edir;

- ozondağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsulların istehsalını, istifadəsini, onların idxalı və ixracını, saxlanılmasını və zərərsizləşdirilməsini tənzimləyir və buna nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının təbii sərvətlərə olan ehtiyacının ödənilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılmasının təmin edilməsinə, meşələrin mühitəyaradıcı, su mühafizəsi və digər təbii faydalı xüsusiyyətlərinin, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin, təbiət abidələrinin, komplekslərin və obyektlərin bioloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanılmasına istiqamətlənmiş tədbirləri hazırlayır və həyata keçirir, təbiət abidələrinin siyahısını tərtib edir və onlardan istifadə qaydalarını müəyyən edir;

- ətraf mühitin qorunması ilə bağlı, o cümlədən radioaktiv, hidrometeoroloji proses və hadisələrə fəal təsiri həyata keçirir;

- təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə sahəsində ekoloji normaları və standartları müəyyənləşdirir, təbii mühit obyektlərinin çirklənməsinə nəzarət sahəsində metodoloji rəhbərliyi həyata keçirir;

- təbii ehtiyatların hər hansı növlərinin istismarı nəticəsində dövrüyyədən çıxmış torpaqların kənd, meşə, balıqçılıq və ya digər təsərrüfatlarda istifadə edilməsi üçün yararlı vəziyyətə, yaxud bu torpaqların ayrılması şərtlərinə uyğun olaraq, regionun ekoloji tarazlığını təmin edən vəziyyətə gətirilməsi şərtlərini mövcud qanunvericiliyə uyğun müəyyən edir;

- ekrozen geoloji proseslərə məruz qalmış, təbii ehtiyatların hər hansı növlərinin istehsalı və ya istifadəsi nəticəsində dövrüyyədən çıxmış torpaqların, ekoloji cəhətdən çirklənmiş və ya yararsız hala salınmış çayların və su axarların, göllərin, sularların və digər təbii ehtiyatların regionun ekoloji tarazlığının təmin edən

vəziyyətə gətirilməsi, yaxud bərpa edilməsi məqsədi ilə mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq xarici və yerli şirkət və təşkilatlarla qanun-vericiliyə uyğun əməkdaşlıq edir, müqavilələr bağlayır və investisiyalar cəlb edir;

- meşə təsərrüfatı və ovçuluq işlərinin aparılmasını təşkil edir, müvafiq təşkilatlarla razılaşdırmaqla ov aparılması qaydalarnı və müddətlərini müəyyən edir və ona nəzarət edir, ov aparılması üçün vətəndaşlara icazə verüməsini təmin edir;

- meşə və kənd təsərrüfatı sahələrinin, qiymətli təbii landşaftların, habelə meşələrin suqoruyucu, sutəmizləyici, torpaqqoruyucu, rekreasiya və digər faydah təbii xassələrinin (mühafizə funksiyalarının) saxlanılmasını təmin edir, meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yenidən bərpası, təkrar istehsal və meşə təsərrüfatının daha da səmərəli aparılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir, onların yanğınlardan, dağıntılardan, zərərvericilərdən və xəstəliklərdən qorunmasını təmin edir;

- yeger xidmətini təşkil edir və ölkədə qoruq işinə rəhbərlik edir;

- qovuqlara və digər xüsusi mühafizə olunan təbiət razilərinə və obyektlərinə bitişik sahələrdə mövcud qanunvericiliyə uyğun mühafizə zonaları yaradır və bu zonalardan istisana qaydalarnı müəyyən edir və ona nəzarəti həyata keçirir;

- milli parkların, təbiət abidələrinin, digər xüsusi mühafizə olunan ərazilərin və təbii obyektlərin yaradılmasına dair təklifləri hazırlayıb müəyyən edilmiş qaydada təqdim edir, bu ərazilərin idarə edilməsini və bu ərazilərdə ekologiya və təbii sərvətlər haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsinə nəzarəti həyata keçirir;

- meşə bitkiləri toxumçuluğunun inkişafını təmin edir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq meşədən istifadəyə icazə sənədlərini hazırlayır və verir, meşəbərpa sənədlərinin nümunələrini, onların qeydiyyatı, saxlanması, doldurulması və eşə istifadəçilərinə verilməsi qaydalarını müəyyən edir və ona nəzarət edir;

- istifadəsi məhdudlaşdırılmış xüsusi mühafizə olunan meşə sahələrinin siyahısını müəyyən edir;

- ikinci dərəcəli meşə sərvətlərinin və kök üstündə bulunan oduncaqların müəyyən olunmuş qaydada məcburi sertifikatlaşdırılmasını təşkil edir;

- Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına daxil olmuş nadir və nəsli kəsilməkdə olan, habelə alınıb-satılması dağın edilən və ya mühafizəsi beynəlxalq müqavilələrlə izimlənən heyvan və bitki növlərinin mühafizəsi haqqında rəqləri, qaydaları hazırlayır, flora və fauna növlərinin «Qırmızı kitab»a daxil edilməsini tənzimləyir;

- nadir və nəsli kəsilməkdə olan, Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına düşən və müxtəlif beynəlxalq səviyyələrlə mühafizə olunan heyvan və bitki növlərinin beynəlxalq ticarətini tənzimləyir və bu növlərin idxal, ixrac və təkrar ıcına ölkə və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun icazə verir;

- zooloji, mineral və bitki kolleksiyalarının dövlət qeydiyyatını aparır;

- faunanın, o cümlədən suyun bioloji sərvətlərinin həyat fəaliyyəti məhsullarının əldə edilməsi qaydalarını hazırlayır və ona riayət edilməsinə nəzarət edir;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələr, təşkilatlar və idarələr arasında suyun bioloji sərvətləri ovunun kvota bölgüsü qaydalarını müəyyən edir, bu qaydalara riayət olunmasına nəzarət edir, kvota bölgüsünə dair qərar qəbul edir.

- ölkə ərazisində ov və suyun bioloji sərvətləri üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirir, heyvanlar aləminin (o cümlədən balıqların) və bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin) mühafizəsi, onlardan istifadə edilməsi üzrə qaydalar, təlimatlar və digər normativ aktlar hazırlayıb tətbiq edir;

- ölkənin daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suyun bioloji sərvətlərinin istismarının həcmi və elmi əsaslandırılmış rejimini müəyyən edir;

- ölkənin daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suyun bioloji sərvətlərinin ovunu və suyun bioloji sərvətlərinin artırılması üzrə işləri tənzimləyir və onların süni yolla artırılmasını təmin edir;

- təbiətdəki çirklənmə mənbələrinin uçotunu aparır, onların ekoloji zərərlik dərəcəsini müəyyənləşdirir və ləğv edilməsi üzrə layihələr hazırlayır və həyata

keçirir;

- ətraf mühitə zərərli maddələr atıması (axıdılmasının) limitlərini müəyyən edir və ona nəzarəti həyata keçirir;

- atmosferdə, Xəzər dənizi akvatoriyasında və digər sularlarda, habelə quruda hidrometeoroloji proseslərin öyrənilməsi və araşdırılması üzrə monitoring keçirir, regional iqlim dəyişmələrinin və digər global ətraf mühit problemlərinin ölkə əhalisinə və iqtisadiyyatına təsirini araşdırır;

- beynəlxalq aeronaviqasiya meteoroloji xidmətin göstərilməsi üçün səlahiyyəti meteoroloji orqan funksiyalarını yerinə yetirir;

- hidrometeorologiya, ətraf mühitin cirkulənməsi və onun doğurduğu nəticələr, hidrometeoroloji proseslərə fəal təsir və bu proseslər üzərində nəzarətlə bağlı problemlərə dair elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin aparılmasını əlaqələndirir;

- sənaye, məişət, toksiki və istehsalat tullantılarının, yabanı və dərman bitkilərinin, fauna növlərinin, texniki xammalın və digər təbii təcrümələrin ölkədən kənara aparılması və ölkəyə gətirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydada rəy verir;

- ətraf mühit və təbii sərvətlərin dövlət monitoring sistemini yaradır, yeraltı su, yerin təki, heyvanlar, bitki aləmi, kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının və ehtiyatlarının uçotunu, dövlət meşə kadastrını və dövlət meşə monitoringini, o cümlədən aidiyyəti təşkilatlarla birgə ətraf mühitin və təbii sərvətlərin dövlət kadastrını aparır (neft və qazdan başqa);

- təhlükəli və təbii hidrometeoroloji və digər təbii hadisələrin meydana çıxmasının və inkişafının doğurduğu nəticələr üzrə sistemli müşahidələr təşkil edir və aparır;

- atmosferdə, yerin təkində, quruda və su hövzələrində cirkuləndirici maddələrin yuyulması üzrə müşahidələr aparır və təhlil edir;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində baş verən ekoloji prosesləri kompleks şəkildə öyrənir və müvafiq məsələlər üzrə müəssisə və təşkilatların beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakını əlaqələndirir;

- müəyyən edilmiş qaydada hidrometeoroloji məlumatların xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla mübadiləsini və uzlaşmasını həyata keçirir, bu sahədə hidrometeorologiya, ətraf mühitin global monitorinqi, habelə hidrometeoroloji proseslərə fəal təsir üzrə qabaqcıl təcrübədən istifadə olunmasını təmin edir;

- hidrometeoroloji proseslərə, iqlimə, təbii mühitə antropogen fəaliyyətin təsirini təhlil edir və onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr işləyib hazırlayır;

- təbii hadisələr və qəzaların operativ şəkildə ləğv edilməsi məqsədilə təhlükəli, təbii hidrometeoroloji hadisələrin fəvqəladə hallara gətirib çıxaran, yaxud əhali və iqtisadiyyat üçün təhlükə törədən və dağıntılarla nəticələnən ətraf mühitin ekstremal çirklənməsinin qarşısının alınması üzrə mövcud üsul və metodları vaxtaşırı olaraq təkmilləşdirir;

- ekologiya, hidrometeorologiya, yer təkinin geoloji öyrənilməsi və təbii ehtiyatlardan istifadə haqqında vahid informasiya sistemini formalaşdırır, dövlət məlumatlar fondunu yaradır və idarə edir;

- əhalini, müəssisə və təşkilatları mövcud və göstərilən meteoroloji, aqrometeoroloji və hidrometeoroloji, iqlim dəyişməsi, ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsi (atmosfer hava-sının, torpağın, sərh sularının və Xəzər dənizinin radioaktiv və kimyəvi çirklənməsi), təhlükəli və təbii hidrometeoroloji hadisələrin meydana çıxması, ölkə ərazisində fəvqəladə halların meydana çıxmasında yol açan ətraf mühitin ekstremal şəkildə çirklənməsi ilə əlaqədar olan məmullatlarla təmin edir;

- hidrometeorologiya və ətraf mühitin çirklənməsi sahəsində məlumatların toplanması, istifadəsi, örtülməsi, regional və beynəlxalq məlumatlar mübadiləsi üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada rabitə və telekommunikasiya sistemini yaradır və istismar edir;

- hidrometeoroloji məlumatların, ətraf mühitin çirklənməsinin (o cümlədən radioaktiv) vahid sistemdə aparılmasını, müvafiq milli və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin edir;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ekoloji, geoloji təhlükəsizlik tələblərinə əməl edilməsi nöqteyi-nəzərindən keçirilməsi planlaşdırılan tədbirlərin,

inşası nəzərdə tutulan obyektlərin ekspertizasını aparır və rəy verir;

- təsərrüfat sahələrinin inkişafının və yerləşdirilməsinin baş sxemlərinin, təbiəti mühafizə ərazi kompleks sxemlərinin, su, torpaq ehtiyatlarından və başqa təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə və onların mühafizəsi sxemlərinin, rayon planlaşdırılması, sənaye qovşaqları sxemlərinin, şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin baş planlarının, müəssisələrin və başqa obyektlərin tikintisinə (yenidən qurulmasma) dair layihələrin, habelə ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyətinə təsir göstərən texnikanın, texnologiyaların, materialların və maddələrin, işləyən istehsal obyektlərinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi sənədlərinin (ƏMTQ) dövlət ekoloji ekspertizasını, həmçinin istehsal güclərinin və iri təsərrüfat obyektlərinin yerləşdirilməsi sxeminin hidrometeoroloji əsaslandırılması üzrə müvafiq qaydada ekspertizanı keçirir və rəy verir;

- qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq ətraf mühitə zərər vura bilən müəssisələrə onların ətraf mühitə təsir göstəricilərinə dair ekoloji sənədlər - atılma bilən tullantı həddi (ABTH), buraxıla bilən axıntı həddi (BBAH), ekoloji pasport verir;

- yerüstü və yeraltı tikinti və quraşdırma işləri aparılacaq bütün sahələrdə yer təkində fayda qazıntı ehtiyatlarının olub-olmaması haqqında və həmin sahələrin mühəndis-geoloji şəraiti haqqında rəy verir, sifarişlər əsasında mühəndis-geoloji tədqiqat işləri aparır;

- ölkə ərazisində təhlükə potensialı obyektlərinin qeydiyyatını aparır və müvafiq orqanları bu barədə məlumatlandırır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən idxal, ixrac, təkrar ixrac və istifadə edilən meteoroloji, hidroloji, okeanoqrafik, agro-meteoroloji cihaz və qurğuları yoxlayır, attestasiyadan keçirir və sertifikatlaşdırır;

- təbiəti mühafizə məqsədləri üçün istifadə edilən avadanlığın, cihazların, avtomatika vasitələrinin və avtomatlaşdırılmış sistemlərin, standart nümunələrin, maddələrin, kimyəvi reaktivlərin istehsalına olan tələbatı müəyyənləşdirir və onların istehsalı üçün dövlət sifarişlərini formalaşdırır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və

təşkilatlarda təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi, təbii mühitə zərərli maddələr, sənaye, məişət və başqa tullantıların atılması, onların anbara vurulması və basdırılması həcmələri, norma və limitləri, onların ilkin uçotunun aparılması qaydalarını hazırlayır və tətbiq edir və bunlara riayət olunmasına nəzarət edir;

- təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, geologiya və hidrometeorologiya sahəsində işçilərin ixtisasının artırılmasını təşkil edir;

- ətraf mühitin, təbii sərvətlərin, o cümlədən atmosfer havasının, yer təkinin, faydalı qazıntıların, yeraltı və yerüstü suların ekoloji baxımdan torpağın, bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin) və heyvanlar aləminin (o cümlədən bəhişlərin) qorunmasına, onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, artırılmasına və mühafizəsinə, ətraf mühitin əlverişli sanitariya və ekoloji vəziyyətinin təmin edilməsinə, ekoloji şəraitin sağlamlaşdırılmasına nəzarət edir;

- öz səlahiyyətləri daxilində torpaqları şoranlaşmadan, bataqlıqlaşmadan, eroziyadan, istehsalat tullantıları, zərərli kimyəvi, radioaktiv və digər maddələr ilə çirklənmədən qorumaq, habelə tikinti zamanı və ya faydalı qazıntılar çıxanlarkən onları başqa növ korlanmadan qorumaq sahəsində kompleks tədbirlərin aparılmasına nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyinə, təbii mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə sahəsində normativlərə, qaydalara və standartlara riayət edilməsinə nəzarət edir;

- bitkiqoruyucu vasitələr, onların böyüməsi üçün stimulyator, mineral gübrələr, istifadə edilməsinə icazə verilən digər kimyəvi maddələr və preparatlar istehsal edilərkən, daşınarkən, saxlanılarkən və tətbiq edilərkən ətraf mühiti mühafizə tələblərinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

- zoologiya, mineralogiya və bitki kolleksiyalarının yaradılması, zənginləşdirilməsi, kolleksiyaya obyektlərinin mübadiləsi və saxlanması qaydalarına nəzarət edir;

- faydalı qazıntılar çıxarılarəkən, partlayış işləri aparılarkən, terrikonal, tullantılar, zibilxanalar yerləşdirilərkən və istismar edilərkən, ətraf mühiti çirklənmədən və zibilənmədən mühafizə, təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə tələblərinə nəzarət edir;

- faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi, dağ-mədən sənayesinin istehsalat tullantılarından istifadə edilməsi sahəsində müəyyən edilmiş normalara və qaydalara, habelə faydalı qazıntı karxanalarının rekultivasiyası müddətlərinə və keyfiyyətlərinə, istifadə edilmək üçün onların istifadəçilərə verilməsi müddətlərinə nəzarət edir;

- partlayış, dərinləşdirmə işləri, faydalı qazıntıların hasilatı, sugötürücü qurğuların inşası, boru kəmərləri, kabellər və i.ə. çəkilməsi nəticəsində biofaunanın məruz qaldığı mənfi təsirlərin aradan qaldırılması sahəsində tədbirlərin görülməsinə nəzarət edir;

- nəqliyyat vasitələrinin və başqa səyyar vasitələrin və qurğuların ətraf mühitə atdığı zərərli maddələrin azaldılması və bunun qarşısının alınması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə öz səlahiyyətləri daxilində nəzarət edir;

- ekoloji sistemləri, bioloji tarazlığı, habelə atmosfer havasının və su obyektlərini çirkləndirən mənbələrin, yerüstü və yeraltı suların, torpağın, bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin), suyun bioloji obyektlərinin və vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin ekoloji vəziyyətinə nəzarəti təmin edir;

- yerüstü təbii sərvətlərin, o cümlədən meşə sərvətlərinin səmərəli istifadə edilməsinə, dövlət meşə fondu və meşə fonduna daxil olmayan meşələrin, digər ərazilərdə yerləşən yaşıllıqların və bütün yabanı bitki örtüyünün mühafizəsi, bərpası və istifadə edilməsinə, meşə təsərrüfatı fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- ekoloji baxımdan su obyektlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinə, yerüstü və yeraltı suların çirklənməkdən, zibillənməkdən və tükənməkdən qorunmasına, habelə yeraltı suların planlı istifadə edilməsinə nəzarət edir;

- ətraf mühitə atılan çirkləndirici maddələrin tənzimlənməsi üçün müvafiq qurğuların istismara verilməsinə, bu qurğuların vəziyyətinə, habelə çirkləndirmə mənbələrinin nəzarət və təmizləyici cihazlarla təchiz edilməsinə dair qayda və normativlərə, çirkəb suların atılması qaydası və şərtlərinə əməl edilməsinə nəzarət edir;

- su anbarlarından kompleks istifadə edilməsi qaydalarının hazırlanması zamanı ekoloji tələblərin nəzərə alınmasına dair təkliflər verir və icra olunmasına

nəzarət edir;

- meliorasiya tikintisi apanlarkən, faydah qazıntılar çıxarılarkən, habelə təbii obyektlərin dəyişdirilməsi və landşaftların formalaşdırılması ilə əlaqədar olan təsərrüfat fəaliyyəti zamanı torpaq və meşə ehtiyatlarından ekoloji baxımdan səmərəli istifadənin təmin edilməsinə nəzarət edir;

- öz səlahiyyəti daxilində torpaq istifadəçiləri tərəfindən torpaqqoruma tədbirlərinin həyata keçirilməsinə aqrotexniki, aqrokimyəvi, fitosanitar, eroziya və ekzogen geoloji proseslərə qarşı tədbirlər görülməsinə nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən, beynəlxalq və ölkə əhəmiyyətli təbii obyektlərin və təbii abidələrin müəyyən edilmiş qaydalara əsasən istifadəsinə nəzarət edir;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin artırılması sahəsində biotexniki və digər tədbirlər götürülməsinə və bu ərazilərin rejiminə əməl edilməsinə nəzarət edir;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində meteoroloji və digər geofiziki proseslərə aktiv təsir işinin aparılmasına nəzarət edir;

- müvafiq aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanı ilə birlikdə səlahiyyətləri daxilində ekoloji standartlara cavab verməyən müxtəlif növ mal və məhsulların idxahna nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün digər funksiyaları yerinə yetirir.

Təbiətdən istifadə sahəsində idarəetmə

Respublikamızda təbiətdən istifadə sahəsində idarəetmə işini artıq qeyd etdiyimiz kimi əsasən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, digər səlahiyyətli orqanlar həyata keçirir.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqam kimi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli, 485 sayılı Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Nazirlik Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində ətraf mühitin qorunması, təbiətdən istifadənin təşkili, yeraltı suların, mineral-xammal ehtiyatlarından və yerüstü təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların bərpası, hidrometreoloji proseslərin müşahidəsi və proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

O öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, qanunlarını və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını və öz Əsasnaməsini rəhbər tutaraq, fəaliyyətini bilavasitə və özünün yerli orqanları, tabeliyində olan müəssisə, təşkilat və digər qurumları vasitəsi ilə həyata keçirir.

Nazirlik öz fəaliyyətini digər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə ictimai təşkilatlarla əlaqəli şəkildə qurur.

Fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına həyata keçirən Nazirlik müstəqil balansla, operativ idarəçilik hüququ ilə dövlət mülkiyyətində olan əmlaka, üzərində dövlət gerbinin təsviri və öz adı əks olunmuş möhürə, müvafiq ştamlara və blanklara, banklarda hesablara malik olub, əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- təbii sərvətlərin öyrənilməsi, onlardan istifadə edilməsi, bərpası, mühafizəsi, bu sahədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması üzrə dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- daxili suların və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suların bioloji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, onların qorunması və artırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasında yerin təkinin geoloji öyrənilməsi, mühafizəsi və mineral-xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- meşələrin istifadəsi, bərpası, yaradılması, mühafizəsi və meşə təsərrüfatı fəaliyyətinin aparılması sahəsində dövlət proqramlarını müvafiq qaydada hazırlamaq

və həyata keçirmək;

- ekologiya, təbiətdən istifadə, geologiya və faydalı qazıntılar üzrə müvafiq milli fəaliyyət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzrə dövlət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlam ekoloji mühitdə yaşamaq hüququnu təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi sahəsində dövlət idarəciliyini həyata keçirmək;

- hidrometeorologiya xidmətini təşkil etmək, hidrometeoroloji müşahidələrin aparılmasını, proqnozlar hazırlanmasını və məlumatların yayılmasını təmin etmək;

- təbii ehtiyatların, faydalı qazıntıların, bitki örtüyü, flora (o cümlədən meşə), fauna (o cümlədən balıq), su və enerji mənbələrinin istifadə olunması prosesində ekoloji təhlükəsizliyin gözlənilməsi, ekoloji baxımdan torpağın bərpası və mühafizəsi, habelə atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq beynəlxalq öhdəliklərin həyata keçirilməsini təmin etmək və bu sahədə digər orqanların fəaliyyətini əlaqələndirmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- səlahiyyətləri daxilində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, bələdiyyə orqanlarından, fiziki və hüquqi şəxslərdən müəyyən olunmuş qaydada arayış və təlimatlar tələb etmək;

- mədən vergisi ödəyicilərindən hesabat ili üçün ildə bir dəfə müəyyən edilmiş qaydada faydalı qazıntıların hasil edilmiş həcmi haqqında hesabat balansı almaq;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, müəssisələrdən və təşkilatlardan yerin təkindən istifadə haqqında müəyyən edilmiş hesabat formaları üzrə məlumatlar almaq;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquqi şəxs statuslu idarə və

təşkilatlar yaratmaq və ləğv etmək;

- zəruri hallarda Azərbaycan Respublikasının digər icra hakimiyyəti orqanları ilə birgə tədbirlər həyata keçirmək;

- kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının təsdiq edilməsi və uçom üçün Azərbaycan Respublikasının Faydalı Qazıntı Ehtiyatları üzrə Komissiyasını yaratmaq;

- təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi məsələləri barəsində nazirlikər, dövlət komitələri, baş idarələr, dövlət və qeyri-dövlət nüəssisələri, idarələri və təşkilatları tərəfindən yol verilmiş pozuntulara görə tədbirlər görülməsi üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyət və əşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq geoloji kəşfiyyat jlərini və yer təkinin öyrənilməsi və ondan istifadə ilə əlaqədar jlər həyata keçirən bütün müəssisə və təşkilatlar, geoloji proseslər ilə əlaqədar işə həmçinin yerli icra hakimiyyəti və özünüidarə rqanları üçün öz səlahiyyətləri hüdudlarında icrası məcburi olan mrlər, qərarlar, təlimatlar və göstərişlər vermək;

- nazirlik əməkdaşlarının nəzarət funksiyalarının icrası ımanı ölkə ərazisində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasının asılı olmayaraq müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə, eksdisiyalara, bazalara, zəmilərə, anbarlara və digər obyektlərə, o mldən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin obyektlərinə maneəsiz (xidməti vəsiqələrini təqdim etməklə) daxil olmaq, öz öidməti vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri olan sənədlərlə, təhlillərin nəticələri ilə pulsuz tanış olmaq;

- nazirliyin əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada öz vəzifə borclarını həyata keçirmək üçün xidməti silah gəzdirmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti qaydalarının və normalarının gözlənilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulmasının aradan

qaldırılmasma dair fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı tələblər irəli sürmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər haqqında işlərə baxmaq və təqsirkarların inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə materialları müvafiq orqanlara göndərmək;

- təbiəti mühafizə sahəsində qanunvericiliyin pozulmasında istifadə olunan əşya, alət, ləvazimatları və digər vəsaitləri, qanunsuz əldə edilmiş məhsulları qanunvericiliyə uyğun olaraq götürmək və inzibati qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər hərəkətləri həyata keçirmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin həcmələrini müəyyən etmək və bunun əsasında təqsirkar olan şəxslərə bu zərərin könüllü ödənilməsi barədə tələblər irəli sürmək və ya iddiaları məhkəməyə təqdim etmək;

- təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasma səbəb olan sənaye obyektlərinin və başqa obyektlərin layihələşdirilməsini, tikilməsini, yenidən qurulmasını və ya genişləndirilməsini qadağan etmək;

- ətraf mühiti mühafizə normalarmı və qaydalarımı pozan sənaye müəssisələrinə və təşkilatlarına qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq tədbirlər görmək;

- ov üçün xüsusi icazə və ovçuluq biletləri vermək, habelə ovçuluq fəaliyyəti üçün ov yerləri ayırmaq;

- sayı tənzimlənən vəhşi heyvan növləri barədə müvafiq tədbirlərin keçirilməsi qaydalarını elmi təşkilatların və əlaqədar dövlət orqanların rəyi nəzərə alınmaqla müəyyən etmək;

- heyvanların təbii mühitdən götürülməsi yolu ilə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən zooloji kolleksiyaların yaradılmasına və bunların zənginləşdirilməsinə icazə vermək;

- öz səlahiyyətləri daxilində və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda təbii ehtiyatlardan istifadə müqabilində və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müəyyən edilmiş ödənişlərin vaxtında dövlət fonduna köçürülməsinə nəzarət etmək;

- ekoloji tələblərin pozulması ilə əlaqədar müəssisələrdə, qurğu və obyektlərdə həyata keçirilən işlərin məhdudlaşdırılması və müvəqqəti dayandırılması, o cümlədən maliyyə-yələşdirilməsinin dayandırılması, onların istismara verilməsinin qadağan edilməsi, təsərrüfat və başqa fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və ya bu fəaliyyətə xitam verilməsi haqqında vəsatət qaldırmaq;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində hərəkət edərək ətraf mühiti çirkləndirən yerli və xarici gəmiləri saxlamaq, çirklənmənin səbəblərini araşdırmaq və qanunvericiliyə uyğun müvafiq tədbirlər görmək;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin pasportunu qeydiyyatı almaq;

- yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılmasına və ləğv edilməsinə rəy vermək;

- təbiət parklarının, dövlət təbiət yasaqlıqlarının əsasnamələrini təsdiq etmək;

- dövlət təbiət yasaqlıqlarının yaradılması barədə təqdimatlar vermək;

- mineral-xammal ehtiyatlarından istifadəyə dair tövsiyələr hazırlamaq, geologiya elminin və təcrübəsinin ən yeni nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün Azərbaycan Respublikasının yüksək ixtisaslı mütəxəssislərini, habelə elmi-texniki cəmiyyətlərin əməkdaşlarını cəlb etməklə elmi-texniki şura yaratmaq;

- müstəqil surətdə və ya digər dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar və təsərrüfat subyektləri ilə birgə mükafatlar, prizlər, adlı təqaüdlər və başqa təltiflər təsis etmək, həmçinin fəxri ad və digər dövlət təltiflərinin verilməsi barədə müvafiq qaydada təkliflər vermək;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövrü mətbuat orqanları təsis etmək, ekologiya və təbii sərvətlərə, onların mühafizəsinə və istifadəsinə dair jurnallar, toplular, xüsusi informasiya bülletenləri və digər nəşrlər buraxmaq;

- ekologiya və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatlarla birlikdə təbiətdən və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə haqqında bilikləri təbliğ etmək, bu sahədə müsabiqələr, sərgilər, konfranslar və başqa tədbirlər keçirmək;

- təbiəti mühafizə, təbiətdən və təbii sərvətlərdən istifadə sahəsində xarici və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair təkliflər hazırlamaq, ətraf mühit problemlərinin həlli ilə bağlı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının maraqlarını müvafiq beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində beynəlxalq, məhəlli, milli və yerli səviyyədə proqramlar, layihələr və başqa sənədlər hazırlamaq, aidiyyəti üzrə təqdim etmək və ya həyata keçirmək;

- mineral-xammal bazasının bərpası üzrə dövlət fondu, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondu və meşələrin qorunub saxlanması və təkrar istehsalı fondunun vəsaitlərinə sərəncam vermək;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

MÖVZU 3.

TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏ HÜQUQU, ONUN MƏNBƏLƏRİ.

PLAN:

1. Təbiətdən istifadə hüquq anlayışı, onun mahiyyəti və növləri.
2. Təbiətdən istifadə hüququnun mənbələri.
3. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsi.
4. Ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsinin formaları, funksiyaları və metodları.
5. Ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi və qeyri-hüquqi formaları.
6. Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsini həyata keçirən orqanlarının funksiyaları.
7. Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ, onun mənbələri və formaları.
8. Təbiətdən istifadə hüququ, onun növləri və təsnifləşdirmə əlamətləri.

Təbiətdən istifadə hüququnun anlayışı və növləri

Müasir dövrdə dünyanın bütün hüquqi dövlətlərində insanın təbii ehtiyatlardan öz tələbatı üçün istifadə etməsi hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə münasibətləri tənzimləyən normalar sistemi təbiətdən istifadə hüququ adlanır. Belə normalar əsasən təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericilikdə, yəni torpaq, Yerin təki, su, meşə, heyvanlar aləmi və s. haqqında qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında doktrina təbiətdən istifadənin bir sıra növləri fərqləndirilir. Bu zaman təsnifat müxtəlif meyarlara əsasən aparılır. Təsnifat üçün ən ümumi meyar təbiət obyektinin hesab olunur. Buna uyğun olaraq, təbiətdən istifadə hüququ aşağıdakı növlərə bölünür:

- torpaqdan istifadə hüququ;
- Yerin təkindən istifadə hüququ;
- sülardan istifadə hüququ;
- meşələrdən və meşə fonduna daxil olmayan bitkilərdən istifadə hüququ;
- heyvanlar aləmindən istifadə hüququ.

Təbiət obyektinə görə ən ümumi təsnifatdan sonra hər bir obyektədən istifadənin məqsədli təyinatma görə də təsnifat aparılır ki, bu, digərləri içərisində əsas təsnifat hesab olunur. Təbiətdən istifadənin məqsədli təyinatma görə növləri, təbii ehtiyatın özü-nəməxsusluğu və ictimai tələbatın ödəməsi nəzərə alınmaqla, təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Təbiətdən istifadə - gələcək nəsillərin ehtiyacını nəzərə almaqla, cəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini ödəmək məqsədilə ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulmasına yol verilmədən təbii resurslardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilmə deməkdir.

Təbiətdən istifadə, insan və təbii ehtiyatlar arasındakı iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.

Təbiətdən istifadə dedikdə, insanın ətraf mühitin ekoloji, iqtisadi, mədəni və sağlamlaşdırıcı xüsusiyyətlərindən istifadəsi başa düşülür. Təbiətdən istifadə iki cür olur: ümumi və xüsusi.

Ümumi istifadə zamanı heç bir xüsusi razılıq (icazə) tələb olunmur. Yaşamaq

hüququ olan hər bir şəxs atmosfer hava-sından, sudan, müalicə-sağlamlıq və s. təbii tələbatlarını kimsədən icazə almadan həyata keçirir. Çünki bu onun təbii (hu-manitar) hüququdur.

Xüsusi istifadə zamanı təbii sərvətlər istehsalı prosesinə daxil edilir və fiziki, hüquqi şəxslərin səlahiyyətli dövlət orqanlarından icazə alınır. Bu cür istifadə məqsədli xarakter daşıyıb torpaq, yeraltı sərvətlər, meşə, su, heyvanlar aləmi (vəhşi fauna) və atmosfer havasından istifadə deməkdir.

Qanunvericiliyə görə təbii ehtiyatların (resursların) ümumi və fərdi istifadəsi ola bilər.

Təbiətdən ümumi istifadə əhalinin həyatının zəruri tələbatının ödənilməsi üçün vətəndaşların və təşkilatların təbii resurslardan ödənişsiz istifadə etməsi şərti ilə həyata keçirilir. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda, təbiətdən istifadəyə məhdudiyyətlər qoyulmasına yol verilir.

Təbiətdən fərdi istifadə zamanı təbii resurslar istifadəçilərə qanunla müəyyən olunmuş qaydada verilir. Təbiətdən fərdi istifadə daimi və ya müvəqqəti, ödənişli və ya əvəzsiz, ilkin və ya təkrar ola bilər.

Təbiətdən fərdi istifadə və ya təbiətdən məhdud istifadə (servitutlar) hüquqlarının yaranması qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Təbiətdən istifadəçilər hüquqi və fiziki şəxslər (xarici istifadəçilər də daxil olmaqla), dövlət, qeyri-dövlət təşkilatları, daimi və müvəqqəti, ilkin və təkrar istifadəçilər ola bilərlər:

- xarici istifadəçilər - xarici hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar;

- daimi istifadəçilər - təbiətdən istifadə hüququ müddətsiz verilən istifadəçilər;

- müvəqqəti istifadəçilər - təbiətdən istifadə hüququ müəyyən müddətə verilən istifadəçilər;

- ilkin istifadəçilər - təbiətdən istifadə hüququnu dövlətdən birbaşa alan istifadəçilər;

- təkrar istifadəçilər - təbiətdən ilkin istifadəçidən müqavilə əsasında hüquq alan istifadəçilər («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanun, maddə 8).

Azərbaycan dövləti təbii ehtiyatların istifadəsini, bərpasını və mühafizəsini tənzimləyir. Bu işin həyata keçirilməsi üçün dövlət proqramları tərtib edilir, təbii resursların kadastrı, monitorinqi və uçotu aparılır.

Təbiətdən istifadənin normalaşdırılmasına görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan limitlər və kvotalar müəyyən müddət üçün təbii ehtiyatların istifadəsinin, ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin, məişət və istehsalat tullantılarının yerləşdirilməsinin son hədlərini müəyyən edir. Limitlər və kvotalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir və müvafiq icra hakimiyyət orqanları tərəfindən verilir.

Xüsusi razılıq hər bir fəaliyyət sahəsi üçün verilir. Hər bir lisenziyanın müddəti göstərilir (adətən icazə 1 ilə verilir). Eyni təbii ehtiyatdan istifadəyə icazə məhdudiyyəti qoyulur.

İcazə müraciət əsasında verilir. Alınmış lisenziyadan düzgün istifadə etmədikdə, onu başqasına verdikdə, sanitariya və ekoloji normativləri pozduqda icazə verən dövlət təşkilatı lisenziyanı ləğv edə bilər. Əgər müraciət edən fiziki və hüquqi şəxsə qanunsuz olaraq icazə verilməzsə, onlar məhkəməyə və iqtisad məhkəməsinə şikayət edə bilərlər.

İcazənin verilməsi, ekoloji münasibətlərin inzibati-hüquqi metodlarla tənzimlənməsi deməkdir. Təbii ehtiyatlardan istifadə olunması üçün alınan icazə mahiyyətə üç əlaməti özündə birləşdirir:

- icazə, həmin təbii ehtiyatın mülkiyyət və ya sahiblik aktıdır;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin dövlət nəzarəti formasıdır;
- təbiətdən istifadənin səmərəli tənzimləmə vasitəsidir.

İcazənin predmeti istifadə üçün müəyyənləşdirilmiş təbii ehtiyatlardır. İstifadəsindən asılı olaraq iqtisadi (oduncaq hazırlanması, faydalı qazıntıların çıxarılması üçün icazə), ekoloji (zərərli maddələri tullamaq, atmaq, basdırmaq üçün icazə), sağlamlaşdırıcı (təbii ehtiyatlardan müalicə məqsədləri üçün istifadə), mədəni (arxeoloji qazıntıların aparılması) və s. lisenziya növləri vardır.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 11-ci maddəsində deyilir: «Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüqu-qunu təsdiq edir». Qanunda həmçinin təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərindən istifadəyə, habelə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi icazə tələb olunduğu sadalanır:

- ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin toplanması;
- xüsusi təhlükəli olan istehsalat və məişət tullantılarının daşınması, basdırılması və saxlanması;
- ekoloji auditor fəaliyyəti;
- ekoloji cəhətdən təhlükə törədə bilən təsərrüfat fəaliyyəti (maddə 14).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalarda 36 adda fəaliyyət növünə lisenziya verilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, onlardan yalnız üçü ekologiya və təbiətdən istifadəyə aiddir:

1. Radioaktiv və ionizə şüaları verən maddələrin tullantıların saxlanması və basdırılması;
2. Toksik istehsalat tullantılarınınm utilizasiyası və zərərsizləşdirilməsi;
3. Yabani dərman bitkilərinin xammahnın yığılması.

Qanunvericiliyə görə xüsusi icazə ilə yanaşı müqavilə forması da nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilə əsasən təbii obyektlərin icazəyə verilməsi üçün bağlanır. Müqavilə (kontrakt) təbiətdən istifadəçi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı arasında təbii resurslardan istifadəyə görə bağlanır. Təbiətdən istifadə-çinin xüsusi icazəsi olmadıqda təbii resurslardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) etibarsızdır. Müqavilənin şərtləri xüsusi icazə geri alındıqda da müqavilə (kontrakt) etibarsız hesab olunur. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırıldıqdan sonra təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi (kontraktı) qüvvəyə minir (maddə 15). Bağlanmış müqavilənin sahibi aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- istifadəyə verilmiş təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməsini;

- təbii ehtiyatların işlədilməsi, qorunması, bərpası və artırılması məsələlərini kompleks həll etməsini;
- ətraf mühitə mənfi təsirin qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirməsini;
- təbii ehtiyatların istifadəçilərinin hüquqlarını pozmamasını;
- təbiətə, adamların həyatına və sağlamlığına, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakına və mənafeələrinə vurduqları zərəri ödəməsini və s.

Təbiətin istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsinin formaları, ekoloji funksiyaları və metodları

İdarəetmə forması hüquq sahəsinə tənzimləmə fəaliyyətinin hüquqi və qeyri-hüquqi formaların tətbiq edilməsinin meydana çıxan xarici görünüşüdür.

Tənzimləmənin qeyri-hüquqi formaları iki əsas növdə ifadə olunur:

a) ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə məsələlərində həyata keçirilən, qəbul edilməsi hüquqi xarakter daşımayan, deməli hüquqi tənzimləmə həddindən kənarda qalan, təsərrüfatın operativ idarə edilməsi. Məsələn, torpağın bu və ya digər kateqoriyaya aid edilməsi iqtisadi məsələdir, əgər belə aidiyyət ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə ilə əlaqədar qanunla müəyyən olunmuş qaydalara zidd deyilsə, onda bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qərar hüquqi əsasla malik deyil. Həmin qərarla razılaşmayanlar prokurorluğa müraciət edərsə, prokuror bu qərara protest verə bilməz, belə ki, bu qanundan kənardır;

b) icraçıların öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün lazım olan vasitələrlə təmin edilməsi. Bu idarəetmə fəaliyyəti olmadan qanun həyata keçirilməsə də, məsələn, torpağın münbitliyi haqqında qanun mineral gübrələrlə təmin olunması səbəbindən reallaşmasa belə, həmçinin hüquqi təbiətə malik deyildir.

Əksər hallarda tənzimləmə formaları öz təbiətinə görə qeyri-hüquqi olur, belə ki, hüquqi formalar o yerdə tətbiq olu-nur ki, orda meydana çıxan ziddiyyətlər yalnız hüquqi yolla aradan qaldırıla bilər.

Hüquqi formalar 3 əsas növdə ifadə olunur:

a) hüquq yaradıcılığı; b) hüquq tətbiqetmə; c) hüquq mühafizə.

Hüquqi tənzimləmə metodları aşağıdakılardır:

1) Məcburi göstəriş metodu, başqa sözlə imperativ metod. Həmin metoddə idarəetmə üzrə qərarın doqiq və olduğu kimi yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur, ondan hər hansı bir kənarlaşmaya yol verilmir. Belə metod, qərarın yerinə yetirilməsi zamanı yerli şəraitin uçotu və xüsusiyyəti tələb olunmadan tətbiq olunur. Məsələn, yer quruluşu layihəsinin reallaşmasma görə müəllif nəzarətinin həyata keçirilməsi, yerli şəraitdən və xüsusiyyətdən asılı olmadan qanunun məcburi tələbidir.

2)Təvsiyə metodunun reallaşması yerli şəraitin uçotu və xüsusiyyətinin nəzərə alınmasının yol verildiyi idarəetmə qərarlarının çıxarılmasında ifadə olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinə görə torpaq kateqoriyalarının rejimi azsayh xalqların və etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə dəyişə bilər, yəni torpaq kateqoriyaları haqqında ümumi qaydalar yerli şəraitdən və xüsusiyyətdən asılı olaraq dəyişdirilir, Torpaq Məcəlləsinin bu müddəası təvsiyəedici xarakter daşıyır.

3)Sanksiyalaşdırma metodu və ya məhdud özünüidarəetmə metodu zamanı idarəetmə qərarını idarə olunan təşkilat qəbul edir, lakin onlar yalnız səlahiyyətli qurum bu qərarı təsdiq etdikdən sonra hüquqi qüvvəyə malik olur. Məsələn, təsərrüfat daxilində yerquruluşu haqqında qərarı kollektiv özü qəbul edir. Lakin bu layihənin təsdiq olunması torpaq ehtiyatları və yerquruluşu üzrə müvafiq qurum tərəfindən həyata keçirilir.

4) İcazə metodu, orqanların tam özünü idarə etdiyini göstərir ki, bu zaman onlar özləri heç kəsdən asılı olmadan idarəetmə qərarı qəbul edirlər.

Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimləməsinin metod və formaları, müvafiq səlahiyyətli dövlət idarəetmə funksiyaları vasitələri ilə həyata keçirilir. İdarəetmə qurumlarının növündən və səlahiyyətindən asılı olmayaraq onlardan hər biri birbaşa və ya dolayısı aşağıda adları sadalanan yeddi funksiyayı yerinə yetirir və ya yerinə yetirilməsində iştirak edir:

1. Təbii ehtiyatların və digər təbii obyektlərin uçotu və dövlət kadastrının aparılması.
2. Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin planlaşdırılması.
3. Təbii obyektlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi.
4. Təbii obyektlərin artırılması.

5. Təbii obyektlərin məkan-ərazi quruluşu.
6. Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsinə nəzarət.
7. Təbiətdən istifadə hüququ haqqında mübahisələrin həlli.

TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Təbiətdən istifadənin idarə edilməsinin dövlət orqanları sistemi

Qarşıya qoyulmuş nəticələrə, məqsədlərə aparan proses kimi idarəetmə, idarəçilik sisteminin strukturları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təşkili üzrə məqsədyönlü bir fəaliyyətdir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi ətraf mühitdə baş verən proseslərin axınına dəyişməyə məcbur edən və cəmiyyətin xeyrinə istiqamətləndirən əməli hərəkətlər sistemi kimi qəbul edilmişdir. Müasir dövrdə təbiətdən istifadənin idarə edilməsi, ilk öncə, təbiəti bərpa və mühafizə ilə həyata keçirilməlidir.

Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi təbiət istifadəçilərinin fəaliyyəti vasitəsilə və ətraf mühit obyektlərinin bilavasitə idarə edilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu iş cəmiyyətin təbii ehtiyatlara və ətraf mühitin keyfiyyətinə tələbatı ödəmək üçün həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu ekoloji-iqtisadi qanunauyğunluqların, gələcəkdə iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin etməklə dərk edilməsi və istifadəsi əsasmda həyata keçirilməlidir. Təbiətdən istifadənin dövlət idarəetməsi səlahiyyətli dövlət orqanlarının təbiətdən səmərəli istifadə və təbiəti mühafizə üzrə təşkilati əməli fəaliyyəti deməkdir. Bu idarəetmənin subyektləri dövlət orqanlarıdır. Onlar büdcədən maliyyələşir və zəruri dərəcədə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər. Obyekt isə təbiətdən istifadə sahəsindəki insanların fəaliyyətidir. Təbiətdən istifadə hüquqi tənzimləmə əsasmda idarə edilir. Dövlət idarəetməsinin formaları idarəetmə aktlarından (normativ-hüquqi, direktiv, fərdi), inzibati sazişlərdən (razılaşmalardan) və maddi-texniki vasitələrdən ibarətdir.

Dövlət idarəetməsi təbiətdən istifadə sahəsində özündə 3 növ fəaliyyəti birləşdirir: sosial-iqtisadi, inzibati-siyasi, sosial-mədəni. Lakin bu sahədə təbiəti bərpa işləri çox zəif həyata keçirilir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi əsasən inzibati (məcburi), iqtisadi, ideoloji və tərbiyəvi üsullarla yanaşı bu və ya digər

məsələlərin həlli ilə də həyata keçirilə bilər.

İdarəetmə metodları daimi, bilavasitə və operativ olaraq bütün məsələləri həll etməyə və idarəetmənin məqsədlərinə nail olmağa imkan yaradır. Təbiətdən istifadənin idarə edilmə-sində aşağıdakı metodlardan istifadə edilir: qadağa, müvəqqəti dayandırma, məhrumetmə (istifadə hüququna xitam verilməsi), razılaşdırma və icazə (lisenziya verilməsi, təbiətdən kompleks istifadə müqaviləsi və s.).

Təbiətdən istifadənin dövlət idarəetməsi qanunvericilikdə təsbit edilmiş ümumi prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bura: qanunilik, ərazi və sahə idarəetməsinin birləşməsi aiddir. Qanunvericiliklə təbiəti mühafizənin həmçinin spesifik prinsipləri müəyyən edilmişdir: komplekslik, ümumilik, planauyğunluq, elmi-texniki tərəqqinin imkanlarından istifadə və beynəlxalq əməkdaşlıq.

Son məqsədi ətraf mühitin keyfiyyətinin optimal vəziyyətinə nail olmaqdan, təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edil-məsindən ibarət olan təbiətdən istifadənin idarə edilməsinə birdən-birə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də aralıq məqsədlər müəyyən edilir və hər bir mərhələdə konkret ətraf mühiti mühafizə tədbirləri göstərilir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi - dövlət orqanları sisteminin qarşılıqlı əlaqələri şəraitində hakimiyyət - təbəçilik elementlərindən ibarət vahid bir orqanizmdir. Dövlət idarəetmə orqanlarının ekoloji sahədəki vəzifələri 3 qrupda birləşmişdir:

1. idarəetmə - təşkil etmə, ümumi rəhbərlik, operativ sərəncamçılıq, normativ-hüquqi aktların nəşri və onların vaxta-sırı təkmilləşdirilməsi;
2. planlaşdırma, proqnozlaşdırma və əlaqələndirmə;
3. uçot, nəzarət və yoxlama.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Res-publikasının Qanununa görə (08.06.1999) ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində dövlət idarəetmə orqanları müəyyən edilmişdir. Həmin dövlət orqanları öz səlahiyyətlərinə görə iki yerə ayrılır:

- 3) ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları;
- 4) xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları;

Ümumi səlahiyyətli dövlət orqanlarına Prezident və onun İcra Aparatı, Nazirlər Kabineti, yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr daxildir. Bu dövlət orqanları ona görə ümumi səlahiyyətli sayılırlar ki, onların səlahiyyətinə digər məsələlər də (dövlətin idarə olunması ilə əlaqədar) daxildir. Həmin qanuna görə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tabədir (maddə 7).

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları isə qanunvericiliyə uyğun olaraq təbiətin qorunması funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanlarıdır. Təbiəti qorumaq funksiyaları isə bu sahəyə aid qəbul olunmuş qanunların qüvvəyə minməsi barədə verilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə müəyyən olunur. Xüsusi səlahiyyətin həcminə və xarakterinə görə dövlət orqanları 3 növə bölünür: kompleks, sahəvi və funksional.

Kompleks orqanlar bütün təbiətporuyucu tapşırıqları yerinə yetirirlər. Sahəvi orqanlar konkret təbii obyektlərin, sahənin mühafizəsini və onlardan düzgün istifadəni tənzimləyirlər. Funksional orqanlar isə bir və ya bir neçə qohum (yaxın) funksiyaları yerinə yetirirlər.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının ekologiya ilə məşğul olan dövlət orqanları aşağıdakılardır:

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Dövlət Standartları Dərnəyi və Metrologiya Mərkəzi, Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi.

Yuxarıda sadalanan dövlət orqanlarının səlahiyyətləri (o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının müvafiq orqanları) təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun II fəslində (4-5-ci maddələr) öz əksini tapmışdır.

Bu maddələrdə mərkəzi dövlət orqanları və onların muxtar respublikadakı qurumları arasında, habelə yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları (bələdiyyələrin statusuna aid qəbul olunmuş qanunlar əsasında) arasındakı səlahiyyətlərin sərhəddi müəyyənləşdirilmişdir.

Bu orqanların səlahiyyətlərinə daxil olan təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərdən

səmərəli istifadə məsələlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

7) ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ekoloji proqramların təsdiqi, ekoloji təhlükəsizliyin təminatı və ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsinin iqtisadi və hüquqi əsaslarının yaradılması;

8) ekoloji proqramların planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki təminatların həyata keçirilməsi, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin koordinasiyası;

9) təbii sərvətlərin uçotu və qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin vəziyyətinin proqnozlaşdırılması, təbii ehtiyatların kadastrının və ətraf mühitin monitorinqinin aparılması;

10) zərərli təsirlərin normativlərinin müəyyənləşdirilməsi, vurulmuş zərərə görə ödənişlərin alınması və təbii sərvətlərdən istifadə üçün razılığı verilməsi;

11) ekoloji nəzarət və ekoloji ekspertizanın həyata keçirilməsi, ekoloji cəhətdən zərərli istehsal və xidmət göstərənlərin fəaliyyətlərinin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, inzibati cəzaları verilməsi, məhkəmələr qarşısında iddia qaldırılması;

12) qoruq və yasaqlıqların təşkili, təbiət abidələrinin qorunması, «Qırmızı kitab»-ın aparılması, ekoloji təhsil və tərbiyənin həyata keçirilməsi;

7) beynəlxalq əməkdaşlığın aparılması.

Sadəlik səlahiyyətlər, demək olar ki, mövcud bütün dövlət idarəetmə orqanlarına şamil olunur. Məhdudiyyət isə əsasən iki əlamətə görədir: əraz və sərvətlərə görə.

Əraziyə görə məhdudiyyət əsas dövlət icra orqanlarının fəaliyyət sahəsi bütün Azərbaycan ərazisindədir. Yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyət sahəsi isə ərazi-nin inzibati sərhədləri daxilindədir.

Əgər təbii sərvətlərin miqdarı ölkə miqyasında iqtisadi əhəmiyyətə malikdirsə və onda yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında aparılan hakimiyyət bölgüsü prinsipi təbiəti mühafizə sahəsində də eyni cürdür.

Təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə əsas dövlət idarəetmə orqanı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- ekoloji təhlükəsizlik və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində ümumi tədbirləri və əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;
- ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və digər fəaliyyət nəticəsində dəyə biləcək zərərin qarşısının alınması;
- öz səlahiyyətləri daxilində mineral xammal bazasından və yer təkindən səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edilməsi;
- ölkənin daxili sularının və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suların bioloji məhsuldarlığının artırılmasına dair kompleks tədbirlər hazırlanması və suların bioloji sərvətlərindən səmərəli istifadə olunması və onların bioloji müxtəlifliyinin qorunmasına nəzarət edilməsi;
- ölkənin faunasının və suyun bioloji sərvətlərinin istifadə edilməsi sahəsində sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın əlaqələndirilməsi, kompleks təhlilin aparılması və əsas istiqamətləri üzrə müəyyən edilmiş qaydada qısa müddətli və uzun müddətli proqnozların işlənməsinin təmin edilməsi;
- ölkənin fauna və suyunun bioloji ehtiyatlarının mühafizəsi, bərpa və artırılması sahəsində fəaliyyəti təşkili və buna nəzarət edilməsi;
- ətraf mühit üzrə informasiya fondunu, o cümlədən Dövlət Geoloji İnformasiya Fondunun genişləndirilməsi, geoloji və digər materialların mühafizəsinə və məqsədyönlü istifadəsinə təminat yaratmaq;
- öz səlahiyyətləri daxilində dövlət sifarişçisi funksiyasını yerinə yetirilməsi və dövlət ehtiyacları ilə bağlı işlərin həyata keçirilməsi;
- təbii sərvətlərdən istifadə, təbiəti mühafizə, ekoloji təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına daxil edilən layihələri hazırlamaq;
- ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması üçün investisiyalar cəlb edilməsi sahəsində

öz səlahiyyətləri daxilində məqsədyönlü tədbirlər görmək və investisiyaların təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının ekologiya və təbii sərvətlərdən istifadə sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin icrasını təşkil etmək və bu sahədə digər orqanların işini əlaqələndirmək, habelə beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirak etmək;

- ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasına görə nəzərdə tutulmuş ödəniş normativlərini hazırlamaq və tətbiq etmək;

- sistemləşdirilmiş geoloji tədqiqatları (regional, geoloji xəritəalma, geofiziki, hidrogeoloji, mühəndis-geoloji, geoekoloji tədqiqatları) aparmaq, yerin dərinlik quruluşunu, seysmohidro geodinamik şəraiti və digər təbii hadisələri öyrənmək;

- fəvqəladə ekoloji və geoloji şəraiti, ekoloji və geoloji fəlakət zonalarını müəyyən edir və bu sahədə müvafiq dövlət tədbirlərini həyata keçirir;

- hidrometroloji və digər geofiziki proseslərdən əhaliyə və iqtisadiyyata dəyə biləcək mümkün ziyanın azaldılması və tənzimlənməsi məqsədi ilə bu proseslərə aktiv təsir işlərini təşkil edir və aparır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasıdan asılı olmayaraq, yerin təkinin bütün istifadəçilərinin yer təkindən istifadə edilməsinə dair müəyyən edilmiş qaydalara, qanunvericiliyin tələblərinə, standartlara, normalara əməl edilməsinə nəzarət edir;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların yer təkinin geoloji cəhətdən öyrənilməsi sahəsində apardıqları elmi-tədqiqat işlərini əlaqələndirir, görülən işlərin dövlət qeydiyyatını aparır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində geoloji-nəşriyyat işlərini yerinə yetirən bütün müəssisə və təşkilatların hesabatları əsasında kəşf edilmiş faydalı qazıntı ehtiyatlarını və proqnoz ehtiyatlarını qeydiyyata alır və faydalı qazıntı ehtiyatlarının vahid dövlət balansını tərtib edir və aparır;

- ekzogen geoloji proseslərə məruz qalmış torpaqlarda mühəndis texniki və kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasına rəy verir;

- faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikilməsi və istismarı üçün yararlı yer təki sahələri haqqında geoloji məlumatların dövlət eksper-tizasını keçirir və rəy verir;

- faydalı qazıntıların çıxarılması, habelə faydah qazm-tıların çıxanması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuları tikmək və istismar etmək məqsədi ilə «Dağ-mədən ayırması» statusunu verir;

- geoloji kəşfiyyat istehsalı işlərinin bütün növlərinin ek-sper-tizasını təşkil edir və layihə smeta sənədlərini təsdiq edir;

- rayon planlaşdırılmasının sxem və layihələrinin, şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin baş plan və məhəlli plan-laşdırma layihələrinin, sənaye qovşaqlarının, kurort və istirahət zonalannm, seysmik mikrorayonlaşdırma və mühafizə zonala-rının, ərazi və yaşayış məntəqələrinin təhlükəli geoloji və digər analoji proseslərdən müdafiəsi qaydalarını hazırlayır və təsdiq edir;

- sənaye əhəmiyyətini itirmiş, yaxud sonrakı istismar-kəşfiyyat işləri və ya yataqların işlənməsi zamanı təsdiq edilmiş faydalı qazuntıların balans ehtiyatlarını hasilat müəssisələrinin uçotundan silmək barədə təkliflərə baxır və qəbul edir;

- sənayedə işlədilmək üçün istismara cəlb edilməmiş yataqları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada geri alır və müəyyən edilmiş qaydada başqa müəssisələrin balansına verir;

- faydah qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı metodikasının, geoloji-kəşfiyyat istehsalı texnikasının və texnolo-giyasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlayır;

- Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal bazasının inkişafı üçün müəyyən edilmiş qaydada investisiyalar cəlb edir;

- xarici şirkətlər və müəssisələr ilə birlikdə müvafiq qaydada ölkə ərazisində, habelə başqa dövlətlərin ərazisində geoloji kəşfiyyat işləri aparır;

- öz səlahiyyətləri daxilində Kür, Araz çaylarının hövzələri, habelə Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Res-publikasına mənsub olan bölməsi üzrə məlumatların təhlili əsasında su təsərrüfatı balanslarını, su ehtiyatlarından kompleks istifadənin və onların mühafizəsinin perspektiv sxemlərini hazırlayır və onların həyata

keçirilməsinə nəzarət edir;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin su mühafizə zonasının, sahil mühafizə zolağının ölçülərini, sərhədlərini və istifadəsi rejimini müəyyən edir;

- su çıxarmaq üçün istismar quyularının qazılması və yeraltı sulardan istifadə qaydalarını, o cümlədən ekoloji tələblərə uyğun olaraq yeraltı və yerüstü təbii suların istifadəçilərə verilməsi, istifadəçilərdən geri qəbul edilməsi və təkrar istifadəyə verilməsi qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir və buna nəzarət edir;

- ozondağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsulların istehsalını, istifadəsini, onların idxalı və ixracını, saxlanılmasını və zərərsizləşdirilməsini tənzimləyir və buna nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının təbii sərvətlərə olan ehtiyacının ödənilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılmasının təmin edilməsinə, meşələrin mü-hityaradıcı, su mühafizəsi və digər təbii faydalı xüsusiyyətlərinin, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin, təbiət abidələrinin, komplekslərin və obyektlərin bioloji müxtəlifliyinin qo-runub saxlanılmasına istiqamətlənmiş tədbirləri hazırlayır və həyata keçirir, təbiət abidələrinin siyahısını tərtib edir və onlardan istifadə qaydalarını müəyyən edir;

- ətraf mühitin qorunması ilə bağlı, o cümlədən radioaktiv, hidrometreoloji proses və hadisələrə fəal təsiri həyata keçirir;

- təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə sahəsində ekoloji normaları və standartları müəyyənləşdirir, təbii mühit obyektlərinin çirklənməsinə nəzarət sahəsində metodoloji rəhbərliyi həyata keçirir;

- təbii ehtiyatların hər hansı növlərinin istismarı nəticəsində dövriyyədən çıxmış torpaqların kənd, meşə, balıqçılıq və ya digər təsərrüfatlarda istifadə edilməsi üçün yararlı vəziyyətə, yaxud bu torpaqların aynılması şərtlərinə uyğun ola-raq, regionun ekoloji tarazlığını təmin edən vəziyyətə gətirilməsi şərtlərini mövcud qanunvericiliyə uyğun müəyyən edir;

- ekrozen geoloji proseslərə məruz qalmış, təbii ehtiyatların hər hansı növlərinin istehsalı və ya istifadəsi nəticəsində dövriyyədən çıxmış torpaqların,

ekoloji cəhətdən çirklənmiş və ya yararsız hala salınmış çayların və su axarların, göllərin, sularların və digər təbii ehtiyatların regionun ekoloji tarazlığın təmin edən vəziyyətə gətirilməsi, yaxud bərpa edilməsi məqsədi ilə mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq xarici və yerli şirkət və təşkilatlarla qanunvericiliyə uyğun əməkdaşlıq edir, müqavilələr bağlayır və investisiyalar cəlb edir;

- meşə təsərrüfatı və ovçuluq işlərinin aparılmasını təşkil edir, müvafiq təşkilatlarla razılaşdırmaqla ov aparılması qaydalarını və müddətlərini müəyyən edir və ona nəzarət edir, ov aparılması üçün vətəndaşlara icazə verilməsini təmin edir;

- meşə və kənd təsərrüfatı sahələrinin, qiymətli təbii landşaftların, habelə meşələrin suqoruyucu, sutəmizləyici, tor-paqqoruyucu, rekreasiya və digər faydalar təbii xassələrinin (mühafizə funksiyalarının) saxlanılmasını təmin edir, meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yenidən bərpası, təkrar istehsal və meşə təsərrüfatının daha da səmərəli aparılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir, onların yanğınlardan, dağıntılardan, zərərvericilərdən və xəstəliklərdən qorunmasını təmin edir;

- yeganə xidmətini təşkil edir və ölkədə qoruq işinə rəhbərlik edir;

- qovuqlara və digər xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə və obyektlərinə bitişik sahələrdə mövcud qanunvericiliyə uyğun mühafizə zonaları yaradır və bu zonalardan istisana qaydalarını müəyyən edir və ona nəzarəti həyata keçirir;

- milli parkların, təbiət abidələrinin, digər xüsusi mühafizə olunan ərazilərin və təbii obyektlərin yaradılmasına dair təklifləri hazırlayıb müəyyən edilmiş qaydada təqdim edir, bu ərazilərin idarə edilməsini və bu ərazilərdə ekologiya və təbii sərvətlər haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsinə nəzarəti həyata keçirir;

- meşə bitkiləri toxumçuluğunun inkişafını təmin edir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq meşədən istifadəyə icazə sənədlərini hazırlayır və verir, meşə-bərpa sənədlərinin nümunələrini, onların qeydiyyatı, saxlanması, doldurulması və eşə istifadəçilərinə verilməsi qaydalarını müəyyən edir və ona nəzarət edir;

- istifadəsi məhdudlaşdırılmış xüsusi mühafizə olunan meşə sahələrinin siyahısını müəyyən edir;

- ikinci dərəcəli meşə sərvətlərinin və kök üstündə bulunan oduncaqların müəyyən olunmuş qaydada məcburi serikatlaşdırılmasını təşkil edir;

- Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına daxil olmuş nadir və nəsli kəsilməkdə olan, habelə alınıb-satılması dağın edilən və ya mühafizəsi beynəlxalq müqavilələrlə izimlənən heyvan və bitki növlərinin mühafizəsi haqqında rəqləri, qaydaları hazırlayır, flora və fauna növlərinin «Qırmızı kitab»a daxil edilməsini tənzimləyir;

- nadir və nəsli kəsilməkdə olan, Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına düşən və müxtəlif beynəlxalq sənədlərlə mühafizə olunan heyvan və bitki növlərinin beynəlxalq ticarətini tənzimləyir və bu növlərin idxal, ixrac və təkrar ıcına ölkə və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun icazə verir;

- zooloji, mineral və bitki kolleksiyalarının dövlət qeydiyyatını aparır;

- faunanın, o cümlədən suyun bioloji sərvətlərinin həyat fəaliyyəti məhsullarının əldə edilməsi qaydalarını hazırlayır və ona riayət edilməsinə nəzarət edir;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələr, təşkilatlar və idarələr arasında suyun bioloji sərvətləri ovunun kvota bölgüsü qaydalarını müəyyən edir, bu qaydalara riayət olunmasına nəzarət edir, kvota bölgüsünə dair qərar qəbul edir.

- ölkə ərazisində ov və suyun bioloji sərvətləri üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirir, heyvanlar aləminin (o cümlədən balıqların) və bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin) mühafizəsi, onlardan istifadə edilməsi üzrə qaydalar, təli-matlar və digər normativ aktlar hazırlayıb tətbiq edir;

- ölkənin daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suyun bioloji sərvətlərinin istismarının həcmi və elmi əsaslandırılmış rejimini müəyyən edir;

- ölkənin daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suyun bioloji sərvətlərinin ovunu və suyun bioloji sərvətlərinin artırılması üzrə işləri tənzimləyir və onların süni yolla artırılmasını təmin edir;

- təbiətdəki çirklənmə mənbələrinin uçotunu aparır, onların ekoloji zərərlik dərəcəsini müəyyənləşdirir və ləğv edilməsi üzrə layihələr hazırlayır və həyata keçirir;

- ətraf mühitə zərərli maddələr atılmasının (axıdılmasının) limitlərini müəyyən edir və ona nəzarəti həyata keçirir;

- atmosferdə, Xəzər dənizi akvatoriyasında və digər sülutarlarda, habelə quruda hidrometreoloji proseslərin öyrənilməsi və araşdırılması üzrə monitoring keçirir, regional iqlim dəyişmələrinin və digər global ətraf mühit problemlərinin ölkə əhalisinə və iqtisadiyyatına təsirini araşdırır;

- beynəlxalq aeronaviqasiya meteoroloji xidmətin göstərilməsi üçün səlahiyyətli meteoroloji orqan funksiyalarını yerinə yetirir;

- hidrometeorologiya, ətraf mühitin çirklənməsi və onun doğurduğu nəticələr, hidrometrooloji proseslərə fəal təsir və bu proseslər üzərində nəzarətlə bağlı problemlərə dair elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin aparılmasını əlaqələndirir;

- sənaye, məişət, toksiki və istehsalat tullantılarının, yabanı və dərman bitkilərinin, fauna növlərinin, texniki xammalın və digər təbii törəmələrin ölkədən kənara aparılması və ölkəyə gətirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydada rəy verir;

- ətraf mühit və təbii sərvətlərin dövlət monitoring sistemini yaradır, yeraltı su, yerin təki, heyvanlar, bitki aləmi, kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının və ehtiyatlarının uçotunu, dövlət meşə kadastrını və dövlət meşə monitoringini, o cümlədən aidiyyəti təşkilatlarla birgə ətraf mühitin və təbii sərvətlərin dövlət kadastrını aparır (neft və qazdan başqa);

- təhlükəli və təbii hidrometeoroloji və digər təbii hadisələrin meydana çıxmasının və inkişafının doğurduğu nəticələr üzrə sistemli müşahidələr təşkil edir və aparır;

- atmosferdə, yerin təkində, quruda və su hövzələrində çirkləndirici maddələrin yuyulması üzrə müşahidələr aparır və təhlil edir;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində baş verən ekoloji prosesləri kompleks şəkildə öyrənir və müvafiq

məsələlər üzrə müəssisə və təşkilatların beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakını əlaqələndirir;

- müəyyən edilmiş qaydada hidrometeoroloji məlumatların xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla mübadiləsini və uzlaşmasını həyata keçirir, bu sahədə hidrometeorologiya, ətraf mühitin global monitorinqi, habelə hidrometeoroloji proseslərə fəal təsir üzrə qabaqcıl təcrübədən istifadə olunmasını təmin edir;

- hidrometeoroloji proseslərə, iqlimə, təbii mühitə antropogen fəaliyyətin təsirini təhlil edir və onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr işləyib hazırlayır;

- təbii hadisələr və qəzaların operativ şəkildə ləğv edilməsi məqsədilə təhlükəli, təbii hidrometeoroloji hadisələrin fəvqəladə hallara gətirib çıxaran, yaxud əhali və iqtisadiyyat üçün təhlükə törədən və dağıntılarla nəticələnən ətraf mühitin ekstremal çirklənməsinin qarşısının alınması üzrə mövcud üsul və metodları vaxtaşırı olaraq təkmilləşdirir;

- ekologiya, hidrometeorologiya, yer təkinin geoloji öyrənilməsi və təbii ehtiyatlardan istifadə haqqında vahid informasiya sistemini formalaşdırır, dövlət məlumatlar fondunu yaradır və idarə edir;

- əhalini, müəssisə və təşkilatları mövcud və göstərilən meteoroloji, aqrometeoroloji və hidrometeoroloji, iqlim dəyişməsi, ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsi (atmosfer havasının, torpağın, sərh sularının və Xəzər dənizinin radioaktiv və kimyəvi çirklənməsi), təhlükəli və təbii hidrometeoroloji hadisələrin meydana çıxması, ölkə ərazisində fəvqəladə halların meydana çıxmasında yol açan ətraf mühitin ekstremal şəkildə çirklənməsi ilə əlaqədar olan məmullatlarla təmin edir;

- hidrometeorologiya və ətraf mühitin çirklənməsi sahəsində məlumatların toplanması, istifadəsi, örtülməsi, regional və beynəlxalq məlumatlar mübadiləsi üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada rabitə və telekommunikasiya sistemini yaradır və istismar edir;

- hidrometeoroloji məlumatların, ətraf mühitin çirklənməsinin (o cümlədən radioaktiv) vahid sistemdə aparılmasını, müvafiq milli və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin edir;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ekoloji, geoloji təhlükəsizlik tələblərinə əməl edilməsi nöqtəyi-nəzərindən keçirilməsi planlaşdırılan tədbirlərin, inşası nəzərdə tutulan obyektlərin ekspertizasını aparır və rəy verir;

- təsərrüfat sahələrinin inkişafının və yerləşdirilməsinin baş sxemlərinin, təbiəti mühafizə ərazi kompleks sxemlərinin, su, torpaq ehtiyatlarından və başqa təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə və onların mühafizəsi sxemlərinin, rayon planlaşdırılması, sənaye qovşaqları sxemlərinin, şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin baş planlarının, müəssisələrin və başqa obyektlərin tikintisinə (yenidən qurulmasına) dair layihələrin, habelə ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyətinə təsir göstərən texnikanın, texnologiyaların, materialların və maddələrin, işləyən istehsal obyektlərinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi sənədlərinin (ƏMTQ) dövlət ekoloji ekspertizasını, həmçinin istehsal güclərinin və iri təsərrüfat obyektlərinin yerləşdirilməsi sxeminin hidrometeoroloji əsaslandırılması üzrə müvafiq qaydada ekspertizanı keçirir və rəy verir;

- qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq ətraf mühitə zərər vura bilən müəssisələrə onların ətraf mühitə təsir göstəricilərinə dair ekoloji sənədlər - atılabilən tullantı həddi (ABTH), buraxıla bilən axıntı həddi (BBAH), ekoloji pasport verir;

- yerüstü və yeraltı tikinti və quraşdırma işləri aparılacaq bütün sahələrdə yer təkində faydah qazıntı ehtiyatlarının olub-olmaması haqqında və həmin sahələrin mühəndis-geoloji şəraiti haqqında rəy verir, sifarişlər əsasında mühəndis-geoloji tədqiqat işləri aparır;

- ölkə ərazisində təhlükə potensialı obyektlərinin qeydiyyatını aparır və müvafiq orqanları bu barədə məlumatlandırır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən idxal, ixrac, təkrar ixrac və istifadə edilən meteoroloji, hidroloji, okeanoqrafik, aqrometeoroloji cihaz və qurğuları yoxlayır, attestasiyadan keçirir və sertifikatlaşdırır;

- təbiəti mühafizə məqsədləri üçün istifadə edilən avadanlığın, cihazların, avtomatika vasitələrinin və avtomatlaşdırılmış sistemlərin, standart nümunələrin, maddələrin, kimyəvi reaktivlərin istehsalına olan tələbatı müəyyənləşdirir və onların

istehsalı üçün dövlət sifarişlərini formalaşdırır;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi, təbii mühitə zərərli maddələr, sənaye, məişət və başqa tullantıların atılması, onların anbara vurulması və basdırılması həcmi, norma və limitləri, onların ilkin uçotunun aparılması qaydalarını hazırlayır və tətbiq edir və bunlara riayət olunmasına nəzarət edir;

- təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, geologiya və hidrometeorologiya sahəsində işçilərin ixtisasının artırılmasını təşkil edir;

- ətraf mühitin, təbii sərvətlərin, o cümlədən atmosfer havasının, yer təkinin, faydalı qazıntıların, yeraltı və yerüstü suların ekoloji baxımdan torpağın, bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin) və heyvanlar aləminin (o cümlədən bəhişlərin) qorunmasına, onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, artırılmasına və mühafizəsinə, ətraf mühitin əlverişli sanitariya və ekoloji vəziyyətinin təmin edilməsinə, ekoloji şəraitin sağlamlaşdırılmasına nəzarət edir;

- öz səlahiyyətləri daxilində torpaqları şoranlaşmadan, bataqlıqlaşmadan, eroziyadan, istehsalat tullantıları, zərərli kimyəvi, radioaktiv və digər maddələr ilə çirklənmədən qorumaq, habelə tikinti zamanı və ya faydalı qazıntılar çıxarılan onları başqa növ korlanmadan qorumaq sahəsində kompleks tədbirlərin aparılmasına nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyinə, təbii mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə sahəsində normativlərə, qaydalara və standartlara riayət edilməsinə nəzarət edir;

- bitkiqoruyucu vasitələr, onların böyüməsi üçün stimulyator, mineral gübrələr, istifadə edilməsinə icazə verilən digər kimyəvi maddələr və preparatlar istehsal edilərkən, daşınarkən, saxlanılarkən və tətbiq edilərkən ətraf mühiti mühafizə tələblərinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

- zooloji, mineraloji və bitki kolleksiyalarının yaradılması, zənginləşdirilməsi, kolleksiya obyektlərinin mübadiləsi və saxlanması qaydalarına nəzarət edir;

- faydalı qazıntılar çıxarılan, partlayış işləri aparılan, terrikonal, tullantılar, zibilxanalar yerləşdirilərkən və istismar edilərkən, ətraf mühiti

çirklənmədən və zibillənmədən mühafizə, təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə tələblərinə nəzarət edir;

- faydalı qazıntı yataqlarının işlənilməsi, dağ-mədən sənayesinin istehsalat tullantılarından istifadə edilməsi sahəsində müəyyən edilmiş normalara və qaydalara, habelə faydalı qazıntı karxanalarının rekultivasiyası müddətlərinə və keyfiyyətlərinə, istifadə edilmək üçün onların istifadəçilərə verilməsi müddətlərinə nəzarət edir;

- partlayış, dərinləşdirmə işləri, faydalı qazıntıların hasilatı, sugötürücü qurğuların inşası, boru kəmərləri, kabellər və i.ə. çəkilməsi nəticəsində biofaunanın məruz qaldığı mənfi təsirlərin aradan qaldırılması sahəsində tədbirlərin görülməsinə nəzarət edir;

- nəqliyyat vasitələrinin və başqa səyyar vasitələrin və qurğuların ətraf mühitə atdığı zərərli maddələrin azaldılması və bunun qarşısının alınması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə öz səlahiyyətləri daxilində nəzarət edir;

- ekoloji sistemləri, bioloji tarazlığı, habelə atmosfer havasının və su obyektlərini çirkləndirən mənbələrin, yerüstü və yeraltı suların, torpağın, bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin), suyun bioloji obyektlərinin və vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin ekoloji vəziyyətinə nəzarəti təmin edir;

- yerüstü təbii sərvətlərin, o cümlədən meşə sərvətlərinin səmərəli istifadə edilməsinə, dövlət meşə fondu və meşə fonduna daxil olmayan meşələrin, digər ərazilərdə yerləşən yaşıllıqların və bütün yabanı bitki örtüyünün mühafizəsi, bərpası və istifadə edilməsinə, meşə təsərrüfatı fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- ekoloji baxımdan su obyektlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinə, yerüstü və yeraltı suların çirklənməkdən, zibillənməkdən və tükənməkdən qorunmasına, habelə yeraltı suların planlı istifadə edilməsinə nəzarət edir;

- ətraf mühitə atılan çirkləndirici maddələrin tənzimlənməsi üçün müvafiq qurğuların istismara verilməsinə, bu qurğuların vəziyyətinə, habelə çirkləndirmə mənbələrinin nəzarət və təmizləyici cihazlarla təchiz edilməsinə dair qayda və normativlərə, çirkəb suların atılması qaydası və şərtlərinə əməl edilməsinə nəzarət edir;

- su anbarlarından kompleks istifadə edilməsi qaydalarının hazırlanması zamanı ekoloji tələblərin nəzərə alınmasına dair təkliflər verir və icra olunmasına nəzarət edir;

- meliorasiya tikintisi aparılarkən, fayda qazınlar çıxarılarkən, habelə təbii obyektlərin dəyişdirilməsi və landşaft-ların formalaşdırılması ilə əlaqədar olan təsərrüfat fəaliyyəti zamanı torpaq və meşə ehtiyatlarından ekoloji baxımdan səmərəli istifadənin təmin edilməsinə nəzarət edir;

- öz səlahiyyəti daxilində torpaq istifadəçiləri tərəfindən torpaq qoruma tədbirlərinin həyata keçirilməsinə aqrotexniki, aqrokimyəvi, fitosanitar, eroziya və ekzogen geoloji proseslərə qarşı tədbirlər görülməsinə nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən, beynəlxalq və ölkə əhəmiyyətli təbii obyektlərin və təbii abidələrin müəyyən edilmiş qaydalara əsasən istifadəsinə nəzarət edir;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyekt-lərində nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin artırılması sahəsində biotexniki və digər tədbirlər götürülməsinə və bu ərazilərin rejiminə əməl edilməsinə nəzarət edir;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində meteoroloji və digər geofiziki proseslərə aktiv təsir işinin aparılmasına nəzarət edir;

- müvafiq aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanı ilə birlikdə səlahiyyətləri daxilində ekoloji standartlara cavab verməyən müxtəlif növ mal və məhsulların idxalına nəzarət edir;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün digər funksiyaları yerinə yetirir.

Təbiətdən istifadə sahəsində idarəetmə

Respublikamızda təbiətdən istifadə sahəsində idarəetmə işini artıq qeyd etdiyimiz kimi əsasən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, digər səlahiyyətli orqanlar həyata keçirir.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı kimi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli, 485 sayılı Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Nazirlik Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində ətraf mühitin qorunması, təbiətdən istifadənin təşkili, yeraltı suların, mineral-xammal ehtiyatlarından və yerüstü təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların bərpası, hidrometreoloji proseslərin müşahidəsi və proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

O öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, qanunlarını və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını və öz Əsasnaməsini rəhbər tutaraq, fəaliyyətini bilavasitə və özünün yerli orqanları, tabeliyində olan müəssisə, təşkilat və digər qurumları vasitəsi ilə həyata keçirir.

Nazirlik öz fəaliyyətini digər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə ictimai təşkilatlarla əlaqəli şəkildə qurur.

Fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına həyata keçirən Nazirlik müstəqil balansla, operativ idarəçilik hüququ ilə dövlət mülkiyyətində olan əmlaka, üzərində dövlət gerbinin təsviri və öz adı əks olunmuş möhürə, müvafiq ştamlara və blanklara, banklarda hesablara malik olub, əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- təbii sərvətlərin öyrənilməsi, onlardan istifadə edilməsi, bərpası, mühafizəsi, bu sahədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması üzrə dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- daxili suların və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suların bioloji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, onların qorunması və artırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasında yerin təkinin geoloji öyrənilməsi, mühafizəsi və mineral-xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- meşələrin istifadəsi, bərpası, yaradılması, mühafizəsi və meşə təsərrüfatı fəaliyyətinin aparılması sahəsində dövlət proqramlarını müvafiq qaydada hazırlamaq və həyata keçirmək;

- ekologiya, təbiətdən istifadə, geologiya və faydalı qazıntılar üzrə müvafiq milli fəaliyyət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzrə dövlət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlam ekoloji mühitdə yaşamaq hüququnu təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi sahəsində dövlət idarəciliyini həyata keçirmək;

- hidrometeorologiya xidmətini təşkil etmək, hidrometeoroloji müşahidələrin aparılmasını, proqnozlar hazırlanmasını və məlumatların yayılmasını təmin etmək;

- təbii ehtiyatların, faydalı qazıntıların, bitki örtüyü, flora (o cümlədən meşə), fauna (o cümlədən balıq), su və enerji mənbələrinin istifadə olunması prosesində ekoloji təhlükəsizliyin gözlənilməsi, ekoloji baxımdan torpağın bərpası və mühafizəsi, habelə atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq beynəlxalq öhdəliklərin həyata keçirilməsini təmin etmək və bu sahədə digər orqanların fəaliyyətini əlaqələndirmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- səlahiyyətləri daxilində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, bələdiyyə orqanlarından, fiziki və hüquqi şəxslərdən müəyyən olunmuş qaydada arayış və təlimatlar tələb etmək;

- mədən vergisi ödəyicilərindən hesabat ili üçün ildə bir dəfə müəyyən edilmiş qaydada faydalı qazıntıların hasil edilmiş həcmi haqqında hesabat balansı almaq;

- mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, müəssisələrdən və təşkilatlardan yerin təkindən istifadə haqqında müəyyən edilmiş hesabat formaları

üzrə məlumatlar almaq;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquqi şəxs statuslu idarə və təşkilatlar yaratmaq və ləğv etmək;

- zəruri hallarda Azərbaycan Respublikasının digər icra hakimiyyəti orqanları ilə birgə tədbirlər həyata keçirmək;

- kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının təsdiq edilməsi və uçom üçün Azərbaycan Respublikasının Faydalı Qazıntı Ehtiyatları üzrə Komissiyasını yaratmaq;

- təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi məsələləri barəsində nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr, dövlət və qeyri-dövlət nüəssisələri, idarələri və təşkilatları tərəfindən yol verilmiş pozuntulara görə tədbirlər görülməsi üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq geoloji kəşfiyyat işlərini və yer təkinin öyrənilməsi və ondan istifadə ilə əlaqədar işlər həyata keçirən bütün müəssisə və təşkilatlar, geoloji proseslər ilə əlaqədar işə həmçinin yerli icra hakimiyyəti və özünüidarə orqanları üçün öz səlahiyyətləri hədudlarında icrası məcburi olan əmrlər, qərarlar, təlimatlar və göstərişlər vermək;

- nazirlik əməkdaşlarının nəzarət funksiyalarının icrası ımanı ölkə ərazisində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasının asılı olmayaraq müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə, eks-disiyalara, bazalara, zəmilərə, anbarlara və digər obyektlərə, o maldən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin obyektlərinə maneəsiz (xidməti vəsiqələrini təqdim etməklə) daxil olmaq, öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri olan sənədlərlə, o cümlədən təhlillərin nəticələri ilə pulsuz tanış olmaq;

- nazirliyin əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada öz vəzifə borclarını həyata keçirmək üçün xidməti silah gəzdirmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti

qaydalarının və normalarının gözlənilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulmasının aradan qaldırılmasına dair fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı tələblər irəli sürmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydalan əleyhinə olan inzibati xətlər haqqında işlərə baxmaq və təqsirkarların inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə materialları müvafiq orqanlara göndərmək;

- təbiəti mühafizə sahəsində qanunvericiliyin pozulmasında istifadə olunan əşya, alət, ləvazimatları və digər vəsaitləri, qanunsuz əldə edilmiş məhsulları qanunvericiliyə uyğun olaraq götürmək və inzibati qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər hərəkətləri həyata keçirmək;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin həcmələrini müəyyən etmək və bunun əsasında təqsirkar olan şəxslərə bu zərərin könüllü ödənilməsi barədə tələblər irəli sürmək və ya iddiaları məhkəməyə təqdim etmək;

- təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına səbəb olan sənaye obyektlərinin və başqa obyektlərin layihələşdirilməsini, tikilməsini, yenidən qurulmasını və ya genişləndirilməsini qadağan etmək;

- ətraf mühiti mühafizə normalarmı və qaydalarımı pozan sənaye müəssisələrinə və təşkilatlarına qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq tədbirlər görmək;

- ov üçün xüsusi icazə və ovçuluq biletləri vermək, habelə ovçuluq fəaliyyəti üçün ov yerləri ayırmaq;

- sayı tənzimlənən vəhşi heyvan növləri barədə müvafiq tədbirlərin keçirilməsi qaydalarını elmi təşkilatların və əlaqədar dövlət orqanların rəyi nəzərə alınmaqla müəyyən etmək;

- heyvanların təbii mühitdən götürülməsi yolu ilə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən zooloji kolleksiyaların yaradılmasına və bunların zənginləşdirilməsinə icazə vermək;

- öz səlahiyyətləri daxilində və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda

təbii ehtiyatlardan istifadə müqabilində və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müəyyən edilmiş ödənişlərin vaxtında dövlət fonduna köçürülməsinə nəzarət etmək;

- ekoloji tələblərin pozulması ilə əlaqədar müəssisələrdə, qurğu və obyektlərdə həyata keçirilən işlərin məhdudlaşdırılması və müvəqqəti dayandırılması, o cümlədən maliyyələşdirilməsinin dayandırılması, onların istismara verilməsinin qadağan edilməsi, təsərrüfat və başqa fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və ya bu fəaliyyətə xitam verilməsi haqqında vəsatət qaldırmaq;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində hərəkət edərək ətraf mühiti çirkləndirən yerli və xarici gəmiləri saxlamaq, çirklənmənin səbəblərini araşdırmaq və qanunvericiliyə uyğun müvafiq tədbirlər görmək;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin pasportunu qeydiyyatı almaq;

- yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılmasına və ləğv edilməsinə rəy vermək;

- təbiət parklarının, dövlət təbiət yasaqlıqlarının əsasnamələrini təsdiq etmək;

- dövlət təbiət yasaqlıqlarının yaradılması barədə təqdimatlar vermək;

- mineral-xammal ehtiyatlarından istifadəyə dair tövsiyələr hazırlamaq, geologiya elminin və təcrübəsinin ən yeni nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün Azərbaycan Respublikasının yüksək ixtisaslı mütəxəssislərini, habelə elmi-texniki cəmiyyətlərin əməkdaşlarını cəlb etməklə elmi-texniki şura yaratmaq;

- müstəqil surətdə və ya digər dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar və təsərrüfat subyektləri ilə birgə mükafatlar, prizlər, adlı təqaüdlər və başqa təltiflər təsis etmək, həmçinin fəxri ad və digər dövlət təltiflərinin verilməsi barədə müvafiq qaydada təkliflər vermək;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövrü mətbuat orqanları təsis etmək, ekologiya və təbii sərvətlərə, onların mühafizəsinə və istifadəsinə dair jurnal, toplular, xüsusi informasiya bülletenləri və digər nəşrlər buraxmaq;

- ekologiya və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatlarla birlikdə təbiətdən və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə haqqında

bilikləri təbliğ et-mək, bu sahədə müsabiqələr, sərgilər, konfranslar və başqa tədbirlər keçirmək;

- təbiəti mühafizə, təbiətdən və təbii sərvətlərdən isti-fadə sahəsində xarici və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair təkliflər hazırlamaq, ətraf mühit problemlərinin həlli ilə bağlı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının maraqlarını müvafiq beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində beynəlxalq, məhəlli, milli və yerli səviyyədə proqramlar, layihələr və başqa sənədlər hazırlamaq, aidiyyəti üzrə təqdim etmək və ya həyata keçirmək;

- mineral-xammal bazasının bərpası üzrə dövlət fondu, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondu və meşələrin qorunub saxlanması və təkrar istehsalı fondunun vəsaitlərinə sərəncam vermək;

- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

MÖVZU 4.

EKOLOGİYA HÜQUQU TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ TƏNZİMƏLNMƏSİNİNİ ƏSASI KİMİ.

PLAN:

1. Təbiətdən səmərəli istifadədə və onun mühafizəsində ekologiya hüququnun rolu və əhəmiyyəti.
2. Ekologiya hüququnun məzmunu və mahiyyəti.
3. Hüquq sistemində ekologiya hüququnun yeri və rolu.
4. Ekologiya hüququ təbiətdən istifadənin hüquqi tənzimlənməsinin mühüm metodu kimi.
5. Ekologiya hüququnun predmeti, prinsipləri, metodları, funksiyaları və vəzifələri.
6. Ekologiya hüququnun mənbələri və onların formalaşması xüsusiyyətləri.

Ekologiya hüququnun anlayışı və predmeti

Ümumi hüququn müstəqil sahəsi kimi ekologiya hüququ cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı təsiri sahəsindəki münasibətləri tənzimləyir. Həmin qarşılıqlı təsir özünü, bir tərəfdən, təbii mühitin ayrı-ayrı komponentlərinin insan tərəfindən səmərəli

istifadəsi, digər tərəfdən isə komponentlərin insan fəaliyyətinin zərərli təsirindən mühafizə kimi büruzə verir. Odur ki, ekologiya hüququnun predmeti ətraf təbii mühitin ayrı-ayrı komponentlərinin səmərəli istifadəsi və mühafizəsi zamanı ni-zamlanan münasibətlərdir.

Hüququn ən yeni sahələrindən biri kimi ekologiya hüququ XX əsrin ikinci yarısında təbii ehtiyatların istifadəsi və mü-hafizəsinin nizamlanması kimi həyata keçirilməsindən irəli gəlmişdir. Belə ki, təbii ehtiyatların əsas hissələri dövlətə məxsus olmaqla, digər subyektlərə istifadəyə verilir. Təbiətdən istifadə hüququ - ekologiya hüququ institutunun tərkibi kimi özündə təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydaları və şərtlərini, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən normativlərin sistemini əks etdirir.

Təbiətdən istifadə hüququ - təbii obyektlərin istifadə üçün alınması ilə əlaqədar subyektlər tərəfindən konkret hü-quq və öhdəliklərin əldə edilməsinin məcmusudur.

Ekologiya hüququ dedikdə, ekoloji-hüquqi ideyalara əsaslanan, təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ, təsərrüfat və digər fəaliyyətin gedişində təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin zərərli fiziki, kimyəvi və bioloji təsirlərdən mühafizəsi ilə əlaqədar hüquqların, fiziki və hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının müdafiəsinə dair konkret ekoloji-ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların məcmusu başa düşülür.

Hər bir ölkənin hüquq sistemində müstəqil ekoloji hüquq sahəsinin yaranması və təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir:

1) həmin sahənin yaradılmasına dövlət marağının düzgün dərk edilməsi;müstəqil tənzimləmənin predmetini təşkil edən ictimai münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərinin dəqiq ifadə olunması;hüquqi tənzimləmənin xüsusi elmi metodların yaranması və onlardan səmərəli istifadə olunması;hüququn xüsusi mənbələrinin mövcudluğu və ya həmin mənbələrə ehtiyacın olması.

Müxtəlif ədəbiyyat mənbələrində qeyd olunan şərtlərin öz müstəqilliyini yenidən qazanmış respublikamızda da mövcud olması, onun hüquq sistemində yeni bir hüquq sahəsinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Müstəqil hüquq sahəsi olaraq, ekologiya hüququ - insanların maraqları naminə cəmiyyətlə təbiət arasında harmonik münasibətlərə nail olmaq məqsədi ilə ekoloji münasibətləri spesifik üsullarla tənzimləyən hüquq normaları sistemindən ibarətdir.

Hüquqi tənzimləmənin predmetinin dəqiq müəyyən edilməsi hüquq normalarını düzgün tətbiq etmək üçün məcburi şərtədir. Belə ki, yalnız müəyyən əlamətlərə malik ictimai münasibətlər hüquqi tənzimləmənin predmeti ola bilər.

Əvvəla, bu münasibətlər iradəvi xarakter daşımaqdır, yəni onların yaranması, dəyişdirilməsi və xitam olunması insanların iradəsindən asılıdır.

İkincisi, bu münasibətlər müxtəlif ekoloji sistemləri (məhiyyətə ətraf təbii mühiti) təşkil edən təbiət obyektləri ilə, habelə daxili və xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı

yanarmalıdır.

Üçüncüsü, bu münasibətlər insanın yaşadığı, onun həyat fəaliyyətini və sağlamlığını təmin edən ətraf mühiti təşkil edən, obyektlərin məcmusunun tənzimlənməsinə yönəlməlidir.

Əgər ictimai münasibətlər təbiət obyektlərinə aid olmayan əmlak xarakterli obyektlərdən istifadə ilə bağlı yaranırsa, həmin münasibətlər ekologiya hüququnun predmeti olmaya da bilər. Məsələn, meliorasiya işləri ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər ekologiya hüququnun predmetidir, meliorasiya sistemlərinin (su nasoslarının, meliorasiya maşınları şəbəkəsinin, mexanizmlərinin və hissələrinin) bilavasitə istismarını isə ekologiya hüququnun predmetinə aid etmək olmaz, çünki bunlar ekoloji xarakterli yox, əmlak xarakterli münasibətlərdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il) qəbul edildikdən sonra ekologiya hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin əhatə dairəsi xeyli genişlənməmişdir. İndi bu hüquq münasibətlərinin obyekt bütövlükdə ətraf mühitdir.

Öz təbiətinə görə yeni olan ekoloji-ictimai münasibətlər ekologiya hüququnun predmetini təşkil edir və onların xarakteri aşağıdakılarla ifadə olunur:

1. Bu ictimai münasibətlər konkret tarixi inkişaf dövrünün xüsusiyyətlərindən törədiyindən tarixi xarakter daşıyır.

Müasir dövrdə ekoloji münasibətlərin xüsusiyyətləri və onların tarixi xarakteri aşağıdakılarla şərtlənir:

a) təbiətdən uzun müddət səmərəli şəkildə, qənaətcilliklə istifadə edilməməsi nəticəsində yaranan şərait, xüsusilə təbii ehtiyatlardan istifadəyə ehtiyac yaradır;

b) müasir dövrdə insanın imkanları üçün məhdudlaşdırıcı şərt məhsuldar qüvvələrin inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlığın nizamlanması hesab olunur. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsinin texniki təminatı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq daha çox inkişaf etmiş ölkələrin nisbətən geridə qalan ölkələrə yardım etməsinə əsaslanır.

2. Göstərilən münasibətlər istehsalatla bağlı olduğundan və təkrar istehsalda dörd mərhələdə - istehsalda, məhsulun bölgüsündə, dövriyyəsində və istehlakı mərhələlərində özünü göstərir.

Dövlət müəssisələri təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə məcburi ödəniş verməli, öz hesablarına təbiətin mühafizəsi üzrə tədbirlər görməli, habelə ətraf mühitə vurduqları zərərin əvəzini ödəməlidirlər.

Buna görə də, ekoloji ictimai münasibətlərin təkmilləşdirilməsi təkcə onların bilavasitə hüquqi təminatı vasitəsilə deyil, həm də istehsalat münasibətlərinin bütün mərhələlərindən keçməklə, ekoloji təsərrüfat fəaliyyəti vasitəsi ilə həyata keçirilir.

3. Ekoloji ictimai münasibətlər spesifik olduğundan, onlar xüsusi subyekt tərkibinin olması ilə səciyyələnilir. Belə ki, bütün ekoloji münasibətlərdə dövlət bir

subyekt kimi iştirak edir, xalqın adından çıxış edir və onun maraqlarını təmsil edir.

4. Ekoloji ictimai münasibətlərin birbaşa məqsədindən («istismar» məqsədindən) başqa həmişə xüsusi məqsədləri də olur və onlar əmlakın təsərrüfat istismarı məqsədindən fərqlənir. Həmin məqsədlər aşağıdakılardır:

a) *təbiət obyektlərindən istifadə zamanı həmin obyektlərin mühafizəsi*. Ekoloji mənada «mühafizəni təmin etmək» anlayışı təbii obyektlərdə dönməz mənfi dəyişikliklərə yol verilməməsinə nəzərdə tutur. Məsələn, balıqların yalnız müəyyən miqdarda tutulmasına icazə verilməsi və ya ümumiyyətlə icazə verilməməsi balıq ehtiyatlarının tükənməsinin qarşısını almaq məqsədini güdür;

b) *təbiət obyektlərindən istifadə edərkən onların yaxşılaşdırılması*. Bu, həmin obyektlərin faydalı təbii funksiyalarını fəallaşdırılması və zərərli funksiyalarının neytrallaşdırılmasında ifadə olunur. Məsələn, əkin torpaqlarının təsərrüfat istisman zamanı torpaq istifadəçiləri torpağın məhsuldarlığını artırmağa və eroziya proseslərinin qarşısını almağa borcludurlar.

c) *pozulmuş təbiət obyektlərinin bərpası*. Məsələn, meşəsalma və meşə bərpası işləri kompensasiya olunmaqdır, yaxud sülardan balığın tutulması balığın çoxaldılması ilə yanaşı aparılmalıdır və s.

Təbiət obyektlərinin mühafizəsi, yaxşılaşdırılması və bərpası ilə yanaşı, onlardan istifadə iki əsas istiqamətdə aparılır:

- 1) bilvasitə istismar olunan təbiət obyektlərindən səmərəli istifadə;
- 2) istismar olunan təbiət obyektlərinin faydalı xüsusiyyətlərindən səmərəli istifadə.

Beləliklə, ekoloji ictimai münasibətlər dedikdə, tarixi proseslərlə şərtlənən, təbiət obyektlərinin (təbii ekoloji sistemlərin), habelə insanın həyatına, fəaliyyətinə, sağlamlığına təsir göstərən digər maddi obyektlərin mühafizəsinə, yaxşılaşdırılmasına, bərpaşma yönələn, yaxud indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə ətraf mühitin maksimum mühafizəsi məqsədi ilə bu amillərin qarşılıqlı təsirinə yönələn istehsalat münasibətləri başa düşülür.

Ekologiya hüququnun predmeti dedikdə, tarixi proseslərlə şərtlənən, ekoloji hüquq normalarının əhatə dairəsində formalaşan, vətəndaşlar arasında istehsalat münasibətləri başa düşülür, həmin münasibətlərdə təbiət obyektlərinin (ekoloji sistemlərin) mühafizəsi, yaxşılaşdırılması, bərpası, səmərəli istifadəsi ilə bağlı indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə ətraf mühitin mühafizəsi məqsədi ilə dövlətin iştirakı məcburidir.

Beləliklə, cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı təsiri sahəsində insanların maraqlarını və tələbatlarını nəzərə almaqla, aşağıdakı münasibətlər ekologiya hüququnun predmetini formalaşdırır:

- təbiət obyektləri və ehtiyatları ilə bağlı mülkiyyət münasibətlərinin;
- təbiətdən (təbii ehtiyatlardan) istifadə üzrə münasibətlərin;

- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə münasibətlərin;
- fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi üzrə münasibətlərin təhlili. Məsələn, ətraf mühitin müxtəlif fiziki təsirlərdən mühafizəsi sahəsində ekoloji hüquqla tənzimlənən münasibətlər olduqca müxtəlif və çoxşaxəlidir. Buraya ətraf mühitin mühafizəsinin aşağıdakı sahələri aiddir:

- dağ-mədən sənayesinin istismarından; istehsalat obyektlərinin doğurduğu səs-küydən;

- tikinti prosesində və nəqliyyat vasitələrinin, məsələn, metronun istismarı prosesində yaranan vibrasiyalardan; elektrotexnikadan istifadə zamanı yaranan elektromaqnit sahələrindən;

- fiziki və radioaktiv təsirlərdən;

- kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə prosesində torpağa həddən artıq ağırlığın düşməsindən;

- tullantı sularının su hövzələrinə axıdılmasından və s; Nəhayət ekologiya hüququ bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən - onun sistemini əmələ gətirən normalar, institutlar və yarım sahələrin məcmusundan təşkil olunaraq, hüququn bir çox digər sahələri kimi Ümumi və Xüsusi hissələrdən ibarətdir.

Ümumi hissə ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin ən önəmli ümumi əsasını təşkil edən, onun vəzifələrini, prinsiplərini və obyektlərini müəyyən edən, dövlətin ekoloji funksiyasının hüquqi əsaslarını həyata keçirən, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin səmərəli iqtisadi mexanizminin təsiri, təbiətdən istifadə hüququ və təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ, ekoloji hüquq pozuntularına görə məsuliyyəti və s. birləşdirən hüquqi normalar və institutlardır.

Xüsusi hissənin tərkibinə təbii ehtiyatların ayrı-ayrı komponentlərinin hüquqi rejimini qaydaya salan ekologiya hüququnun institutları və yarım sahələrini əmələ gətirən hüquqi normalar daxildir.

Ekologiya hüququnun hüquqi tənzimləmə metodları

Ədəbiyyatda hüquqi tənzimləmə ictimai münasibətlərə dövlət tərəfindən hüquqi təsir üsulu kimi göstərilir. Ekoloji hüquqi tənzimlənmə metodu dedikdə, hüquq münasibətləri iştirakçıların davranışına hüquq normaları ilə müəyyən edilən spesifik təsir üsulu başa düşülür ki, həmin üsul təbii ehtiyatların mülkiyyətçisinin hüquqi səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə, təbiətdən səmərəli istifadənin təmin olunmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji fəaliyyətlərinin qanuni maraqlarının müdafiəsinə yönəlidir.

Lakin dünya hüquq elmində hüquqi tənzimləmə metodu ən mübahisəli mövzulardan biridir. Bəzi alimlər hər bir sahəyə yalnız bir hüquqi tənzimləmə metodunun əsas olduğunu, digər-ləri - bir neçəsinin, üçüncüləri isə metodun

universal, üstqurum xarakterə malik olduğunu hesab edirlər. Hər bir hüquq sahəsinin metodlarının tətbiqinin kombinasiyasına malik olması ideyası daha uğurlu görünür. Metodların belə kombinasiyası ekologiya hüququnun əsasını təşkil edir.

Hazırda hüquq elmində inzibati hüquqi və mülki hüquqi metodlardan ibarət olan iki metod fərqləndirilir. Halbuki, Azərbaycanın hüquq sistemində ondan artıq hüquq sahəsi mövcuddur. Bu isə o deməkdir ki, hüquq sahələrinin çoxu həmin sahənin predmetinə tam adekvat olan hüquqi tənzimləmə metoduna malik deyil. Odur ki, hüquqi tənzimləmənin yuxarıda adları çəkilən metodlardan istifadə olunur. Bu zaman inzibati hüquqi metod daha çox ümumi hüquq sahələrində işlənir ki, ekologiya hüququ da əsas etibarilə həmin sahəyə aiddir.

Inzibati hüquqi tənzimləmənin mahiyyəti lazımi davranışın və hüquqi göstərişlərin icrasına yönələn dövlət nəzarətinin təmin etmək üçün müvafiq göstərişlərin, icazələrin, qadağaların müəyyən edilməsindən ibarətdir. İnzibati münasibətlərdə tərəflərdən biri mütləq səlahiyyətli dövlət orqanıdır, ona görə də müvafiq olaraq, tərəflər qeyri-bərabər vəziyyətdə olurlar. Belə ki, inzibati hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında hakimiyyət və təbəçilik münasibətləri yaranır. Ekologiya hüququnda inzibati hüquqi metod spesifik formalarda - normalaşdırma, ekspertizada, sertifikatlaşdırma, lisenziyalaşdırma və sairədə öz əksini tapır. O bir sıra fəaliyyət formalarında təzahür edir. Məsələn, ətraf təbii mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasının yol verilən normalarının müəyyən olunması (təbiətdən istifadə edən şəxslər bu normalara əməl etməlidirlər), müvafiq norma çərçivəsində tullantıları ətraf mühitə atmaq üçün hüquqi şəxslərə lisenziya verilməsi, müəyyən obyektlərin inşasına icazə verilməsi (dövlət ekoloji ekspertizasının müsbət rəyi olduqda) saxlama və ya basdırma məqsədi ilə radioaktiv tullantıların və materialların başqa dövlətlərdən idxalının qadağan edilməsi, hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi və s.

Inzibati hüquqi tənzimləmə metodundan fərqli olaraq mülki hüquqi tənzimləmə metodu hüquq münasibətlərinin tərəflərinin bərabərliyinə əsaslanır. Mülki hüquq münasibətlərində bu münasibətlərin iştirakçıları adətən bir-birindən asılı olmayan bərabər hüquqlu subyektlər kimi çıxış edirlər. Onlar hüquqlarını və vəzifələrini aralarında bağlanan saziş vasitəsi ilə özləri müəyyən edirlər. Lakin bu zaman həmin hüquq və vəzifələr qanunvericiliyə uyğun olmalı, qanun çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır.

Ekologiya hüququnda hazırda hüquqi tənzimləmənin hər iki növü tətbiq edilir. Yeni iqtisadi dövrdə bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq haqqında qanunvericilik təkmilləşdiril-dikcə mülki hüquqi metod hüququn bu sahəsində getdikcə daha geniş tətbiq edilir. Ətraf mühitə dair qanunvericiliyə əsasən, bəzi təbii ehtiyatlardan istifadə hüququ lisenziya və ona uyğun olaraq bağlanan müqavilə əsasında verilir («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanun, maddə 11, 15). Əgər

təbii ehtiyat-ların istifadəçisi həmin müqaviləni müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə bağlayarsa, yenə belə müqavilə mahiyyət etibarı ilə mülki hüquqi müqavilə hesab olunur.

Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə hüquqi münasibətlərə müəyyən şəraitdə həm bu, həm də digər metod tətbiq edilə bilər. Məsələn, təbiətdən istifadə üzrə müqavilənin bağlanması mülki hüquqi tənzimlənmənin nümunəsidir. Lakin təbiətdən istifadənin gedişində müqavilədə nəzərdə tutulmuş şərtlər pozulduqda, təbiətdən istifadə münasibət-lərinin tənzimlənməsi üzrə inzibati hüquqi metod tətbiq edilə bilər.

Metodun məzmunu ekologiya hüququnun predmetinin spesifikliyi ilə şərtlənmişdir. Ona görə də ekologiya hüququnun predmetini təşkil edən kompleks ekoloji ictimai münasibətlər onun hüquqi tənzimləmə metodlarının kombinasiyasında ifadə olunur. Öz predmetindən asılılığa baxmayaraq o, müəyyən müstəqilliyə malikdir. Belə ki, əgər metodun spesifikliyi aşkarlanmayacaqsa, o zaman həmin ümumi hüququn müstəqil hüquq sahəsi kimi ayrılmasında əsas olmayacaqdır.

Predmet və metod müəyyən vəhdət və ümumiliyə malik olmalıdır. Tənzimlənmənin ictimai münasibətin mahiyyətindən təsir üsulunun ayrılması hüquqi tənzimlənmənin səmərəliliyinə mənfi təsir edir. Ekologiya hüququnda cəmiyyət və təbiət münasibətlərinin əhəngdarlaşmasına istiqamətlənmiş ekolojiləşdirilmə metodu aparıcı yer tutur. Hər bir təbii obyektin istifadə olunmasının hüquqi tənzimlənməsi həmin sistemin maraqlarının qorunması mövqeyindən həyata keçirildiyi zaman, bu metod obyektlərə görə differensasiya olunmuşla ümumiekoloji yanaşmanın uzlaşması kimi tətbiq edilir. Lakin eyni zamanda, həmin obyektin xüsusiyyətləri də nəzərə alınır.

Ekolojiləşdirmə metodu ekologiya hüququnun predmetinin xüsusiyyətindən ortaya çıxmışdır. Belə ki, ekologiyadan istifadənin hər bir növü təbiətin qanunlarının tətbiq olunması ilə bağlıdır, onun müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün həmin qanunlara tabe olmaq, yəni təbii mühitə müdaxilə ilə əlaqədar olan hər hansı təsiri ekolojiləşdirmək lazımdır. Məsələn, torpağın mülkiyyətçisi, istifadəçisi və icarəçisi öz torpaq sahəsində səpin apararaq, bununla da təbii bitkiçiliyin ekoloji proseslərinə təkan verir, sonralar isə o bu prosesə yalnız təsir edə bilər (bitkiləri suvarmaq, gübrələmək, əlaq otları ilə mübarizə aparmaq və s.), lakin onların təbii gedişini dəyişə bilməz.

Beləliklə, ekologiyada hüquqi tənzimləmə metodunu ekologiyadan istifadəçilərin idarəetmə orqanlarının strukturu və əhatə dairəsi hüquqi tənzimləmə üçün əhəmiyyət kəsb edən ölkənin ekoloji sisteminin elementlərinin qanunvericilikdə təsbit olunması yolu ilə ekoloji ictimai münasibətlərə hüquqi təsir üsulu kimi təyin etmək olar. Bu, həmçinin, ekoloji hüquq münasibətləri subyektlərinin müəyyən olunmasına imperativ, dispoitiv və ya mülki-hüquqi yanaşmanın köməyi ilə xəta-lara görə hüquqi məsuliyyət üçün xarakterik olan tərəflərin bərabərliyi, bazar

münasibətlərinin formalaşdığı dövrdə ekoloji müqavilə münasibətlərinin tətbiqində ekologiyadan istifadə qaydalarının dəqiq nizama sahnması ilə təyin edilir.

Ekologiya hüququnun prinsipləri

Hər bir hüquq sahəsi müəyyən prinsiplər üzərində qurulur və fəaliyyət göstərir. Həmin prinsiplər hüququn mahiyyətini və sosial təyinatını, habelə başlıca xüsusiyyətlərini ifadə edir. Başqa hüquq sahələrində olduğu kimi, ekologiya hüququnda da ekoloji hüquq münasibətlərinin bütün iştirakçıları - qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti, müəssisələr, ictimai birliklər və vətəndaşlar bu hüquq prinsiplərini rəhbər tutmalıdırlar. Prinsiplərə əməl olunması dövlətin hüquqi və sosial xarakterinin, habelə təbiətdən səmərəli istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi üzrə, insanların ekoloji hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi üzrə fəaliyyətin səmərəliliyinin meyarı rolunu oynaya bilər.

Ekologiya hüququnun prinsipləri həm ümumi hüquqi prinsiplərə, həm də bu sahəyə xas olan - sahəvi prinsiplərə əsaslanır. Sosial ədalət və sosial azadlıq prinsipi, hüquq bəra-bərliyi (qanun qarşısında bərabərlik) prinsipi, hüquq və vəzifələrin vəhdəti prinsipi, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, qanunçuluq prinsipi və digər prinsiplər bütövlükdə hüququn mahiyyətini müəyyən edən prinsiplərdir.

Sahəvi prinsiplər xüsusi normalarda ifadə oluna bilər və

i) ya hüquq normalarının analizi zamanı meydana çıxa bilər. Məsələn, ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsipləri Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunun 3-cü maddəsində təsbit edilib. Həmin prinsiplər, eyni zamanda ekologiya hüququnun prinsipləridir.

«Prinsip» sözü (latın sözü olan «principum» - başlanğıc, əsas) iki əsas mənaya malikdir - obyektiv (hər hansı bir təlimin, nəzəriyyənin başlanğıc vəziyyəti) və subyektiv (insanın daxili inamı, onun reallığa münasibətini müəyyən edən inamı).

Bir hüquq sahəsi kimi ekologiya hüququnun prinsipləri həmin sahənin özünəməxsus «mikroschemini» təcəssüm etdirməklə, həm obyektiv, həm də subyektiv mənada cəmiyyətin və təbiətin optimal qarşılıqlı təsirinin tələblərinə maksimum uyğun gəlməlidir.

Buna görə də ekologiya hüququnun bütün prinsiplərinə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

1) **Obyektiv şərtlilik.** Əgər o, təbiətə, tarixə və cəmiyyətə uyğun gələrsə, yalnız o zaman düzgün olduğunu qəbul etmək olar;

2) **Tarixi şərtlilik.** Dövlətin quruluşu və siyasətinin dəyişməsi ilə ilk növbədə hüquqi tənzimləmənin prinsipləri də dəyişir. Belə ki, əgər 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasına görə torpaq və təbii obyektlər yalnız dövlət mülkiyyətində idisə, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il (12 noyabr) Konstitusiyasına görə onlar vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində də ola bilər, yəni təbii obyektlərin müstəsna

olaraq yalnız dövlət inhisarında olması prinsipi döyüşmüşdür;

3) Sistemlik. Ekologiya hüququnun bütün prinsiplərini ümumhüquq, ümumi və xüsusi prinsip hissələri kimi təsnifləşdirmək olar.

Ekologiya hüququnun ümumhüquqi (konstitusiya) prinsipləri əsasən respublikamızın Konstitusiyasında təsbit edilmişdir və bu səbəbdən də ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan göstərişləri təmsil edir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. **Xalq hakimiyyəti** prinsipi ekoloji münasibətlərdə birbaşa qüvvədədir, yəni dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları vasitəsi ilə öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün Azərbaycan xalqının imkanlarını ifadə edir.

Konstitusiyaya görə ölkəmizdə hakimiyyətin mənbəyi xalqdır.

Xalqın seçdiyi hakimiyyət orqanları yerlərdə hər hansı obyektin tikintisi altına torpaq sahəsini ayıran və götürən zaman əhalini torpağın qarşdakı verilməsi və vətəndaşların yerli referendumlar, toplantılar, yığıncaqlar, demokratiyanın digər birbaşa formaları vasitəsi ilə fikirlərinin ortaya çıxarılması haqqında məlumatlandırmalıdırlar.

İctimai ekoloji nəzarət ekoloji nəzarətin bir forması olub, dövlət və istehsalat ekoloji nəzarəti ilə yanaşı fəaliyyət göstərir.

2. Humanizm prinsipi onunla ifadə olunur ki, ölkədə və beynəlxalq münasibətlər sahəsində təbiətdən istifadə münasibətləri hər şeydən əvvəl adamların nəinki indiki, həm də gələcək nəsillərinin maraqlarını nəzərə almaqla qurulur. Bu səbəbdən adı çəkilən prinsipin iki tərəfi var:

a) insanların sağlamlığına zərər vura biləcək təbii obyektlərin istifadə qaydasının yolverilməzliyi. Belə ki, müəssisələrə maqnit sahəsinin, çirkəlmənin, səs səviyyəsinin, atmosfərə buraxılan zərərli maddələrin, mümkün yol verilən qatılığının normativlərinin artırılmasına icazə verilmir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

b) hər bir ekoloji hüquq münasibəti subyektinin borcudur ki, öz fəaliyyətini həmin davranışın ekoloji təhlükəsizliyinə ekoloji münasibətdə daha yaxşı uyğun gəlməni təmin edən üsulla həyata keçirsin. Belə ki, həyata keçirilməsi ətraf təbii mühitə zərərli təsir göstərə bilən təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı qərarın qəbul edilməsindən qabaq dövlət ekoloji ekspertizası keçirilməlidir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

Bu prinsipə əsasən, qanımvəricilikdə bitkilər və heyvanlar aləminə ziyan vurulmasının qarşısını almağa yönəldilən tədbirlər nəzərdə tutulur.

3. **Sosial ədalət prinsipi.** Bu prinsipə görə hamının məhkəmə və qanun qarşısında bərabər hüquqlu olması, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, hər bir Azərbaycan vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının pozulması zamanı onların məhkəmə müdafiəsi ölkəmizin Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur.

Həmin prinsip ekoloji hüquq münasibətlərinin hər bir subyektinin

ekoloji-hüquqi statusunun məhdudlaşdırılmasınm aradan qaldırılmasını, ekologiyadan istifadədə bərabərhüquqlu vəziyyət imkanını təmin edir.

4. Qanunilik prinsipi. Bu prinsip ekoloji hüquq münasibətlərinin subyektlərinin bütün normativ göstərişləri dəqiq və qeyd-şərtsiz yerinə yetirməsi ilə ifadə olunaraq, özündə üç tərkib elementini birləşdirir:

a) ekoloji hüquq münasibətlərinin subyektləri olan bütün vətəndaş və təşkilatları hamısına bütün normativ göstərişlərin şamil olunmasını nəzərdə tutan ümumilik prinsipini. Xüsusən də, Azərbaycan Respublikası ərazisindəyaşayan hər kəs təbii sərvətlərə qayğı ilə yanaşmağa, təbiəti və ətraf mühiti qorumağa borcludur (AR-nın Konstitusiyası, maddə 78).

b) qanunda nəzərdə tutulanlar istisna olmaqla hər hansı vəziyyətin bəhanəsi ilə normativ göstərişlərin yerinə yetirilməsindən geriçəkilmələrin yolverilməzliyini nəzərdə tutan şərtsizlik prinsipi. Xüsusən də, ekoloji hüquq pozuntusu törətmiş şəxs qanunla müəyyən olunmuş məsuliyyətdən yalnız son dərəcə zəruri hallarda azad edilir.

c) ölkəmizin hər hansı hissəsində ekoloji hüquq münasibətlərinin bütün subyektləri tərəfindən bütün normativ göstərişlərin eyni cür tətbiqini nəzərdə tutan vahidlik prinsipi. Bu səbəbdən qanunilik özündə yerli ənənə və xüsusiyyətlərin nişanələrini daşımamalıdır, o naxçıvanlı, gəncəli, şirvanlı ola bilməz, o vahid olmalıdır - azərbaycanlı olmalıdır.

5. Beynəlxalq və milli tərəflərə malik olan beynəlmiləçilik prinsipi.

Beynəlxalq tərəfdən beynəlmiləçilik prinsipi ekoloji hüquq münasibətlərində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı nəzərdə tutur (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

Beynəlmiləçilik prinsipi beynəlxalq hüquq normalarının milliliyə nisbətən üstünlüyünü nəzərdə tutur. Belə ki, əgər ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlə (və ya dövlətlərlə) bağladığı beynəlxalq müqavilədə milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulandan başqa qaydalar müəyyən edilmişdirsə, onda beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun).

6. Bütün təsərrüfatçılıq formalarının və təbii obyektlərə münasibətdə bütün mülkiyyət formalarının bərabərhüquqluğu prinsipi. O, aşağıdakı normativ qanunlarla təmin edilir:

a) təbii obyektlərin təsərrüfat istismarı gedişində meydana çıxan inhisarçı meyillərin kəsilməsi. Belə ki, dövlət antiinhisar komitəsinin orqanları təbiətdən istifadəçi müəssisələrin fəaliyyətinə, onların məcburi parçalanması və ləğvinə qədər qanunla müəyyən olunmuş müdaxiləsini həyata keçirmək hüququna malikdir;

b) təbiətdən istifadəçi müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilədən müdafiə edilməsi. Məsələn, müəssisələr onların hüquqlarını pozmuş,

qanunsuz qərarın qəbul olunmasında günahkar olan vəzifəli şəxslərdən və idarəetmə orqanlarından maddi zərərin tam məbləğində cərimə ala bilər, həmçinin qanunsuz qərarın məhkəmə ləğvinə nail ola bilər.

7. Təbiətdən istifadəçilərin öz hüquq və öhdəliklərinin lazımi icrasının **stimullaşdırılması prinsipi**. Xüsusən də, qanunla ətraf təbii mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi nəzərdə tutulmuş (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu), təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödənişlik prinsipi müəyyən olunmuş, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqi zamanı müəssisələrə vergi və digər güzəştlər həyata keçirilmişdir və s.

Ekoloji qanunvericilikdə tətbiq olunan stimullaşdırmanı pozitiv və neqativə ayırmaq olar. Birinci, təbiətdən istifadəçilərin öz öhdəliklərinin lazımi icrasının stimullaşdırılmasında, ikinci - pozuntuya görə hüquqi və digər məsuliyyətin mövcudluğunda və tətbiqində ifadə olunmasında.

Adətən, öz öhdəliklərinin lazımi icrasına təbiətdən istifadəçilərin stimullaşdırılması, bir tədbirin digərlərinin zərərinə seçici tətbiqi istisna olmaqla, kompleks tədbirlərlə həyata keçirilir.

8. **Subyektiv məsuliyyət daşıma prinsipi**. Yəni yalnız ekoloji hüquq pozuntusuna görə təqsirliyə ekoloji-hüquqi məsuliyyətin tətbiqi (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

Yüksək təhlükəli mənbələrin sahiblərinə qarşı tətbiq olunan məsuliyyət, əgər mənbə tərəfindən ətraf təbii mühitə zərər dəymişsə, istisna təşkil edir. Lakin bu məsuliyyət, birincisi, yalnız kompensasiya xarakteri daşıyır, ikincisi isə inzibati, cinayət və s. cəza xarakterinə malik deyil.

Təqsiri olmadan vurduqları zərəre görə həmin sahibkarların məsuliyyəti, yüksək təhlükəli obyektləri istifadə edən şəxslərin yüksək ehtiyatlılıq öhdəliyini təmin edən tədbir kimi daxil edilmişdir.

9. Ekoloji hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquq və öhdəliklərinin **vahidliyi prinsipi** (AR-nın Konstitusiyası). Bu, vətəndaşların öz öhdəliklərinin onların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsindən ayrılmaz surətdə yerinə yetirilməsində ifadə olunur. Belə ki, hər kəs ekoloji hüquq pozuntusu ilə onun səhhətinə və ya əmlakına dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, onun vəziyyəti haqqında düzgün informasiya almaq hüququna malikdir; hamı təbii və ətraf mühiti qorumağa, təbii sərvətlərə qayğı ilə yanaşmağa borcludur (AR-nın Konstitusiyası). Bu prinsipə görə ekologiyadan istifadə sahəsində hər bir hüquqa müəyyən öhdəlik uyğun gəlməlidir.

10. **İnandırma və məcburetmənin uzlaşdırılması prinsipi** - «əvvəlcə inandırmaq və yalnız sonra məcbur etmək» formulunu əks etdirir. Ekoloji ictimai münasibətlər sahəsində pozuntuya **görə** məcburetmə yalnız məcburi qaydada müəyyən edilmiş məsuliyyətə **görə** qəsdən cinayət törətmə və digər cinayət

pozuntusu növləri istisna olmaqla lazım olan hallarda tətbiq edilir. **Məsələn**, intizam məsuliyyəti tədbirləri zəruri hallarda və ayrı-ayrı şəxslərə qarşı təbiətdən istifadə sahəsində baş vermiş az əhəmiyyətli inzibati xəta zamanı, təqsirkar şifahi töhmətlə məsuliyyətdən azad oluna bildiyi halda; ekoloji münasibətlər sahəsində öz xarakterinə görə ictimai təhlükəli olmayan cinayətlər baş verdiyi zaman qanunda müəyyən edilmiş hallarda təqsirkar kollektivə zəminə verilməklə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bildiyi halda tətbiq edilir. Bununla yanaşı, ağır ekoloji cinayət törətmiş heç bir təqsirkar məsuliyyətdən yaxa qurtara bilməz (AR-nın Cinayət Məcəlləsi).

11.Aşkarlıq prinsipi — təhrif olunmasına görə təqsirkar vəzifəli şəxslərin inzibati və digər məsuliyyət daşdığı halları (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu), ətraf mühitin vəziyyəti haqqında ölkə ərazisində yaşayan hər kəsin düzgün informasiya almaq hüququnu nəzərdə tutur (AR-nın Konstitusiyası). Bununla, eyni zamanda, həmin prinsip ekoloji hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin tətbiqi zamanı aşkarlığı nəzərdə tutur ki, bu da çox mühüm profilaktiki əhəmiyyətə malikdir.

Ekologiya hüququnun ümumi hissəsinə məxsus olan prinsiplər

Ekologiya hüququnun Ümumi hissəsinə məxsus olan prinsiplər tənzimlənən obyektin spesifikliyi ilə - təbii obyektlərin məcmusundan təşkil olunmaqla, ölkənin ekoloji sistemi ilə şərtlənmişdir. Buna görə də prinsiplərin aşağıdakı növləri qeyd olunur:

1. Müvafiq ərazidə yaşayan xalqların maraqlarının prioriteti və ayrılıqda hər bir insanın hüquqlarının müdafiəsi. Bu prinsip onunla ifadə olunur ki:

- torpaq və digər təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasında xalqın həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə olunur və qorunur;

- qanunda müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla, respublikamızda olan təbii obyektlər başqa dövlətin xeyrinə zəbt olunmur;

- təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmə ümumi səlahiyyətli idarəetmə orqanlarının nəzarəti altında həyata keçirilir. Belə ki, bu və ya digər ehtiyaclar üçün torpağın verilməsi və ya müsadirə edilməsi yalnız yerli hakimiyyət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir;

- dövlətin, təbii obyektlərin istifadəsi üzrə münasibətlərə müdaxilə etmək, o cümlədən onları dövlətin və bələdiyyələrin ehtiyacları üçün müsadirə etmək və məcburi şəkildə satın almaq haqqı var.

Hər bir vətəndaş ətraf təbii mühitə təbii fəlakət, bədbəxt hadisə, qəza, təsərrüfat və digər fəaliyyətlə əlaqədar yaranmış mənfi təsirdən səhhətini mühafizə etmək hüququna malikdir.

Bu hüquq ətraf təbii mühitin mühafizəsi, vətəndaşların əmək şəraiti, məişəti,

istirahəti, tərbiyəsi və təhsili üçün yaxşı şəraitin yaradılması, yaxşı keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı və satışı, həmçinin əhaliyə mümkün olan tibbi köməyin edil-məsi ilə təmin olunur (Ətraf mühit mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

2. Təsisat maraqlarının ümumdövlət maraqları üzərində üstünlüyünü aradan qaldıran təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin ümumdövlət tənzimlənməsinin birincilik prinsipi bundan əvvəlki prinsiplə sıx bağlıdır və onun təminedicisi qaydasıdır. Belə ki, torpağın istifadəçilərə verilməsi yalnız yerli hakimiyyət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Nazirlik və baş idarələr isə ancaq təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsi üzrə ayrı-ayrı funksiyaları həyata keçirirlər. Bu mənada Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazir-liyi təbii ehtiyatların istifadəsi və mühafizəsi üzrə nəzarət fun-ksiyasını həyata keçirir.

3. Təbii obyektləri onların məqsədli təyinatına tam uy-ğun olaraq istifadə etməyə hər bir təbiətdən istifadəçinin öhdə-sinə götürdüyü, təbii obyektlərin ciddi məqsədli istifadəsi prinsipi. Məsələn, qanunda yol verilən hallar istisna olmaqla kənd təsərrüfat təyinatlı torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadəsi qadağandır.

Təbii obyektlərin məqsədli təyinatı həm onların verilməsi (satın alınması) zamanı, həm də müəyyən hüquqi statusla pay verilməsi yolu ilə olduğu zaman müəyyən edilir.

Təbii obyektlərin təsərrüfat quruluşu layihələrində təsbit olunmuş dövlət iradəsini təbiətdən istifadəçilərin yerinə yetirməsi məcburidir. Belə ki, müvafiq icazəsi olmadan müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilmiş yer quruluşu layihəsindən kənara çıxmağa görə təqsir vəzifəli şəxslər üçün cərimə nəzərdə tutulmuşdur (İXM).

4. Təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi prinsipi, təbii obyektlərin təsərrüfat istismarından minimal xərclərlə ən yüksək səmərə almağa cəhd etməni ifadə edən, bu zaman iqtisadi və ekoloji zərər yetirməyən, təbiətdən istifadənin qanunla qüvvəyə yüksəldilmiş iqtisadi tərəfini əks etdirir.

Təbii obyektlərin qeyri-səmərəli istifadəsi hüquq pozuntusu hesab edilir və təqsirkarın cəzalandırılması ilə yanaşı təbiətdən istifadə hüququna xitam verilməsi ilə də nəticələnə bilər. Məsələn, torpağın təsərrüfatsızcasına istifadəsinə görə təqsirkar vəzifəli şəxs üçün cərimə nəzərdə tutulmuşdur (İXM). Bu faktın özü isə sahənin müsadirə olunmasının mümkünlüyü üçün əsas ola bilər.

Təbii obyektlərin səmərəli istifadəsi prinsipi bu işin iqtisadi və ekoloji tərəflərini nəzərdə tutur.

Təbii obyektlərin səmərəli istifadəsi prinsipi iqtisadi tərəfdən xərclərin optimal qoyuluşu zamanı təbii obyektlərin istifadəsində müsbət effektdə maksimum nail olunmasını nəzərdə tutur.

Bu prinsip ekoloji tərəfdən ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadənin gedişində maksimum ekoloji təhlükə-sizliyin təmin olunmasını nəzərdə

tutur.

5. Təbii obyektlərin istifadəsində mühafizə tədbirlərinin üstünlüyü prinsipi onunla şərtlənmişdir ki, bütün təbii obyektlər təsərrüfat istismarının mənfi nəticələrindən sığortalananmamışdır. Bu və ya digər təbii obyektin təsərrüfat istismarı üzrə hər hansı təsir onun mühafizəsi üzrə müəyyən tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə müşahidə olunmalıdır. Belə ki, əkin torpaqlarının istifadəsi torpaq münbitliyinin artırılması üzrə tədbirlərlə; meşələrin qırılması - meşələrin bərpa işi və meşəartırma üzrə işlərlə; bahqların tutulması - balıqçılıq təsərrüfatının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərlə birgə həyata keçirilməlidir.

Belə ki, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında elə bir qayda müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı üçün təbiətdən istifadənin hər hansı növü zamanı sağlam ətraf mühit təmin edilməlidir; bu məqsəd üçün əhəlinin həyatı, əməyi və istirahəti üçün normal ekoloji şəraitin təminatı, həyat və sağlamlığının mühafizəsinin önəmliyi müəyyən edilmişdir.

Bununla yanaşı, əgər təbiətdən istifadədə iqtisadi və ekoloji maraqların kolliziyası meydana çıxarsa, yəni istismar olunan təbii obyekt üçün təbiətdən istifadənin üsulu zərərli olarsa, o zaman üstünlük ekoloji maraqlara verilməlidir, təbiətdən istifadə üsulu ya dəyişdirilməli, ya da xitam olunmalıdır.

6. Təbiətdən istifadədə kompleks yanaşma prinsipi onunla ifadə olunur ki, təbii obyektin istifadəsi zamanı bütövlükdə ətraf təbii mühitlə və digər təbii obyektlərlə onun bütün ekoloji əlaqələrini nəzərə almaq vacibdir. Bu səbəbdən hər bir konkret təbiətdən istifadə növünün tərkibində, adətən, təbiətdən istifadənin əsas məqsədi və əsas məqsəddən irəli gələn əlaqəli məqsədi olur. Məsələn, torpaq istifadəçisi, torpaq sahəsinin məqsədli, səmərəli və effektiv istifadəsinə görə hüquq və vəzifələrlə yanaşı, labüd olaraq onun torpağında olan su obyektlərinin mühafizəsini pozmamaqla, qonşu təbiətdən istifadəçilərin (meşə istifadəçiləri, yerin təki istifadəçiləri) qanuni maraqları və hüquqlarını pozmamaqla torpaq sahəsini istismar etmək vəzifəsi və hüququ alır.

7. Təbiətdən istifadənin sabitliyi prinsipi belə bir tələbatla şərtlənmişdir ki, hər bir təbiətdən istifadəçi öz vəziyyətinin sabitliyinə inanmalı və təbii obyektin istismarı zamanı bütün vacib işləri görməyi bacarmalıdır. Belə ki, torpağın və digər təbii ehtiyatların icarəsi, adətən, uzunmüddətli xarakter daşımalıdır (5 ildən daha çox), əks təqdirdə torpaq və digər təbii obyektlər səmərəsiz istismar olunacaqdır.

Təbiətdən istifadənin sabitliyi prinsipi qanunvericilikdə müxtəlif qanunlarla təmin olunur:

a) qanunda torpağı istifadə edən şəxslərdən təbii obyektlərin müsadirəsinə səbəb ola bilən əsasların müfəssəl siyahısı olur;

b) qanunda təbii obyektin istifadə edən şəxsin təsərrüfat fəaliyyətinə qanunsuz müdaxiləyə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur;

c) qanunla təbiətdən istifadəçinin fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilə zamanı müdafiə üsulu müəyyən edilmişdir.

8. Təbii obyektlərin və təbii ehtiyatların ödənişli istifadəsi prinsipi.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunda (maddə 24) bütün təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödənişlilik müəyyən edilmişdir ki, bura ətraf mühitin çirklənməsinə və digər təsir növlərinə görə ödəmələr də daxildir.

Ətraf mühitə təsirə və təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödəmələrin hesabına əmələ gələn vəsaitlər təbiətdən istifadə-çilər tərəfindən büdcəyə və müvafiq ekoloji fondlara yönəldilir. Müxtəlif ekoloji fondların əmələ gəlməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Ətraf mühitin müəyyən edilmiş limitlərdən artıq çirkləndirilməsinə görə cərimələr qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə tutulur.

Ekologiya hüququnun xüsusi hissəsinin prinsipləri

Ekologiya hüququnun Xüsusi hissəsi vasitəsilə tənzimlənən hər bir obyekt özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Odur ki, ekologiya hüququnun Xüsusi hissəsinin prinsipləri bu və ya digər təbii obyektin istifadəsində müəyyən prioritetlərin olması ilə ifadə olunur. Bu səbəbdən də ekologiya hüququnun Xüsusi hissəsi özündə aşağıdakı prinsipləri ehtiva edir:

1. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların prioriteti onunla ifadə olunur ki, öz xüsusiyyətlərinə görə kənd təsərrüfatında istifadə üçün yararlı olan bütün torpaqlar, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün ayrılmalıdır. Qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün kənd təsərrüfatına yaramayan torpaqlar verilməlidir.

Hər hansı torpağın istifadəsi zamanı onun münbitliyinin yitiksəldilməsi üzrə işlər həyata keçirilməlidir. Torpağın münbitliyinin zədələnməsi ilə əlaqədar olan işlərin yerinə yetirilməsi zamanı həmin torpaqlar əkinçilik dövrüyyəsindən çıxarılıb dincə qoyulmalı və torpaq münbitliyinin artırılması tədbirlərinin **həyata** keçirilməsinə yönəldilməlidir. **İcməli və məişət təyinatlı suların prioriteti** onunla ifadə olunur ki, su obyektləri qanunvericiliyə uyğun olaraq ilk **növbədə** əhalinin içməli və məişət sularına olan ehtiyacını **ödəmək** üçün təqdim olunur.

3. Faydalı qazıntıların çıxarılması üçün yerin təkindən istifadə prioriteti. Xüsusən də, qanunvericiliyə görə faydalı qazıntıların əldə olunması mümkünlüyünü təmin edən tədbirlərin aparılması şərti ilə dövlət dağ-mədən nəzarəti orqanları ilə razılaşma üzrə xüsusi hallar istisna olmaqla, faydalı qazıntıların yerləşdiyi sahələrdə tikinti işləri qadağandır.

4. Mühafizə təyinatlı meşələrin prioriteti. Su mühafizə, müdafiə, iqlimtənzimləmə əhəmiyyətinə malik olan meşələr birinci qrup meşələrə aiddir, yəni yüksək mühafizə olunan hüquqi statusa malikdir. Belə meşələrdə ağacların qanunsuz kəsilməsi başqa qrup meşələrlə müqayisədə ən yüksək dərəcədə məsuliyyətlidir

səbəb olur.

5. Təbii sərbəstlik vəziyyətində heyvanların mövcudluq şəraitinin prioriteti.

Heyvanlar aləmindən elmi və təcrübəçilik məqsədi üçün istifadə, heyvanların təbii mühitdən ayrılması və yaşayış mühitinə zərər vurulması, eləcə də heyvanlar aləmindən istifadə ilə əlaqədardır, belə hala yol verilmir («Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, maddə 53).

Yuxarıda göstərilən prinsiplər ekologiya hüququnun «mikrosxemi» olmaqla, nə birdəfəlik, nə də həmişəlik müəyyən olunmayıb. Ölkə vətəndaşları qarşısında duran siyasi vəzifələrin və tarixi şəraitin dəyişməsi ilə bu prinsiplərin məcmusu dəyişə bilər və yaxud yeni prinsiplərlə tamamlana bilər.

Ekologiya hüququnun mənbələri

Ekoloji-hüquqi normalar, institutlar və ekologiya hüququ hüquq sahəsi kimi ekoloji-hüquqi tənzimləmənin mahiyyətidir.

Ekologiya hüququnun mənbələrinin inkişaf etmiş sistemi ekoloji hüquq normaları məcmusunun ayrıca hüquq sahəsi kimi fərqləndirilməsi mühüm şərtidir. Bu baxımdan ekologiya hüququnun mənbələri dedikdə, cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı təsiri sahəsində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyən normaların əks olunduğu normativ-hüquqi aktlar başa düşülür.

Hər hansı səlahiyyətli dövlət orqanının konkret iş üzrə və konkret şəxslər barəsində qəbul etdiyi fərdi-konkret xarakterli qərar, hüququn mənbəyi, o cümlədən ekologiya hüququ-nun mənbəyi sayıla bilməz.

Ekologiya hüququnun mənbələri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin sahəyə aid olan hüquq normalarının digər hüquq sahələrinə də aidiyyəti ola bilər. Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsinə dair qanunvericilik üzrə normalarla yanaşı, həmin normalar konstitusion, mülki, cinayət qanunvericiliyi aktlarında, sahibkarlıq haqqında və digər normativ-hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Müxtəlif səviyyələrdə çoxsaylı normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi ekologiya hüququnun mənbələrinin müəyyən edilməsini çətinləşdirir ki, onların təsnifləşdirilməsi bu çətinlikləri aradan qaldırmağa yönəlmişdir. Təsnifat aşağıdakı əsas-lara görə aparılır:

1. Hüquqi qüvvəsinə görə - qanunlar və qanun qüvvəsi aktlar:

a) qanunlar - nümayəndəli dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktlar;

b) bütün digər normativ hüquqi aktlar qanun qüvvəli aktlardır. Buraya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Nazirlər Kabinetinin, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin qəbul etdiyi aktlar aiddir.

2. Tənzimləmə predmetinə görə - ümumi və xüsusi aktlar. Ümumi aktlar onunla səciyyələnir ki, onların tənzimləmə

predmeti genişdir və həm ekoloji, həm də digər ictimai münasibətləri əhatə edir.

Belə aktlara nümunə kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını göstərmək olar.

Xüsusi aktlar yalnız ətraf mühitə və ya onun element-lərinə aid olan məsələlərə həsr olunmuş aktlardır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Su, Meşə, Torpaq Məcəllələri, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında», «Heyvanlar aləmi haqqında» Qanunlar və s.

3. Tənzimləmənin istiqamətinə görə - maddi və prosesual aktlar.

Maddi mənbələr bu və ya digər təbii obyektin istifadəsi üzrə təşəkkül tapan, ekoloji ictimai münasibətlər kimi özünün tənzimləmə predmetinə malikdir. Məsələn, torpaq, su obyektlərinin birbaşa istismara verilməsi, meşə sahələrinin kəsilmək üçün ayrılması və s. üzrə münasibətlər bu qəbildəndir.

Prosesual mənbələr, maddi mənbələrdən fərqli olaraq təbii ehtiyatlardan istifadənin təminatı proseduruna yönəlmişdir, onun təmin olunması formasıdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi, Cinayət Prosesual Məcəlləsi və digər normativ hüquqi aktlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində maddi və prosesual normalar eyni aktda yer alır.

4. Xarakterinə görə normativ hüquqi aktların mənbələ-rini şərti olaraq 2 yerə bölmək olar: kodifikasiya olunmuş və kodifikasiya olunmamış aktlar.

Kodifikasiya olunmuş aktlar sistemləşdirilmiş normativ hüquqi aktlardır. Bu normativ materialların sistemləşdirilməsi norma yaratma prosesində həyata keçirilir və həmin materialları ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi sistemində uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Həmin aktlar daha yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənir və bu və ya digər hüquq sahəsində əsas aktlar hesab olunur. Onlara misal olaraq Su, Meşə, Torpaq Məcəllələri-ni göstərmək olar.

Ekoloji-hüquqi aktların böyük əksəriyyəti kodifikasiya olunmamışların sırasına aiddir. Belə ki, onlar təbiətdən istifadə sahəsinin ayrı-ayrı tərəflərini tənzimləyir. Normativ aktların sistemləşdirilməsi, adətən, praktikada, inkorporasiya formasında, yəni, normativ-hüquqi aktın öz formasını dəyişmədən predmet əlamətinə görə hansısa mənbədə birləşməsi ilə həyata keçirilir.

5. Ekoloji münasibətlərin tənzimlənməsində əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə ekologiya hüququnun mənbələrini əsas və köməkçi normativ-hüquqi aktlara ayırmaq olar.

Əsas normativ hüquqi-aktlar qüvvədə olan qanunvericiliyin konstruksiyasını təşkil edir və ümumi xarakterli ekoloji əməlləri törədən qeyri-müəyyən şəxslərin hamısına tətbiq edilən ümumi xarakterli qaydalara həmin aktlarda təsbit olunmasını göstərir. Məsələn, torpaq qanunvericiliyi ilə torpaqdan istifadəçiyə verilmiş, səmərəli istifadə etmək öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdur.

Köməkçi normativ-hüquqi aktlar, adətən, texniki-hüquqi xarakterə malikdir və

tənzimlənen münasibətə bu və ya digər normativ hüquqi aktın düzgün tətbiq olunmasına imkan verir. Onların olmaması əsas normativ hüquqi aktların tətbiq olun-masını da çətinləşdirir və hüquqi tətbiqetmə praktikasında böyük çətinliklər doğurur.

Köməkçi normativ hüquqi aktlara Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin çıxartdığı qərarlar, Dövlət Metrologiya, Standartlaşdırma və Patent Agentliyinin qəbul etdiyi standartları aid etmək olar.

Beləliklə, ekologiya hüququnun mənbələri dedikdə təbiətdən istifadə sahəsində, tərkibində qanunverici dövlət idarəsi olan, səlahiyyətli dövlət orqanlarının müəyyən olunmuş formada və prosedura qaydasında qəbul etdiyi normativ hüquqi aktları başa düşmək lazımdır.

Ekologiya hüququnun mənbələri sistemini aşağıdakı normativ-hüquqi aktlar formalaşdırır:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş prinsipləri və normaları;
- Azərbaycan Respublikasının qanunları; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin normativ qərarları və sərəncamları;
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları;
- bələdiyyə orqanlarının normativ hüquqi aktları;
- lokal normativ hüquqi aktlar.

Ekologiya hüququ müstəqil hüquq sahəsidir

Hər hansı hüquq sahəsinin müstəqilliyi, onun özünəməxsus hüquqi tənzimləmə vasitələri, üsulları, daha dəqiq desək, həmin hüquq sahəsinin müstəqilliyini sübut edən ictimai münasibətlərin tənzimləmə qaydaları, prinsipləri və bu sahənin cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsi ilə müəyyən olunur. Həmin sahənin araşdırılması və ətraflı öyrənilməsi bizə əsas verir ki, onun tamamilə müstəqil bir hüquq sahəsi olduğu iddiasını qəbul edək.

Ekologiya hüququnun predmetinə cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən ekoloji-ictimai münasibətlər daxildir ki, onlar da 2 qrupa bölünür: kompleks və sahələr üzrə.

Kompleks ekoloji münasibətlər isə təbii ərazi komplekslərini, obyektləri, təbii qoruq fondları, müalicə-sağlamlıq, rek-reasiya (istirahət), sanitariya sağlamlıq zonaları və s. sahələrin istifadəsini və mühafizəsini əhatə edir.

Sahələr üzrə ekoloji-ictimai münasibətlər torpaq, su, meşə, yeraltı sərvətlər, heyvanlar aləmi və atmosfer havasının istifadəsi və qorunmasını əhatə edir.

Hər iki münasibətin cəmi isə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi üzrə münasibətlərin məcmusu kimi konkret şəkildə ekologiya hüququnun predmetini formalaşdırır.

Ekologiya hüququnun digər hüquq sahələri kimi 3 təzahür forması vardır:

- 1) hüquqi konsepsiya;
- 2) hüquqi normalar;
- 3) hüquqi münasibətlər.

Hüquqi konsepsiyanın əsasını, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini formalaşdıran ideyalar təşkil edir. Bu cür əlaqələrin tənzimlənməsi üçün mütləq hüquqi normalar tələb olunur. Həmin hüquqi normalar ekoloji qanunvericilikdə təsbit olunmaqla, bütünlükdə təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsi üçün hüquqi baza - qanunvericilik bazası formalaşdırılır.

Bəzən ekoloji-hüquqi normalar cəmiyyətdə dəyişən ictimai münasibətləri vaxtında və düzgün əks etdirə bilmir. Məhz bu zaman, digər hüquq sahələrində olduğu kimi, hüquqi münasibətlər forması özünü vacib hüquqi element kimi göstərir. Əgər bu münasibətlər vaxtında reallaşmasa, onda heç bir məqsədə vaxtında nail olmaq mümkün deyildir.

Beləliklə, ekologiya hüququ da başqa hüquq sahələrində olduğu kimi, yuxarıda adlan çəkilən bu üç formanın birgə fəaliyyəti nəticəsində təzahür edə bilər.

Təbii ehtiyatlardan istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyən qaydalara ekoloji hüquq normaları deyilir.

Ekoloji hüquq normaları özlüyündə şərti olaraq 3 qrupa bölünür:

- a) sahələr üzrə (torpaq, Yer in təki, su və s. qorunması);
- b) kompleks (təbii komplekslərin istismarı və mühafizəsi);
- c) ekolojiləşdirilmiş normalar (inzibati, cinayət, aqrar, təsərrüfat və s. kimi hüquq sahələrinin normaları).

Bu normalar məzmununa görə aşağıdakı kimi olurlar: prinsip normaları, prioritet normalar və qaydalar.

Prinsip normasına misal olaraq, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun preambulasını göstərmək olar: «Bu qanun ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbiətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir».

Prioritet normalar sahəvi xarakterə malik olduğu üçün 3 səviyyədə qruplaşdırılır: sahələr üzrə, sahələrarası və ümumi ekoloji səviyyə üzrə.

Qaydalar imperativ (amirlik) xarakterə malik olub, ekoloji münasibətlərin konkret sahələrinə şamil olunur. Məzmununa görə bu qaydalar aşağıdakı kimi olurlar:

xəbərdaredici, qadağanedici, bərpaedici (əvəzi ödənilən), cəzaverici, mükafat-landırıcı, hüquqverici, icazəverici, məcburedici.

Ekologiya hüququ müstəqil hüquq sahəsi olmaqla yanaşı, onun başqa hüquq sahələri ilə də çox sıx əlaqəsi vardır. Bu hüquq sahələrinə aşağıdakılan misal göstərmək olar:

- dövlət hüququ;
- konstitusiya hüququ;
- roma hüququ;
- inzibati hüquq;
- mülki hüquq;
- cinayət hüququ;
- aqrar hüquq;
- sahibkarlıq hüququ;
- beynəlxalq hüquq və s.

Sadalanən hüquq sahələrinin hər birinin predmeti və metodu ekologiya hüququn predmeti və metodu ilə müəyyən oxşarlığa malikdir. Belə ki, dövlət hüquq nəzəriyyəsinin bir çox nəzəri məsələlərindən yararlanan ekologiya hüququ Konstitu-siya normaları, icra orqanlarının fəaliyyət prinsipləri ilə daha çox əlaqədardır. Roma hüququna görə insanların təbii hüquqlarından hesab olunan ekologiya hüququ, təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququ, mülkiyyətin müxtəlif növləri baxımından və dəymiş ziyanın ödənilməsi baxımından mülki hüquqla, mənfəət götürmək məqsədi ilə təbii ehtiyatlardan istifadə etməklə sahibkarlıq hüququ ilə daha da yaxınlaşır.

İdarəetmə, nəzarət, inzibati cəzalandırma, inzibati məsuliyyət - inzibati hüquqa aid olsa da, ətraf mühitin mühafizəsində əsas ekoloji-hüquqi mexanizm hesab olunur.

Təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə və ətraf mühitə dəymiş ziyan cinayət hüququnun normaları ilə tənzimlənir.

Atmosfer havası, yerin ozon qatı, qütb əraziləri, dünya okeanı, neytral sular, kosmos kimi təbii ehtiyatlar heç bir dövlətə mənsub olmayıb, bəşəriyyətin təbii sərvəti hesab olunduğu üçün beynəlxalq ekologiya hüququnun predmetinə daxil edilmişdir. Bu sahədəki beynəlxalq əlaqələr və əməkdaşlıq isə beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə beynəlxalq hüquq normaları əsasmda həyata keçirilir.

TƏBİİ EHTİYATLAR, ONLARIN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ.

PLAN:

1. Təbii ehtiyatların öyrənilməsinin predmeti, obyektı və vəzifələri
2. Təbii ehtiyat anlayışı, onun məzmunu və mahiyyəti.
3. Təbii ehtiyatlar potensialı, ondan istifadənin hüquqi əsasları.
4. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin hüquqi tənzimlənməsi.
5. Yanacaq-energetika kompleksi, onun fəaliyyətinin hüquqi təminatı.
6. Təbii ehtiyatlar statistikasının göstəricilər sistemi, onların ölçü vahidləri.
Təbii ehtiyatların dəyər ölçüsü və onların qiymətləndirilməsinin zəruriliyi.
7. Faydalı qazıntılar təbii ehtiyatların mühüm bir növü kimi. Faydalı qazıntılar kateqoriyaları, onların öyrənilmə xüsusiyyətləri.
8. Karbohidrogen ehtiyatları, onların öyrənilməsi və mənimsənilməsinin hüquqi tənzimlənməsi.

Təbii ehtiyatların öyrənilməsinin predmeti, obyektı və vəzifələri

«Təbii ehtiyat» dedikdə, istehsal olunmayan resurslar başa düşülür. Təbiətdə baş verən bütün hadisə və proseslər bir-biri ilə, eləcə də insanın həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün təbii sərvətlər statistikasına sahələrarası (makroiqtisadi, sosial, demoqrafik, səhiyyə, müəssisələr statistikasına və s.) xarakter daşıyır. Təbii ehtiyatlar statistikasının predmeti bütün təbii ehtiyatların və onun komponentlərinin mövcudluğunu, vəziyyətini və istifadəsinin səmərəliliyini, təbii proseslərin və antropogen amillərin təsiri nəticəsində dəyişmənin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını vermək və bununla əlaqədar çəkilən məsrəfləri öyrənməkdən ibarətdir. Təbii ehtiyatlar statistikasına yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə hadisələrin dəyişməsi meyillərini və dəyişmələrin qanunauyğunluqlarını da öyrənir.

Təbii resurslar statistikasının obyektı təbii resursların özləridir.

Təbii ehtiyatlar statistikasının vəzifəsi müxtəlif səviyyəli, dövlət və yerli idarəçilik orqanlarını, təsərrüfat subyektlərini, habelə təbii ehtiyatların mövcudluğu, vəziyyəti, tərkibi və istifadəsinin səmərəliliyi ilə maraqlanan bütün hüquqi və fiziki şəxsləri lazımi informasiya ilə təmin etməkdir.

Təbii ehtiyatların həcmi, vəziyyətinin, yerləşdiyi ərazinin və şəraitin

dəyiməsi ölkənin təbii-resurs potensialına və beləliklə də sosial-iqtisadi potensialına və milli sərvətinə təsir göstərir.

Təbii ehtiyatlar statistikasının topladığı informasiyadan təbiətdən istifadə prosesində təbiəti qoruma siyasətini hazır-ladıqda və həyata keçirdikdə istifadə olunur.

Təbii ehtiyatlar statistikasının qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır:

- təbii ehtiyatları xarakterizə edən göstəricilər sistemini hazırlamaq;
- informasiyanın alınma, toplanma, işlənmə və təhlili üsullarını hazırlamaq;
- təbiəti və ətraf mühiti qoruma sahəsində qanunvericiliyin yerinə yetirilməsinə nəzarətə köməklik etmək;
- təbii ehtiyatların mövcudluğunu, vəziyyətini, keyfiyyətini, yerləşməsinə səciyyələndirmək;
- öyrənilmə və iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmə dərəcəsinə görə təbii sərvətlərin həcmi müəyyən etmək;
- təbii ehtiyatların istifadəsinin səmərəliliyini səciyyələndirmək və təbii sərvətlərin vəziyyətinə insan fəaliyyətinin təsirini qiymətləndirmək;
- təbii ehtiyatların insanın fəaliyyətinə və onun həyat şəraitinə təsirini qiymətləndirmək;
- istehsal və məişət tullantılarının yaranması, utilləşdirilməsi, basdırılması və bununla əlaqədar olaraq yaranmış zərəri səciyyələndirmək;
- ölkə və region üzrə təbii sərvətlərin yerləşməsinə və təbii resurs potensialını müəyyən etmək;
- iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmiş resursların və ehtiyatların həcmi dinamikasını öyrənmək;
- təbii resursların hasilatı və istifadəsi zamanı itkiləri qiymətləndirmək;
- təbiətkoruyucu fondların formalaşmasını, onların istifadəsini və yaranma mənbələrini səciyyələndirmək;
- təbiətkoruyucu tədbirlərin səmərəliliyini, onların nəticələrini qiymətləndirmək;
- ekoloji təyinatlı məsrəflər və onların somoroliliyini səciyyələndirmək;
- təbii mühitdə baş verən prosesləri dinamikada təhlil etmək və səciyyələndirmək.

Təbii ehtiyatlar, onların potensial və reallaşdırılması imkanları müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatlaşdırılır və qruplaşdırılır. Təbii resurslar statistikasında tətbiq edilən əsas qruplaşdırmalar aşağıdakılardır:

1. təzələnən və təzələnmə bilməyənələr;
2. istehsal olunanlar (insan tərəfindən) və istehsal olunmayanlar (təbiətin hədiyyəsi);
3. tərkib ünsürləri (su, meşə, mineral və s.) üzrə;

4. təyinatına (iqtisadi, sağlamaşdırıcı, sanitar-gigiyenik və s.) görə;
5. regionlar üzrə;
6. kəşf edilmə dərəcəsinə və potensialına görə;
7. mülkiyyət formasına görə və s.

Təbii ehtiyatlar statistikasını üçün ən mühüm qruplaşdırmalardan biri bütün təbii ehtiyatların təzələnmə bilən və təzələnmə bilməyən qruplara ayrılmasıdır. Təzələnmə bilən təbii resurslar bərpa oluna və təkrar istehsal oluna bilirlər. Buraya su, meşə, atmosfer havası, heyvanlar və bitkilər alobal daxildir. Onların təkrar istehsal imkanları bu prosesin və onun nəticəsinin statistika tərəfindən səciyyələndirilməsinə ehtiyac yaranır. Bundan əlavə, resursların müəyyən hissəsinin təkrar istehsal imkanları təbii ehtiyatları təbiətin töhfələrinə (təbii-istehsal olunmayan) və insan tərəfindən yaradılan (süni) ünsürlərə (istehsal aktivlərinə), ehtiyatlara bölməyə imkan verir.

Təzələnməyən təbii ehtiyatlar təkrar istehsal edilmir. Təkrar olunmayan ehtiyatların (torpaq, mineral resurslar) mövcudluğu onların istifadəsinin səmərəliliyinin öyrənilməsi (qiymətləndirilməsi) statistikanın funksiyasına daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ehtiyatların təzələnmələrə və təzələnməyənlərə bölünməsi bir qədər şərtidir, məhsuldar qüvvələrin və texnikanın inkişafı nəticəsində belə bölgünün tərkibi və nisbətləri dəyişə bilər. Məsələn, vulkan püskürməsi nəticəsində dənizdə yeni adaların yaranması və yaxud da dənizdəki adaların və sahil torpaqlarının dəniz dalğaları nəticəsində yuyulması torpaq ehtiyatların təzələnməməsi məsələsini mübahisəli edir.

Təbii ehtiyatların statistikasının göstəriciləri sisteminə aşağıdakılar aiddir:

1. Təbii ehtiyatların bütün növlərinin, o cümlədən, hava atmosferi, su, torpaq, meşə, faydalı qazıntılar, qoruqlar, bitki və heyvanlar alobalinin mövcudluğu, istifadəsi, çirklənməsi və qorunması haqqındakı məlumatlar;

2. Təbii-resurs potensialı və onun tərkib hissələrinin vəziyyətini əks etdirən məlumatlar;

3. Təbii ətraf mühitin komponentlərinin keyfiyyəti və onun dəyişməsi məlumatları;

4. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin təbii ehtiyatların vəziyyətinə təsir dərəcəsini əks etdirən məlumatlar;

5. Ətraf mühitə mənfi antropogen təsiri neytrallaşdırmaq üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi göstəriciləri;

6. Sənaye və məişət tullantılarının yaranması, tutulması, utilləşdirilməsi və basdırılmasını səciyyələndirən məlumatlar;

7. Təbii ehtiyatların qorunması və təbiətdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə avanslaşdırılmış və cari məsrəflərin səmərəlilik məlumatları;

Təbii ehtiyatlar statistikasını göstəricilərinin xeyli hissəsi natural və şərti-natural

ölçü vahidləri ilə ifadə olunurlar. Belə vəziyyət onların bilavasitə cəmlənməsinə imkan verməyə də onların dinamikasını qurarkən inflyasiyanın təsiri aradan qal-dırılır.

Dəyər ifadəsi ilə ölçülərin tətbiqi milli sərvətin bu hissəsini ümumiləşdirməyə və ümumi yekun göstəricisini əldə etməyə imkan verir. Lakin dəyər ölçülərinin tətbiqi dinamikasını qurarkən təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi qiymətlərin dəyişməsi və müqayisəli qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin həllini tələb edir.

Təbii ehtiyatların keyfiyyəti hər bir komponent növü üçün özünəməxsus göstəricilərlə ifadə olunur. Məsələn, təbii ehtiyat komponentinin çirklənmə dərəcəsi öyrənilərkən çirklənən qarışıqları icazə verilən həddi (İVH) göstəricisindən və bərk tullantıların həcmi və basdırılması normalarının icazə verilən həddi, habelə suda, torpaqda və havada zərərli maddələrin qahğmın normativlərindən istifadə olunur. Ətraf mühiti səciyyələndirərkən, bir qayda olaraq, onu çirkləndirən mənbələrin sayı və yayılma dərəcəsi (hər min nəfərə, hər kilometrə düşən avtomobillərin sayı, atmosfərə atılan tullantıların həcmi və s.) göstəricilərlə istifadə olunur.

Milli sərvətin tərkibində təbii ehtiyatlar natural ifadədə uçota alınır. Lakin bazar münasibətlərinin inkişafı təbii ehtiyatları dəyər ifadəsilə də uçota almağı tələb edir. Son vaxtlaradək təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətində olduğundan onların bazar qiymətləri yox idi.

Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatında təbii ehtiyatlar qiymətləndirilərkən kəşfiyyat və hasilat dəyəri, iqtisadiyyatda qüvvədə olan topdansatış qiymətlərindən və konsepsus (dövlət faydalı qazıntı yataqlarını istismar üçün fərdi şəxslərə və təşki-latlara verdiyi halda) göstəricilərindən istifadə olunur. Belə qiymətlərin hər üçü aşağı salınmış qiymətlər hesab edildiyindən təbii ehtiyatların real qiymətləndirilməsi üsuluUarının işlənilib hazırlanması tələb olunur. Bu problemi həll etmək məqsədilə təklif edilən - «Məsrəflər üsulu»-nda təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi həcmi təbii ehtiyatların mənimsənilməsinə çəkilən məsrəflərlə əlaqələndirilir. Məsrəflər prinsipi təbii ehtiyatlar üçün haqq ödənişlərinin əsasını təşkil edir. Belə haqların ödənişi səviyyəsi faydalı qazıntıların kəşfiyyatının, meşə təsərrüfatının aparılması və başqa hallarla müəyyən edilir. Lakin təbiətdən ödənişli istifadə təcrübəsi və aparılan eksperimentlər göstərir ki, məsələyə belə yanaşma tərzı səmərəsizdir. Çünki təklif edilən metod ehtiyatların səmərəli istifadəsinə və itkilərin azaldılmasına gətirib çıxarmır.

Təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərini öyrənərkən onların hər birinin özünəməxsusluğunu əks etdirən qruplaşdırılmadan istifadə olunur. Məsələn, mineral ehtiyatların (faydalı qazıntıların) ümumi həcmində geoloji, kəşf edilmiş, iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmiş və s. ehtiyatları ayırırlar.

İrəlidə deyildiyi kimi, başqa təbii sərvətlərdən fərqli olaraq faydalı qazıntılar yenidən bərpa olunmur və onlara tələbat gün-gündən artır. Bu da yerin təkindəki

ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsini tələb edir.

Yerin təkinin qorunmasına dair dövlətin qəbul etdiyi qərara əsasən, yerin təkində aşkar edilmiş və müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş bütün ehtiyatlar uçota ahnmahdır. Faydalı qazıntıların uçotunun əsas vəzifəsi hər ilin əvvəlinə müəssisələrdə, iqtisadiyyat sahələrində və ölkə üzrə bütövlükdə mineral-xammal bazasının vəziyyətinə dair, dağ-mədən sənayesini təmin etmək üçün faydalı qazıntı yataqlarının kəşf edilmə dərəcəsi və onların mənimsənilməyə hazırlıq dərəcəsi haqqında dəqiq və hərtərəfli məlumat verməkdir.

Faydalı qazıntılar Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş təsnifata uyğun olaraq iqtisadiyyatdakı mahiyyətinə görə iki qrupa - balans və balansarxası qruplara bölünür. Bu qrupların hər birinin uçotu ayrıca aparılır. İsti-fadəsi iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olan və yerin təkində olan ehtiyatları hesablamaq üçün müəyyən edilmiş meyarlara uyğun gələn bütün ehtiyatlar balans ehtiyatları, müasir texniki imkanlara görə istifadəsi məqsədəuyğun olmayan (yatağın ki-çik olması, tərkibində faydah qazmtınm azlığı, istifadənin mürəkkəb şərtləri, mürəkkəb emal prosesi tələb edən və s.) ehtiyatlar balansarxası ehtiyatlardır.

Yataqların kəşfiyyatı, xammalın keyfiyyətinin öyrənilməsi və yataqların işlənilməsinin dağ-mədən texniki şəraitlərinə görə yataqlar A, B, S, və S₂ kateqoriyalarına bölünür.

A kateqoriyasına daxil olan ehtiyatlar aşağıdakı tələbləri ödəməlidir;

1. Bərk faydalı qazmtılar üzrə;

a) faydalı qazıntı yatağının həcmi, ölçüsü, yataqda faydalı qazmtınmın yatımı, forması və şəraitinin müəyyən edilməsi;

b) faydalı qazmtıların yataqlarının morfologiyası, daxili quruluşunun xarakteri və dəyişməsinin qanunauyğunluğu öyrənilməsi;

c) faydalı qazmtı süxurlarının yerləşdiyi yerlərin tərkibində külçəsiz və kondisiyaya uyğun gəlməyən sahələrin konturları müəyyən edilməli;

d) yatağın dağıntısı ilə əlaqədar müxtəlif pozuntular olduğu şəraitdə onların vəziyyəti və yerdəyişməsinin amplitudası müəyyən edilməli;

e) təbii müxtəlifliyi müəyyən edilməli;

f) faydah qazmtıların sənaye tipi və növü ayrılmalı, konturları müəyyən edilməli;

g) mineralların və onların tərkibində olan zərərli komponentlərin tərkibi və keyfiyyəti öyrənilməli.

Bu kateqoriyaya (A) aid olan ehtiyatların texniki xassələri elə öyrənilməlidir ki, faydalı qazıntı süxurlarının və onun əsas komponentlərinin kompleks halında sənaye emalının texniki sxemini layihələndirmək üçün müfəssəl məlumat əldə etmək mümkün olsun.

2. A kateqoriyasına aid olan neft və qaz elə müfəssəlliklə öyrənilməlidir ki, əldə

edilmiş informasiyaya əsasən yataqların tipini, formasını və ölçüsünü, neftli-qazlı təbəqənin qalınlığını, kollektorun tipini, kollektor özəlliyinin dəyişməsinin xarakterini, məhsuldar təbəqəsinin neftliliyi və qazlılıq dərəcəsini, layda olan qazın və kondesatın tərkibini və xassələrini, habelə yatağın işlənməsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkün olsun.

Beləliklə, A kateqoriyasına aid olan ehtiyatlar üzrə faydalı qazıntı yataqlarının yerləşməsi, forması, faydalı qazıntının texnoloji xüsusiyyətləri və dağ-mədən işlərinin aparılması üçün lazım olan şərtləri müəyyən edən amillərin quruluşu və s. özəllikləri tam müəyyən edilməlidir.

B kateqoriyasına aid edilən ehtiyatlar aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

1. Bərk faydalı qazıntılar üzrə:

a) A kateqoriyasında olduğu kimi, bütün faydalı qazıntı yataqları üzrə deyil, yalnız yataqların əsas formalarında faydalı qazıntının həcmi, daxili quruluşu, yerləşməsinin xüsusiyyətləri, yatağın daxilində qeyri-filiz və kondensiyaya uyğun gəl-məyən sahələrin yerləşməsi müəyyən edilməlidir;

b) yataqların iri pozuntularının vəziyyəti və iri pozuntuların amplitudası, habelə kiçik amplitudalı pozuntuların inkişaf dərəcəsi xarakterizə edilməlidir;

c) faydalı qazıntının sənaye tipi və növlərinin təbii müxtəlifliyinin ayrılması, imkan daxilində yatağın sərhədləri, habelə mineralın tərkibində faydalı və zərərli komponentlərin miqdarı müəyyən edilməlidir;

d) faydalı qazıntı yataqlarının yerləşdiyi sahə ilə müəyyənləşdirilməlidir ki, onların əsas kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini tam xarakterizə etmək və yatağın açılmasına və işlənməsinə təsir edən amilləri aşkar etmək mümkün olsun.

2. B kateqoriyasına aid olan neft və qaz ehtiyatları üzrə yataqların tipi, həcmi, neftli və qazlı yataqlarının səmərəli qazımlığı, kollektorun tipi, kollektor özəlliyinin dəyişməsinin xarakteri, layların neftlə və qazla toplanmış sıxlığı, habelə yatağın tam olmasa da işlənməsi və tərkibi üçün lazım olan başqa parametrlər müəyyən edilməlidir.

Beləliklə, B kateqoriyasına aid olan ehtiyatlar üzrə yatağın əsas və faydalı qazıntının texniki xüsusiyyətləri və keyfiyyəti aşkar edilməlidir.

3. S₁ kateqoriyasına faydalı qazıntı yatağının formasını, keyfiyyətini və texnoloji özəlliklərini ümumi şəkildə müəyyən etmək üçün kifayət qədər kəşfiyyat işləri aparılmış və öyrənilmiş ehtiyatlar daxil edilməlidir.

4. S₂ kateqoriyasına geoloji və coğrafi məlumatlara əsasən əvvəlcədən qiymətləndirilmiş tək-tək buruqlar və ya işlənmə sahəsi açılmış yataqlardakı ehtiyatlar aiddir. Belə halda faydalı qazıntının keyfiyyəti və texnoloji xüsusiyyəti, habelə yatağın təbii şəraiti və tək-tək smaqqlar və başqa oxşar yataqlara bənzətmək yolu ilə müəyyən edilmiş ehtiyatlar əsas götürülür.

Sənaye tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsinə görə faydalı qazıntı yataqları

istismar edilməkdə olan, istismara hazırlanmış, geoloji axtarış işləri aparılmaqda olan və konservasiya edilmiş yataqlara bölünür.

Təbii ehtiyat anlayışı, onun məzmunu və mahiyyəti

Bütün təbii ehtiyatların ümumi sayına aid olan, məsələn, istifadə müddətinin qurtarması, hüquqi şəxsin təbiətdən istifadəsinin ləğv edilməsi, dövlət və ictimai ehtiyatlar üçün təbii obyektlərin istifadədən götürülməsi, təbii obyektlərin mühafizəsi və ya məqsədli istifadə qaydalarının pozulmasını təbiətdən istifadə hüququna xitam edilməsinin bir neçə əsası kimi ayırmaq olar.

«Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa (1999) görə, ekoloji təhlükəsizliyin tələblərinə riayət edilməsi təbii ehtiyatlara mülkiyyət, sahiblik və onlardan istifadə hüquqlarının həyata keçirilməsinin məcburi şərtidir (maddə 4.3).

Təbii ehtiyatların öyrənilməsinin predmeti, obyektı və vəzifələri

«Təbii ehtiyat» dedikdə, istehsal olunmayan resurslar başa düşülür. Təbiətdə baş verən bütün hadisə və proseslər bir-biri ilə, eləcə də insanın həyat və fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün təbii sərvətlər statistikasına sahələrarası (makroiqtisadi, sosial, demoqrafik, səhiyyə, müəssisələr statistikasına və s.) xarakter daşıyır. Təbii ehtiyatlar statistikasının predmeti bütün təbii ehtiyatların və onun komponentlərinin mövcudluğunu, vəziyyətini və istifadəsinin səmərəliliyini, təbii proseslərin və antropogen amillərin təsiri nəticəsində dəyişmənin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını vermək və bununla əlaqədar çəkilən məsrəfləri öyrənməkdən ibarətdir. Təbii ehtiyatlar statistikasına yuxarıda göstərilən istiqamətlərdə hadisələrin dəyişməsi meyillərini və dəyişmələrin qanunauyğunluqlarını da öyrənir.

Təbii resurslar statistikasının obyektı təbii resursların özləridir.

Təbii ehtiyatlar statistikasının vəzifəsi müxtəlif səviyyəli, dövlət və yerli idarəçilik orqanlarını, təsərrüfat subyektlərini, habelə təbii ehtiyatların mövcudluğu, vəziyyəti, tərkibi və istifadəsinin səmərəliliyi ilə maraqlanan bütün hüquqi və fiziki şəxsləri lazımi informasiya ilə təmin etməkdir.

Təbii ehtiyatların həcmi, vəziyyətinin, yerləşdiyi ərazinin və şəraitin dəyişməsi ölkənin təbii-resurs potensialına və beləliklə də sosial-iqtisadi potensialına

və milli sərvətinə təsir göstərir.

Təbii ehtiyatlar statistikasının topladığı informasiyadan təbiətdən istifadə prosesində təbiəti qoruma siyasətini hazırladıqda və həyata keçirdikdə istifadə olunur.

Təbii ehtiyatlar statistikasının qarşısında duran vəzifələr aşağıdakılardır:

- təbii ehtiyatları xarakterizə edən göstəricilər sisteminə hazırlamaq;
- informasiyanın alınma, toplanma, işlənmə və təhlili üsullarını hazırlamaq;
- təbiəti və ətraf mühiti qoruma sahəsində qanunvericiliyin yerinə yetirilməsinə nəzarətə köməklik etmək;
- təbii ehtiyatların mövcudluğunu, vəziyyətini, keyfiyyətini, yerləşməsini səciyyələndirmək;
- öyrənilmə və iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmə dərəcəsinə görə təbii sərvətlərin həcmi müəyyən etmək;
- təbii ehtiyatların istifadəsinin səmərəliliyini səciyyələndirmək və təbii sərvətlərin vəziyyətinə insan fəaliyyətinin təsirini qiymətləndirmək;
- təbii ehtiyatların insanın fəaliyyətinə və onun həyat şəraitinə təsirini qiymətləndirmək;
- istehsal və məişət tullantılarının yaranması, utilləşdirilməsi, basdırılması və bununla əlaqədar olaraq yaranmış zərəri səciyyələndirmək;
- ölkə və region üzrə təbii sərvətlərin yerləşməsini və təbii resurs potensialını müəyyən etmək;
- iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmiş resursların və ehtiyatların həcmi dinamikasını öyrənmək;
- təbii resursların hasilatı və istifadəsi zamanı itkiləri qiymətləndirmək;
- təbiətqoruyucu fondların formalaşmasını, onların istifadəsini və yaranma mənbələrini səciyyələndirmək;
- təbiətqoruyucu tədbirlərin səmərəliliyini, onların nəticələrini qiymətləndirmək;
- ekoloji təyinatlı məsrəflər və onların somoroliliyini səciyyələndirmək;
- təbii mühidə baş verən prosesləri dinamika təhlil etmək və səciyyələndirmək.

Təbii ehtiyatlar, onların potensial və reallaşdırılması imkanları müxtəlif əlamətlər üzrə təsnifatlaşdırılır və qruplaşdırılır. Təbii resurslar statistikasında tətbiq edilən əsas qruplaşdırmalar aşağıdakılardır:

1. təzələnən və təzələnmə bilməyənlər;
2. istehsal olunanlar (insan tərəfindən) və istehsal olunmayanlar (təbiətin hədiyyəsi);
3. tərkib üsürləri (su, meşə, mineral və s.) üzrə;
4. təyinatına (iqtisadi, sağlamlaşdırıcı, sanitar-gigiyenik və s.) görə;
5. regionlar üzrə;
6. kəşf edilmə dərəcəsinə və potensialına görə;
7. mülkiyyət formasına görə və s.

Təbii ehtiyatlar statistikasını üçün ən mühüm qruplaşdırmalardan biri bütün təbii ehtiyatların təzələnmə bilən və təzələnmə bilməyən qruplara ayrılmasıdır. Təzələnmə bilən təbii resurslar bərpa oluna və təkrar istehsal oluna bilirlər. Buraya su, meşə, atmosfer havası, heyvanlar və bitkilər əlmi daxildir. Onların təkrar istehsal imkanları bu prosesin və onun nəticəsinin statistika tərəfindən səciyyələndirilməsinə ehtiyac yaranır. Bundan əlavə, resursların müəyyən hissəsinin təkrar istehsal imkanları təbii ehtiyatları təbiətin töhfələrinə (təbii-istehsal olunmayan) və insan tərəfindən yaradılan (süni) üsürlərə (is-tehsal aktivlərinə), ehtiyatlara bölməyə imkan verir.

Təzələnməyən təbii ehtiyatlar təkrar istehsal edilmir. Təkrar olunmayan ehtiyatların (torpaq, mineral resurslar) mövcudluğu onların istifadəsinin səmərəliliyinin öyrənilməsi (qiymətləndirilməsi) statistikanın funksiyasına daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ehtiyatların təzələnmələrə və təzələnməyən-lərə bölünməsi bir qədər şərtidir, məhsuldar qüvvələrin və texnikanın inkişafı nəticəsində belə bölgünün tərkibi və nisbətləri dəyişə bilər. Məsələn, vulkan püskürməsi nəticəsində də-nizdə yeni adaların yaranması və yaxud da dənizdəki adaların və sahil torpaqlarının dəniz dalğaları nəticəsində yuyulması torpaq ehtiyatların təzələnməməsi məsələsini mübahisəli edir.

Təbii ehtiyatların statistikasının göstəriciləri sisteminə aşağıdakılar aiddir:

1. Təbii ehtiyatların bütün növlərinin, o cümlədən, hava atmosferi, su, torpaq,

meşə, faydah qazıntılar, qoruqlar, bitki və heyvanlar aləminin mövcudluğu, istifadəsi, çirklənməsi və qorunması haqqındakı məlumatlar;

8. Təbii-resurs potensialı və onun tərkib hissələrinin vəziyyətini əks etdirən məlumatlar;

9. Təbii ətraf mühitin komponentlərinin keyfiyyəti və onun dəyişməsi məlumatları;

10. Müxtəlif fəaliyyət növlərinin təbii ehtiyatların vəziyyətinə təsir dərəcəsini əks etdirən məlumatlar;

11. Ətraf mühitə mənfi antropogen təsiri neytrallaşdırmaq üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi göstəriciləri;

12. Sənaye və məişət tullantılarının yaranması, tutulması, utilləşdirilməsi və basdırılmasını səciyyələndirən məlumatlar;

13. Təbii ehtiyatların qorunması və təbiətdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə avanslaşdırılmış və cari məsrəflərin səmərəlilik məlumatları;

Təbii ehtiyatlar statistikasını göstəricilərinin xeyli hissəsi natural və şərti-natural ölçü vahidləri ilə ifadə olunurlar. Belə vəziyyət onların bilavasitə cəmlənməsinə imkan verməyə də onların dinamikasını qurarkən inflyasiyanın təsiri aradan qal-dırılır.

Dəyər ifadəsi ilə ölçülərin tətbiqi milli sərvətin bu hissəsini ümumiləşdirməyə və ümumi yekun göstəricisini əldə etməyə imkan verir. Lakin dəyər ölçülərinin tətbiqi dinamikasını qurarkən təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi qiymətlərin dəyişməsi və müqayisəli qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin həllini tələb edir.

Təbii ehtiyatların keyfiyyəti hər bir komponent növü üçün özünəməxsus göstəricilərlə ifadə olunur. Məsələn, təbii ehtiyat komponentinin çirklənmə dərəcəsi öyrənilərkən çirklənən qarışıqları icazə verilən həddi (İVH) göstəricisindən və bərk tullantıların həcmi və basdırılması normalarının icazə verilən həddi, habelə suda, torpaqda və havada zərərli maddələrin qahqının normativlərindən istifadə olunur. Ətraf mühiti səciyyələndirərkən, bir qayda olaraq, onu çirkləndirən mənbələrin sayı və yayılma dərəcəsi (hər min nəfərə, hər kilometrə düşən avtomobillərin sayı, atmosfərə atılan tullantıların həcmi və s.) göstəricilərlə istifadə olunur.

Milli sərvətin tərkibində təbii ehtiyatlar natural ifadədə uçota alınır. Lakin bazar münasibətlərinin inkişafı təbii ehtiyatları dəyər ifadəsilə də uçota almağı tələb edir. Son vaxtlaradək təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətində olduğundan onların bazar qiymətləri yox idi.

Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatında təbii ehtiyatlar qiymətləndirilərkən kəşfiyyat və hasilat dəyəri, iqtisadiyyatda qüvvədə olan topdansatış qiymətlərindən və konsepsus (dövlət faydalı qazıntı yataqlarını istismar üçün fərdi şəxslərə və təşkilatlara verdiyi halda) göstəricilərindən istifadə olunur. Belə qiymətlərin hər üçü aşağı salınmış qiymətlər hesab edildiyindən təbii ehtiyatların real qiymətləndirilməsi üsulu onların işlənilib hazırlanması tələb olunur. Bu problemi həll etmək məqsədilə təklif edilən - «Məsrəflər üsulu»-nda təbii sərvətlərin iqtisadi qiymətləndirilməsi həcmi təbii ehtiyatların mənimsənilməsinə çəkilən məsrəflərlə əlaqələndirilir. Məsrəflər prinsipi təbii ehtiyatlar üçün haqq ödənişlərinin əsasını təşkil edir. Belə haqların ödənişi səviyyəsi faydalı qazıntıların kəşfiyyatının, meşə təsərrüfatının aparılması və başqa hallarla müəyyən edilir. Lakin təbiətdən ödənişli istifadə təcrübəsi və aparılan eksperimentlər göstərir ki, məsələyə belə yanaşma tərzə səmərəsizdir. Çünki təklif edilən metod ehtiyatların səmərəli istifadəsinə və itkilərin azaldılmasına gətirib çıxarmır.

Təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərini öyrənərkən onların hər birinin özünəməxsusluğunu əks etdirən qruplaşdırılmadan istifadə olunur. Məsələn, mineral ehtiyatların (faydalı qazıntıların) ümumi həcmində geoloji, kəşf edilmiş, iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilmiş və s. ehtiyatları ayırırlar.

İrəlidə deyildiyi kimi, başqa təbii sərvətlərdən fərqli olaraq faydalı qazıntılar yenidən bərpa olunmur və onlara tələbat gün-gündən artır. Bu da yerin təkindəki ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsini tələb edir.

Yerin təkinin qorunmasına dair dövlətin qəbul etdiyi qərara əsasən, yerin təkində aşkar edilmiş və müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilmiş bütün ehtiyatlar uçota alınmalıdır. Faydalı qazıntıların uçotunun əsas vəzifəsi hər ilin əvvəlinə müəssisələrdə, iqtisadiyyat sahələrində və ölkə üzrə bütövlükdə mineral-xammal bazasının vəziyyətinə dair, dağ-mədən sənayesini təmin etmək üçün faydalı qazıntı

yataqlarının kəşf edilmə dərəcəsi və onların mənimsənilməyə hazırlıq dərəcəsi haqqında dəqiq və hərtərəfli məlumat verməkdir.

Faydalı qazıntılar Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş təsnifata uyğun olaraq iqtisadiyyatdakı mahiyyətinə görə iki qrupa - balans və balansarxası qruplara bölünür. Bu qrupların hər birinin uçotu ayrıca aparılır. İsti-fadəsi iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olan və yerin təkində olan ehtiyatları hesablamaq üçün müəyyən edilmiş meyarlara uyğun gələn bütün ehtiyatlar balans ehtiyatları, müasir texniki imkanlara görə istifadəsi məqsədəuyğun olmayan (yatağın kiçik olması, tərkibində faydah qazmtının azlığı, istifadənin mürəkkəb şərtləri, mürəkkəb emal prosesi tələb edən və s.) ehtiyatlar balansarxası ehtiyatlardır.

Yataqların kəşfiyyatı, xammalın keyfiyyətinin öyrənilməsi və yataqların işlənilməsinin dağ-mədən texniki şəraitlərinə görə yataqlar A, B, S, və S₂ kateqoriyalarına bölünür.

A kateqoriyasına daxil olan ehtiyatlar aşağıdakı tələbləri ödəməlidir;

1. Bərk faydalı qazıntılar üzrə;

g) faydalı qazıntı yatağının həcmi, ölçüsü, yataqda faydalı qazmtının yatımı, forması və şəraitinin müəyyən edilməsi;

h) faydalı qazmtıların yataqlarının morfologiyası, daxili quruluşunun xarakteri və dəyişməsinin qanunauyğunluğu öyrənilməsi;

i) faydalı qazmtı süxurlarının yerləşdiyi yerlərin tərkibində külçəsiz və kondisiyaya uyğun gəlməyən sahələrin konturları müəyyən edilməli;

j) yatağın dağıntısı ilə əlaqədar müxtəlif pozuntular olduğu şəraitdə onların vəziyyəti və yerdəyişməsinin amplitudası müəyyən edilməli;

k) təbii müxtəlifliyi müəyyən edilməli;

l) faydah qazmtıların sənaye tipi və növü ayrılmalı, konturları müəyyən edilməli;

g) mineralların və onların tərkibində olan zərərli komponentlərin tərkibi və keyfiyyəti öyrənilməli.

Bu kateqoriyaya (A) aid olan ehtiyatların texniki xassələri elə öyrənilməlidir ki, faydalı qazıntı süxurlarının və onun əsas komponentlərinin kompleks halında sənaye

emalının texniki sxemini layihələndirmək üçün müfəssəl məlumat əldə etmək mümkün olsun.

2. A kateqoriyasına aid olan neft və qaz elə müfəssəlliklə öyrənilməlidir ki, əldə edilmiş informasiyaya əsasən ya-taqların tipini, formasını və ölçüsünü, neftli-qazlı təbəqənin qalınlığını, kollektorun tipini, kollektor özəlliyinin dəyişməsi-nin xarakterini, məhsuldar təbəqəsinin neftliliyi və qazlılıq dərəcəsini, layda olan qazın və kondesatın tərkibini və xassələrini, habelə yatağın işlənməsinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək mümkün olsun.

Beləliklə, A kateqoriyasına aid olan ehtiyatlar üzrə faydalı qazıntı yataqlarının yerləşməsi, forması, faydalı qazıntının texnoloji xüsusiyyətləri və dağ-mədən işlərinin aparılması üçün lazım olan şərtləri müəyyən edən amillərin quruluşu və s. özəllikləri tam müəyyən edilməlidir.

B kateqoriyasına aid edilən ehtiyatlar aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

1. Bərk faydalı qazıntılar üzrə:

d) A kateqoriyasında olduğu kimi, bütün faydalı qazıntı yataqları üzrə deyil, yalnız yataqların əsas formalarında faydalı qazıntının həcmi, daxili quruluşu, yerləşməsinin xüsusiyyətləri, yatağın daxilində qeyri-filiz və kondensiyaya uyğun gəl-məyən sahələrin yerləşməsi müəyyən edilməlidir;

e) yataqların iri pozuntularının vəziyyəti və iri pozuntuların amplitudası, habelə kiçik amplitudalı pozuntuların inkişaf dərəcəsi xarakterizə edilməlidir;

f) faydalı qazıntının sənaye tipi və növlərinin təbii müxtəlifliyinin ayrılması, imkan daxilində yatağın sərhədləri, habelə mineralın tərkibində faydalı və zərərli komponentlərin miqdarı müəyyən edilməlidir;

d) faydalı qazıntı yataqlarının yerləşdiyi sahə elə müəyyənləşdirilməlidir ki, onların əsas kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini tam xarakterizə etmək və yatağın açılmasına və işlənməsinə təsir edən amilləri aşkar etmək mümkün olsun.

3. B kateqoriyasına aid olan neft və qaz ehtiyatları üzrə yataqların tipi, həcmi, neftli və qazlı yataqlarının səmərəli qazımlığı, kollektorun tipi, kollektor özəlliyinin dəyişməsinin xarakteri, layların neftlə və qazla toplanmış sıxlığı, habelə yatağın tam olmasa da işlənməsi və tərkibi üçün lazım olan başqa parametrlər müəyyən

edilməlidir.

Beləliklə, B kateqoriyasına aid olan ehtiyatlar üzrə yatağın əsas və faydah qazıntının texniki xüsusiyyətləri və keyfiyyəti aşkar edilməlidir.

5. S, kateqoriyasına faydah qazmtı yatağının formasını, keyfiyyətini və texnoloji özəlliklərini ümumi şəkildə müəyyən etmək üçün kifayət qədər kəşfiyyat işləri aparılmış və öyrənilmiş ehtiyatlar daxil edilməlidir.

6. S₂ kateqoriyasına geoloji və coğrafi məlumatlara əsasən əvvəlcədən qiymətləndirilmiş tək-tək buruqlar və ya iş-lənmə sahəsi açılmış yataqlardakı ehtiyatlar aiddir. Belə halda faydah qazıntının keyfiyyəti və texnoloji xüsusiyyəti, habelə yatağın təbii şəraiti və tək-tək smaqqlar və başqa oxşar yataqlara bənzətmək yolu ilə müəyyən edilmiş ehtiyatlar əsas götürülür.

Sənaye tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsinə görə faydah qazmtı yataqları istismar edilməkdə olan, istismara hazırlanmış, geoloji axtarış işləri aparılmaqda olan və konservasiya edilmiş yataqlara bölünür.

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi və ekoloji qanunvericiliyin aktları ilə tənzimlənir. Göstərilən hüquq təbii ehtiyat-ların mənsubiyyətini möhkəmlədən hüquqi normaların məcmusu olub, onların əldə edilməsi şərtlərini tənzimləyir, onlarla sahibkarlıq, istifadə və idarəetmə qaydalarını həyata keçirir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi cəhətdən mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə, xüsusi və digər formaları qəbul edilmişdir. Göstərilən formaların təsnifatı mülkiyyət hüququ-nun subyektlərinə görə aparılır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisi hüdudlarında yerləşən torpaq, yerin təki, daxili sular və zonaların, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilir ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.

İstər cəmiyyətin, istərsə də müəyyən ərazidə yaşayan xalqların həyat fəaliyyətində iqtisadi və təbii xüsusiyyətlər təbii ehtiyatların rolunu və yerini müəyyən edir, torpaq və digər təbii ehtiyatlar xalqların mülkiyyət obyektı kimi deyil, daha çox onların həyat və fəaliyyətinin əsas yaşayış mühiti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dövləti ölkənin təbii sərvətlərinin əsas mülkiyyətçisidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət mülkiyyət hüququnun obyektləri torpaqların əksər hissəsi, meşə və su fondu, yerin təki, vəhşi fauna və digər təbii ehtiyatlardır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ torpaq sahələrinə və onlarda yerləşmiş - ayrılmış (qapalı) sututarlar və ağac-kol bitkilərinə aiddir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində «təbii ehtiyatlar» anlayışı dəqiqləşdirilmir. Əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlara aid bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi (30 dekabr 1997-ci il), Su Məcəlləsi (25 dekabr 1997-ci il), Yerin təki haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 fevral 1998-ci il), Torpaq Məcəlləsi (25 iyun 1999-cu il) və s. belə qanunlardır.

Təbii ehtiyatların əsas hissəsi dövlətə məxsus olduğu üçün onlar, digər subyektlərə yalnız istifadəyə verilir. Təbiətdən istifadə hüququ, hüquqi normaların sistemini göstərən, təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydaları və şərtlərini, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən ekologiya hüququnun mühüm institutudur.

Təbiətdən istifadə hüququ təbiət obyektlərinin istifadəyə alınması ilə əlaqədar subyektin eldə etdiyi konkret hüquq və öhdəliklərin məcmusudur.

Təbiətdən istifadə hüququnun subyekti vətəndaşlar və hüquqi şəxslər, obyektı isə həm fiziki (yerlərdə natura kimi), həm də hüquqi (müvafiq hüquqi sənədlərin qanuniləşdirilməsi yolu ilə) cəhətdən ayrılmış təbii ehtiyatların müəyyən hissəsidir.

Təbiətdən istifadə hüququ bir neçə əsas növlərə görə təsnifləşdirilir: istifadə qaydaları və şərtlərinə görə ümumi və xüsusi; obyektinə görə torpaqdan, meşədən, yerin təkindən, sudan və s. istifadə müddətinə görə müddətsiz (daimi) və müddətli (müvəqqəti) müəyyən edilir. Bu da öz növbəsində uzun və qısa müddətli ola bilər.

Təbiətdən istifadə hüququnun ümumi və xüsusi bölgüsü mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiətdən ümumi istifadə hüququ bütün vətəndaşlar üçün təbii mühitdən sərbəst və pulsuz istifadənin zəmanətli qanuni imkanı olub, hər bir insanın həyatının yeri, şəraiti və vasitəsi kimi təbiətdən istifadəni nəzərdə tutur. O, bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından irəli gəlir və hazırkı qanunvericiliyin (torpaq, meşə, su və s.) normalarında konkretləşdirilir.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququ xüsusi hüquqi sənəd (lisenziya, icarə müqaviləsi, dövlət aktı və s.) əsasında həyata keçirilir, cəmiyyətin təsərrüfat və digər maraqlarının ödənilməsi prosesində onların məqsədli fəaliyyətinə uyğun olaraq təbii ehtiyatların müəyyən hissəsinin qanunla təsdiq olunmuş qaydada istifadəsi imkanını göstərir. O, adətən, pullu olur.

Beləliklə, təbiətdən ümumi və xüsusi istifadə hüququ bir-birindən bir neçə əlamətinə görə fərqlənir: subyektinə görə, həyata keçirilməsinin məqsəd və qaydasına görə, meydana çıxmasının əsasına görə.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququnun xitam edilməsinə əsas təbii ehtiyatların müvafiq növlərinə uyğun olan, konkret adları torpaq, meşə, su və s. qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi faktlardır.

TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN TƏŞKİLATI-HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ.

PLAN:

1. Təbiətdən istifadənin ekoloji-hüquqi mexanizmi, onun məzmunu və mahiyyəti.
2. Ekoloji-hüquqi mexanizmin tətbiqində əsas məqsəd. Ekoloji-hüquqi mexanizmin strukturu, onun əsas elementləri.
3. Ekoloji-hüquqi mexanizmin mənbələri. Ekoloji-hüquqi mexanizmin normaları, onların növləri.
4. Ətraf mühitin keyfiyyət normaları, onların struktur göstəriciləri. Təbii ətraf mühitin keyfiyyət normaları, onların təsnifləşdirilməsi.
5. Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi, onun məzmunu və mahiyyəti.
6. Ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi əsası. Ətraf mühitin mühafizəsində fəaliyyət sahələri və iqtisadi əsaslar.
7. Ətraf mühitin mühafizəsində inzibati hüquqi təsir mexanizminin tətbiqi zəruriliyi.
8. Təbii ehtiyatlar kadastrı, onun mahiyyəti, rolu, növlər və göstəriciləri. Faydalı qazıntılar kadastrı, onun hüquqi əsasları.
9. Təbiətdən istifadə sahəsində ekoloji fondlar, onların mahiyyəti və rolu. Ekoloji fondların fəaliyyət prinsipləri.
10. Ekoloji ekspertiza, təbiətdən istifadə prosesində onun rolu və əhəmiyyəti.
11. Ekoloji sığorta. Təbiətdən istifadənin tənzimlənməsində Onun rolu və əhəmiyyəti. Ekoloji sertifikatlaşmanın mahiyyəti və rolu.
12. Ekoloji nəzarət və ekoloji auditin təbiətdən istifadənin tənzimlənməsində rolu.

Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi mexanizmi

Hər hansı başqa hüquq sahəsində olduğu kimi, təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət hüququna, təbiətdən istifadəyə, ətraf mühitin mühafizəsinə, insanların və vətəndaşların ekoloji hüquqlarının, qanuni maraqlarının tanınmasına, mühafizəsinə' və müdafiəsinə dair münasibətlərin tənzimlənməsində ekoloji qanunvericilik başlıca rol oynayır. Lakin bu qanunvericiliyə daxil olan qanunlarda nəzərdə tutulan bütün hüquqi normalar heç də həmişə olduğu kimi icra olunmur. Bu da öz növbəsində çoxsaylı problemlər yaradır.

Ekoloji-hüquqi mexanizmin əsas məqsədi ekoloji-hüquqi normaların reallaşdırılmasıdır. Həmin mexanizmin strukturunun ədəbiyyatda 4 hissədən ibarət olduğu göstərilir:

1) hüququn təbiətdoruyucu normaları - bu normaların əsas funksiyası ekoloji imperativin («imperativ»-qeyd-şərtsiz icra, məcburi icra və s.) bazasını möhkəmləndirməkdir;

2) ekologiyaya uyğunlaşdırılmış hüquqi normalar və normativlər - bu hissənin əsas funksiyası ekoloji imperativ normaları konkretləşdirib, ətraf mühitə təsir edən konkret təsərrüfat və ya digər sahənin fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək;

3) zəmanət (qarantiya) - funksiyası əsas baza (ilkin) və ekologiyaya uyğunlaşdırılmış hüquqi normalar və normativlərin yerinə yetirilməsini təmin etməkdir;

4) ekoloji-hüquqi münasibətlər - ekoloji-hüquqi mexanizmin yekunlaşdırıcı mərhələsi olub, ətraf mühitin qorun-ması üçün bütün fəaliyyət sahələrinə (təsərrüfat, inzibati və s.) tətbiq olunur.

Təbiətdoruyucu hüquqi normalar, ekoloji hüququn ilkin bazası hesab olunur və bütövlükdə ekologiya sahəsində əsas qanun sayılan - «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda göstərilmişdir.

Bu qanunda aşağıdakı ekoloji-hüquqi normalar öz əksini tapmışdır:

- prinsip normaları;
- prioritet (öncül) normaları;
- imperativ (məcburi) normaları;
- zəmanət (qarantiya) normaları.

Prinsip normaları təbiətdoruyucu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsasını müəyyən edir.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir ki, ətraf mühitin mühafizəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- sosial-iqtisadi, mənəvi-estetik problemlərin qarşılıqlı həll;
- ərazilərdə ekoloji tarazlığın təmin edilməsi və pozulmuş təbii ekoloji

sistemlərin bərpası;

- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması və onların bərpası, təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi stimullaşdırılmasının tətbiq edilməsi;

- ətraf mühitin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasının təmin edilməsi;

- dövlət nəzarəti, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət;

- ətraf mühitə zərər vurulmasının qarşısının alınması və vurulan zərərin qiymətləndirilməsi;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əhalinin və ictimai birliklərin iştirakı;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq. Sadalanan bu prinsiplər qanunun bütün maddələrində öz əksini tapmışdır.

Prioritet normaları ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində bir təbii obyektin qorunmasının digərində üstünlüyündə öz əksini tapmışdır. Əgər təbiəti mühafizə haqqında əsas qanunda ətraf mühitin qorunmasının ümumi hüquqi normaları öz əksini tapmışdırsa, təbii obyektlər üzrə olan qanunvericilik aktlarında («Meşə Məcəlləsi», «Torpaq Məcəlləsi», «Su Məcəlləsi» və s.) isə bu hüquqi normalar sahəvi xarakter daşıyır. Məsələn, «Torpaq Məcəlləsi» öncül təbii obyekt kimi torpağı əsas götürür. Bu məcəllədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar prioritet kimi qəbul olunur, onlardan səmərəli istifadə olunması və qorunması üçün lazım olan hüquqi normalar göstərilir. Əsas qanunun isə ekoloji hüquqi prioriteti, insan yaşayışının və sağlamlığının qorunması, onun sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təminatıdır.

İmperativ normaları ətraf mühitə və insan sağlamlığına təsir edən bütün mənbələrə qarşı yönəlmiş ekoloji tədbirlərdir. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda imperativ normalar 14-15-ci (təbiətdən istifadə ilə əlaqədar xüsusi icazə tələb olunan fəaliyyət növləri və təbii ehtiyatlardan istifadə müqavilələrinin bağlanması) və 35-48-ci maddələrdə (təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı; layihələşdirməyə; müəssisələrin, qurğuların və istehsal obyektlərinin yerləşdirilməsinə; müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin tikintisinə və

yenidən qurulmasına; müəssisələr, qurğular və başqa obyektlər istismara verildikdə və istismar müddətində; sənaye, energetika, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin, kənd təsərrüfatı təyinatlı və meliorasiya obyektlərinin istismarına; şəhərsalma və başqa yaşayış məntəqələrinin tikintisinə; radioaktiv maddələrlə iş zamanı; hərbi və müdafiə obyektlərinə və sairə olan ekoloji tələblər), habelə «Ekoloji Təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 9-cu maddəsində (ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə təsərrüfat və digər fəaliyyətə dair məhdudiyyətlər) nəzərdə tutulmuşdur.

Zəmanət (qarantiya) normaları imperativ ekoloji normaların icrasının təminatı sistemini müəyyən edir. Bu zəmanət iqtisadi, təşkilati, sanitariya-gigiyenik, ekoloji-nəzarət, hüquqi, mədəni-maarifləndirici və s. təsir vasitələri ilə həyata keçirilir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi mexanizmi-nin səmərəliliyi görülmə işin keyfiyyəti ilə ölçülür. Ekoloji-hüquqi mexanizm səmərəlilik nöqtəyi-nəzərdən, şərti olaraq 3 mərhələyə ayrılır: sabitlik, dinamiklik və nəticəlik.

Səmərəliliyin sabitlik mərhələsi təbiətdə qoruyucu norma-ların sosial-iqtisadi cəhətdən əsaslı olmasından və hərtərəfliyindən asılıdır. Normanın hərtərəfliliyi (əhatəli olması) ictimai münasibətləri tənzimləmək üçün kifayət qədər hüquqi sənəd-lərin olması deməkdir. Əgər qanunda boşluq (probel) olarsa, onda normalar da yarımçıq olacaqdır. Bu boşluq isə ya cə-miyyətin sürətli inkişafı ilə hüquqi normaların vaxtında uzlaşmaması, ya da qanunvericiliyin təkmilləşdirilməməsi ilə əla-qədardır. Çox təəssüf ki, bizim respublikada ikinci hal daha qabarıq nəzərə çarpır.

İkinci mərhələ dinamik mərhələdir. Əgər hüquqi norma-nın ideyası ilə onun həyata keçirilməsi reallığı arasında birbaşa əlaqə qursaq, onda ekoloji-hüquqi normanın icrası üçün iqtisadi təminat tələbləri ortaya çıxır. Bu iqtisadi tələblər iki qrupa ayrılır: maliyyə mənbəyi və material-texniki baza.

Dinamik mərhələnin səmərəliliyinin digər mühüm səbəbi ekoloji hüquq mədəniyyətinin səviyyəsidir.

Ekoloji hüquq mədəniyyəti - bu sahədə olan qanunları bilmək, onlara hörmət etmək və onları düzgün həyata keçirmək deməkdir. Adətən, baş verən ekoloji

cinayətlərin əksəriyyəti qanunları bilməməkdən irəli gəlir. Çünki mövcud dövlət orqanları bu sahəyə barmaqarası baxırlar.

Ekoloji-hüquqi mexanizmin səmərəli olmasının üçüncü mərhələsi nəticəlilik (lazım olan nəticələrin əldə oluna bilməsi) mərhələsidir. Bu mərhələdə mexanizmin tam fəaliyyəti təhlil edilir. Bütün işin son nəticəsi isə konkret təsərrüfat mə-sələsinin həll edilməsi üçün yönəldilmiş hüquqi münasibətlər hesab olunur. Əgər hüquqi normanın nəzərdə tutulmuş ideyası tam həyata keçirilmişsə, nəticə müsbət (məqsəd əldə olunmuşdur), yarımçıq və ya heç icra olunmamışsa, mənfi (məqsəd yerinə yetirilməmişdir) hesab olunur.

Ekoloji-hüquqi normaların icra olunması meyarları ətraf mühitin keyfiyyət normativləri ilə əlaqədardır. Bu, zərərli maddələrin miqdarının ətraf mühitə və insan sağlamlığına gös-tərđiyi təsirin göstəriciləridir. Kimyəvi, fiziki, bioloji təsir və-sitələrinin icazə verilən normaları, habelə istifadə oluna billəcək təbii ehtiyatların çıxarılmasma, istifadəsinə, istehlak olun-masına qoyulan limit belə göstəricilərdəndir.

Ətraf mühitin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunan üsul dövlət ekoloji ekspertizasının aparılmasıdır.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 50-ci maddəsinə görə, ekoloji ekspertiza təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə ola bilən mənfi təsirinə və onlarla bağlı nəticələrin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və proqnozlaşdırılması məqsədilə ətraf mühitin keyfiyyət nor-mativlərinə və ekoloji tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında ekoloji ekspertizanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ictimai təşkilatlar həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 4 avqust 1999-cu il Fərmanının 2-ci bəndinə görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı dedikdə Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi nəzərdə tutulur.

Ətraf mühitin keyfiyyət normaları

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun VI fə-s-lində ətraf mühitin ekoloji cəhətdən tarazlığının məqsədi kimi ekoloji təhlükəsizliyin və əhalinin

sağlamlığının pozulmasına zəmanət verən, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsini və bərpasını, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasını təmin edən, ətraf mühitə yol verilə bilən elmi əsaslandırılmış təsir normalarının müəyyən edilməsi göstərilmişdir (maddə 30).

Ətraf mühitdə ekoloji tarazlığın pozulma dərəcəsinin nizamlanmasına, ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərinin insan sağlamlığına, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinə, mühafizəsinə və bərpasına zərərli təsirin müəyyən edilməsi, ətraf mühitə zərərli təsirin yol verilə bilən son həddi səviyyəsinin müəyyən edilməsinin aid olduğu həmin Qanunda təsbit edilmişdir.

Təbiət və cəmiyyət arasında enerji və maddələr mübadiləsi prosesini daim və dəyişmədən təmin edən ekoloji sistemlərin vəziyyəti təbii ətraf mühitin keyfiyyəti hesab olunur.

Mühitin keyfiyyəti təbiətin özünü tənzimləmə və zərərli maddələrdən özünü tənzimləmə yolu ilə təmin olunur. Təbiətdəki bütün dövrənlər (su, enerji, maddələr mübadiləsi), «maddələrin itməməsi» qanununa uyğun olaraq baş verir, daha doğrusu, bir prosesin son məhsulu digər prosesin başlanğıc məhsulu hesab olunur (tullantı əmələ gəlmir).

Təbii proseslərdən fərqli olaraq insanın yaratdığı istehsal prosesləri hələ ki, tam mükəmməl deyildir, yəni tullantısız ötürülmür. Axı qalan hər hansı bir məhsul qalıqı çox halda digər istehsal prosesi üçün xammal sayılmır. Axtullantılı və tullantısız texnologiyalar hələlik geniş vüsət ala bilmir. Odur ki, insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə dəyən ziyanın tənzimlənməsi üçün xüsusi mexanizm tələb olunur.

İnsanın ətraf mühitə göstərə biləcəyi optimal təsirinə verilən fəaliyyət məhdudiyyətləri ətraf mühitin keyfiyyət normalarını müəyyən edir. Ətraf mühitə təsir tədbirlərinə norma deyilir.

Ətraf mühitin keyfiyyət normalarından ümumi şəkildə aşağıdakılar tələb olunur:

- əhalinin ekoloji cəhətdən təhlükəsizliyi;
- genofondun qorunması (bu zaman bütün canlı aləmin, o cümlədən insanın genofondunun qorunması nəzərdə tutulur);

- təsərrüfat fəaliyyətinin sabit inkişafının təmin edilməsi üçün təbii şəraiti qorumaq və ondan səmərəli istifadə etmək.

Qeyd olunan tələblərin son məqsədi, ictimai inkişafın əsası olan iqtisadi və ekoloji maraqların elmi cəhətdən əsaslandırılmış vəhdətini yaratmaqdır. İqtisadiyyat və ekologiya arasında əldə edilmiş məcburi uzlaşma həddi icazə verilən (yol verilən) normativlər adlanır.

Keyfiyyət normativləri əsasən üç göstəricidən təşkil olunmuşdur:

- 1) tibbi - insan həyatına, onun genofonduna təsir edən göstəricilər;
- 2) texnoloji - iqtisadiyyatın insana və onun yaşadığı mühitə təsir edəcək müəyyən olunmuş məhdudiyyətlərin yeri-nə yetirilməsinin təminat bacarığı hesab olunan göstəricilər;
- 3) elmi-texniki - istehsal vasitələrin təsir məhdudiyyətlərinin bütün parametrlər üzrə gözlənilməsinə nəzarət imkanları.

Ətraf mühitə təsir dedikdə, insanın iqtisadi, mədəni istirahət maraqlarını həyata keçirmək üçün göstərdiyi fəaliyyəti nəticəsində təbii mühitdə baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji dəyişikliklər başa düşülür. Təbii mühitə edilən ən böyük mənfi təsir onun çirklənməsidir.

İnsanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində onun həyatına və sağlamlığına, bitki və heyvanat aləminin vəziyyətinə, təbii ekosistemlərə təhlükə törədə biləcək səviyyədə təbii mühitdə baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji dəyişikliklər ətraf mühitin çirklənməsi adlanır.

Ətraf mühitdə yol verilə biləcək çirklənmə normalarının müəyyənləşdirilməsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir qrup alimlər belə hesab edirlər ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sənayenin və kənd təsərrüfatının hərtərəfli iqtisadi inkişafına heç bir maneçilik törədilməməli, digərləri isə ekoloji göstəricilərin beynəlxalq səviyyəyə uyğun olmasını tələb etdikləri halda, mövcud qanunvericilik orta mövqedə dayanır. Yəni həm iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyi, həm də ətraf mühiti qorumağı tələb edir.

Keyfiyyət normativləri texniki və ya texniki-iqtisadi normalar olduğundan hüquqi normalara da aid edilmir. Odur ki, öz-özlüyündə bu normativlərin hüquqi

gücü yoxdur. Bu normativlər təklif və metodiki təlimat şəklində istifadə oluna bilər. Əgər bu normativlər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq olunarsa, onda onların icrası hüquqi cəhətdən məcburi sayılır. Azərbaycan Respublikasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Səhiyyə Nazirliyi belə orqanlardan hesab olunur. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, normativlər heç bir qanunun tərkib hissəsi deyildir və onlar ayrıca çap olunur.

Təbii ətraf mühitin keyfiyyət normaları 3 qrupa bölünür: sanitar-gigiyenik normativlər, istehsal təsərrüfat normativləri, kompleks normativlərə.

Birinci qrupa - kimyəvi, bioloji və fiziki təsir göstərə biləcək zərərli maddələrin yol verilə bilən toplanma miqdarını müəyyən edən normativləri, habelə sanitar, müdafiə, yol verilən radiasiya səviyyəsi və digər normativlər daxildir. Bu tip norma-tivlərin əsas məqsədi, insan sağlamlığı üçün əlverişli olan ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərini təyin etməkdir. Bu qrupa daxil olan normativlər daha yaxşı işlənilmiş hesab olunur.

İkinci qrup normativlər əsasən tullantıların və zərərli maddələrin atılması ilə əlaqədardır. Bu normativlərlə zərərli təsir mənbələrinə lazım olan tələblər qoyulur, onun təsiri məhdudlaşdırılır, habelə ziyan vura biləcək kəmiyyətləri müəyyən edir. Bu kateqoriya normativlərə texnoloji, tikinti, şəhərsalma qaydaları və s. daxil etmək olar.

Üçüncü qrupa isə birinci və ikinci qrupa daxil olan norma-tivləri özündə birləşdirən kompleks normativlər daxildir. Məsələn, ətraf mühitinə təsirə məhdudiyyət qoyulan (icazə verilən) normaları, müdafiə və sanitar zona normaları və s.

Bundan başqa, təbii ehtiyatların istifadəsi (götürülməsi) normativləri də mövcuddur. Həmin normativlər müəyyən müddət üçün təyin edilirlər. Eyni zamanda, ətraf mühitə yük normalının həddi də müəyyən edilə bilər. Bu normativlik xüsusən ərazi-sənaye komplekslərinin formalaşdırılmasında, sə-nayenin, kənd təsərrüfatının inkişafında, şəhərlərin tikintisində çox vacibdir. Bu zaman təbii mühitin özünübərpə meyarlarını aşmağa yol verilmir. Müəssisələr ətrafında həmçinin sanitar-mühafizə zonalının müəyyən edilmə normativləri də vardır. Bu zonaların ölçüləri onların

müəssisələrinin sanitar təsnifatma müvafiq olur. Məhsul və xidmətlərin ətraf mühitin təhlükəsiz-liyinə, insanların həyatma və sağlamlığına təsiri dövlət standartları ilə müəyyən edilir, bu zaman ekoloji sertifikatlar, habe-lə məhsulun nişanlanması tətbiq edilir.

Qanunvericiliyə görə konkret ekoloji şəraitdən asılı olaraq normativ göstəricilərin mənfi istiqamətə doğru dəyişdirilməsinə, ətraf mühitin müəyyən edilmiş keyfiyyət normativlərinin azaldılmış normalarla əvəz edilməsinə xüsusi icazə verilə bilər. Orada həmçinin ətraf mühitin təsdiq edilmiş keyfiyyət normativlərinin bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburi olduğu və bu normativlərin mətbuatda dərc olunaraq yayımlan-masının zəruriliyi öz əksini tapmışdır.

Ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi

Ətraf mühitin mühafizəsi zamanı yaranan ən mürəkkəb problem iqtisadi və ekoloji maraqların toqquşmasından ortaya çıxır. Dünyamın inkişaf etmiş bütün ölkələrində hələ də bu münasibətləri inzibati-hüquqi metodlarla (qadağalar, məhdudiy-yətlər, inzibati tədbirlər və s.) tənzimləməyə çalışırlar.

Lakin fənasir dövrdə yeni bir tendensiya - ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi inzibati-hüquqi təsir vasitələrinin ətraf mühitin mühafizəsində iqtisadi stimullaşdırma ilə olan üsullarında öz əksini tap-mışdır. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda V fəsil ətraf mühitin mühafizəsi layihəsində iqtisadi tənzimləməyə həsr edilmiş, bu qanunun müddəaları əsasmda ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexa-nizmi əks olunmuşdur.

Qanuna görə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi tənzimləmənin məqsədi ekoloji təhlükəsizlik, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, onların bərpası və artırılması tədbirləri-nin işlənilib hazırlanmasına, planlaşdırılmasma və yerinə yeti-rilməsinə təbiətdən istifadəçilərin maddi marağını artırmaqdır.

Qanunvericiliyə əsasən, ətraf mühitin mühafizəsinin fəaliyyət sahələri və iqtisadi əsasları aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin proqnozlaşdırılması və miiyyələşdirilməsi;

- təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;
- ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəmələr və cərimələr;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi maraqlandırma;
- ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının yaradılması, qrantlar;
- beynəlxalq qurumlardan ekoloji proqramları həyata keçirmək məqsədilə ayrılan vəsaitlər (maddə 22).

İnzibati-hüquqi təsir mexanizmi əgər hakimiyyət və təbəçilik münasibətlərinə söykənsə, iqtisadi mexanizm icraçının maraqlarının maddi cəhətdən reallaşdırılmasına əsaslanır. İqtisadi mexanizmin tərkibinə, daimi fəaliyyət göstərən mövcud institutlarla (idarəetmə prinsipi və orqanları) bərabər, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni formalar da daxildir.

Təbii ehtiyatların kadastrı, material-texniki və maliyyə təminatı, təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəniləcək cərimə, kreditalma və vergitutma zamanı edilən güzəştlər, habelə vergilərdən azad olunma mövcud institutlar qrupuna daxildir. Bu zaman yeni yaranan iqtisadi stimullardan ekoloji sığortanı, əsas təbiətqoruyucu təsərrüfat fondlarının artırılmış amortizasiya normalarının müəyyənləşdirilməsini, ekoloji təmiz məhsula görə həvəsləndirici qiymətlərin tətbiq olunmasını, ekoloji xidmətlər bankının yaradılmasını və s. göstərmək olar.

Təbii ehtiyatların kadastrı dedikdə, həmin ehtiyatların iqtisadi, ekoloji, təşkilati və texniki göstəricilərinin məcmusu başa düşülür ki, bu göstəricilər eyni zamanda təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyətini, onların istifadəçilərinin tərkibi və kateqoriyalarını da əks etdirir. Kadastr göstəriciləri təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin, təbii sərvətlərin maya dəyərinin, onların satış qiymətlərinin, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və bərpası tədbirlərinin əsasını təşkil edir.

Təbii ehtiyatların vahid kadastrı olmasa da, ayrı-ayrı təbii ehtiyatlar üzrə kadastr mövcuddur. Məqsəd və strukturuна görə təbii ehtiyatların kadastrları ümumilikdə vahid iqtisadi-hüquqi sxem yaradırlar.

Torpaq kadastrı Azərbaycan Respublikasının «Torpaq Məcəlləsi» (1999) və Azərbaycan Respublikasının «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer

quruluşu haqqında» Qanununun (1998) tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Qanunvericiliyə görə dövlət torpaq kadastrı - torpaq isti-fadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçuotu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusudur.

Torpaq kadastrının məlumatlarından torpaq ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunur, xüsusilə, torpaqların səmərəli istifadəsində, münbitliyinin artırılmasında, qorunmasında, digər torpaq mühafizəsi tədbirlərinə dair kompleks dövlət proqramlarının hazırlanmasında və yerinə yetirilməsində, yer quruluşu layihələrinin və sxemlərinin hazırlanmasında, şəhərsalma, meşəsalma, tikinti, meliorasiya və irriqasiya işlərinin layihələşdirilməsində və aparılmasında, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində, torpaqların normativ qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində, torpaq reyestrinin tərtibində, torpaq bazarının formalaşdırılmasında, torpaq vergisi dərəcələrinin, torpaq icarəsi haqqının müəyyənləşdirilməsində və tətbiqində, torpaq informasiya sisteminin və məlumat bankının yaradılmasında, torpaqların istifadəsində və mühafizəsində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsində.

Dövlət torpaq kadastrı işlərini «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında» Qanunun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 12 mart 1999-cu il, 113 sayılı fərmanına görə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi həyata keçirir.

Dövlət su kadastrı Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsinə (1997) uyğun olaraq həyata keçirilir. j

Dövlət su kadastrı su obyektləri, su ehtiyatları, su obyektlərindən istifadə və su obyektləri istifadəçiləri barədə məlumatların məcmusu olub, Azərbaycan Respublikasında vahid sistem üzrə aparılır və suların dövlət uçuotu məlumatlarına əsaslanır (maddə 26). i

Dövlət su kadastrının məlumatlarından dövlət proqramlarının hazırlanması, su obyektlərinin mühafizəsi və ondan istifadə qaydalarının, suyun istifadə limitlərinin müəyyənləşdirilməsi, su obyektlərindən istifadə ilə əlaqədar ödəmələr və su obyektlərinə vurulmuş zərərin ödənilməsi və s. məsələlərdə geniş istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Su Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə 13 mart 1998-ci il tarixli Fərmanına görə su kadastrını Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Komitəsi və j Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Faydah qazıntı yataqlarının kadastrı - «Yerin təki haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa (1998) uyğun olaraq həyata keçirilir.

Qanuna görə faydalı qazıntılar - yer qabığının maddi istehsal sahəsində istifadə edilən təbii mineral törəmələrdir. Faydalı qazıntı yataqlarının və təzahürlərinin dövlət kadastrı, hər bir yataq üzrə əsas və yanaşı faydalı qazıntı ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyətini, onlarda olan komponentlərin miqdarını, yataqların işlənməsini dağ-mədən-texniki, hidrogeoloji, ekoloji şəraitini və geoloji iqtisadi qiymətləndirilməsini səciyyələndirən məlumatları, eləcə də hər bir faydalı qazıntı tə-zahürünə dair məlumatları özündə birləşdirməlidir (maddə 33).

Faydalı qazıntı yataqlarının kompleks istifadəsi ilə əlaqədar infrastrukturun səmərəli inkişafı və yerləşdirilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Yerin təki haqqında» Qanunun tətbiq edilməsi barədə 27 aprel 1998-ci il tarixli Fərmanına görə, faydalı qazıntı yataqlarının kadastrını Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi aparır.

Dövlət meşə kadastrı Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsinin (1997) müddəalarına uyğun olaraq aparılır. Meşələrin dövlət kadastrı meşə fondunun qeydiyyatı, onun ekoloji, iqtisadi, kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsidir.

Dövlət meşə kadastrı meşə təsərrüfatının idarə edilməsində, onun təşkilində və meşə fondundan istifadə ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün meşə torpaqlarının qeyri-meşə torpaqlarına keçirilməsində və meşə fondu torpaqlarının geri alınmasında, meşə fondundan istifadə üçün ödəmələrin miqdarının müəyyən edilməsində, meşə istifadəçilərinin və meşə təsərrüfatı işləri aparan şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur (maddə 39).

Meşə Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli Fərmanına görə dövlət meşə kadastrını Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

«Balıqçılıq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (1998) 27-ci maddəsinə uyğun olaraq balıq ehtiyatlarının reyestri həyata keçirilir.

Bu qanunun tətbiq olunması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli Fərmanına görə balıq ehtiyatlarının reyestrini Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə hazırda təbiətin mühafizəsi aşağıdakı mənbələrdən maliyyələşdirilir: dövlət büdcəsindən, büdcədən kənar ekoloji fondlardan, müəssisə, idarə və təşkilatların hesabından.

Son zamanlar dövlət büdcəsindən ayırmalarla yanaşı büdcədən kənar ekoloji fondlar daha çox ekoloji xərcləri ödənilməsinə sərf edilir. Bu fondların ayırdığı vəsaitlərin əksəriyyəti şəhər və rayonların payına düşür. Eyni zamanda, təbii ehtiyatlardan istifadənin pullu olması ekoloji problemlərin həllinə yönəldilən vəsaitlərin miqdarının artmasına təkan verir. Təbii ehtiyatlardan istifadənin pullu olması ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə ortaya çıxmış və üç əsas məqsədə xidmət edir:

- 1) istehlakçının təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə marağının artmasına;
- 2) təbii sərvətlərin bərpası və mühafizəsi üçün maddi maraqların yaranmasına;
- 3) təbii ehtiyatların bərpası və yenidən hasil olunması üçün əlavə vasitələrin yaranmasına.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa görə ətraf mühitin çirkləndirilməsinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödənişlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu zaman ətraf mühitin müəyyən edilmiş limitlərdən artıq çirkləndirilməsinə görə cərimələrin qaydası və məbləğinin də qanunvericiliklə müəyyən olunduğu göstərilmişdir (maddə 24).

Qanunvericiliyə görə təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə aşağıdakı ödəmə növləri vardır: təbii ehtiyatlardan istifadə hüququna görə, istifadəyə görə, normadan artıq istifadəyə görə, təkrar (yenidən) hasilata görə.

Təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə aşağıdakı hallarda haqq ödənilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur:

- torpaqdan istifadəyə görə (torpaq vergisi, icarə haqqı);

- yeraltı sərvətlərə görə (axtarış-kəşfiyyat işlərinə, faydalı qazıntıların çıxarılması hüququna, yeraltı sərvətlərdən istifadəyə və mineral-xammal bazasının bərpasına);

- sudan istifadəyə görə (su obyektlərindən istifadə hüququna, su obyektlərinin qorunması və bərpasına);

- heyvanlar aləmindən istifadəyə görə (heyvanlar aləmindən istifadə hüququna, ovçuluq üçün ödəmə);

- meşədən istifadəyə görə (meşədən istifadə hüququna, meşədən icarəyə və meşələrin bərpasına);

- bitki ehtiyatlarından istifadəyə görə (dərman bitkiləri və xammal yığımı üçün ödəmə, qeyri-meşə bitkilərindən istifadəyə, texniki xammalın hazırlanmasına görə ödəmə).

Qanunvericilikdə ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə aşağıdakı haqların alınması nəzərdə tutulmuşdur:

- normativ tullantılara görə;
- normadan artıq tullantılara görə;
- tullantıların yerləşdirilməsinə görə.

Öz mahiyyətinə görə bu ödəmələr üç yerə ayrılır: kompensasiyaedici, stimullaşdırıcı və iqtisadi səmərəyə görə.

Birinci halda, yəni kompensasiyaedici ödəmələr ətraf mühitə, insan sağlamlığına və maddi dəyərlərə vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə yönəldilmişdir. Dəymiş zərəre görə hüquqi məsuliyyətdən fərqli olaraq, çirkləndirməyə görə ödənilən haqqın alınması səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

İkinci halda, dəymiş zərər müəyyən olmuş qaydada müəssisənin gəlirindən tutulur. Lakin bu zaman zərərli tullantıların azaldılması üçün müəssisələri maddi cəhətdən stimullaşdırmaq lazımdır. Belə ki, həmin müəssisə o zaman səmərəli fəaliyyətdə olacaq ki, ətraf mühitə daha az çirkləndirici maddələr atmağa nail olsun.

Üçüncü halda, çirklənməyə görə alınan ödənişlər büdcədən kənar ekoloji fondların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir ki, bu da ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılmasına xidmət edir. Həmin ödəmələrin məhz bu zaman iqtisadi

əhəmiyyəti or-taya çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəmələrin müəyyənləşdirilməsi ardıcılığı şərti olaraq üç mərhələyə ayrılır:

- ödəmələrin baza normativlərinin təyini;
- diferensiallaşdırılmış haqlar;
- çirkləndirici şəxsin ödəyəcəyi konkret miqdar (məbləğ).

Ətraf mühiti çirkləndirən hər bir növ üzrə (səs-küy, silkələnmə və s.) baza normativləri, onların ətraf mühitə və insan sağlamlığına ziyan vura bilmək dərəcəsinə görə müəyyən edilir. Bu zaman normativlər Azərbaycan Respublikasının Ekolo-giya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, iqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyinin mütəxəssisləri tərə-findən işlənilib hazırlanır.

Regionların mövcud ekoloji vəziyyəti və ekoloji amilləri nəzərə almaqla Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfdən diferensiallaşdırılmış normativlər işlənilib hazırlanır. Ekoloji amillər dedikdə, zonanın təbii-iqlim şəraiti, ərazinin iqtisadi xüsusiyyətləri, qorunan təbii obyektlərin əhəmiyyətliyi başa düşülür. Həmin normativlərdə çirkləndirməyə görə ödəniləcək haqq, əlavə olaraq zonalar üzrə müəyyənləşdirilmiş xüsusi təşhix əmsallarına vurulur.

Çirkləndirici şəxsin ödəyəcəyi konkret məbləğ isə qüvvədə olan qanunvericiliyə görə şəhər və rayon yerli icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr tərəfdən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanununa görə, «ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin, ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət və ictimai fondlar yaradılır».

Qanunda həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondunun vəsaitlərinin hansı tədbirlər üçün istifadə edildiyi də göstərilmişdir. Bunlar: elmi-tədqiqat işləri, resurs qonaətedici və ekoloji təmir texnologiyaların tətbiqi, təbiətdən istifadəçilər tərəfindən həyata keçirilən təbiəti mühafizə obyektlərinin tikintisinin maliyyələşdirilməsi, ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş zərərin bərpası

tədbirləri, çirklənmə və digər mənfi təsirlər nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və ətraf mühitə vurulmuş zərərin bərpasına görə onlara müəyyən edilmiş kompensasiyanın verilməsi, ətraf mühitin pozulmuş ekoloji tarazlığının bərpası, proqram, layihə, normativ-metodiki sənədlərin işlənməsi və həyata keçirilməsi, ekoloji tərbiyə və təhsil, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsi, nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna və flora növlərinin qorunması və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət orqanlarının maddi-texniki bazasının yaradılması və inkişafı, ətraf mühitin dövlət monitorinqinin təşkili və keçirilməsi, dövlət kadastrının aparılması, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində çalışan mütəxəssislərin həvəsləndirilməsi məqsədilə onların maddi stimullaşdırılmasıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondu, təbii ehtiyatlardan istifadə haqqından, ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin tullanmasına görə ödənilən və təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına görə tutulan vəsaitlərdən ayırmalar, məqsədli və könüllü ödəmələr və digər mənbələr hesabına formalaşdırılır. Bu fond Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi nəzdində yaradılır və təsdiq olunmuş Əsasnaməyə uyğun fəaliyyət göstərir.

Ətraf mühitin mühafizəsinin ictimai fondları, qanunvericiliyə görə ictimai birliklərin vəsaiti, qrantlar, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ianələri, habelə qanunvericiliyə zidd olmayan digər daxilolmalar hesabına təşkil edilir. Belə fondlar ictimai birliklər tərəfindən yaradılır, ətraf mühitin mühafizəsinə, təbiətdən səmərəli və kompleks istifadə ilə əlaqədar işlərə və tədbirlərə sərf olunur (maddə 29).

Qanunvericiliyə görə ictimai fondların yaradılması, onların vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi qaydaları müvafiq ictimai birliklərin təsdiq etdikləri əsasnamələrdə (nizamnamələrdə) müəyyən edilir.

Təbiətdən istifadə sahəsində ekoloji fondlar sistemi

Ekoloji tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi təbiətdən istifadənin ödənişli (pullu) sistemidir. Təbii ehtiyatlardan istifadə, ətraf mühiti çirkləndirməyə, tullantıların yerləşdirilməsinə görə ödəmələr sistemi, eyni zamanda bu ödənişlərin tutulması və istifadəsi təbii ehtiyatlar üzərində mülkiyyət münasibətləri ilə müəyyən edilir.

Təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin əsas mənbələri bunlardır:

- hər müəssisənin öz şəxsi vəsaitləri;
- müxtəlif səviyyəli büdcə vəsaitləri;
- büdcədən kənar məqsədli fondlar - ehtiyatlar (ehtiyatlar) üzrə ekoloji sığorta fondları, habelə özəlləşdirmə prosesində yaradılmış ekoloji fondlar;
- bank kreditləri, sponsor vəsaitləri, beynəlxalq təşkilatların maliyyə köməyi;
- müxtəlif sahələrdən gələn vəsaitlər və s.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin, ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılır («Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanun, maddə 27).

Qanunvericiliyə görə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət və ictimai fondlar yaradıla bilər. Dövlət fondu təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə alınan cərimələr, müsadirə edilən ovçuluq və balıqçılıq alətlərinin və qeyri-qanuni əldə edilən vasitələrin satışından daxil olan vəsaitlər, qrantlar, kö-nüllü ianələr, habelə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxilolmalar hesabına təşkil edilir. İctimai fondlar, yuxarıda deyildiyi kimi, ictimai birliklərin vəsaiti, qrantlar, fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ianələri, habelə qanunvericiliyə zidd olmayan digər daxilolmalar hesabına təşkil edilir. Həmin fondların yaradılması, onların vəsaitlərinin formalaşması və xərclənməsi qaydaları qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq ictimai birliklərin təsdiq etdikləri əsasnamələrdə (nizamnamələrdə) müəyyən edilir.

Dövlət fondunun vəsaitləri isə qanunvericiliyə görə aşağıdakı tədbirlər üçün istifadə edilir:

- 1) elmi-tədqiqat işlərinə, ehtiyatqənaətedici və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə;
- 2) təbiətin mühafizəsi obyektlərinin təbiətdən istifadəçilər tərəfindən həyata keçirilən tikintisinin, yenidən qurulmasının maliyyələşdirilməsinə;

3) ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş zərərin bərpası sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə;

4) çirklənmə və başqa mənfi təsirlər nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına və ətraf mühitə vurulmuş zərərin bərpasına görə onlara müəyyən edilmiş kompensasiyanın verilməsinə;

5) ətraf mühitin pozulmuş ekoloji tarazlığının bərpasına, proqramların, layihələrin, normativ-metodik sənədlərin işlənməsinə və həyata keçirilməsinə;

6) ekoloji tərbiyə və təhsilə;

7) xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin mühafizəsinə;

8) nadir və nəslə kəsilməkdə olan fauna və flora növlərinin mühafizəsinə və bərpasına;

9) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət orqanlarının maddi-texniki bazasının yaradılmasına və inkişafına;

10) ətraf mühitin dövlət monitorinqinin təşkili və keçirilməsinə, dövlət kadastrının aparılmasına;

11) ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində çalışan mütəxəssislərin həvəsləndirilməsi məqsədi ilə onların maddi stimullaşdırılmasına.

Qeyd etməliyik ki, keçid dövründə təbiəti mühafizə tədbirlərinin büdcədən maliyyələşdirilməsi çox mürəkkəb məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Ekoloji məqsədlər üçün mərkəzi büdcədən demək olar ki, vəsait ayrılır, şəxsi vəsaitlərin isə həcmi çox cüzdür (0,2-0,3%) SSRİ dövründə də təbiəti mühafizəyə yönəldilən vəsaitin həcmi milli gəlirin həddən çox az faizini təşkil edirdi. Məsələn, bu rəqəm bütün ittifaq üzrə 0,8-12%, Pribaltika respublikaları üzrə - 1,5-1,7%, Gürcüstan və Ermənistan üzrə - 0,7-1,0%, Azərbaycan üzrə isə - 0,3-0,5% təşkil edirdi. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, təbiəti mühafizə tədbirlərinə hər il ümumi daxili məhsulun 2-3%-i qədər vəsait lazımdır. Buna baxmayaraq, müəssisələr bu məqsədlə ayrılan vəsaitlərdən səmərəli istifadə etmirlər. Təsadüfi deyil ki, yalnız büdcədən maliyyələşdirilməli olan kommunal-məişət tullantı sularını təmizləyici qurğuların tikintisi 1994-cü ildə dayandırılmışdır. Gəncədə (gücü 150 min m³/gün), Əli-Bayramlıda (45-50 min m³), Sumqayıtda (290 min m³), Mingəçevirdə (140 min

m³), Masallıda (10 min m³), Ağdamda (10 min m³) və s. 80-ci illərdən tikilən təmizləyici qurğuların da tikintisi dayandırılmışdır. Bakıda 1972-ci ildən tikilən, layihə gücü 940 min m³ olan təmizləyici qurğunun yalnız birinci növbəsi 600 min m³ gücündə 1990-cı ildə təhvil verilmişdir. Lakin o da tam gücü ilə işləmir. Əksər şəhərlərdə, o cümlədən Bakı-da kanalizasiya xətlərinin tam olmaması üzündən fəaliyyət göstərən 20-dən çox təmizləyici qurğu səmərəsiz işləyir, həm də onlar artıq amortizasiya müddətlərini çoxdan başa vurmuşlar.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Dövlət Fondunda idarəetmənin prinsipləri

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 22 fevral tarixli 41 sayılı qərarı ilə təsdiq edilən «Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fondu haqqında» (bundan sonra - fond) Əsasnamə «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Fondun yaradılmasında əsas məqsəd ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi, ona vurulan zərərin aradan qaldırılması, ekoloji cəhətdən səmərəli yeni layihə texnologiyalarının işlənilməsi, tətbiqi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması, təbiəti mühafizənin iqtisadi stimullaşdırma məsələlərinin həllini təmin etməkdən, habelə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsindən ibarətdir.

Fond aşağıdakıların hesabına formalaşır:

- ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə alınan cərimələrin;
- təbiətdən istifadəyə görə ödəmələrin;
- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müsadirə edilən ovçuluq və balıqçılıq alətlərinin, qeyri-qanuni əldə edilən məhsulların satışından daxil olan vəsaitlərin;
- dövlət, qeyri-dövlət təşkilatlarından, fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən könüllü olaraq ödənilən ianələrin;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan başqa daxilolmaların.

Fondun vəsaiti Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığında toplanır və

fondan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə razılaşdırılmış təkliflər üzrə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyinin birgə təsdiq etdiyi gəlir və xərc bölgüsü əsasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin sərəncamı ilə istifadə olunur.

Köçürmələrin vaxtı-vaxtında həyata keçirilməsinə Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi nəzarət edir.

Fondun vəsaiti:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində və Xəzər dənizinin milli sektorunda ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinə;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi və onların bərpasına;
- təbiəti mühafizə obyektlərinin tikintisinə, əsaslı təmirinə, istismarına;
- mühafizə olunan sahələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsinə;
- təbiəti mühafizə sahəsinin sosial inkişafına;
- təbii obyekt və komplekslərinin abadlaşdırılmasına, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində proqramların;
- layihələrin, hüquqi və normativ sənədlərin hazırlan-masına;
- konfrans və tədbirlərin keçirilməsinə;
- milli parkların, qoruqların, yasaqlıqların və digər qorunan xüsusi ərazilərin, təbiət abidələrinin mühafizəsinə;
- nadir və nəsli kəsilməkdə olan fauna və flora növlərinin mühafizəsi və bərpasına;
- dövlət qoruqlarında biotexniki və digər təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə;
- elmi-tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübi-metodik işlərin aparılmasına;
- əhəlinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsinə;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəal mütəxəssislərin həvəsləndirilməsi məqsədilə onların maddi stimullaşdırılmasına;
- həmin sahədə işləri yerinə yetirmək üçün tələb olunan texnoloji qurğuların;
- cihazların, nəqliyyat vasitələrinin və digər ləvazimatların alınmasına, eləcə də xarici ölkələrlə elmi-texniki əmək-daşlıq;
- ətraf mühitin dövlət monitorinqinin təşkili və keçirilməsinə;

- dövlət kadastrının aparılmasına sərf oluna bilər. Sosial təminat və maddi həvəsləndirmə fonduna yönəldilən vəsaitin məbləği fondun vəsaitinin 5 faizindən çox olmamalıdır.

Ümumdövlət və regional əhəmiyyətli ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi, vəsaitin əvəzsiz formada ayrılması ilə həyata keçirilir.

Fondun istifadə olunması haqqında ilin yekunlarına görə hesabat Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən hazırlanıb Maliyyə Nazirliyinə təqdim olunur.

Fondada olan vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunmasına Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi nəzarət edir.

İl ərzində istifadə olunmamış fond vəsaiti növbəti ilin hesabına keçirilir və fondada saxlanılaraq ləğv edilməsinə yol verilmir.

Ekoloji ekspertiza

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun «Ekoloji ekspertiza» adlanan VIII fəslində «Ekoloji ekspertiza təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə ola bilən mənfi təsirinin və bununla bağlı nəticələrin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və proqnozlaşdırılması məqsədilə ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinə və ekoloji tələblərə uyğunluğu-nun müəyyən edilməsi» kimi təsbit olunmuşdur (maddə 50).

Ekoloji ekspertiza ekoloji nəzarətin sərbəst bir növü kimi fəaliyyət göstərir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə ekoloji ekspertizanın hazırda aşağıdakı formalarından istifadə olunur: dövlət, idarə və müəssisə, ictimai, elmi.

Dövlət ekoloji ekspertizası səlahiyyətli dövlət orqanı olan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən aparılır və onun aparılması qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir. Dövlət ekoloji ekspertizasının gəldiyi nəticələr, bütün digər dövlət orqanları tərəfindən müzakirəsiz icra olunur.

Dövlət ekoloji ekspertizası təsərrüfat və başqa fəaliyyətlər nəticəsində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinin dolğunluğunu və düzgünlüyünü, qəbul olunan qərarların ekoloji təhlükəsizlik dərəcəsini, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi barədə təklif olunan tədbirlərin səmərəsini

müəyyənləşdirmək məqsədilə təşkil olunur və həyata keçirilir.

Qanunvericiliyə görə dövlət ekoloji ekspertizasının vəzifələri aşağıdakılardır:

- nəzərdə tutulan və həyata keçirilən, ətraf mühitin vəziyyətinə və onunun sağlamlığına hazırda və ya gələcəkdə bilavasitə və ya dolayısı ilə təsir göstərə biləcək, təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ekoloji təhlükəsi səviyyəsini müəyyən etmək;

- layihələşdirilən təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin tələblərinə, gigiyena-sanitariya normalarına və qaydalarına uyğunluğunu qiymətləndirmək;

- nəzərdə tutulan ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin keyfiyyətinin nə dərəcədə əsaslı olduğunu müəyyən etmək. Ekoloji ekspertizanın obyektləri aşağıdakılardır:

- respublikanın və xalq təsərrüfatı sahələrinin məhsul-dar qüvvələrinin inkişafına və yerləşdirilməsinə dair planqa-bağı və layihəqabağı sənədlərin bütün növləri;

- xalq təsərrüfatı obyektlərinin və komplekslərinin tikintisinin və ləğv olunmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılmaları, layihələri;

- sərbəst iqtisadi zonalarda təsərrüfat fəaliyyətini tənzimləyən sənədlər;

- yeni texnologiyaların yaradılmasına və ya idxal edilməsinə dair sənədlər;

- təbiətdən istifadəni tənzimləyən qanunvericiliyin direktivi, normativ-hüquqi, təlimat-metodik və normativ-texniki sənədlərin layihələri;

- təsərrüfat fəaliyyəti və ya fəvqəladə vəziyyət nəticəsində yaranmış ekoloji şərait;

- regionda, ayrı-ayrı təbii obyektlərdə, təbii kompleksdə (ekosistemdə) ekoloji şərait.

Ekoloji ekspertizanı adətən, komissiya aparır, lakin ayrı-ayrı şəxslər də apara bilər.

Bu zaman aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- materialların toplanması, ümumiləşdirilməsi və baxılması;

- materialların qiymətləndirilməsi və nəticələrin alınması;

- nəticələrin icrasına nəzarət.

Qanunvericiliyə görə dövlət ekoloji ekspertizası öz fəaliyyəti zamanı aşağıdakıları rəhbər tutur:

- beynəlxalq hüquq öhdəlikləri;
- qanunçuluq, elmi əsaslılıq, aşkarlıq prinsipləri, ekoloji, sosial, mühəndis-texnoloji, texniki, arxitektura-planlaşdırma, iqtisadi və başqa qiymətlərin integrasiyası prinsipləri;
- təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin kompleks sosial-ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsinin noticolori;
- bütün insanların sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitə malik olmaq hüququnu;
- indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə ekoloji tarazlığın, genefondun və canlı təbiətin rəngarəngliyinin qorunub saxlanılmasını təmin etmək zərurətini;
- təbiətdən tənziqlənməyən istifadənin potensial təhlükəsini - prezumpsiyasını;
- qəzaların baş verməsinin mümkünlüyünü;
- ətraf mühitin qorunub saxlanılmasının, cəmiyyətin inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməsini.

Dövlət ekoloji ekspertizasının əsas prinsiplərindən biri də onun zəruriliyidir.

Bütün hallarda ekspertizanın aparılması məcburi olaraq həyata keçirilməlidir. Təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanun-nun 55-ci maddəsinə görə «təsərrüfat fəaliyyəti layihələrinin yalnız dövlət ekoloji ekspertizasının müsbət rəyi olduqda maliyyələşdirilməyə başlanır».

Ekspertizanın elmi əsası, onun bütün arqumentlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış olması, iqtisadi və ekoloji maraqların uzlaşması, ətraf mühitin mühafizəsi və insan həyatının tələbidir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının aşkarlığı tikiləcək obyektin və ya həyata keçiriləcək hər hansı bir dövlət proqramının ətraf mühitə və insanların sağlamlığına vura biləcəyi zərər barədə əvvəlcədən ictimaiyyətə məlumat verilməsidir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının subyektləri kimi 3 tərəf çıxış etməlidir: sifarişçi, icraçı və istehlakçı.

Dövlət adından sifarişçi kimi onun xüsusi səlahiyyətli nümayəndəsi olan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, bəzi hallarda isə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti ola bilər. Ekoloji ekspertizanı aparan isə icraçı kimi çıxış edir. İcraçı rolunda elmi-tədqiqat institutları və ya ona bənzər digər təşkilatlar (elm-istehsalat birliyi, elmi-texniki mərkəz, elm-təhsil mərkəzi və s.), habelə peşəkarlardan ibarət olan komis-siya da ola bilər. Bu sistemdə istehlakçı rolunda ekoloji eksper-tizanın nəticələrini icra edəcək idarə, müəssisə, təşkilat və s. çıxış edir.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 57-ci maddəsinə görə dövlət ekoloji ekspertizası rəyinin ycrinə yetirilməməsinin nəticələri və səhv rəyə görə məsuliyyət qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu məsuliyyət-yyət özünü 3 halda biruzə verir:

- düzgün nəticə çıxartmamaqda günahlandınlarsa, bu zaman onlar Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 308-ci (hakimiyyətdən və ya qulluq mövqeyindən sui-is-tifadə) və yaxud 314-cü (səhlənkarlıq) maddələri ilə məsuliyyət-yyətə cəlb olunurlar;

- müəssisə, idarə, təşkilat və vətəndaşlar ekspertizanın nəticələrini icra etmədikdə, onlar Azərbaycan Respublikasının «İnzibati Xətalər Məcəlləsinə» uyğun olaraq cəzalandırılırlar;

- ekoloji ekspertizanın rəyinin dəyişdirilməsinə cəhd edən vəzifəli şəxslər onların göstərdikləri təsirin dərəcəsiindən asılı olaraq həm inzibati, həm də cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Hüquqi pozan şəxslər hər 3 halda dəymiş zərəri ödəyirlər.

Ekoloji ekspertizanın digər bir forması olan idarə, müəssisə ekoloji ekspertizası müvafiq nazirlik, komitə, konsern və sairin rəhbərliyi tərəfindən təyin olunur və onun nəticələri dövlət ekoloji ekspertizası ilə ziddiyyət təşkil etmirsə, həmin dövlət orqanlarının bütün strukturları tərəfindən icra olunur.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 58-ci maddəsinə görə ictimai birliklərin və əhalinin digər qruplarının təşəbbüsü ilə ictimai ekoloji ekspertiza aparıla bilər. Bu cür ekspertizaların rəyi məlumat və tövsiyə xarakteri daşıyır.

Elmi ekoloji ekspertiza elmi idarələrin, ali məktəblərin və ya alimlərin təşəbbüsü

ilə aparıla bilər və onun nəticələri xüsusi halda əsas kimi qəbul edilə bilər, yaxud da məsləhət xarakteri daşıyır.

Dövlət ekoloji ekspertizasının maliyyələşdirilməsi qaydaları

Dövlət ekoloji ekspertizasının maliyyələşdirilməsi qaydalarını müəyyən etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu qayda «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 4 avqust tarixli 173 nömrəli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır.

Elmi, metodik və maddi bazanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi hesabına ekspertizanın yüksək elmi-texniki səviyyədə həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq, qəbul edilən qərarların əlaqədar tərəflərin mövqelərindən asılı olmamasını təmin etmək məqsədi ilə dövlət ekoloji ekspertizasına görə haqq ödənilir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının vəzifələrinə və funksiyalarına əsaslanaraq dövlət ekoloji ekspertizası haqqının ödənilməsi zamanı dövlət ekoloji ekspertizası orqanlarının layihəqabağı, layihə və Ətraf Mühitə Təsirin Qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) sənədlərinin və başqa sənədlərin sifarişçiləri və (və ya) tərtibçiləri ilə, habelə əlaqədar şəxslərlə birbaşa təsərrüfat hesablı qarşılıqlı münasibətlərini istisna edir.

Dövlət ekoloji ekspertizası haqqının ödənilməsi ilə əlaqədar daxil olan vəsaitdən istifadə sahəsində planlaşdırma, uçot və hesabat Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin təsdiq etdiyi Əsasnaməyə uyğun olaraq aparılır.

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq orqanların baxmalı olduqları layihələrin, sənədlərin və materialların dövlət ekoloji ekspertizasının haqqını, onların sifarişçisi işlərin mərhələ-mərhələ aparılmasına əsasən aşağıdakı qaydada ödəyir:

- sifarişçi (təşəbbüsçü) sənədləri və ya materialları dövlət ekoloji ekspertizasına təqdim etdikdə, ekoloji ekspertiza orqanlarına layihəqabağı mərhələnin icrası üçün Azərbaycan Respublikasında aylıq əmək haqqının vergi tutulmayan məbləğinin 1 (bir) misli (30 min köhnə manat) məbləğində, layihə və ƏMTQ mərhələsinin icrası üçün aşağıda göstərilən qaydada hesablanmış haqqın Ekologiya

və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin xüsusi hesabına köçürülməsi barədə bildiriş verməlidir.

- sənədlər (materiallar) dövlət ekoloji ekspertizasma o halda qəbul olunmuş sayılır ki, ekspertiza işlərinin dəyəri ödənilmiş olsun və vəsaitin köçürülməsi barədə maliyyə sənədlərinin surətləri Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi orqanlarına təqdim edilsin.

Dövlət ekoloji ekspertizasının ödəniş məbləğinin düzgün ödənilməsinə və ödənilməsi müddətinə nəzarəti Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

Dövlət ekoloji ekspertizası dövlət büdcəsi və sənədlərin sifarişçisinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Sənəd və materialların dövlət ekoloji ekspertizasının dəyəri (D) aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$D=N \times \Theta_1 \times \Theta_2 \times \Theta_3 \times \Theta_4 \times \Theta_5 + E$$

Burada N - daimi hesablama kəmiyyəti olmaqla, obyektlər üçün sənədlərin hazırlanmasından və ya layihənin ümumi smeta dəyərindən asılıdır.

Θ_1 - layihəqabağı və layihə qərarların həyata keçiriləcəyi ərazidə ekoloji şəraiti nəzərə alan əmsal.

Θ_2 - obyektin ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsini nəzərə alan əmsal beş dərəcəli sistem üzrə, obyektlərin SN245-71 sanitariya təsnifatı normaları əsas götürülməklə müəyyənləşdirilir.

Θ_3 - obyektlərin nadirliyi əmsalı birtipli layihələrə dair sənədlər üçün - 1,2-yə, fərdi layihələrə dair sənədlər üçün - 1,3-ə, layihə eksperiment qaydasında hazırlandıqda - 1,4-ə bərabərdir.

Θ_4 - nəzərdə tutulan təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) sənədlərin və layihəqabağı və layihə sənədlərinin ƏMTQ bölmələrinin dolğunluğunu nəzərə alır. .

E - ekspertizanın qısa müddətlərdə yerinə yetirilməsinə görə əlavə dəyərdir, sifarişçinin təşəbbüsü ilə ekspertiza xidmətinin real imkanma uyğun olaraq razılaşma yolu ilə müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının bir sıra büdcə təşkilatları bu məqsədlə vəsait məhdudluğunu əsaslandırdıqda, ekoloji eksper-tiza haqqını ödəmək üçün 0,1-0,3

əmsah istifadə edilə bilər.

Təsərrüfat fəaliyyətinin ekoloji cəhətdən təhlükəli növlərinin siyahısına daxil olan iri sənaye obyektlərinin və komplekslərinin yenidənqurma və müasirləşdirilməsinə aid layihə və ƏMTQ sənədləri üçün 2,5 Ə, əmsalı istifadə edilə bilər.

Sifarişçi tərəfindən öz gücü ilə hazırlanmış (smeta dəyəri müəyyən olunmamış) sənədlərin ekoloji ekspertizası haqqının ödənilməsi məbləği onların mürəkkəbliyindən asdı olaraq 100.000 (yüz min) 500.000 (beş yüz min) köhnə manata qədər təyin oluna bilər.

Obyektlərin yerləşdirilməsi üçün sənədlərin ekspertizası haqqının ödənilməsi məbləği Azərbaycan Respublikasında aylıq əmək haqqının vergi tutulmayan məbləğinin 1 (bir) mislinə (30 min manat) bərabərdir.

Dövlət ekoloji ekspertizasının vəsaitindən istifadə qayda-larına xüsusi riayət etmək lazım gəlir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ekspertiza idarəsi tərəfindən ekspertiza işlərinin yerinə yetirilməsi üzrə sifarişçi tərəfindən ödənilən vəsait-lər Nazirliyin büdcədən kənar vəsaitləri hesabına daxil olur və aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir:

a) ştatdankənar ekspertlərin və məsləhətçilərin əməyinin ödənilməsinə və stimullaşdırılmasına;

b) Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi sisteminin dövlət ekoloji ekspertizası prosesində iştirak edən ekspertiza və digər bölmələrin işçilərinin əməyinin həvəsləndirilməsi məqsədilə onların mükafatlandırılmasına;

c) ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi metodologiyası və metodikası sahəsində elmi tədqiqatların və dövlət ekoloji ekspertizasının digər. xərclərinin maliyyələşdirilməsinə;

d) dövlət ekoloji ekspertizasının həyata keçirilməsi üçün texniki avadanlıq və digər vasitələrin əldə edilməsinə, ekspertizanın informasiya - metodiki və maddi-texniki təminatına;

e) nəzarət analiz və başqa zəruri ölçmələrin, habelə ekspertizanın aparılması ilə bağlı digər cari işlərin dəyərinin ödənilməsinə.

Dövlət ekoloji ekspertizasının aparılmasına cəlb edilən ştatdankənar ekspertlərin əməyi «Dövlət Ekoloji ekspertizası-nın aparılmasına cəlb edilən ştatdankənar ekspertlərin əməyinin ödənilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Kabinetinin 1999-cu il 16 iyun tarixli **99** nömrəli qərarı ilə müəyyənləşdirilmiş qaydada (işin mürəkkəbliyindən və həcmindən asılı olaraq ekspertiza idarəsinin ekspert, aparıcı və ya baş ekspertlərinin aylıq vəzifə maaşından çox olmayaraq ekspertizaya sərf edilən vaxta münasib olaraq) ödənilir.

Ekoloji sığorta

Ölkəmizdə ətraf mühitin keyfiyyətinin vəziyyəti və dəyişməsi tendensiyası böyük təşviş doğurur. Bütövlükdə həm MDB məkanında, həm də respublikamızda istehsal olunan məhsulların həcmi və tələb olunan xammala tələbatın əvvəlki illərə nisbətən azalmasına baxmayaraq, bu proses indi də qənaətbəxş deyil. Qəribə olsa da, ətraf mühitin çirklənməsinin səviyyəsi istehsalın azalmasına mütənasib olaraq azalmı.

Artıq hamıya məlumdur ki, yuxarıda adı çəkilən problemin güc yolu ilə həlli cəhdi də ölkəmizdə bazar münasibətlərinin formalaşdığı indiki şəraitdə gözlənilən nəticəni vermir. Belə ki, bazar, təbiətdən istifadənin yalnız inzibati metodlarla idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı təsərrüfatın iqtisadi maraqların artmasına kömək edən şəraitin - həm subyektlərin ətraf mühitə vurduğu zərərin azalması, həm də bununla əlaqədar ortaya çıxan itkilərin qarşısının alınmasını tələb edir.

Odur ki, yuxarıda göstərilən amilləri nəzərə alaraq, müəssisələrin təbiəti mühafizə tədbirlərinin və onların qanunvericilikdə rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsinin ekoloji cəhətdən stimullaşdırılmasının adekvat formalarını axtarmaq lazım gəlir. Bu istiqamətdə, ölkəmizdə hələ yenidən formalaşmağa başlayan ekoloji sığorta sistemi məhz böyük perspektivlər vəd edir. Belə ki, ekoloji sığorta sahəsində aparılan tədqiqatlar, praktikada yuxarıda sadalanan problemlərin səmərəli həllinin mümkünlüyü haqqında ümid yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bazar təsərrüfatının fərqləndirici cəhəti müxtəlif risklərdən sığortalanmağın inkişaf etmiş şəbəkəsi, ilk növbədə insan üçün ən təhlükəli olan ekoloji risklərdən sığortalanma olsa da, bizim ölkəmizdə belə bir

sistemin yaradılması həm çox əmək tutumlu, həm də təəssüf ki, çox az öyrənilmiş bir prosesdir.

Ekoloji sığorta dedikdə, ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı vurulan zərərə görə mülki məsuliyyətin sığortası başa düşülməlidir.

Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı əhəlinin həyatına və sağlamlığına, əmlaka və ətraf mühitə vurulan zərərə görə mülki məsuliyyətin icbari sığortalanması şərtlərini və qaydalarını müəyyən etmək hüquqi və fiziki şəxslərin, ha-bələ dövlətin və bələdiyyələrin əmlak mənafeələrinin qorunma-sına təminat vermək üçün 12 mart 2002-ci ildə «İcbari ekoloji sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Qanuna görə ekoloji sığorta fəaliyyəti təhlükəli mənbəyi olan və mülki məsuliyyəti sığortalanan müəssisənin və ya fərdi sahibkarın obyektində baş verən qəza və ya texnogen fəlakət nəticəsində əhaliyə, əmlaka və ətraf mühitə vurulan zərərin ödənilməsi üçün təminat sisteminin yaradılmasına yönəldilən, həyata keçirilən sığortaçıların və sığorta bazarının digər iştirakçılarının fəaliyyətidir (maddə 3).

Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı insanların həyatına və sağlamlığına, üçüncü şəxslərin əmlakına, habelə ətraf mühitə vurduğu zərərə görə təhlükəli mənbəyi olan müəssisələrin mülki məsuliyyəti ilə bağlı əmlak mənafeələri ekoloji sığorta obyektidir.

Qəza nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi zamanı insanların həyatına və sağlamlığına, üçüncü şəxslərin əmlakına və ətraf mühitə zərərin vurulmasına səbəb olan hadisə sığorta hadisəsi hesab olunur.

Qanunvericilikdə hansı halların nəticəsində zərərin vurulmasının sığorta hadisəsi hesab olunmadığı da göstərilmişdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- zərərli maddələrin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş normativlərə uyğun olaraq atılması və yayılması;

- hərbi əməliyyat, tətillər, mülki çaxnaşma, qanun itaətsizlik, təxribat, təbii fəlakət və bu qəbildən olan digər qarşısını alınmaz fəvqəladə halların nəticələri ilə birbaşa və ya dolayısı ilə bağlı olan ətraf mühitin çirklənməsi;

- sığortalının və ya zərərçəkmiş şəxsin ətraf mühitin qəza nəticəsində

çirklənməsinə səbəb olan bilərəkdən edilmiş hərəkəti və ya hərəkətsizliyi;

- sığortalının texniki təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin tələblərini pozması;

- sığortalıya məlum olan, lakin barəsində sığortaçıya məlumat verilməmiş sığorta hadisəsinin baş verməsi riskini artıran hal və hərəkətlər;

- sığortalının texnoloji və təbiəti mühafizə avadanlığının texniki vəziyyətinə nəzarət etməyə cavabdeh olan vəzifəli şəxslərin təqsirli hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda da 26-cı maddə ekoloji sığortaya həsr edilmiş və göstərilmişdir ki, ekoloji təhlükəli fəaliyyət növləri ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada məcburi sığortalanırlar.

Qanunvericilikdə ekoloji sığortanın digər forması kimi könüllü ekoloji sığorta göstərilmiş və qeyd olunmuşdur ki, könüllü ekoloji sığortanın növləri, şərtləri və qaydaları sığorta olunan hüquqi və fiziki şəxslərlə sığortaçıları arasında müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, ekoloji sığorta təhlükəli mənbəyi olan müəssisə ilə sığortaçı arasında qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanan müqavilə əsasında aparılır.

Ekoloji sığortanın həyata keçirilməsi üçün xüsusi razılıq almış sığorta təşkilatları sığortaçıları, mülki məsuliyyəti sığortalanmış şəxslər sığortalı hesab olunurlar.

Qanunvericilikdə həm sığortaçıların, həm də sığortalıların hüquq və vəzifələri təsbit olunmuşdur. Həmçinin qeyd olunmuşdur ki, zərərli maddələrin istehsalı, əldə olunması, emalı, istifadə edilməsi, daşınması, basdırılması və ya məhv edilməsi ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslərin insanların həyatına və sağlamlığına, üçüncü şəxslərin əmlakına, ətraf mühitə vurduğu zərərə görə mülki məsuliyyəti sığortalanmalıdır.

Eyni zamanda, sığortalı ilə sığortaçı arasında bağlanan ekoloji sığorta müqaviləsinə görə sığortaçı sığorta hadisəsi nəticəsində vurulmuş zərərə görə fiziki və hüquqi şəxslərin, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının irəli sürdükləri iddialar (tələblər) üzrə sığortalıya sığorta ödənişi vermək, sığortalı isə

müəyyən olunan müddətlərdə sığorta haqqını ödəmək öhdəliklərini götürürlər.

Ən azı bir il müddətinə bağlanan müqavilədə sığorta ödənişinin və haqlarının ödənilməsi qaydası və müddəti tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri, habelə hər iki tərəfin razılığı ilə olan digər şərtlər özünə yer tapır.

Təhlükəli mənbəyi olan müəssisə istifadəyə verildikdə, fəaliyyət göstərdikdə, yenidən qurulduqda və təbiətdən istifadə üçün icazə aldıqda, belə müəssisədə ekoloji sığorta müqaviləsinin olmasına müvafiq icra hakimiyyəti nəzarət edir.

Ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zəmin vurulan zərərin ödənilməsi üzrə sığortaçının məsuliyyətinin son həddi olan sığorta məbləği ekoloji sığorta riskinin qiymətləndirilməsi əsasında sığortalı ilə sığortaçı arasında bağlanan sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir.

Qanunvericiliyə görə sığorta riskinin müəyyənləşdirilməsi və sığorta məbləğinin hesablanması aşağıdakı meyarlara əsaslanır:

- zərərli maddələrin təhlükə dərəcəsinə;
- zərərli maddələrin istehsalı, emalı, daşınması, basdırılması, məhv edilməsi və üzərində keçirilən digər əməliyyat-ların apanılması həcmində;
- istismar olunan əvəzliliyin texniki vəziyyətinə;
- insanların həyatına və sağlamlığına, əmlaka, yerin təkinə, heyvanlar və bitkilər ələminə, torpağa, su obyektlərinə, atmosfer havasına ekoloji təhlükə törətməsi baxımından təhlükəli mənbəyi olan müəssisənin coğrafi mövqeyi və yerləşdiyi ərazinin təbii (hidrometeoroloji) şəraitinə.

İcbari ekoloji sığorta üçün sığorta məbləği hər bir kateqoriya üzrə şərti maliyyə vahidinin 10000 mislindən az və 1000000 mislindən çox olmamaq şərti ilə **aşağıdakı qaydada** müəyyən edilir:

Birinci kateqoriya: radioaktiv maddələrin emah, istifadəsi, saxlanması və basdırılması ilə məşğul olan müəssisələr-əməliyyat həcmində dəyəridən 0,9 faizi;

İkinci kateqoriya: neft və qazçıxarma, qazma müəssisələri - neft hasilatı və qazma işləri dəyəridən 0,7 faizi;

Üçüncü kateqoriya: neftayırma, neft emalı məhsulları-nın istehsalı və qaz emah müəssisələri (benzin, ağ neft, ya-nacaq mazut, dizel yanacağı, neftbitum və s.) -

istehsal dəyərindən 0,6 faizi;

Dördüncü kateqoriya: kimyəvi maddələrin və məhsulların istehsalı müəssisələri (propilen, etilen, polietilen, izopro-pil spirtli, lak-boya məmulatları, kaustik soda, xlorid turşusu, propilen oksidi, dixloretan, benzol, divinil, qətran, pirokon-densat və s.) - istehsal dəyərindən 0,5 faizi;

Beşinci kateqoriya: istilik elektrik stansiyaları - elektrik enerjisinin istehsalı dəyərindən 0,1 faizi;

Altıncı kateqoriya: magistral neft və qaz **həcm** kəmərləri - şərti maliyyə vahidinin 300.000 misli;

Yeddinci kateqoriya: neft və maye şəklində neft və qaz emalı və kimya məhsulları, radioaktiv və digər zərərli maddələrin daşınması: dəmir yolu və gəmi (su nəqliyyatı) ilə daşınan hər 1.000 ton - şərti maliyyə vahidinin 150 misli; hər bir avtomobil - şərti maliyyə vahidinin 500 misli;

Səkkizinci kateqoriya: avtomobil üçün yanacaq doldurma stansiyaları (benzin, dizel yanacağı, qaz) şərti maliyyə vahidinin:

Bakıda - 20.000 misli;

Sumqayıtda- 15.000 misli;

Digər rayon və şəhərlərdə - 10.000 misli (maddə 9).

Sığorta haqqı məsuliyyətin son həddi olan sığorta məbləğindən asılı olaraq sığorta tarifi üzrə hesablanır və sığorta müqaviləsi ilə müəyyən edilir. İcbari ekoloji sığorta üçün sığorta tarifi minimum dərəcəsi, haqqında artıq irəlidə **danışdığımız** qanunla müəyyən edilmiş minimum sığorta məbləğinin 2 faizini təşkil edir.

Sığorta hadisəsi baş verdikdə sığortaçı fiziki və hüquqi şəxslərin, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının irəli sürdükləri iddialar (tələblər) üzrə vurulmuş zərərin ödənilməsi üçün sığortalıya və ya zərərçəkənlərə zərərin faktiki miqdarında sığorta ödənişi verir. Lakin sığorta ödənişlərinin ümumi miqdarı sığortaçının məsuliyyətinin son həddindən (sığorta məbləğindən) artıq ola bilməz. Əgər sığortanın eyni risklərə dair qüvvədə olan bir neçə sığorta müqaviləsi varsa, hər sığortaçı öz məsuliyyətinin həddi olan sığorta məbləğinin bütün müqavilələr üzrə ümumi sığorta məbləğinə olan nisbəti-nə bərabər faiz miqdarında sığorta ödənişi

verir. Bu zaman sığortalı aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

- sığorta hadisəsinin səbəbləri, zərərin miqyası və nəti-cəsi barədə səlahiyyətli komissiya nın aktmı;
- sığorta hadisəsi ilə bağlı müəssisədaxili sənədləri;
- hadisə ilə bağlı sığortalıya qarşı irəli sürülən iddiaları;
- iddialar üzrə mübahisə olduqda, ödənilməli olan zərərin miqdarı göstərilməklə məhkəmənin qərar mı.

Aşağıdakı hallarda sığortaçı sığorta ödənişi verməkdən imtina etmək hüququna malikdir:

- sığortalı sığorta hadisəsinin baş verilməsinə səbəb olan və ya baş vermə ehtimalını artıran dəyişikliklər (risklər) haqqında müqavilədə müəyyən edilmiş müddətdə sığortaçıya məlumat vermədikdə;
- «İcbari ekoloji sığorta haqqında» Qanuna görə sığorta hadisəsi hesab edilməyən hallarda zərər vurulduqda;
- sığortalı sığorta hadisəsi nəticəsində vurulan zərərin qarşısını almaq və ya miqdarını azaltmaq üçün onun imkanı daxilində olan tədbirləri görmədikdə;
- qanunvericilikdə və ya sığorta müqaviləsində digər əsaslar olduqda, ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsinin qarşısının alınması və vurula bilən zərərin azaldılması tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün sığortaçılar sığorta haqlarının 5 faizini və işin apanılması üçün sığorta haqlarının 10 faizini sığorta haqlarından formalaşdırılan müvafiq sığorta ehtiyatları fondlarına yönəldirlər.

Qəza nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi zamanı insanların həyat və sağlamlığına vurulan zərərin ödənilməsinə dair tələblərə iddia müddəti şamil edilməsə də, əmlaka, yerin təkinə, torpağa, su obyektlərinə, atmosfer havasına, heyvanlar və bitkilər aləminə vurulan zərərin ödənilməsi ilə bağlı tələblər üzrə iddia müddəti sığorta hadisəsinin baş verdiyi gündən etibarən 2 ildir.

Ekoloji sığorta sisteminin inkişafmda, ilk növbədə onun maliyyələşdirilməsində, bəzi alimlərin fikrinə görə, ekoloji fondlar böyük rol oynaya bilərlər. Belə ki, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar ətraf mühitin mühafizəsində təxirəsalınmaz

tədbirlərin, ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün yaradılır (maddə 27).

Ekoloji sertifikatlaşdırma

Sertifikatlaşdırma məhsulun keyfiyyətinin obyektiv me-todu olub, standartlaşdırma prosesində müəyyənləşdirilən tələblərə uyğun olaraq müəyyən edilir. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məhsulların, işlərin, xidmətlərin və fəaliyyətlərin standartlara və texniki tələblərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sertifikatlaşdırma həyata keçirilir.

Sertifikatlaşdırmanın aşağıdakı növlərini ayırmaq olar:

Obyektdən asılı olaraq - məhsulların, işlərin, xidmətin və digər obyektlərin sertifikatlaşdırılması; məcburi və könüllü sertifikatlaşdırılması.

Sertifikatlaşdırma aparılmaqda əsas məqsəd aşağıdakılardır:

- a) ətraf mühit, insanların həyatı, sağlamlığı və əmlakı üçün məhsulların təhlükəsizliyinə nəzarət;
- b) istehsalçının bəyan etdiyi məhsulun keyfiyyət göstərici-lərini təsdiq etmək;
- c) istehlakçılara məhsulun düzgün seçilməsində kömək etmək;
- d) ölkənin vahid əmtəə bazarında və onun hüdudlarından kənarda (beynəlxalq iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıqda və beynəlxalq ticarətdə) müəssisələrin, idarələrin, təşkilatların, sahibkarların fəaliyyəti üçün şərait yaratmaq. Beləliklə, məhsulun, işin, xidmətin və digər obyektlərin sertifikatlaşdırılmasının həyata keçirilməsi zamanı qabaqcıl yerlərdən birini ətraf mühit, insanların həyatı, sağlamlığı və əmlakı üçün onların təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi tutur ki, bu da bizə sertifikatlaşdırmanın belə növü haqqında ekoloji sertifikatlaşdırma kimi danışmaq hüququ verir.

Ekoloji sertifikatlaşdırma vətəndaşların ölkə konstitusiyasında təsbit olunmuş, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun həyata keçirilməsi üzrə iqtisadi-hüquqi mexanizmin yaradılması məqsədi ilə aparılır.

Ekoloji sertifikatlaşdırma sisteminə aşağıdakılar aiddir:

- ekoloji sertifikatlaşdırmanın prinsipləri, normativləri və qaydalarını müəyyən edən normativ sənədlər kompleksi;

- ekoloji sertifikatlaşdırmanın aparılması, eko-sertifikatlaşdırma üzrə orqanların akkreditasiyası və ekspert-auditorların attestasiyası, müfəttiş nəzarəti və informasiya xidmətinin eko-sertifikasiyasının aparılması üzrə təşkilati-metodik rəhbərlik fəaliyyətini təmin edən orqanlar sistemi;

- verilmiş ekosertifikatların, sertifikasiya olunmuş obyektlərin ekoloji sertifikatlaşdırılması üzrə orqanların uçotu üçün sistemin reyestri.

Ekoloji sertifikatlaşdırma ölkə daxilində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda məcburi qaydada həyata keçirilir.

Qanunvericilikdə məcburi ekoloji sertifikatlaşdırmanın nəzərdə tutulmadığı hallarda sistem çərçivəsində könüllü ekoloji sertifikatlaşdırma həyata keçirilir. Bu ərizəçinin təşəbbüsü ilə ərizəçi və sertifikatlaşdırma üzrə orqanlar arasında müqavilə əsasmda aparılır.

Sistem çərçivəsində aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- ekoloji sertifikatlaşdırma sahəsində siyasətin formalaşdırılması;
- obyektlərin ekoloji sertifikatlaşdırılması;
- ekosertifikatlaşdırma üzrə orqanların akkreditasiyası;
- sınaq-analiz laboratoriyalarının (mərkəzlərinin) akkreditasiyası;
- sistemin ekspert-auditorlarının hazırlanması və attestasiyası;
- ekosertifikatlaşdırma sahəsində mütəxəssislərin ixtisasının artırılması;
- sistemin fəaliyyəti üçün lazım olan informasiya və metodik-məsləhət xidmətin təminatı;

- başqa sertifikatlaşdırma sistemləri ilə bağlanmış sazişlər əsasında sertifikatların, attestatların, fərqlənmə nişanlarının, sınaqların və analizlərin nəticələrinin qarşılıqlı tanınmasının təminatı;

- sistem çərçivəsində istifadə olunan normativ-metodik sənədlərin işlənilib hazırlanması və aktuallaşması və onun ekspertizası;

- sistemin reyestrinin aparılması;
- beynəlxalq, milli və digər sertifikatlaşdırma sistemi ilə fəaliyyətin qarşılıqlı təsiri və ahəngdar qurulması;
- təftiş nəzarətinin həyata keçirilməsi.

Sistem çərçivəsində sertifikatlaşdırma üzrə işlər sistemdə müəyyən olunmuş qaydada akkreditasiya və attestasiyası olunmuş olan, ekosertifikatlaşdırma üzrə orqanlar, sınaq-analiz laboratoriyaları (mərkəzləri), ekoloji auditorlar həyata keçirirlər. Ekosertifikatlaşdırma üzrə orqanların və sınaq-analiz laboratoriyalarının (mərkəzlərinin) fəaliyyəti Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə bağlanmış lisenziya müqaviləsi əsasında həyata keçirilir. Sistemdə ekosertifikatlaşdırma üzrə orqanlar, texniki səlahiyyəti olan sınaq-analiz laboratoriyası, müstəqil olaraq işlərin aparılması hüququnda akkreditasiya olunur.

Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktları sırasında olan «Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan texniki qurğulara və avadanlığa təhlükəsizlik sertifikatının verilməsi və sertifikatlaşdırma sistemi strukturunun tərkib hissələrinin funksiyalarını müəyyənləşdirən vahid Metodika»nın Ümumi müddəalar hissəsində qeyd olunub ki, təhlükə potensialı obyektlərdə texniki qurğuların və avadanlığın texniki təhlükəsizlik üzrə sertifikatlaşdırılması Dövlətxəbəzarət Komitəsi (hazırda FHN-in tərkibində sənayedə işlərin Təhlükəsizlik Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi adlanır. Bundan sonra hər yerdə Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi adlan-dırılacaqdır) tərəfindən təsdiq edilmiş müvafiq plana uyğun olaraq aparılır.

Həmin Metodikanın «Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan texniki qurğuların və avadanlığın sertifikatlaşdırılması» bölməsində sertifikatlaşdırma sisteminin strukturu belə qeyd olunmuşdur:

- a) texniki təhlükəsizlik üzrə sertifikatlaşdırma şurası;
- b) sınaq və təftiş nəzarəti komissiyası;
- c) dövlət nəzarət müfəttişlikləri;
- d) sertifikatlaşdırma üzrə apellyasiya komissiyası. Həmçinin göstərilmişdir ki, texniki təhlükəsizlik üzrə

Sertifikatlaşdırma Şurası Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyinin əmri ilə yaradılır və ona Agentliyin texniki şöbəsinin rəisi rəhbərlik edir.

Texniki təhlükəsizlik üzrə Sertifikatlaşdırma Şurasının funksiyaları aşağıdakılardır:

- Agentlik sədrinin göstərişi əsasında texniki qurğuların və avadanlığın sertifikatlaşdırılmasının aparılmasını təşkil etmək və qərar layihəsini hazırlamaq;

- Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən akkreditasiya olunmuş sınaq laboratoriyalarından (mərkəzlərindən) və yaxud Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyinin İstehsal, Təcrübə və Sınaq Mərkəzindən alınmış rəsmi sənədlər əsasında protokol və ya akt hazırlamaq və Agentliyin rəhbərliyinə təqdim etmək;

- təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan texniki qurğuların və avadanlığın texniki təhlükəsizlik tələblərinə uyğun olaraq sertifikatlaşdırılması ilə əlaqədar praktiki işlərin aparılmasını təşkil etmək və həyata keçirmək;

- sertifikatlaşdırma sınaqlarının keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyində akkreditasiya olunmuş sınaq laboratoriyasının və yaxud Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyinin laboratoriyalarının təyin edilməsi barədə Agentliyin rəhbərliyinə müvafiq təkliflər vermək;

- təhlükəsizlik sertifikatının və sertifikata əlavənin (əlavə 2) layihəsini hazırlamaq (əlavəsi olmayan sertifikat etibarsız sayılır);

- sertifikatlaşdırma sınağının nəticələrinə müvafiq olaraq, təhlükəsizlik sertifikatının verilməsini və daxili reyestrdə qeydiyyatın aparılmasını təşkil etmək;

- texniki qurğuların və avadanlığın sertifikatlaşdırılmasının aparılmasını və proqramını hazırlayıb təsdiq etmək üçün Agentliyin rəhbərliyinə təqdim etmək;

- texniki qurğuların və avadanlığın texniki təhlükəsizlik tələblərinin göstəricilərini müəyyənləşdirmək;

- texniki qurğuların və avadanlığın sınaq nümunələrini müəyyənləşdirmək;

- texniki qurğuların və avadanlığın texniki təhlükəsizlik üzrə sertifikatlaşdırma sınaqlarının keçirilməsi üzrə akkreditasiya olunmuş sınaq laboratoriyalarını (mərkəzlərini) müəyyən etmək, sınaq proqramı əsasında nümunənin təyin edilməsi, sınaqın keçirildiyi yeri, vaxtı müəyyənləşdirmək və əmrin layihəsini hazırlayıb Agentliyin rəhbərliyinə təqdim etmək;

- sertifikatlaşdırma hansı sənaye sahəsi üzrə və hansı obyektə aparılacaqsa,

orada iştirak edən təşkilat, dövlət orqanları (Agentlik, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi, FHN-in Yanğından Mühafizə Xidməti və sair) ilə əlaqə yaratmaq, onların akkreditasiya olunmuş laboratoriyalarını lazım gəldikdə istifadə etmək üçün müəyyənləşdirmək və razılaşdırmaq;

- sertifikatlaşdırma qaydaları, sınaq proqramı və metodu üzrə sınaqların aparılmasını təşkil etmək;

- sınağın nəticələrini təhlil etmək, təhlükəsizlik nişanı ilə markalanmasında icazə verilməsi şərtlərini müəyyənləşdirmək;

- texniki təhlükəsizlik nişanı ilə (əlavə 1) markalanma hüququ vermək;

- xarici ölkələrin sertifikatlarının tanınması barədə Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi ilə birlikdə qərar qəbul edilməsi üçün Agentliyin rəhbərliyinə təklif vermək;

- sertifikatlaşdırmanı aparmaq üçün hüquqi və fiziki şəxslərin (bundan sonra ərizəçilərin) təyin olunmuş sınaq laboratoriyası (mərkəzi) ilə müqavilə (kontraktlar) bağlamalarına nəzarət etmək;

- aparılmış müayinələr nəticəsində sertifikatın fəaliyyətini müvəqqəti olaraq dayandırmaq və yaxud ləğv etmək haqqında Agentliyin rəhbərliyinə müvafiq təkliflər vermək;

- sertifikatlaşdırmaya dair şikayət ərizəsinə baxmaq üçün yaradılmış apellyasiya komissiyasına müvafiq tapşırıq vermək, tələb olunduğu halda sertifikatlaşdırmanın nəticələri haqqında əlaqədar dövlət orqanlarına, hüquqi və fiziki şəxslərə məlumat verilməsini təşkil etmək;

- texniki təhlükəsizlik tələblərinin və standartlarının dəyişməsi ilə əlaqədar texniki qurğuların və avadanlığın yenidən sertifikatlaşdırılması üçün hüquqi və fiziki şəxslərlə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq;

- texniki təhlükəsizlik sertifikatlarının verilməsi üzrə illik arayışları (hesabatları) hazırlamaq.

Təhlükə potensialı obyektlərdə istifadə olunan texniki qurğuların və avadanlığın sertifikatlaşdırılması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) təhlükə potensialı obyektlərdə texniki qurğuların və avadanlığın istifadə edən

hüquqi və fiziki şəxslərə texniki təhlükəsizlik üzrə sertifikatlaşdırmanın aparılması barədə Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi tərəfindən lazımi göstərişin verilməsindən;

2) müvafiq göstəricilər və normativ-texniki sənədlər əsasında sertifikatlaşdırmanın keçiriləcəyinin müəyyənləşdirilməsindən;

3) sertifikatlaşdırma proqramının hazırlanmasından;

4) sınaq nümunələrinin seçilməsi, sınağın keçirilməsi üçün akkreditasiya olunmuş laboratoriyanın (mərkəzlərin) təyin edilməsindən;

5) sınaq nümunələrinin identifikasiyasından;

6) sınaq proqramı və metodu üzrə sınaqların keçirilməsindən;

7) alınmış nəticələrin təhlili, sertifikatın verilməsi və ya verilməməsi barədə qərarın qəbul edilməsindən;

8) sertifikatın verilməsi və texniki təhlükəsizlik nişanı ilə markalanmasına icazə hüququ barədə sənədin hazırlanmasından;

9) sertifikatlaşdırılmış texniki qurğuya və avadanlığa təftiş nəzarətinin həyata keçirilməsindən.

Sertifikatlaşdırılan texniki qurğu və avadanlıq üçün sertifikatın verilməsi və texniki təhlükəsizlik nişanının tətbiq edilməsinə icazənin mümkün olub-olmaması barədə qərar Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi tərəfindən verilir:

a) sertifikatlaşdırma aparılması barədə sifariş;

b) sifarişə əlavə edilən sənədlərin texniki təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğu haqqında bəyannamə;

c) sertifikatlaşdırma mərkəzinin həmin sifariş barədə qərarı;

d) sertifikatlaşdırılan texniki qurğuların və avadanlığın nümunələrinin seçilməsi və identifikasiyası barədə akt;

e) sınaqların aparılması haqqında protokol (akt);

0 istifadə edilən texniki qurğuların və avadanlığın texniki təhlükəsizlik tələblərinə uyğunluğunun təhlili barədə akt və s.

Sertifikatın verilməsi üçün zəruri şərt odur ki, akkreditasiya olunmuş və Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi tərəfindən təyin edilmiş sınaq laboratoriyalarında (mərkəzlərində) keçirilmiş sınaqların müsbət nəticələri barədə protokollar (aktlar)

təqdim edilsin.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 19-cu maddəsində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma obyektlərinə ekoloji təhlükəsizlik, əhalinin həyat və sağlamlığına, təbii ehtiyatların bərpasına və səmərəli istifadəsinə təhlükə yarada biləcək Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və ya onun ərazisinə gətirilən məhsullar (işlər, xidmətlər) və texnologiyalar aid edilir.

Qanunda həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində məhsulların, işlərin, xidmətlərin və fəaliyyətlərin standartlara və texniki tələblərə uyğunluğunun müəyyən edilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada sertifikatlaşdırma həyata keçirildiyi, bu sahədə məcburi sertifikatlaşdırılmalı olan məhsulların (işlərin, xidmətlərin) müvafiq sertifikatı olmadıqda onların istehsalı (yerinə yetirilməsi) qadağan edildiyi öz əksini tapmışdır.

Ekoloji nəzarət

Ekoloji sistemlərin mühafizəsi və təbiətdən səmərəli istifadənin ekoloji-hüquqi təminatının üsulu kimi ekoloji nəzarət ekoloji monitoringdən onunla fərqlənir ki, ekoloji nəzarət aşkar edilmiş ekoloji pozuntuların aradan qaldırılması faktı üzrə daha aktiv müdaxiləni özündə təcəssüm etdirir, ekoloji monitoring əsasən informasiya toplamaqla məhdudlaşır.

Ekoloji nəzarət, normativ sənədlərdə müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilmiş ekoloji şərtlərə və tələbatlara uyğun olaraq, təbiətdən istifadəçilərin fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

Ekoloji nəzarət - dövlətin ekoloji funksiyasının meydana çıxması formalarından biridir. Ümumilikdə, ekoloji nəzarət idarə, müəssisə, təşkilat, daha doğrusu, bütün təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların ətraf təbii mühitin mühafizəsi və istifadəsi üzrə ekoloji tələbləri yerinə yetirməsi və cəmiyyətin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin olunması qaydalarına riayət olunmasının yoxlanılmasıdır.

Ekoloji nəzarətin məqsədi xəbərdarlıq və ekoloji hüquq pozuntularını aradan qaldırmaq yolu ilə ətraf mühitin qorunmasıdır. Eyni zamanda, ekoloji nəzarət ekoloji hüquqi normaların həyata keçirilməsinin tərkib hissələrindən biridir. Artıq əvvəlki mövzularda deyildiyi kimi, ekoloji nəzarətin 3 forması vardır:

1) İnformasiya yolu ilə nəzarət - xəbərdarlıq və ya cəza tədbirləri görmək üçün dövlət orqanlarına lazımi ekoloji məlumatların toplanıb göndərilməsidir;

2) Xəbərdaredici nəzarət - ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin və qanunların yerinə yetirilməməsi ilə noticolono biləcək hərəkətlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir;

3) Cəzaverici nəzarət - ekoloji normativlərin və qanunların tələblərini pozanların cəzalandırılmasına yönəldilmiş məcburi dövlət tədbirləridir.

Təbii obyektlərin vəziyyətinə ekoloji nəzarət aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- ətraf mühitin və onun obyektlərinin mühafizəsi sahə-sindəki qanunvericiliyin və yerinə yetirilməsi vacib olan tədbirlərin icra olunmasını yoxlamaqla;

- təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə əməl olunması ilə;

- təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə təbiəti mühafizə sahəsindəki vacib olan tələblərə riayət etməyi xəbərdar etməklə;

- ekoloji cəhətdən ziyan vura biləcək hərəkətlərin qarşısını almaqla (fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılması, dayandırılması və qadağan olunması yolu ilə);

- təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı zərərli maddələrin atılması, tullanması və basdırılması üçün icazə vermək və ya almaqla;

- ətraf mühitin keyfiyyət normativlərini müəyyənləşdirmək, ətraf mühitə ziyanlı təsirlərə icazə veriləcək hədd daxilində limit qoymaqla;

- qanunların pozulmasına görə cərimə şəklində inzibati cəza növünü tətbiq etməklə.

Ekoloji nəzarətin obyektləri aşağıdakılardır:

- ətraf mühitin və onun təbii obyektlərinin vəziyyəti, təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində onların dəyişilmə dərəcələri;

- ətraf mühitin və onun hər bir təbii obyektinin mühafizəsi üçün lazım olan tədbirlərin məcburi (imperativ) icrası.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə ekoloji nəzarət sistemi dövlət, istehsalat və ictimai (vətəndaşlar) nəzarətdən ibarətdir (maddə 23-28).

Dövlət ekoloji nəzarəti 2 hissədən ibarətdir: dövlət müşahidə xidməti və dövlət

nəzarəti.

Dövlət müşahidə xidməti (ətraf mühitin monitorinqi) ətraf mühitin vəziyyəti və onun dəyişmə dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olur. Dövlət müşahidə xidməti 2 səviyyədə həyata keçirilir: ümumi (ekoloji monitorinq) və sahələr üzrə (torpaq, su, hava və s.).

Dövlət nəzarəti isə təbiəti mühafizə sahəsindəki qanunvericiliyin icrasına yönəldilmişdir.

İstehsalat nəzarətinin əsas vəzifəsi, qanunvericiliyə görə, ətraf mühitin mühafizəsi üçün təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə, qurğu, obyekt və s.) məcburi yerinə yetirməli olduğu ekoloji tələblərin (49-60-cı maddələr) icra olunmasını yoxlamaqdır.

Təbiətdən istifadə qaydalarına riayət edilməsinə görə dövlət, istehsalat və ictimai nəzarət formaları fərqləndirilir.

Dövlət nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Məclisi, Nazirlər Kabineti, yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları olan bələdiyyələr, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İstehsalat nəzarəti təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin tələblərinin yerinə yetirilməsi, keyfiyyət normalarına riayət olunması, təbii ehtiyatların artırılması və səmərəli istifadə olunması, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və təbiətin mühafizəsi üzrə planların və tədbirlərin yerinə yetirilməsinin yoxlandması məqsədi ilə təşkilatların, müəssisələrin və idarələrin ekoloji xidməti vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İctimai nəzarət həmkarlar ittifaqları, ictimai birliklər, əmək kollektivləri və vətəndaşlar vasitəsi ilə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir.

Bundan başqa, öz səlahiyyətləri çərçivəsində nazirliklər və baş idarələrin həyata keçirdiyi idarə nəzarətini ayırmaq olar. O, dövlət nəzarətindən iki mühüm cəhətə görə fərqlənir: birincisi, qarşıya qoyulmuş vəzifənin nazirlik haqqında xüsusi əsasnamə və nazirliyin ümumi əsasnaməsi ilə təyin edilmiş daha dar çərçivədə olması; ikincisi, nəzarət funksiyasının xeyli dərəcədə müxtəlif cinsli olmasıdır, belə ki, elə nazirlik və baş idarə var ki, onların tabeliyində olan müəssisələrin fəaliyyəti təbii obyektlərin istismarı ilə bağlıdır, bəzilərinin isə fəaliyyətinin həmin sahəyə aidiyyəti hədsiz

dərəcədə azdır.

Ekoloji audit və aparılması qaydaları

«Audit» sözü ingilis dilindən hərfi mənada tərcümədə yoxlama, mühasib kitablarının, sənədlərinin və hesabatlarının təftişi mənasını verir. Audit auditor xidmətlərinin göstərilməsi üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini özündə əks etdirir. Auditor latın dilindən tərcümədə tədqiqatçı deməkdir. Müəyyən dövr ərzində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yoxlayan şəxslər auditorlar hesab olunur.

Auditor fəaliyyəti təftiş və nəzarətlə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Auditorlar təkcə maliyyə göstəricilərinin etibarlılığının yoxlanılmasını həyata keçirmir, həm də xərclərin rasionallaşdırılması və mənfəətin artırılması məqsədi ilə təkliflər də hazırlayır. Bu mənada audit biznesin ekspertizasını həyata keçirir.

Audit - sahibkarlıq risklərinin, informasiya risklərinin azaldılmasına yönəldilmiş fəaliyyət növü olub, təsərrüfat fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradır.

Auditorların başlıca məqsədi - auditasiya olunan obyekt haqqında real və dəqiq məlumatlar əldə etməkdir. Auditorluq fəaliyyəti müstəqil nəzarət forması olub, müstəqil ekspertizaya əsaslanır.

Beləliklə, auditor fəaliyyəti - maliyyə-iqtisadi sferada ekspert fəaliyyətidir. Ətraf mühitə zərərli təsir vuran tullantıların faktiki miqdarının təyin olunması, müəssisənin fəaliyyətinin ekoloji ekspertizasının müxtəlif suallarına cavab axtarmaq, audit anlayışının tarixən formalaşmış mahiyyətinə uyğun gəlmir. Bizim ölkəmizdə bu yeni əcnəbi söz olub, bəzən «ekspertiza», «yoxlama» sözlərini sıxışdırıb, əvəz edir. Odur ki, sözü öz yerində işlətmək, qarışıqlıqdan qaçmaq və anlaşılmazlıq olmasın deyə bu anlayışları dəqiq ayırmaq lazımdır.

Adətən, ekoloji audit aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir: istehsal obyektlərinin ekoloji audit; ərazinin ekoloji audit, ekoloji konsaltinq.

İstehsal obyektlərinin ekoloji audit. Bu işdə əsas məqsəd müəssisənin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə norma və göstərişlərə riayət olunması, təbiəti mühafizə üzrə tədbirlərə görə tövsiyələrin işlənib hazırlanması, həmçinin təbiətdən istifadə ilə əlaqədar xərclərin maya dəyərinin qiymətləndirilməsi sahəsində müəssisənin fəaliyyətinin yoxlanılmasıdır. Eyni zamanda, istehsal obyektlərinin işinin

investisiyalaşdırılmasından əvvəlki mərhələsində, həmçinin nəzarətedici orqanlarla mübahisəli məsələlərin həlli zamanı ekoloji audit aparılır.

Ərazinin ekoloji auditi konkret torpaq sahəsinin təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsinə, neqativ təbii və təbii-texnogen proseslərin aşkar olunmasına, ətraf mühitə texnogen təsirin səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə və növünün müəyyən olunmasına istiqamətlənmişdir. Bu, torpaq sahələri ilə əlaqədar əqdlərin, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı aparılır. Ətraf mühitin komponentlə-rindən birinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi də ərazinin ekoloji auditi ilə mümkündür.

Vacib olan ətraflı materiallarla əsaslandırılmış müstəqil ekspert rəyi işin nəticəsidir.

Ekoloji konsaltinq. Böyük şəhərlərdə ətraf mühitin mühafizəsi problemi istehsahn texnoloji aspektləri, torpaqdan istifadə məsələləri, əmlak hüquqları və s. ilə sıx bağlıdır. Odur ki, görülməli işlər arasında məsləhət vermə xidmətləri mühüm yer tutur ki, bunlara da aşağıdakılar aid ola bilər:

- ərazidə ekoloji problemlərin mümkünlüyü haqqında rəyin verilməsi ilə əlaqədar torpaq sahələrinin layihədən əvvəlki təftişi;
- mövcud olan və ya layihələşdirilən texnologiyaların ekoloji qiymətləndirilməsi;
- müxtəlif təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin (vacibliyinin və kifayətliyi) qiymətləndirilməsi;
- təbiəti mühafizə tədbirlərinin tətbiq olunmasının əsaslandırılması;
- müxtəlif başlanğıc-icazəverici sənədlərin hazırlanmasında iştirak etmək.

Ekoloji auditin səmərəliliyini təmin edən prinsiplər bunlardır:

- öyrənilən obyektin özünəməxsusluğu və ekoloji təhlükəsizlik məsələlərində ekoloji auditorların yüksək ixtisaslılığı;
- auditasiya olunan obyektlərin rəhbərləri və ya mülkiyyətçiləri tərəfindən ekoloji auditor dəstəklənməsi və audit prosesində meydana çıxmış çatışmazlıqların aradan qaldırılması üzrə məcburi tədbirlərin görülməsi;
- qarşılıqlı əlaqəli təbiətdən istifadə məsələlərinin öyrənilməsinin

kompleksliliyi;

- ekoloji auditin tapşırığının dəqiq və birmənalı forma-laşdırılması;
- ekoloji auditin bitkinliyinə, onun nəticələrinin səhihliyinə və yekununda

almış cavabların düzgünlüyünə inamın təmin olunması.

Ekoloji auditin obyektə aşağıdakılar ola bilər:

- ətraf mühitə təsir göstərən müəssisə və qurğular;
- təsərrüfat fəaliyyətli obyektlərin tikintisi, yenidən qurulması,

genişləndirilməsi, ləğv olunması layihələri;

- təbiəti mühafizə təyinatlı xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan təşkilatlar.

Ekoloji auditin ümumi proseduru özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- təbiəti mühafizə üzrə qanunverici və qanun qüvvəli normativ-hüquqi aktların yerinə yetirilməsinin analizi;

- sənədlərin, qeydiyyat jurnallarının və digər materialların yoxlanılması;
- vizual müşahidə;
- nümunələrin seçilməsi və laboratoriya analizi;
- ərizə verən şəxsin attestasiyası.

Ekoloji audit, adətən, üç mərhələdə həyata keçirilir: Birinci mərhələdə audit planı hazırlanır, obyektlər və komanda seçilir, iş qrafiki tutulur və s.

İkinci mərhələdə (əsas mərhələdə) ilkin materiallar toplanır və qiymətləndirilir, müəssisənin işçi heyəti ilə iş aparılır, daxili sənədlərlə tanışlıq həyata keçirilir. Bu zaman anketləşdirmə üsulundan, material balansından və texniki hesablama-lardan, müxtəlif xəritələrdən istifadə olunur.

Üçüncü mərhələdə ekoloji auditin nəticələrinə əsasən, hesabat, aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr və təkliflər hazırlanır.

Bu zaman ekoloji audit üçün hazırlanan rəy 3 hissədən ibarət olur: giriş, analitik təhlil və yekun.

Ekoloji audit müstəqil ekoloji fəaliyyət növü kimi ekoloji pasportlaşdırma və ekoloji sertifikatlaşdırma ilə yanaşı paralel olaraq həyata keçirilə bilər. Bu həm də təşkilati-hüquqi bir tədbir kimi təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin ekoloji tələblərə uyğun olub-olmadığını araşdırmaq üçün də vacibdir. Ümumiyyətlə, təbiəti

mühafizə praktikasında ekoloji audit obyektiv və müstəqil analiz və qiymətləndirmə kimi nəzərdən keçirilir, homin fəaliyyətlərin ekoloji tələblərə cavab verməsi sahəsi kimi qiymətləndirilir.

Deyilən bütün tövsiyə və təkliflərə hamısının nəzərə alınması tələb olunur. Ekoloji auditin digər audit növlərindən fərqi ondadır ki, onun aparılması üçün müəssisənin təbiəti mühafizə fəaliyyəti haqqında böyük həcmli konkret informasi-yanın toplanması, təhlili və sənədləşdirilməsi lazımdır. Əlavə etmək lazımdır ki, bu sahədə sərt rəqlamentə malik prosedur və standartlar yoxdur (Ş.Göyçaylı, T.İsmayüov, 2006).

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 75-ci maddəsində ekoloji audit - təbii ehtiyatların istifadəsi və bərpası üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi də daxil olmaqla təbiətdən istifadəçi tərəfdən ekoloji tələblərin, ətraf mühitin mühafizəsi normalarının və qaydalarının gözlənilməsi məqsədi ilə onların təsərrüfat və digər fəaliyyətinin müstəqil yoxlanılması kimi təsbit olunub.

Qanunda həmçinin ekoloji auditin təbiətdən istifadəçi ilə ekoloji auditor arasında bağlanmış müqavilə əsasında aparıldığı və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda onun məcburi olduğu öz əksini tapmışdır.

«İcbari ekoloji sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda ekoloji sığorta müqaviləsi bağlanan zaman sığortalının ekoloji auditinin aparılma bilməsi, müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, ekoloji auditin sığortalının hesabına aparılması, həmçinin tərəflərdən hər hansı birinin təşəbbüsü ilə və onun hesabına da aparılmasının mümkünlüyü təsbit olunmuşdur (maddə 7).

Ekoloji auditor - xüsusi razılığa (lisenziyaya) əsasən ekoloji auditor fəaliyyəti göstərmək hüququna malik olan hüquqi və ya fiziki şəxslərdir.

Bu fəaliyyət ilə məşğul olmaq hüququnu almaq üçün xüsusi razılıq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə müəyyənləşdirilmiş İcra Hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilir.

Xarici auditorlar və auditor təşkilatları ekoloji auditin aparılmasına və məsləhətlərin verilməsinə cəlb edilə bilirlər.

Ekoloji auditin obyektləri ətraf mühitin təbiət istifadəçiləri tərəfindən bütün

komponentləri (atmosfer havası, su obyektləri, bitki örtüyü, heyvanat aləmi, yerin təki və torpaq örtüyü), ətraf mühitə zərərli təsir edən müəssisələr və fərdi fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə vurulan zərərli təsir sahələridir.

Ekoloji auditorun məqsədi ekoloji təhlükəsizliyə təminat yaratmaq məqsədilə təbiətdən istifadəçilərin fəaliyyətinin Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə, ekoloji norma və standartlara uyğunluğunu müstəqil surətdə yoxlamaq, onlara fəaliyyətinin səmərəli təşkili və ekoloji siyasətinin müəyyənəndirilməsi ilə bağlı zəruri məsləhətlər vermək, köməklik göstərməkdir.

Ekoloji auditorun vəzifələri aşağıdakılardır:

- ekoloji auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə riayət etmək;

- auditor yoxlamalarını və zəruri məsləhət xidmətlərini mövcud qanunvericilik üzrə keyfiyyətli həyata keçirmək;

- yoxlanılan təsərrüfat subyektilərdə şəxsi əmlak mənafeyi, qarşılıqlı iqtisadi və işgüzar maraqları, əlaqələri müəyyənəndirdikdə, müəssisə rəhbərliyindən hər hansı bir şəxslə birbaşa qohumluq əlaqəsi olduqda, bundan əvvəl orada öz peşə fəaliyyəti ilə bağlı xidmətlər göstərdikdə auditin aparılmasında iştirakın qeyri-mümkünlüyü barədə dərhal sifarişçiyə (səlahiyyətli dövlət orqanına) xəbər vermək;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təbiətdən istifadəçilərin təbii ehtiyatlardan istifadə və onun bərpası ilə bağlı maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin auditini aparmaq;

- ekoloji auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, maliyyə-mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi, ekoloji tələblərə əməl olunması ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə rəsmi məlumat vermək;

- təbiətdən istifadəçilərin tələbi ilə aparılan ekoloji audit zamanı əldə edilən məlumatları (məhkəmə orqanlarınm tələb etdiyi hallar istisna olmaqla) məxfi saxlamaq;

- yoxlama zamanı alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxlanılmasını təmin etmək;

- təbiətdən istifadəçilərin tələbi ilə onlara audit aparılmasına dair qanunvericiliyin tələbləri, tərəfiərin hüquq və vəzifələri, habelə auditorun rəyində olan irad və nəticələri əsaslandıran normativ aktlar barəsində ətrafı məlumat vermək;

Ekoloji auditor fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunu, «Ekoloji auditor fəaliyyəti haqqında Qayda» və digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Ekoloji auditorun hüquqları aşağıdakılardır:

- müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq təbiətdən istifadəçilər və digər sifarişçilərlə bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə uyğun olaraq auditin forma və metodlarını sərbəst müəyyənləşdirmək;

- ekoloji audit aparılan təsərrüfat subyektlərinin ekoloji və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə dair bütün sənədlərlə (o cümlədən hüquqi şəxslərdə saxlanılan sənədlərlə) tanış olmaq və lazım olan məlumatlar almaq;

- ekoloji audit aparılan təsərrüfat subyektlərinin rəhbərliyindən və digər işçilərindən yazılı izahat almaq;

- səlahiyyətli dövlət orqanlarının sifarişi ilə ekoloji auditor xidməti göstərərək müəyyən edilmiş nöqsan və pozuntular haqqında onlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

- ekoloji auditin keçirilməsinə müqavilə əsasında başqa auditorları, mütəxəssisləri cəlb etmək;

- yoxlanılan təbiətdən istifadəçi müəssisə və təşkilat tərəfindən audit üçün lazım olan sənədlərin təqdim edilməməsi hallarında yoxlama keçirməkdən imtina etmək.

Ekoloji auditor fəaliyyəti aşağıdakı qaydada aparılır:

- ekoloji audit təbiətdən istifadəçi ilə ekoloji auditor arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən aparılır;

- ekoloji auditor öz işini yoxlamaq üçün tələb olunan ekoloji normativ sənədlər, təlimatlar, yoxlanılan obyektin texniki sənədləri əsasında qurur;

- ekoloji auditor, lazım olarsa, yoxlama prosesində ekoloji laboratoriya xidmətindən və ya digər texniki yardımlardan istifadə edir;

- ekoloji auditor, yoxlamanın xüsusiyyətindən asılı olaraq müəyyən sahələr

üzrə mütəxəssis tələb olunarsa, kənar təşkilatlardan ekspert dəvət edir;

- ekoloji auditor müəssisənin gərgin ekoloji sahələrində aparılan tədbirlərin yaxşılaşdırılmasına daha diqqətli olmalı və ətraf mühitə zərərli təsirin mümkün qədər azaldılmasına nail olmalıdır;

- ekoloji auditor müəssisə rəhbərlərinə və mütəxəssislərinə məsləhətlər verməli, bu məsləhətlər müəssisənin gələcək ekoloji siyasətində öz müsbət əksini tapmalıdır;

- ekoloji auditin nəticəsi auditor rəyi şəklində sifarişçiyə təqdim olunur;

- səlahiyyətli dövlət orqanlarınm qəranna əsasən keçirilmiş yoxlamanm nəticələrini əks etdirən ekoloji auditor rəyi Azərbaycan Respublikasının prosesual qanunvericiliyinə uyğun olaraq təyin edilmiş ekspertizanın rəyi ilə bərabər tutulur;

- ekoloji auditor tərəfindən müqavilə üzrə yerinə yetirilmiş iş sifarişçiyə akt əsasında təqdim olunmaqla rəsmiləşdirilir;

- ekoloji auditor qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məsuliyyət daşıyır.

Xarici auditorlar və auditor təşkilatları ekoloji auditin apanılmasına və məsləhətlərin verilməsinə cəlb oluna bilər.

Vahid dövlət ekoloji monitoring sistemi

Ətraf mühitin monitoringi - təbii və antropogen təsir-lər nəticəsində ətraf mühitə yayılan zərərli qaz, maye və bərk haldakı tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi olub, hava, su, torpaq mühitlərinin vəziyyətlərinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırıl-ması məqsədi ilə onların kimyəvi tərkibini, çirklənmə dərəcəsini, radioaktiv, hidrobioloji xüsusiyyətlərini, fiziki xassələrini müəyyən edən müntəzəm müşahidə və tədqiqatlar sistemindən ibarətdir.

Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitoringi sistemin Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradır və bu monitoring Azərbaycan Respublikasının qanunları, Prezidentin fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr (konvensiyalar, sazişlər və s.) əsasında həyata

keçirilir.

Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqi sisteminə aşağıdakılar daxildir:

- atmosfer havasının monitorinqi;
- su obyektlərinin monitorinqi;
- torpaqların monitorinqi;
- mineral-xammal ehtiyatlarının monitorinqi;
- bioloji ehtiyatların monitorinqi;
- atmosfer yağıntılarının (yağış, qar) monitorinqi;
- radioaktivliyin monitorinqi;
- ətraf mühitə zərərli fiziki təsirlərin monitorinqi;
- tullantıların monitorinqi;
- sanitariya-epidemioloji monitorinq;
- ekzogen geoloji və seysmogeodinamik proseslərin ətraf mühitin vəziyyətinə təsirin monitorinqi;

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin monitorinqi. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 90 sayılı qərar ilə təsdiq etdiyi «Ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitorinqinin aparılması qaydaları haqqında Əsasnamə»yə görə yuxarıda adları sadalanan obyektlərdə vəhəb dövlət monitorinqinin aparılması qaydaları tənizmlənir.

Əsasnaməyə görə atmosfer havasının monitorinqi - atmosfer havasının vəziyyətini, çirklənməsini, onda baş verən təbii hadisələrin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və proqnozu məqsədi ilə müşahidə və nəzarət sistemidir.

Atmosfer havasının çirklənməsinin monitorinqi - təbii proseslər və antropogen fəaliyyət nəticəsində atmosfərə atılan zərərli qaz, maye və bərk tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin elmi əsaslarla həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Odur ki, atmosfer havasında kükürd, karbon və azot oksidləri, qurum, fenol, freon və digər zərərli maddələrin qatılığını müəyyənləşdirmək üçün üç kateqoriyadan ibarət olan müşahidə və nəzarət məntəqələri təşkil olunur:

- 1) stasionar müşahidə məntəqələri sistemətik və uzunmüddətli müşahidələr

apardması üçün nəzərdə tutulur;

2) səyyar məntəqələr tələb olunan yerlərdə və istənilən vaxtlarda lazım gəldikdə müntəzəm olaraq müşahidələr aparmaq, hava nümunələri götürmək və meteoroloji müşahidələr apardması üçün nəzərdə tutulur;

3) məşəlti postlar tüstü və qaz məşəlləri altında birdəfəlik müşahidələr aparmaq üçün nəzərdə tutulur.

Çox təssüf ki, atmosfer havası təbii ehtiyat hesab edilmədiyindən, CO (karbon 2-oksidi) istisna olmaqla, atmosfer havasının komponentləri monitoring zamanı nəzərə alınmır.

Su obyektlərinin monitoringi - onların vəziyyətində baş verən proseslərin vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, həmin proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və zərərli təsirin qarşısının alınması, su təchizatı və su mühafizəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə su obyektlərinin hidroloji, hidrogeoloji, hidrobioloji və hidrokimyəvi göstəricilərinə müntəzəm müşahidə və nəzarət sistemindən ibarətdir. Su obyektlərinin dövlət monitoringi dövlət su kadastrı vasitəsilə aparılır.

Su obyektlərinin çirklənməsi dedikdə, suların səthinə, dibinə və ətrafına mənfi təsir edən zərərli maddələrin tökülməsi və axıdılması başa düşülür.

Yerüstü su obyektlərinin fon tərkibi və çirklənməsinin monitoringi təbii proseslərin fonunda antropogen təsirləri müəyyən etmək üçün su ehtiyatlarının hidroloji, hidrokimyəvi və hidrobioloji göstəricilərində olan dəyişikliklərin təhlili, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir.

Bu tədbirdən əsas məqsəd su ehtiyatlarının mühafizəsi, onlardan səmərəli istifadə olunması və yerüstü su obyektlərinin optimal idarə edilməsi üçün suyun keyfiyyət göstəriciləri-nə nəzarətin elmi əsaslarla həyata keçirilməsidir.

Yerüstü su obyektlərinin çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması məqsədi ilə daimi müşahidə məntəqələri su obyektlərinin aşağıdakı hissələrində təşkil olunur:

- antropogen təsirə məruz qalmayan hissələrində (fon üzrə);
- şəhərlər və iri yaşayış məntəqələrinin kommunal-məişət tullantı sularının su

obyektinə axıdılan hissəsində;

- iri sənaye müəssisələrinin tullantı sularının su obyektlərinə axıdılan hissəsində;

- suvarılan kənd təsərrüfatı sahələrindən kollektordrenaj sularının su obyektinə axıdılan hissələrində;

- su obyektlərinin balıqçılıq üçün əhəmiyyətli olan hissələrində;

- transsərhəd çaylarının respublika ərazisinə qonşu ölkələrdən daxil olan hissələrində;

- su obyektlərinin kurort-sağlamlıq, istirahət və idman üçün istifadə olunan hissələrində;

- iri çayların mənsəblərində.

Yeraltı su obyektlərinin çirklənməsinin monitorinqi təbii və texnogen amillərin təsiri nəticəsində, onların kimyəvi element və birləşmələrlə, üzvü maddələrlə, bakteriyalarla (mikro-orqanizmlərlə) çirklənmə dərəcəsinin öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması və çirklənməyə qarşı tədbirlərin görülməsinin təmin edilməsi üçün aparılır.

Yeraltı su obyektlərinin çirklənməsinin monitorinqi regional (quyular, bulaqlar, kəhrizlər, horizontal drenlər və s.) və xüsusi (şəhər, qəsəbə və digər yaşayış məntəqələrinin və aqrar sektor obyektlərinin su təchizatı üçün istifadə edilən yeraltı su götürücülərin sahəsi) şəbəkə üzrə aparılır.

Sərhəd su obyektlərinin çirklənməsinin monitorinqi - dövlətlərarası sərhədi müəyyən edən, sərhədi kəsib keçən, üzərindən Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədləri keçən yerüstü və yeraltı su obyektlərində yerləşən suların keyfiyyətini pisləşdirən, su obyektlərinin səthinə, dibinə və ətrafına mənfi təsir edən zərərli maddələrin tökülməsi və ya axıdılması üzərində müşahidə və nəzarət sistemidir.

Su obyektlərində transsərhəd çirklənmənin monitorinqinin təşkili aşağıdakılardan ibarətdir:

- transsərhəd çayların respublika ərazisinə qonşu ölkələrdən daxil olan hissələrində daimi müşahidə məntəqələrinin qurulması;

- su obyektlərinin çirklənməsi üzrə nəticələrin qonşu dövlətlərin müvafiq

nəticələri ilə müqayisəli təhlili və qiymət-ləndirilməsi;

- qonşu ölkələrdən gətirilən çirkləndirici kimyəvi maddələrin balansmm hesablanması;

- ayhıq, illik, çoxillik müşahidə nəticələrinin hidrometeoroloji parametrlərlə əlaqələndirilməsi və onların əsasında çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması.

Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin çirklənməsinin monitorinqi -

dənizin çirklənmədən mühafizə edilməsi məqsədi ilə onun çirklənmə mənbələrinin, dənizə atılan (axıdılan) çirkləndirici maddələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi, dənizin çirklənmə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir.

Xəzər dənizinin (gölünün) çirklənməsinin monitorinqinə aşağıdakılar daxildir:

- dənizi çirkləndirən mənbələrin müəyyənləşdirilməsi;
- dənizin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində daha intensiv çirklənməyə məruz qalan sahələrində, kurort-sağlamlıq və balıqçılıq zonalarında suyun və dib çöküntülərinin çirklənmə səviyyəsinin fiziki, kimyəvi və hidrobioloji göstəricilərinə daimi nəzarət edilməsi;

- çirkləndirici maddələrin qalıqlarının zaman və məkan dinamikasının tədqiq edilməsi və bu dinamikanın təbii dövriyyəsi, dənizin hidrometeoroloji rejimi və təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılılığının öyrənilməsi;

- açıq dənizdə, sahil zonalarında və dəniz sərhədi boyunca suyun və dib çöküntülərinin çirklənmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə mintəzəm və mütəmadi müşahidələrin aparılması.

Dəniz suyunun və dib çöküntülərinin fon tərkibi üzrə müşahidələr açıq dənizdə və az çirklənməyə məruz qalmış ayrı-ayrı sahil rayonlarındakı uzunmüddətli okeanoloji (dəniz hidrometeoroloji) stansiyalarında aparılır. Suyun çirklənməsi üzrə müşahidələr dənizin okeanoloji standart dərinliklərində (0,5-10, 20, 50, 100, 500, 1000 m) yə dib qatmda aparılır.

Dəniz mühitinin çirklənməsi üzrə aparılan tam həcmli müşahidələr zamanı

hidrometeoroloji parametrlər öyrənilir (suyun temperaturu, su axımının istiqaməti və sürəti, atmosfer təzyiqi, küləyin istiqaməti və sürəti, atmosfer yağıntılan, nisbi rütubət).

Torpaqların monitorinqi - torpaqların münbitlik xassə-lərini səciyyələndirən ayrı-ayrı göstəricilərdə baş verən dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, mənfi proseslərin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması üçün torpaq fondunun vəziyyətinə müntəzəm müşahidə sistemidir.

Torpaqların monitorinqinin aparılması qaydaları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 iyun 1999-cu il tarixli 94 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Torpaqların monitorinqinin aparılması qaydaları haqqında Əsasnamə» ilə müəyyən edilir və torpaqların çirklənməsinin monitorinqinin aparılması qaydalarını tam əhatə etmədiyindən həmin qaydalar aşağıdakı kimi müəyyən olunur: torpaqların çirklənməsinin monitorinqi - onların təbii və antropogen təsirlər nəticəsində çirklənməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə torpaqlara atılan və ya axıdılan tullantılara kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən nəzarətin elmi əsaslarla həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

- kənd təsərrüfatı ərazilərinin torpaqlarının mineral gübrələr, pestisid və herbisidlərlə çirklənməsi üzrə;
- iri sənaye şəhərləri və müəssisələrinin ərazi və ətraf torpaqlarının texnogen tullantılarla (ağır materiallar, neft və s.) çirklənməsi üzrə;
- respublikanın müxtəlif coğrafi zonalarında torpaqlarının fon tərkibi üzrə müşahidələr.

Monitorinqin aparılması məqsədilə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələrində monitorinq məntəqələri yerləşdirilir və burada il ərzində iki dəfə müşahidə aparılır:

- yazda - mineral gübrələr, pestisid və herbisidlərin istifadəsindən qabaq;
- payızda - kənd təsərrüfatı məhsullarının yığılımından sonra. Əsasnaməyə görə respublikanın müxtəlif coğrafi zonalarının torpaqlarının fon tərkibi üzrə müşahidələr ilin hər fəslində bir dəfə və güclü atmosfer yağıntılarından sonra aparılır.

Mineral-xammal bazasının monitorinqinə yer təkinin geoloji öyrənilməsi, faydalı qazıntı ehtiyatlarının vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ucbatı daxildir.

Dövlət geoloji tədqiqatların aparılmasının əsas məqsədi ölkə ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində geoloji tədqiqatların aparılması, faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı, qiymətləndirilməsi və kəşfiyyatı, yer təkində baş verən proseslərin öyrənilməsi, mineral-xammal bazası haqqında informasiyanın toplanması, sistemləşdirilməsi və saxlanmasıdır.

Bitki örtüyü, o cümlədən meşələrin monitorinqi - bitkilərin və meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpa, onların funksionalının artırılması sahəsində dövlət idarəetməsi məqsədi ilə meşə fondunun vəziyyətinin və dinamikasının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemindən ibarətdir.

Meşələrin monitorinqi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir və bura aşağıdakılar daxildir:

- meşələrin ekoloji funksiyalarını tam öyrənmək məqsədilə müşahidə yerlərinin, təbiət və təbii amillər nəticəsində geosistemdə gedən dəyişikliklərin istiqamətinin və dinamikasının müəyyənləşdirilməsi;

- meşələrin əhəmiyyətini, bioloji xüsusiyyətlərini, təbii və iqtisadi şəraitini nəzərə almaqla səmərəli istifadəsinə, meşə təsərrüfatının səmərəli aparılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

- müşahidələrin aparılmasında, məlumatların toplanmasında, təhlilində, ümumiləşdirilməsində yeni texnologiyalardan, yerli və aerokosmik üsullardan, o cümlədən məsafədən zondlama və müxtəlif xəritə materiallarından istifadə edilməsi;

- meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpa, onların ekoloji funksiyalarının artırılması sahəsində dövlət idarəetməsi məqsədilə meşə fondunun vəziyyətinin və dinamikasının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;

- meşələrin yanğından qorunması üçün profdaktik tədbirlərin görülməsi, yanğın əmələ gəlməməsi üçün əhali arasında müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə təbliğat işlərinin aparılması, meşə yanğınlарının vaxtında aşkar edilərək onların qarşısının alınması üçün tədbirlər görülməsi;

- meşələrdə zərərvericilərin və xəstəlik mənbələrinin aşkar çıxarılması,

onların yayılmasının qarşısını almaq üçün müvafiq fitosanitar tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edilməsi;

- meşə fondunun vəziyyətinə dair cari, ekspedisiya, aviavizual və s. meşə patologiyası müşahidələrin aparılması;
- sanitariya normalara əməl edilməsi, sanitariya qırmaqların vaxtında və düzgün aparılmasına nəzarət olunması.

Heyvanat aləmi, o cümlədən balıq ehtiyatlarının monitorinqinə - respublika ərazisində daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan vəhşi heyvanlar, quşlar və balıqların yayılmasının, sayının, fiziki vəziyyətinin, onların yaşayış mühitinin strukturunun, keyfiyyətinin müntəzəm müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, eləcə də onların mühafizəsi və səmərəli istifadə olunması sahəsində tövsiyələrin işlənilməsi hazırlanması daxildir.

Heyvanat aləmi obyektlərinin monitorinqinə aşağıdakılar daxildir:

- heyvanat aləminin yaşayış mühitinin, miqrasiya yollarının, qışlama yerlərinin, nəsilartırma və çoxalma yerlərində müşahidələrin aparılması (mövsüm üzrə);
- nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan vəhşi heyvan növlərinin yayıldığı ayrı-ayrı ərazilərin, çoxalma mövsümü üzrə yerlərinin ekoloji vəziyyətinin öyrənilməsi;
- heyvanat aləminin say hesabının aparılması (məməlilərin yaz və payız, quşların isə payız və qış say hesablarının aparılması);
- təsərrüfat obyektlərinin tikintisindən, istismarından, habelə heyvanat aləminin yaşayış mühitinə zərərli təsir göstərə bilən fəaliyyət növlərinin heyvanat aləminə təsirinin öyrənilməsi (il ərzində);
- su obyektlərində bəhqlərin yayılma areallarının vəziyyəti;
- su obyektlərində balıqçılıq rayonları və onların yerlərinin dəyişməsi;
- balıq, vəhşi heyvan və quşların ovlanması intensivliyi;
- nəslə kəsilməkdə olan balıq, vəhşi heyvan və quşların sayının kvotalar üzrə tənzimlənməsi.

Atmosfer yağıntılarının monitorinqi - atmosfer yağıntıları (qar, yağış) vasitəsi ilə

ölkə ərazisinə gətirilən çirkəndirici maddələrin tərkibinin öyrənilməsi, onların ətraf mühitə mənfi təsirinin qiymətləndirilməsi və yağıntıların keyfiyyət göstəricisinə nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- ölkə ərazisində yağış sularının fon tərkibi üzərində sistemətik müşahidələr təşkil olunur və aparılır;
- respublikanın davamı qar örtüyü olan yüksək dağılıq ərazilərində qann kimyəvi tərkibi üzərində müşahidələr aparılır;
- yağış sularının fon tərkibi üzrə müşahidələr iri sənaye şəhərlərindən 100 km aralı yerləşən metroloji məntəqələrində təşkil olunur.

Aparılan müşahidələrin nəticələrinin əsasında ölkə ərazi-sinə atmosfer yağıntıları ilə düşən kimyəvi maddələrin miqdan hesablanır, onların ətraf mühitə təsiri qiymətləndirilir və bu təsirin qarşısını almaq üçün müvafiq tövsiyələr hazırlanır.

Radioaktivliyin monitorinqi - kosmik şüalanmaların və təbii radionuklidlərin torpaqda, suda, havada, biosferin digər komponentlərində, qida maddələrində, habelə insan orqaniz-mində yaratdığı təbii şüalanma dozasının müəyyən edilməsidir.

Əsasnaməyə görə radioaktiv çirklənmənin monitorinqi - ətraf mühitdə, fəaliyyətləri ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinə, məhsullarında və tullantılarda radionuklidlərin toplanmasına səbəb ola bilən müəssisələrdə, təbii mühit kom-ponentləri və insanın yaşayış mühitində radioaktiv çirklənmə-nin müəyyənləşdirilib qarşısını almaq məqsədi ilə sistemətik və xüsusi məqsədli rejimlərdə radioaktiv çirklənmə mənbələ-rinin qeydiyyatı yolu ilə aparılır.

Ətraf mühitin radioaktiv çirklənməsinin monitorinqi aşağıdakı kimi aparılır:

- şüalanmanın ekspozisiya dozasının gücünün ölçülməsi - fon müşahidələri - gündə 3 dəfə əhalinin radiasiya təhlükəsindən mühafizəsi və əvvəlcədən xəbərdar edilməsi məqsədi ilə respublikanın yaşayış məntəqələrində aparılır. Gündəlik müşahidələrin nəticələri əsasında aylıq və illik göstəricilərin tendensiyaları müəyyənləşdirilir.

- ətraf mühitdə, əsasən su hövzələrində, atmosfer havasında və yağıntılarında, torpaqlarda ümumi radioaktivliyin təyin edilməsi;

- radioaktivliyin havada təyin edilməsi müxtəlif intervallarda, temperaturdan asılı olmayaraq, ilin bütün fəsilərində, sulara hidroloji rejimlərdən asılı olaraq, torpaqlarda ayrı-ayrı radioizotopların aktivliyinin yol verilən həddən yüksək olmamasına nəzarət məqsədi ilə sisteməlik olaraq ildə bir dəfə, xüsusi məqsədlər üçün isə zəruri hallarda aparılır.

Ətraf mühitə zərərli fiziki təsirlərin monitorinqi kimi elektromaqnit şüalanmanın monitorinqi - respublika ərazisində Qəbələ Radiolokasiya Stansiyasının, müxtəlif radioteleviziya stansiyalarının, radarların, yüksək gərginlik elektrik xətlərinin, peyk və mobil telefon rabitələri stansiyalarının yaratdığı elektromaqnit şüalanmanın ətraf mühitə, canlılara və əsasən də insanların sağlamlıqlarına vura biləcəyi zərərin öyrənilməsi məqsədilə aparılır.

Əsasnaməyə görə bu məqsədlə:

- elektromaqnit şüalanması yaradan mənbələrin yerləşdiyi ərazilər müəyyənləşdirilir;

- şüalanma mənbələrinin ətrafının radiomonitorinqi üçün elektromaqnit şüalanmanın əsas parametrləri olan «Elektrik sahəsinin intensivliyi - E » (V/m -lərlə), «Maqnit sahəsinin intensivliyi - H » (A/m -lərlə) və «Şüalanma selinin sıxlığı - P » (Wt/m -lərlə) müəyyən edilir;

- intensiv şüalanma mənbəyi olan RLS-in təsir zonasında monitorinq daimi müşahidə məntəqələri yaradılmaqla aparılır, daimi müşahidə məntəqələrində fasiləsiz stasionar monitorinq aparılmasından ibarət olur;

- radio-televiziya, peyk və mobil telefon stansiyalarının ətrafında ildə iki dəfədən gec olmayaraq monitorinq aparılır;

- ildə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə yüksək gərginlik xətlərinin keçdiyi ərazilərin səyyar radiomonitorinqi təşkil edilir;

- radarlara yaxın yaşayış məntəqələrinin ərazilərinin radiomonitorinqi tələb olunan vaxtlarda aparılır;

- monitorinqin nəticələri əsasında şüalanma mənbələrinin sanitar-mühafizə zonaları müəyyənləşdirilir;

- sanitar-mühafizə zonalan üzrə müvafiq tədbirlər planı işlənilib hazırlanır.

Səs-küy və vibrasiya təsirlərinin monitorinqi - obyektlərin bu parametrlərə görə xarakterizə olunması, həlledici amillərin müəyyənləşdirilməsi və ziyanlı təsirlərin aradan qaldırılması üzrə tədbirlər görülməsi məqsədi ilə aparılır.

Vibrasiya və səs-küyün monitorinqi zamanı aşağıdakı parametrlər təyin edilir:

- vibroyerdəyişmə;
- vibrosürət və vibrotəcil;
- kəskinlik;
- kənarlaşmaların amplitudalan;
- vibrasiyanın dispersiyası;
- akustik gücün səviyyəsi;
- səs təzyiqinin orta kvadratik qiyməti.

Dünyanın bir çox böyük şəhərlərində vibrasiya və səs-küyün insana təsir edən qeyri-əlvərişli çirkləndiricilər qrupuna daxil olmasını nəzərə alaraq onların monitorinqi sisteməlik aparılır.

Tullantıların monitorinqi - əmələ gələn, emal olunan, utilizasiya edilən və saxlanılan tullantıların növü, miqdarı, emal və basdırma üsulları göstərilməklə, uçota alınması və tullantıların düzgün yerləşdirilməsi qaydalanna riayət olunması-nm təmin edilməsindən ibarətdir.

Tullantıların monitorinqi aşağıdakı qaydada aparılır:

- tullantı mənbələri müəyyənləşdirilir və inventarlaşdırılır;
- tullantı istehsalçısı, daşıyıcısı, emal edənlər, tullantı poliqonlarının operatorları tullantıların növü, miqdarı, emal və basdırma üsulları göstərilməklə, ildə bir dəfədən az olmayaraq Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinə hesabat verirlər.

Ətraf mühitin sanitariya-epidemioloji monitorinqi - ətraf mühit amillərinin öyrənilməsi və onların insanların sağlamlığına təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə orqanoleptik, sanitariya-kimyəvi, fiziki-kimyəvi, bakterioloji, radioloji, toksikoloji, helmintoloji göstəricilər üzərində aparılan nəzarətdən ibarət olub, aşağıdakıları əhatə edir:

- seliteb və iş zonasının atmosfer havasının monitorinqi;
- ehalinin təsərrüfat - içməli su təchizatında və rekreasiya məqsədilə istifadə

olunan açıq su mənbələrinin monitorinqi;

- bitkilərin yetişdirildiyi, mineral gübrə və pestisidlərdən istifadə, zəhərli kimyəvi maddələrin saxlanma yerlərinin, uşaq müəssisələrinin, idman-sağlamlıq meydançalarının və sənaye müəssisələrinin ərazilərinin torpağın monitorinqi;

- təsərrüfat - içməli suyun monitorinqi;

- Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində əhalinin rekreasiya məqsədilə istifadə etdiyi sahil zolaqlarının monitorinqi;

- əhalinin radiasiya təhlükəsizliyinin monitorinqi. Ekzogen geoloji proseslərin ətraf mühitin vəziyyətinə təsirinin monitorinqinə - torpaqların, şəhər, qəsəbə və kəndlərin, sənaye və mülki obyektlərin sürüşmələrdən, sellərdən, sulaşmalardan, bataqlaşmadan, şoranlaşmadan, yarğanəmələgəlmədən, külək və su eroziyasından, abraziyadan və s. qorunma, baş verə biləcək proseslərin dinamikasının nəzarətdə saxlanması, proqnozlaşdırılması, onlardan dəyər biləcək ziyanın minimuma endirilməsi məqsədi ilə kompleks hidrogeoloji, müləndis-geoloji, geofiziki, topogeodezik tədqiqatların aparılması və bu məqsədlə müşahidə şəbəkəsinin yaradılması daxildir. Bu şəbəkəyə növlərindən asılı olaraq aşağıdakılar daxildir:

- sürüşmələr üzrə - reperlər, quyular, mayaklar, xüsusi lihazlar, vizual müşahidə nöqtələri;

- sellər, uçqun və töküntülər üzrə xüsusi meydançalar, tamaşalar, vizual müşahidə nöqtələri;

- subasmalar, bataqlaşmalar və şoranlaşmalar üzrə quyular, tamaşalar, vizual müşahidə nöqtələri;

- külək və su eroziyaları, abraziyalar və palçıq vulkanları üzrə - vizual müşahidə nöqtələri və tamaşalar.

Seysmogeodinamik proseslərin monitorinqi - respublika ərazisində seysmogeoloji, seysmodinamik, hidroseysmoloji və geofiziki tədqiqatlar əsasında təşkil edilmiş, regional və lokal şəbəkələrində hidrodinamik, hidrokimyəvi və geofiziki sahələrin variasiyalarına müşahidələrin aparılmasından, seysmodinamik şəraitin dəyişmələrinin izlənməsindən, ona nəzarətdən və güclü seysmik proseslərin proqnostik əlamətlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Seysmodinamik proseslər üzərində kompleks müşahidələr hidrodinamik, hidrokimyəvi, geofiziki müşahidə şəbəkələrində (poliqonlarda) aparılır.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin monitorinqi - təbiət komplekslərinin və onların komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin öyrənilməsi, vəziyyətin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasından ibarətdir.

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin monitorinqinə aşağıdakılar daxildir:

- stasionar və marşrut müşahidə məntəqələrinin təşkil edilməsi və müşahidələrin aparılması;

- heyvanlar aləminin say hesabatının aparılması (əsasən məməlilərin yaz və payız, quşların isə payız və qış say hesabatları);

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində olan meşələrdə təbii bərpanın vəziyyəti, vegetasiya dövrü ərzində onların üzərində müşahidələrin aparılması (əsasən erkən yaz dövründən başlayaraq tumurcuqlama, çiçəkləmə, meyvə və yar-paqların düşdüyü dövrə qədər);

- təbiət komplekslərinin qorunma vəziyyəti, bərpası, antropogen təsirlərin qiymətləndirilməsi;

- təbiət komplekslərinin və komponentlərinin təhlükə faktorlarının öyrənilməsi;

Qoruqların (yasaqlıqların) monitorinqi aşağıdakı qaydada aparılır:

- qoruqların (yasaqlıqların) yerləşdiyi coğrafi mövqedən, orada olan bitki və heyvanlar aləmindən asılı olaraq bütün təbii zonaları əhatə edən daimi və müvəqqəti təcrübə və hesabat müşahidə məntəqələrinin və marşrutların seçilməsi;

- qoruqların (yasaqlıqların) ərazilərinin torpaq kateqori-yalarına görə bölünməsi və orada olan dəyişkənliyin öyrənilməsi (il ərzində);

- qoruğun (yasaqlığın) relyefində olan dəyişkənliklərin öyrənilməsi (il ərzində);

- vegetasiya dövründə torpağın rütubətliliyi, temperaturun və yağıntıların dinamikasının qiymətləndirilməsi;

- suların (çaylar, göllər, bulaqlar, şəlalələr və s.) uçotu (il ərzində);

- flora (yeni növlər və əvvəllər məlum olan növlərin yeni yayıldığı ərazilər, nadir, nəsli kəsilməkdə olan, relikv və endemik növlər) və onun dəyişməsi (il ərzində).

Ekoloji müşahidələr göstərir ki, ekoloji məsuliyyətin sosial-mənə-vi aspektlərinə daha çox əhəmiyyət verilməlidir. Bunun üçün, Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələrində (259, 261, 250.1, 2, 3 və s.) iqtisadi cərimələri artırmaq tövsiyə olunur. Bu yolla bir tərəfdən ekoloji hüquqpozmalarm və ekoloji cinayətlərin qarşısını almaq, digər tərəfdən isə ekoloji məsuliyyətin hüquqi və mənəvi tərəflərini yüksəltmək olar.

Son illərin acı təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi maraqlar na-minə Bakı şəhərində yaşlıqların məhv edilməsi davam edir, sanitar-qoruyucu zolaqlarda ağaclar kəsilir və beləliklə, ekoloji qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilmir. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, adamlarda ekoloji məsuliyyət hissi hələ kifayət qədər formalaşmamışdır. Digər tərəfdən, ekoloji qanunvericilik-də nəzərdə tutulan cəza tədbirləri də insanların ekoloji məsuliyyətinin formalaşmasında həlledici amil ola bilmir. Daha də-qiq desək, keçid iqtisadiyyatını yaşayan cəmiyyətimizdə qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş ekoloji məsuliyyətin hü-quqi aspektləri ekoloji hüquqpozmalarm qarşısının alınmasmda yetərli deyil. Buna görə də, ekoloji məsuliyyətin artırdmasında hüquqi aspektləri gücləndirməklə yanaşı, sosial-mənəvi amillərə də ciddi diqqət yetirmək və əhali arasında ekoloji maarif-çiliyin sosial-fəlsəfi aspektlərini genişləndirmək lazımdır.

YERİN TƏKİNDƏN İSTİFAƏDƏNİN HÜQUQ ƏSASLARI.

PLAN:

1. «Yerin təki» anlayışı, onun məzmununun və mahiyyəti. İqtisadi inkişafda yerin təkindən istifadənin tənziməlnməsinin rolu və əhəmiyyəti.
2. İqtisadi əhəmiyyətinə görə faydalı qazıntı ehtiyatlarının qruplaşdırılması. Dağ-mədən sənayesi, onun əsas məqsəd və vəzifələri.
3. Yerin təkindən istifadə hüququ və onun mənbələri.
4. Azərbaycan Respublikasında yerin təkindən istifadənin əsas prinsipləri.
5. Yerin təkindən istifadə müddətlərinin müəyyənləşdirilməsi və yerin təkindən istifadə hüquqna xitam verilməsi qaydaları.
6. Yerin təkindən səmərəli istifadənin hüquqi tənziməlnməsinin əsas vəzifələri.
7. «Yerin təki haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunun mahiyyəti, onun tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyət.

«Yerin təki» anlayışı, onun məzmununun və mahiyyəti

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyət təbii ehtiyatlarla qarşılıqlı münasibətlərdə mövcuddur və inkişaf edir. Buraya torpaq, meşə, su və atmosfer ehtiyatları, heyvan və bitki ehtiyatlarından əlavə, yerin təkindəki təbii mineral (və qeyri-mineral) sərvətlər də aiddir. Bəşəriyyət bu təbii sərvətlərdən istifadə edərək yaşayır və inkişaf edir. Əvvəlki fosildo torpaq haqqında geniş məlumat verildiyindən, burada yerin təki və mineral təbii sərvətlər haqqında məlumat verməyi lazım bilirik.

«Yerin təki» dedikdə, məhsuldar qüvvələrin müasir inkişaf səviyyəsində yer səthinin qabığı altında olan və istifadə edilə bilən sahə başa düşülür. Müxtəlif geoloji dövrlərdə yaranmış yer qabığının maqmatik, çöküntü və metaformik süxurlardan ibarət olan bu hissəsində insanlara lazım olan çoxsaylı qiymətli sərvətlər toplanmışdır. Geoloji axtarışlar nəticəsində aşkarlanan bu təbii sərvətlər cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq istifadə olunur. Müxtəlif məhsulların əsasını təşkil edən bu sərvətlər hər bir ölkənin iqtisadi qüdrətinin artmasında və əhəlinin rifahının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Təbii sərvətlərlə zəngin olan hər bir ölkənin

iqtisadi inkişafının potensial imkanları təbii sərvətləri az olan ölkələrə nisbətən daha çox olur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası mineral sərvətlərin sayına və ehtiyatlarının həcminə görə dünyanın ən zəngin ölkələri sırasına daxildir.

İstehsalın inkişafı və əhalinin sayının artması təsərrüfat dövriyyəsinə ildən-ildən daha çox təbii sərvət cəlb olunmasını tələb edir. Məsələn, XVIII əsrdə ictimai istehsalda 28 adda kimyəvi maddə istifadə olunurdusa, XX əsrin sonlarında bunların sayı 100-ü örtmüşdür. Lakin belə artım müəyyən çətinliklər də yaradır. Bunlardan ən başcası həmin ehtiyatlar sırasında yerin təkindən çıxarılan ehtiyatların təbii mühitə etdiyi neqativ təsirdir. Belə təsirlər sırasına havanın, suyun və torpağın (ətraf mühitin) çirkləndirilməsi, istilik rejiminin və su balansının dəyişməsi, torpağın eroziyasının artımı və s. aiddir. Əgər belə neqativ təsirlərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirlər vaxtında görülməzsə, indiki və gələcək nəslin sağlamlığına ciddi ziyan dəyər, insanı əhatə edən və min illər ərzində mövcud olan təbii dinamik tarazlıq pozula bilər. Təsərrüfat dövriyyəsinə yeni mineral ehtiyatların cəlb edilməsi isə ilk növbədə səmərəli geoloji-axtarış işlərinin aparılmasını tələb edir. Bu məqsədlə ən müasir metodlardan istifadə edilsə də yer qabığının mineral sərvətləri hələ tam öyrənilməyib. Müxtəlif geoloji axtarış metodlarından istifadə olunsada, yer qabığının yalnız 16 km-dək dərinliyi öyrənilmişdir. Mütəxəssislərin hesablamlarına görə yer qabığının biosfer kütləsinin 74,8%-ni oksigen və silisium təşkil edir. Yer qabığının 8,8%-i alüminium, 5,1%-i dəmir, 3,6%-i natrium, 2,6%-i kalsium, 2,1%-i maqneziumdan ibarətdir. Mineral sərvətlərin başqa növlərindən fərqli olaraq yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılar bərpa olunmayan ehtiyatlar olduğu üçün onlardan qənaətli istifadə etmək və onları qorumaq lazımdır.

Yerin təkindən çıxarılan təbii sərvətləri statistik baxımdan qiymətləndirərkən mineral təbii sərvətlərin həm ümumi həcmi, həm də hər bir yataq üzrə ehtiyatların həcmi ayrıca öyrənilir. Ehtiyatların istismara cəlb edilməsi məsələsi də bu ehtiyatların həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir.

İqtisadiyyatda əhəmiyyətinə görə faydalı qazıntı ehtiyatları aşağıdakı iki qrupa bölünür:

1. Geoloji ehtiyatlar. Buraya təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan və hasilatı

mümkün olan ehtiyatlar daxil edilir.

2. Geokimyəvi ehtiyatlar. «Geokimyəvi ehtiyat» dedikdə bu və ya digər kimyəvi elementlərin yer qabığında mövcudluğu başa düşülür.

Qarışıq dağ sistemləri qurşaqları arasında yerləşən çöküntü süxurları ilə örtülən geniş sahələr tutan qalxanlar və platformalar «geokimyəvi sahələr» adlanır.

Dünya təcrübəsində faydalı qazıntılar yeraltı saxta və

açıq karxana üsulu ilə hasil edilir. Birinci üsul ikinciye nisbətən iqtisadi cəhətdən daha əlverişlidir. Məsələn, kömürün açıq üsulla hasili saxta üsulu ilə hasilinə nisbətən 1,5-2 dəfə ucuz başa gəlməsinə baxmayaraq, açıq üsulla hasilat zamanı geniş miqyasda torpaq sahəsinin üst qatı korlandığından və ətraf mühit daha çox çikrəndiyindən bu üsul əlverişsiz hesab edilir.

Dağ-mədən sənayesi müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri yerin təkindən hasil edilmiş təbii sərvətlərin kompleks istifadəsinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə aşağıdakılara əməl edilməlidir:

1. faydalı qazıntıların əsas komponentlər üzrə çıxardması;

2. xammalın kompleks şəkildə istifadəsi;

3. tərkibindən əsas komponentlər çıxardıqdan sonra qalan «boş» süxurlardan səmərəli istifadəyə nail olmaq;

4. təkrar emal xammalından daha geniş istifadə etmək. Ölkəmizdə təbii mineral ehtiyatların çıxardması və emalı

zamanı əldə edilən böyük iqtisadi səmərə ilə yanaşı, ətraf mühit çirklənir, yer səthinin torpaqları pozulur və çoxlu tullantılar almır. Bu zaman əmələ gələn tullantılardan 70-80%-i mineral xammalın hasilatı və emalı zamanı yaranır. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, yerin təkindən çıxarılan qeyri-fəzizlərin 60%-i tullantıya gəlir. İndiyədək respublikamızda tikinti daşlarının doğranması zamanı əmələ gəlmiş belə tullantıların həcmi **100** milyon tondan (o cümlədən Daşkəsən dağ-mədən kombinatında 20 milyon ton, Gəncə alüminium zavodunda 8 milyon ton və Sumqayıt boru-prokat zavodunda 1,3 milyon ton) çoxdur. İqtisadiyyatın böhran vəziyyətində olması tullantısız istehsal texnologiyasının inkişaf etdirilməsinə və ekoloji sənayeni (təmizləyici və başqa qurğuların tikilməsi) yaratmağa imkan vermir.

Bəzi müəssisələrdə yaranmış maliyyə uğursuzluqları təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödənişlərin həyata keçirilməsi kimi iqtisadi tədbirlərin geniş miqyasda tətbiq edilməsini mümkünsüz edir. Bundan əlavə, iqtisadiyyatın böhran vəziyyətində olması ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların və istehsalın yaradılmasına marağın artırılması məqsədilə dövlət tərəfindən subsidiyalar və vergi güzəştlərinin tətbiqinə imkan yaratmır. Statistik təhlil zamanı müəssisələrin $A+B$ və ya $A+B+S$, kateqoriyalı balans ehtiyatları ilə təmin olunma dərəcəsi göstəricisi ehtiyatların həcmi müəssisənin illik gücünə bölünməsinə alınan ədəd yerin təkindən çıxarılan ehtiyatların əmsalına vurularaq müəyyən edilir. Yerin təkindən çıxarılan ehtiyatların əmsalı yerin təkindən çıxarılan xammalın həcmi istifadə olunmuş ehtiyatların (hasil edilmiş və hasilat zamanı yaranmış itkilər) dəyərinə bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir.

Hesablamalar zamanı bu əmsaldan əlavə, həm də ehtiyatların itkisi əmsalını da hesablayırlar. Bu əmsal hesablamaq üçün hasilat zamanı yaranmış itkilərin həcmi istifadə olunmuş ehtiyatların ümumi həcminə bölmək lazımdır.

Təbii ehtiyatların yerin təkindən çıxardılma əmsalı və hasilat zamanı itkilər əmsalı yalnız ehtiyat növləri üzrə deyil, həm də ehtiyatlarda olan komponentlər üzrə də hesablanır.

İqtisadi cəhətdən faydalı qazıntıların istifadəsi və onun faydalı komponentlərinin zənginləşdirilməsi və metallurgiya emalı zamanı faydalı çıxım, habelə zənginləşdirmə və metalluroloji emal zamanı yaranan itkilər əmsalının köməyi ilə təhlil edilir. Birinci əmsal hesablamaq üçün zənginləşdirmədən əvvəlki məhsulları emal edilən xammalın həcminə bölmək lazımdır. İkinci əmsal hesablamaq üçün isə emal zamanı itkilərin həcmi emal edilən xammalın (və ya onda olan faydalı komponentlərin) həcminə bölmək lazımdır.

Eyni zamanda, yerin təkindən alınan resurslardan istifadənin təhlili zamanı hesablanan göstəricilərdən biri də istifadə olunmuş ehtiyatlarda birbaşa çıxım (faydalı alım) əmsalıdır. Bu əmsal hesablamaq üçün hazır məhsulda olan faydalı komponentlərin həcmi istifadə olunmuş ehtiyatların ümumi həcminə bölmək lazımdır.

Təhlil zamanı faydah qazıntı ehtiyatları ilə yanaşı «proqnozlaşdırdmış resurslar» anlayışından da istifadə olunur. Proqnozlaşdırdan resurslar dedikdə mövcudluğu geoloji kəşfiyyat işləri nəticəsində hələ əsaslandırılmamış, ancaq ümumi geoloji və elm-texniki təsəvvürlərlə coğrafi geoloji xəritələşdirmə, geokimyəvi və geofiziki üsullarla müəyyən edilmiş ehtiyatlar nəzərdə tutulur. Proqnozlaşdırılan resurslara aid məlumatlar axtarış-qiyətləndirmə və geoloji-kəşfiyyat işlərini planlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Əsaslandırma dərəcəsinə görə proq-nozlaşdırılan resurslar müxtəlif kateqoriyalara bölünür.

Yerin təkindən istifadə hüququ

Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) ölkəmizə mənsub bölməsində yer təkinin öyrənilməsi (axtarış, kəşfiyyat), onun səmərəli istifadəsi, mü-hafizəsi və görülmə işlərin təhlükəsizliyi ilə bağlı münasibət-ləri tənzimləmək, yerin təkindən istifadədə dövlətin, yer təki istifadəçilərinin və vətəndaşların mənafeələrinin qorunmasını təmin etmək üçün 13 fevral 1998-ci il tarixdə «Yerin təki haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir.

Qanuna görə yerin təkindən istifadə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- yerin təkindən səmərəli, kompleks və təhlükəsiz istifadənin təmin edilməsi;
- ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi;
- mineral-xammal bazasının genişləndirilməsi və möh-kəmləndirilməsi;
- yerin təkindən istifadənin aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi;
- yerin təkindən istifadəyə investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- yerin təkindən istifadənin ödənişli olması. Ölkəmizdə yerin təki bütünlükdə vahid dövlət fondunu

təşkil edir və bu fond yer təkinin həm istifadə edilən, həm də istifadə edilməyən hissələri daxil olmaqla dövlətə mənsubdur.

Qanunvericiliyə görə yerin təkindən istifadənin növləri aşağıdakılardır:

- geoloji və geoekoloji öyrənmə;
- faydalı qazıntıların çıxarılması;

- dağ-mədən işləri ilə əlaqədar istehsal tullantılarından istifadə;
- faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikilməsi və istismarı;
- elmi, mədəni, estetik, müalicə - sağlamlıq əhəmiyyətlərinə malik xüsusi mühafizə edilən geoloji obyektlərin yaradılması;
- mineraloji, paleontoloji və digər geoloji kolleksiya materiallarının toplanması, arxeoloji qazıntıların aparılması.

Yerin təki onun geoloji öyrənilməsi (axtarış, kəşfiyyat) və faydalı qazıntıların çıxarılması məqsədi ilə eyni zamanda istifadəyə verilə bilər. Bu halda faydalı qazıntılar həm yer təkinin geoloji öyrənilməsi prosesində, həm də bu işlər qurtardıqdan sonra çıxarıla bilər.

Radioaktiv xammalın çıxarılması və radioaktiv tullantıların, zərərli maddələrin basdırılması üçün yer təkinin istifadəsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir (maddə 7).

Yer təkinin istifadəçiləri qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həm ölkəmizin, həm də xarici ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri ola bilərlər. Bu istifadəçilər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- ayırma hüduqları daxilində yerin təkindən xüsusi razılıqda göstərilmiş fəaliyyət növü üçün istifadə edilməsi;
- xüsusi razılıqda göstərilmiş məqsədəuyğun olaraq yer təki sahəsində qanunvericiliyə zidd gəlməyən hər hansı fəaliyyət formasının sərbəst seçilməsi;
- xüsusi razılığa və qanunvericiliyə uyğun fəaliyyətin nəticələrindən, o cümlədən çıxarılmış mineral-xammaldan istifadə edilməsi;
- xüsusi razılıqda başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, dağ-mədən işləri ilə əlaqədar istehsal tullantılarından istifadə edilməsi;
- əlavə icazə olmadan dağ-mədən ayırması sahəsində öz vəsaiti hesabına yer təkinin xüsusi razılığa uyğun geoloji öyrənilməsi;
- xüsusi razılıq şərtlərindən fərqli hallar meydana çıxarsa, xüsusi razılıq şərtlərinə yenidən baxılması üçün xüsusi razılıq verən müvafiq icra hakimiyyəti

orqanına müraciət edilməsi.

Xüsusi razılıq müddətinin uzadılmasında yer tokinin istifadəcisinə başqa iddiaçlara nisbətən üstünlük verilir.

Yer təki istifadəçilərinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, habelə yerin təkindən istifadə üzrə standartlara (normativlərə və qaydalara) riayət edilməsi, faydalı qazıntıdan normadan artıq itkisinə, keyfiyyətinin aşağı düşməsinə yoi verilməməsi;

- yer təkinin geoloji öyrənilməsi, mineral-xammal ehtiyatlarından kompleks istifadə;

- yerin təkindən istifadə prosesində geoloji, markşeyder və digər sənədlərin aparılması, həmin sənədlərin, kern və nümunələrin qorunması;

- geoloji məlumatların dövlət geoloji informasiya fonduna təqdim edilməsi;

- emal məhsullarından və tullantılarından tam istifadə olunması, faydalı komponentlər saxlayan və müvəqqəti istifadə edilməyən istehsal məhsullarının və tullantılarının yığılma-sınnı, uçotunun və qorunmasının təmin edilməsi;

- kəşf olunmuş, çıxarda bilən və yerin təkində qalan faydalı qazıntıların və onların tərkibində olan komponentlərin ehtiyatları, faydalı qazıntıların çıxardılması ilə əlaqədar olmayan başqa məqsədlərlə yerin təkindən istifadə haqqında məlumatların dövlət geoloji informasiya fonduna təqdim edilməsi;

- yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin təhlükəsiz görülməsinin təmin edilməsi;

- yer təkinin, atmosferin, torpağın, meşələrin, suların, binaların və qurğuların yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin zərərli təsirindən qorunmasını reqlamentləşdirən standartlara (normativlərə, qaydalara) riayət edilməsi;

- yerin təkindən istifadə zamanı torpaq sahələrinin re-kultivasiyasının təmin edilməsi;

- faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi və başqa təsərrüfat məqsədləri üçün istifadəsi mümkün olan kəşfiyyat dağ-mədən qazmalarının və buruq quyularının saxlanılması;

- istifadəsi mümkün olmayan dağ-mədən qazmalarının və buruq quyularının

müəyyənləşdirilmiş qaydada konservasiya və ya ləğv edilməsi;

- xüsusi razılıq ilə müəyyənləşdirilmiş şərtlərin yerinə yetirilməsinin, yerin təkindən istifadə üçün ödənişlərin vaxtında və düzgün verilməsinin təmin edilməsi.

Müvafiq fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi (geoloji planaalma, faydalı qazıntılarda axtarışı, kəşfiyyatı, müxtəlif üsullarla çıxardması, yeraltı qurğuların tikintisi və istismarı, yerin təkindən istifadənin başqa növləri) üçün yer təkisi istifadəçilərinin xüsusi ixtisasını və təcrübəsini təsdiq edən sənədi (diplom, şəhadətnamə) olmalıdır (maddə 9).

Faydalı qazıntılarda çıxarmaq, faydalı qazıntıların çıxardması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuları tikmək və istismar etmək, xüsusi mühafizə edilən geoloji obyektləri yaratmaq hüququ verən xüsusi razılığa müvafiq olaraq yer təkisi sahəsi istifadəçiyə dağ-mədən ayırması şəklində verilir. Faydalı qazıntılar yer təkisinin geoloji öyrənilməsi ilə eyni vaxtda, yaxud onun ardınca çıxarılacağı halda da yer təkisi sahəsi dağ-mədən ayırması şəklində verilir.

Dağ-mədən ayrılmasının ilkin həddləri yerin təkindən istifadəyə xüsusi razılıq verilərkən müəyyən edilir.

Faydalı qazıntıların çıxardması və bunlarla əlaqədar olmayan işlərin texniki layihəsi hazırlandıqdan, ona müəyyən olunmuş qaydada dövlət ekspertizasının müsbət rəyi alındıqdan, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırıldıqdan sonra dağ-mədən ayrılmasının dəqiqləşdirilmiş həddlərini müəyyənləşdirən sənədlər (sahənin həddlərinin koordinatlar cədvəli, plam və səciyyəvi kəsilişlər) xüsusi razılığa daxil edilir və onun ayrılma tərkib hissəsi sayılır.

Xüsusi razılığa uyğun olaraq geoloji öyrənilmə məqsədi ilə ayrılan yer təkisi sahələrinə dağ-mədən ayırması statusunun verilməsi tələb olunmur. Bu sahələrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən geoloji ayırma statusu verilir.

Geoloji öyrənilmə üçün verilən yer təkisi sahəsinin həddləri daxilində, eyni zamanda yer təkisinin bir neçə istifadəçisi müəyyən olunmuş qaydada iş apara bilər. Onların qarşılıqlı münasibətləri yerin təkisi istifadəyə verilərkən xüsusi razılıqla müəyyən edilir.

Yerin təkindən istifadə ölkənin təhlükəsizliyinə, ətraf mühitin mühafizəsinə,

insanların həyat və sağlamlığına təhlükə törədərsə, təsərrüfat obyektlərinə və ya ekosistemə zərər vurarsa, o, məhdudlaşdırılma, qismən və ya tamamilə qadağan edilə bilər.

Qanunvericiliyə görə yerin təkisi istifadə üçün müəyyən müddətə və ya daimi verilir. Bu müddət:

- geoloji öyrənilmə üçün - 5 ilədək;
- faydalı qazıntıların çıxardması üçün - 25 ilədək;
- göstərilən istifadə növləri birləşdirildikdə - 30 ilədəkdir. Faydalı qazıntıların

çıxardması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikintisi və istismarı, xüsusi mühafizə olunan obyektlərin yaradılması və digər məqsədlər üçün müəyyən müddətə və ya daimi verilə bilər.

Yerin təkisi istifadəyə xüsusi razılıq əsasında qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müsabiqə, hərrac və bir-başa danışıqlar əsasında verilir.

Xüsusi razılıq yer təkisinin geoloji öyrənilməsinə, ehtiyatları müvafiq qaydada təsdiq edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının işlənilməsinə, dağ-mədən müəssisələri və onlarla bağlı emal sahələrinin tullantılarından istifadə olunmasına, yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə bağlı olmayan məqsədlər üçün istifadə edilməsinə, xüsusi mühafizə edilən geoloji obyektlərin yaradılmasına, mineraloji, paleontoloji və digər geoloji kolleksiya materiallarının toplanmasına və arxeoloji qazıntıların aparılmasına hüquq verir. Əgər yerin təkindən istifadə çoxməqsədli (çoxprofilili) olarsa, hüquqi və ya fiziki şəxslərə bir neçə xüsusi razılıq verilə bilər.

Xüsusi razılığa görə dövlət rüsumu (haqq) alınır ki, onun da miqdarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Elmi tədqiqat işləri, dövlət proqramlarına əsasən aparılan bütün növ geoloji işlər, zəlzələlərin proqnozlaşdırılması, ətraf mühitin monitorinqinin yaradılması və aparılması, yeraltı suların istifadə rejiminə və balansına nəzarət edilməsi, arxeoloji tədqiqatların aparılması və yer təkisinin bütövlüyünü pozmayan digər işlər üçün xüsusi razılıq tələb edilmir.

Ümumi yayılmış faydalı qazıntı yataqlarının işlənilməsi üçün yer təkisinin verilməsi, eləcə də faydalı qazıntıların çıxardılması ilə əlaqədar olmayan məqsədlər

üçün də verilən torpaq sahələrinin hüdudlarında yerin təkindən istifadə qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Qanunvericiliyə görə torpaq mülkiyyətçiləri müəyyən edilmiş qaydada onlara məxsus olan torpaq sahələrinin hüdudlarında öz ehtiyaclarını ödəmək üçün partlayış işləri aparmadan 5 metr dərinliyədək ümumi yayılmış faydalı qazıntıların çıxarılmasını və yeraltı qurğuların tikintisini, eləcə də mərkəzləşdirilmiş su təchizatı mənbəyi olmayan birinci təzyiqsiz sulu horizontal quyuların qazılmasını və istismarını həyata keçirə bilərlər.

Yerin təkindən istifadə hüququna aşağıdakı hallarda xitam verilir:

- xüsusi razılığın qüvvədəolma müddəti qurtardıqda;
- xüsusi razılıq sahibi yerin təkindən istifadə hüququndan imtina etdikdə;
- xüsusi razılıq hüququndan məhrum edən faktlar meydana çıxdıqda.

Aşağıdakı hallarda isə xüsusi razılıq verən orqan yerin təkindən istifadə hüququnu məhdudlaşdırır və ya ona vaxtından əvvəl xitam verə bilər:

- yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlər apardan sahələrdə yaşayan və işləyən əhəlinin həyat və sağlamlığına qarşı bilavasitə təhlükə yaranarsa;
- yer təkinin istifadəçisi xüsusi razılığın şərtlərini pozarsa;
- yer təkinin istifadəçisi yerin təkindən istifadə qaydasını müntəzəm surətdə pozarsa;
- fors-major vəziyyəti (təbii fəlakətlər, hərbi əməliyyatlar və s.) yaranarsa;
- yer təkinin istifadəçisi xüsusi razılıqda göstərilən müddətdə yerin təkindən nəzərdə tutulan həcmdə istifadəyə başlamazsa;
- yerin təkindən istifadə hüququ verilmiş subyekt ləğv edilərsə;
- xüsusi razılıq sahibinin təşəbbüsü ilə.

Əgər xüsusi razılıq sahibi yerin təkindən istifadədən imtina edərsə, bu razılığı vermiş orqana ən azı 6 ay əvvəldən xədarlıq etməli və ona dəymiş zərəri ödəməlidir. Bu halda əssisənin təqsiri yoxdursa, onun konservasiyasına və ya v edilməsinə çəkilən xərclər dövlət tərəfindən ödənilir.

Yerin təkindən istifadə hüququ başqa şəxsə yer təki istiaçisinin təşkilati-hüquqi forması dəyişdikdə və yerin təkinin istifadə edən təsərrüfat subyekti yenidən təşkil

edildiyi larda verilə bilər. Bu zaman xüsusi razıhq yenidən tərtib mmalıdır.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, təkinin istifadəçisi yerin təkindən istifadə hüququnu üçün-şəxslərə vermək hüququna malik deyildir.

Yer təkinin geoloji öyrənilməsi, faydalı qazıntıların çıxarılması, eləcə də onların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün verilən yer təki sahələri və onlarla əlaqədar müvafiq işlər dövlət uçotuna və dövlət qeydiyyatına alınır. Bu qeydiyyat olmadan yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin aparılması qadağandır.

Yer təkinin səmərəli istifadəsinə və mühafizəsinə aid as tələblər aşağıdakılardır:

- yer təkinin, istifadəyə verilməsinin qanunvericilikdə iəyyən edilmiş qaydasına riayət olunması və yerin təkindən başına istifadəyə yol verilməməsi;

- yer təkinin geoloji öyrənilməsi, səmərəli və kompleks ifadəsi və mühafizəsinin dolğunluğunun təmin edilməsi;

- faydalı qazıntı ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi və ya faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün istifadəyə verilən yer təki sahəsinin xüsusiyyətlərini təy-edəcək qabaqlayıcı geoloji və geokoloji işlərin aparılması;

- yer təkinin geoloji öyrənilməsi və ondan kompleks istifadəni təmin etmək məqsədi ilə hər bir faydalı qazıntı yatağı kondisiyaların müəyyən edilməsi;

- faydalı qazıntı ehtiyatlarının, eləcə də faydalı qazıntının çıxarılması ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün istifadə edilən yer təki sahələrinin dövlət ekspertizasının və dövlət uçotunun aparılması;

- faydalı qazıntıların və yanakı komponentlərin yerin təkindən daha dolğun çıxarılmasının təmin edilməsi;

- faydalı qazıntı yataqlarının işlənilməsi zamanı yerin təkindən çıxarılan və yerin təkində saxlanılan faydalı qazıntılardan və yanakı komponentlərin uçotu.

- faydalı qazıntı yataqlarının subasmaşmdan, şüalanmadan, yanğından və faydalı qazıntıların keyfiyyətini aşağı sala bilən, yataqların sənaye əhəmiyyətini azaldan və ya onların işlənməsini mürəkkəbləşdirən digər amillərdən mühafizə edilməsi;

- yerin təkindən istifadə edilərkən, habelə neft, qaz və başqa maddələr, materiallar yer altında saxlanılarkən, zərərli maddələr və istehsal tullantıları

basdırılarkən, çirkli sular axıdılarkən yer təkinin və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını alınması;

- faydalı qazıntılar olan və ya dağ-mədən işləri aparılan zonalarda istehsalat və məişət tullantılarının basdırılması;

- faydalı qazıntılar çıxaran müəssisələrin və faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların fəaliyyətinin müvəqqəti dayandırılması və ləğv edilməsi qaydalarına riayət edilməsi;

- faydalı qazıntıların yerləşdiyi sahələrdə özbaşına tikinti işləri aparılmasının qarşısının alınması və bu sahələrdən başqa məqsədlər üçün istifadənin müəyyənləşdirilmiş qaydasına əməl edilməsi;

- içməli, yaxud sənayenin su təchizatı üçün istifadə edilən sututarlarda və yeraltı sular yayılan yerlərdə sənaye və məişət tullantılarının yığılmasının qarşısının alınması, habelə yeraltı içməli suların minerallaşmış və ya kondisiyaya uyğun gəlməyən sularla qarışması təhlükəsi olan sahələrdə yeraltı içməli suların rejiminə nəzarət edilməsi;

- bahqçılıq əhəmiyyətli su obyektlərində faydalı qazıntıların hasil edilməsi, geoloji kəşfiyyat, partlayış, qazma, didər-ginləşdirmə işlərinin aparılması, yeraltı qurğuların tikintisi layihələrinin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada balıq təsərrüfatı ekspertizasından məcburi keçirilməsi;

- ətraf mühitin qorunması, torpaqların rekultivasiyası, dağ qazmalarının konservasiyası və yaxud ləğvi qaydalarına əməl edilməsi.

Yuxarıda sadalanan tələblər pozularsa, yerin təkindən istifadə hüququ qanunvericiliyə müvafiq olaraq məhdudlaşdırıla, dayandırıla və ya ləğv edilə bilər.

Qanunvericiliyə görə yerin təkindən istifadə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi aşağıdakılardır:

- mineral-xammal bazasının yaradılması, ondan səmərəli istifadə və yer təkinin mühafizəsi;

- faydalı qazıntıların əsas növlərinin istehsal həcmnin müəyyənləşdirilməsi;

- mineral-xammal bazasının inkişafı və faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikintisi üçün istifadə edilən yer təki sahələrinin

hazırlanması;

- Azərbaycan Respublikasının ərazisi, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün)'ona mənsub olan bölməsi daxilində yer təkinin geoloji öyrənilməsi;
- mineral-xammal ixracının müəyyənləşdirilməsi;
- yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar ödənişlərin tətbiqi və əsas mineral-xammal növlərinin qiymətlərinin tənzimlənməsi;
- yer təkinin geoloji öyrənilməsi, istifadəsi və mühafizəsi, yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin təhlükəsiz aparılması sahəsində standartların (normativlərin, qaydaların) müəyyənləşdirilməsi.

Yerin təkindən istifadə münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi idarəetmə, xüsusi razılıq, uçot və nəzarət vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Mövcud qanunvericiliyə, işlərin təhlükəsiz aparılmasına, onların əhaliyə, ətraf mühitə, bina və qurğulara zərərli təsirinin qarşısının alınması və aradan qaldırılması tələblərinə riayət olunmasını təmin etmək məqsədi ilə yer təki istifadəçiləri tə-rəfindən yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin təhlükəsiz aparılmasına dövlət nəzarəti həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində yerin təkindən istifadə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, ödənişlidir. Bu zaman istifadəçilər aşağıdakıları ödəyirlər:

- xüsusi razılığın verilməsinə görə dövlət rüsumu (haqq);
- yerin tokindon istifadə hüququ;
- mədon vergisi;
- mineral-xammal bazasının bərpasına ayırmalar;
- dəniz dibi sahələrindən və akvatoriyasından istifadə haqqı;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər ödəniş və vergilər. Yerin təkindən istifadəyə görə ödəmələrdə istisnalar aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:
- hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan və ya icarəyə götürülmüş torpaq sahəsində öz ehtiyaclarının ödənilməsi üçün müəyyən olunmuş qaydada ümumi yayılmış faydalı qazıntılar və təzyiqsiz yeraltı sular hasil edildikdə;
- yer təkinin öyrənilməsinə dair elmi-tədqiqat və döv-lət proqramları ilə

aparılan geoloji işlər, zəlzələlərin proqnozlaşdırılması, mühəndis-geoloji araşdırmalar, geoekoloji tədqiqatlar, yeraltı suların rejiminə və balansına nəzarət, eləcə də yerin təkinin bütövlüyünü pozmamaqla görülən digər işlər, «Yerin təki haqqında» Qanunun 7-ci maddəsinin birinci liissəsinin 5-ci bəndində qeyd edilən xüsusi mühafizə edilən geoloji obyektlərin yaradılması üçün işlər aparıldıqda.

Mürəkkəb dağ-mədən-geoloji şəraitdə yerləşən, yaxud aşağı keyfiyyətə malik, o cümlədən çətin çıxarılan, kondisiyaya uyğun olmayan, faydalı qazıntıların əvvəl dövlət balansından silinmiş ehtiyatlarını saxlayan yataqların istifadə edil-məsini, örtük və yan süxurlardan, dağ-mədən və onunla əlaqədar emal istehsalatının tullantılarından istifadəni, eləcə də əsas və yanakı komponentlərin istehsalını, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların tətbiqini həvəsləndirmək məqsədi ilə yer təkinin istifadəçiləri yerin təkindən istifadəyə görə ödəniş-lərdən qismən azad oluna bilərlər.

Aşağı keyfiyyətə və səmərəyə malik olan faydalı qazıntı yataqlarının istismarına görə qanunvericilikdə güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

«Yerin təki haqqında» qanunun pozulmasına görə hüquqi və fiziki şəxslər aşağıdakı hallarda məsuliyyət daşıyırlar:

- yerin təkindən istifadənin qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydaları pozularsa;
- yerin təkindən özbaşına istifadə edilərsə;
- yerin təkindən istifadə ilə əlaqədar işlərin təhlükəsiz aparılması, yer təkinin və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə standartların (normaların, qaydaların) tələbləri pozularsa;
- yer təkinin çirklənməsinə və faydalı qazıntı yatağının istismar üçün yararsız hala düşməsinə yol verilərsə;
- geoloji və digər məlumatlara mülkiyyət hüququ və bu məlumatların məxfiliyi pozularsa;
- faydalı qazıntı yayılan sahələrdə özbaşına tikinti işləri aparılarsa;
- yerin təkindən istifadə edilərkən bina və qurğuların, eləcə də xüsusi mühafizə olunan ərazilərin və ətraf mühit obyektlərinin toxunulmazlığı təmin edilməzsə;
- yeraltı suların müşahidə quyuları, markşeyder və geodeziya nişanları məhv

edilərsə və zədələnersə;

- yerin təkindən istifadə edilərkən ödəmə qaydaları müntəzəm olaraq pozularsa;
- ləğv edilən və konservasiya olunan dağ-qazmalarının və buruq quyularının əhalinin və ətraf mühitin təhlükəsizliyini təmin edən vəziyyətə gətirilməsi, habelə konservasiya müddəti ərzində faydalı qazıntı yataqlarının, dağ qazmalannın və buruq quyulannın qorunması tələblərinə əməl edilməzsə;
- yerin təkindən istifadə edilərkən yararsız hala salınmış torpaq sahələri və digər təbiət obyektləri onların gələcək istifadəsi üçün yararlı vəziyyətə gətirilməzsə;
- yerin təkindən istifadə zamanı elm və mədəniyyət üçün maraq doğuran obyektlər aşkar edilərkən həmin salıədo işlər dayandırılmazsa və xüsusi razılıq verən orqana məlumat verilməzsə.

Nəzərdə tutulan istismar müddətinə, bağlanmış müqavilələrin tələbinə və s. ətraf mühitin çirklənməsində rol oynayan fəaliyyət növləri məhdudlaşdırıla və yaxud tamamilə qadağan oluna bilər.

MÖVZU 8.

TORPAQDAN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI.

PLAN:

1. Azərbaycan Respublikasında torpaq örtüyünün mövcud durumu, ölkənin ərazisinin kadastr rayonları və yarımrayonları üzrə bölgüsünün hüquqi əsasları.
2. Azərbaycan Respublikasında torpaqdan istifadə hüququ, onun mənbələri.
3. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında formalaşan torpaq qanunvericilik sisteminin əsas elementləri.
4. Torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarədarlarının torpaqların mühafizəsi üzrə həyata keçirdiyi tədbirlər.
5. Torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarədarlarının hüquqları və vəzifələri.

6. Torpaqlardan istifadənin tənzimlənməsində torpaq kadastrının rolu və əhəmiyyəti. Torpaqların qiymətləndirilməsi və torpaq balansı, torpaqlardan istifadənin tənzimlənməsində onların rolu.

Azərbaycan Respublikasının torpaq örtüyü haqqında məlumat

Azərbaycan Respublikasının ümumi sahəsi 86,6 min. K.m-dir. 1989-cu ilin yanvarında keçirilmiş siyahıyaalmaya görə əhalinin ümumi sayı 7029 min nəfər, 2005-ci ilin məlumatına görə 8570 min nəfər təşkil edir.

Ədəbiyyat məlumatlarına görə (Q.Məmmədov. 2003) aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisi aşağıdakı rayonlara və yarımrayonlara bölünmüşdür:

I. Böyük Qafqaz təbii-kənd təsərrüfatı (torpaq) vilayəti

Böyük Qafqaz təbii-kənd təsərrüfatı (torpaq) vilayəti ölkənin iqtisadiyyatında və struktur vahidlərinin inkişafında həll-edici rol oynayır. Vilayətin sahəsi 3089,5 min ha və ya Azərbaycan Respublikası ərazisinin 35,7%-ni təşkil edir. Yenidən işlənmiş torpaq-kadastr rayonlaşdırılması strukturuna uyğun olaraq, Böyük Qafqaz vilayəti aşağıdakı rayonlara bölünür: Abşeron-Qobustan, Dəvəçi-Xaçmaz, Qanıx-Türyançay, Acmio-hur, Şəki-Zaqatala, Qusar-Qonaqkənd (Xınalıq-Xaltan yarımrayonu ilə), Dağlıq Şirvan (Mərzə-Hillilli yarımrayonu ilə), Babadağ-Qutan.

Abşeron-Qobustan kadastr rayonu

Bu kadastr rayonuna butövlükdə Abşeron inzibati rayonu, Hacıqabul dağətəyi rayonu, Xızı, Siyəzən rayonlarının aralı hissəsi daxildir. Abşeron-Qobustan kadastr rayonunun ümumi sahəsi 325,9 min ha və ya ölkə ərazisinin 3,76%-i qədərdir. Əkin sahələri 35,1 min ha, dincə qoyulmuş torpaqlar - 3,3 min ha, otlaqlar 111,1 min ha, şərti yararsız torpaqlar isə - 64,5 min ha təşkil edir.

Bu kadastr rayonunda ən iri kənd təsərrüfatı aqlomeratı təşkil edilmişdir. Bakıda və Abşeron yarımadasında yaşayış sahələrinin genişlənməsi torpaq sahələrinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Başqa tərəfdən, Abşeron yarımadasında rekultivasiyaya ehtiyacı olan torpaqlar (21,3 min ha) da vardır. Onlardan 19,4 min ha neft və neft məhsulları ilə çirklənmiş sahədə, 1,0 min ha tikinti altında, 0,8 min ha isə qalan sahələrdədir.

Ərazinin iqlim şəraiti isti quru yay və mülayim rütubətli qışla xarakterizə olunur. İstiliklə təmin olunmaya görə Abşeron-Qobustan rayonu başqa rayonlarla müqayisədə olverişli şəraitə malikdir. Belə ki, 10°-dən yüksək temperaturların cəmi 4000-4400°C, il ərzində şaxtasız günlər 270, orta illik yağıntı-nın miqdarı 200-300 mm təşkil edir.

Bu ərazinin əsas landşaft tipləri - meşəsonrası çölə keçən güclü və ortaparçalanmış dağətəyi və ortadağlıq yarımsəhralar, quru çöl və çəmən - çöl tipləridir.

İqlim, relyef və müxtəlif landşaft amillərinin təsiri altında Abşeron-Qobustan

kadastr rayonunda subtropiklər üçün xarakterik olan boz-qonur, primitiv boztorpaq, qonur, açıq şabalıdı torpaqlar, şoranlar və şorakətlər yayılmışdır. Bu ərazinin təbii şəraiti tərəvəzçiliyin, heyvandarlığın, üzümçülüyn, subtropik meyvəçiliyin (əncir, zeytun, püstə) inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Aparılan tədqiqatlar rekultivasiya və meliorasiya hesabına Abşeron-Qobustan kadastr rayonunda faydalı torpaqların sahəsini 90 min ha artırmağın mümkünlüyünü təsdiq etməyə əsas verir.

Dəvəçi-Xaçmaz kadastr rayonu

Dəvəçi-Xaçmaz kadastr rayonuna bütövlükdə Xaçmaz inzibati rayonu, Xızı, Siyəzən, Hacıqabul rayonlarının aran hissəsi daxil edilmişdir. Ümumi sahəsi 397,9 min ha, ərazisinin 4,61%-i olan kadastr rayonunda əkin sahələri 91,2 min ha-dır, bundan çoxillik əkmələr- 30 min ha, otlaqlar 79,5 min ha, şumluqlar - 10,8 min ha təşkil edir. 217,2 min ha kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün yararlıdır ki, bu da bütün Azərbaycan ərazisinin 2,52%-ni təşkil edir. Ərazi üçün xarakterik olan əlverişli təbii-coğrafi və sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərdən: Sumqayıt, Bakı kimi sənaye və nəqliyyat baxımından inkişaf etmiş şəhərlərin yaxınlığını, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün hər cür şərait yaradan Bakı-Dərbənd, Bakı-Rostov dəmiryol xətlərinin buradan keçməsinə göstərmək olar.

Dəvəçi-Xaçmaz kadastr rayonu şimal küləkləri üçün açıq olduğundan, başqa rayonlardan daha soyuq iqlimi ilə seçilir və Abşeron-Qobustan rayonuna nisbətən istilik təminatına görə daha aşağı göstəricilərə malikdir. Fəal temperaturlar cəmi 3000-3800°C arasında tərəddüd edir; illik yağıntıların miqdarı 400-900 mm-dir. İl ərzində yağıntıların qeyri-bərabər paylanması səbəbindən vegetasiya dövründə kənd təsərrüfatı bitkilərinin vegetasiya suvarılması zərurəti qeyd olunur. Bu dövr 200-219 gün arasında dəyişir. Daha çox yayılmış əsas landşaft tipi aranın çəmən-meşə landşaftıdır.

İqlim, relyef və başqa landşaft amillərinin təsiri altında Dəvəçi-Xaçmaz kadastr rayonunda yuyulmuş çəmən-meşə, subasar çəmən-meşə, çəmən-qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Bu ərazinin qeyd olunan təbii xüsusiyyətləri taxıl, tərəvəz, meyvə bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Dəvəçi-Xaçmaz kadastr rayonu torpaqlarının düzgün istifadəsi zamanı burada müxtəlif mədəni bitkilərdən çox yüksək məhsul almaq olar.

Qanx-Türyançay kadastr rayonu

Qanx-Türyançay kadastr rayonuna Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonlarına aran hissəsi daxildir. Kadastr rayonunun ümumi sahəsi 607,0 min ha-dır. Əkin altın-da 132,3 min ha, o cümlədən çoxillik əkmələr - 31,7 min ha, dincə qoyulmuş - 2,1 min ha, otlaqlar altında 28,7 min ha yerləşir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 230,9 min ha təşkil edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixtisaslaşması sahəsində bu rayon ölkənin ən mühüm rayonlarından biridir. Xüsusi

halda bu kadastr rayonu bütün istehsah üzrə iri ixtisaslaşmış rayonlardan biridir.

Böyük Qafqaz təbii vilayətinin cənub yamacı yarımvilayətində yerləşən rayon, əsasən, Qanıx-Əyriçay çökəkliyini və Daşüz dağları silsiləsini əhatə edir.

Rayonun zəif parçalanmış dağarası düzənliklərində çəmən-meşə landşaftları yayılmışdır. Nəmlik dərəcəsinə görə bu rayon yarımsəhra zonasıdır ($Md=0,25-0,45$). İllik yağıntıların miqdarı 400-870 mm arasındadır. Fəal temperaturlar cəmi $4300-3800^{\circ}\text{C}$ təşkil edir. Qışı yumşaqdır, vegetasiya dövrünün uzunluğu 216-218 gündür.

Ərazinin relyef və iqlim şəraiti burada karbonatlı çəmən-qəhvəyi, tipik çəmən-qəhvəyi, karbonatlı çəmən-meşə və bataqlı çəmən torpaqların inkişafına şərait yaratmışdır. Perspektiv istiqamətlərini çayçılıq və çuğundurçuluq təşkil edir. Əsas ixtisaslaşma sahələri tütünçülük, meyvəçilik, taxılçılıq; əlavə sahələri isə qoyunçuluq, ipəkçilik, heyvandarlıq və üzümçülükdür.

Şəki-Zaqatala kadastr rayonu

Şəki-Zaqatala kadastr rayonuna Şəki, Zaqatala, Oğuz, Qəbələ, Qax, Balakən rayonlarının alçaq və orta dağlıq əraziləri daxildir. Bu rayonun ümumi sahəsi 380,9 min ha-dır. Kənd təsərrüfatına yararlı olan 188,6 min ha torpaqdan 116,8 min hektarını otlaqlar təşkil edir. Rayon böyük Qafqaz təbii – kənd təsərrüfatı vilayətinin cənub yamaclarını əhatə edir. Şərqdə (650 m) və qərbdə (550 m) yerləşən hündürlük nöqtələri arasında rayonun ərazisi 2500 m hündürlüyə qədər olan sahələri əhatə edir. Güclü parçalanmış orta dağlıqlarda enliyarpaq və meşəaltından çıxmış çəmən-çöl landşaftları yayılmışdır. Rayon rütubətli zonaya aiddir. Yağıntıların ümumi miqdarı 630-1240 mm arasında geniş hədudlarda təbəddüd edir. Fəal temperaturlar cəmi aşağı hissələrdə 3700° , yuxarı hissələrdə isə 800°C -yə çatır. Yerləşmə hündürlüyündən asılı olaraq vegetasiya dövrü 210 gündən 60 günə qədər dəyişir. Rayonun relyef-iqlim şəraiti burada dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, tünd şabalıdı dağ-boz-qəhvəyi torpaqların yayılmasına imkan yaradır.

Bu kadastr rayonu kənd təsərrüfatı üçün mühüm rayonlardan biridir. Buğda əkinləri altında olan sahələr - 9,3%, bütün altında -17,6% (2,6 min ha) təşkil edir; bütün istehsahın 18,3%-i (1050 min s), ölkənin bütün meyvə əkinlərinin 8,4%-i (4,7 min ha), məhsulunun isə 2,1%-i (19 min s) onun payına düşür. Əkin sahələri məhduddur. Çoxillik əkmələr üstünlük təşkil edir.

Tez-tez təkrar olunan subasmalar - sellər və sürüşmələr torpaqlardan istifadəni çətinləşdirir. Əsas ixtisaslaşmış sahələr meyvəçilik, tütünçülük, taxılçılıq, heyvandarlıqdır. Bunlar ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının 76%-nı verir. Əlavə sahələr kimi üzümçülüğü, qoyunçuluğu, ipəkçiliyi göstərmək olar.

Acınohur kadastr rayonu

Acınohur kadastr rayonuna Qax və Şəki rayonlarının qış otlaq sahələri daxildir. Böyük Qafqaz təbii vilayətinin cənub yamaclarında yerləşən rayon Acınohur düzünü

və Xocaşen otlaqlarını əhatə edir. Rayonun dəniz səviyyəsindən hündürlüyü Acınohurda 100-500 m, Titçaya qədər olan qərb tərəfdə isə 150-250 m təşkil edir. Ərazidə orta parçalanmış düzənliklərin və güclü parçalanmış dağətəklərinin çöl və quruçöl landşaftları yayılmışdır. Nəmişlik dərəcəsinə görə rayon yarımquraq və quraq zonaya aiddir ($Md=0,10-0,25$).

İllik yağıntıların miqdarı 250-550 mm arasında dəyişir. İstiliklə təmin olunma baxımından 10°C -dən yüksək temperaturların cəmi dəniz səviyyəsindən hündürlüklə şərtlənir və $4500-3800^{\circ}$ arasında dəyişir. Buranın qışı yumşaqdır (minimal temperaturların miqdarı $10-13^{\circ}\text{C}$ -dir), vegetasiya dövrünün uzunluğu 222-210 gündür. Ərazidə başlıca olaraq dağ-şabalıdı (dağ-boz-qəhvəyi), şabalıdı, tünd şabalıdı (boz-qəhvəyi) və başqa torpaqlar yayılmışdır. Əsas təbii sərvəti - qış otlaqları, əsas ixtisaslaşma sahəsi isə otlaq heyvandarlığı (qoyunçuluq), yem istehsalıdır. Meyvəçilik, taxılçılıq, üzümçülük rayonun köməkçi sahələri hesab edilə bilər.

Qusar - Qonaqkənd kadastr rayonu

Bu kadastr rayonuna Qusar, Quba, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı rayonlarının alçaq və orta dağlıq hissələri daxildir. Son tədqiqatlar burada daha bir kadastr vahidini - Xaltan-Xınalıq yanm-rayonunu ayırmağa imkan verir. Yeni yanm-rayon Qusar, Quba, Dəvəçi, Siyəzən, Xızı inzibati rayonlarının kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlı olan yüksək dağlıq sahələrini əhatə edir. Bütövlükdə rayon Böyük Qafqaz təbii vilayətinin şimal-şərq yamacında yerləşmişdir. Qusar-Qonaqkənd kadastr rayonunun ümumi sahəsi 476,2 min ha, yəni Azərbaycan ərazisinin 5,5%-ni təşkil edir. Əkmələr altında olan torpaqların ümumi sahəsi 41,8 min ha-dır. Bunlardan 13,3 min ha çoxillik əkmələr, 17,7 min ha otlaqlardan ibarətdir. Kənd təsərrüfatı ehtiyatlarına yararlı torpaqların sahəsi 145,2 min ha-dır. Bütövlükdə isə bu kadastr rayonu ölkənin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarının 5,11%-ni və ya 180 min hektarı özündə birləşdirir. Bu rayonda ərazinin hündürlüyü şimalda 250-115 m, cənubda isə 950-1500 m-ə qədər dəyişir. Üstün landşaft tipləri güclü parçalanmış dağ-ətəklərində meşə-bozqır, meşə; intensiv-güclü və orta parçalanmış dağətəklərində - bozqır və qurubozqır; orta dağlıqlarda - enliyarpaq meşə və meşə altından çıxmış çəmən-bozqır landşaftlarıdır.

Burada yarımquraq və yarımrütubətli zonalan fərqləndirmək olar ($Md=0,25-0,45$). Yağıntıların orta illik miqdarı 470-670 mm, fəal temperaturların cəmi isə 3600-2400 $^{\circ}\text{C}$ -dir. II ərzində vegetasiya dövrünün uzunluğu 190-110 gündür. Ən çox yayılmış torpaqları qaratorpağabənzər dağ-çəmən, tipik qonur, dağ-meşə, tipik qəhvəyi dağ-meşə, yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi, açıq dağ boz-qəhvəyi torpaqlardır. Dağ ərazisi olaraq rayon güclü eroziya proseslərinə məruz qalmaqdadır. Kənd təsərrüfatı istehsalında əsas yeri meyvəçilik tutur. Meyvə əkmələrinin ümumi sahəsi 119 min ha və ya bütün ölkədəki sahələrin 21,3%-i qədərdir. Meyvə istehsalı isə 100,8 min s (11%) təşkil edir.

Əsas ixtisaslaşma sahələri meyvəçilik, heyvandarlıq, üzümçülük, taxılçılıq;

əlavə sahələr isə qoyunçuluq və quşçuluqdur.

Dağlıq Şirvan kadastr rayonu

Dağlıq Şirvan kadastr rayonuna Şamaxı, Qobustan, İsmayıllı və Ağsu inzibati rayonlarının alçaq və orta dağlıq əraziləri daxildir. Torpaq-landşaft, iqlim və təsərrüfat ixtisaslaşmasını nəzərə almaqla Mərzə-Hilmilli yarımrayonu ayrılmışdır. Rayonun ümumi sahəsi 647,58 min ha və ya ölkə ərazisinin 7,49%-nə bərabərdir. Əkinaltı torpaqlar 92,7 min ha, çoxillik əkmələr - 27,8 min ha, dincə qoyulmuş 14,9 min ha, öyrüş 6,7 min ha, otlaqlar 23,6 min ha təşkil edir. Kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar 370,9 min ha-dır.

Rayon Böyük Qafqaz təbii vilayətinin cənub-qərb yamacında yerləşir. Burada zəif və güclü parçalanmış dağətəyi və orta dağlıq yarımşəhra bozqır, qurubozqır, enliyarpaq və meşəaltından çıxmış çəmən-kol və çəmən-bozqır landşaftları yayılmışdır. Nəmlik dərəcəsinə görə yarımquraqlı, yarımrü-tubətli və riitubətli zonalar müşahidə edilir ($Md=0,25-0,45$). Mərzə-Hilmilli yarımrayonu bütövlükdə Dağlıq Şirvandan alçaqdağlıqlıq və iqliminin quruluğu ilə seçilir. Yağıntıların orta illik miqdarı 350-580 mm həddlərində dəyişir. Vegetasiya dövrünün uzunluğu ərazinin hündürlüyündən asılıdır və ildə 111-187 gün təşkil edir.

Ərazinin landşaft-iqlim xüsusiyyətləri burada tipik qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi, tünd dağ-boz-qəhvəyi və dağ boz-qəhvəyi torpaqların inkişafına şərait yaratmışdır. Kənd təsərrüfatında təbii dağ-qəhvəyi, tünd dağ-qəhvəyi və dağ boz-qəhvəyi torpaqlardan geniş istifadə olunur.

Dağlıq Şirvan ölkənin əsas üzümçülük və taxılçılıq bazasıdır. Bu kadastr rayonunda üzümlüklər 17,1 min ha, üzüm is-tehsalı isə 13003 s təşkil edir. Əsas ixtisaslaşma sahələri üzümçülük, taxılçılıq, qoyunçuluq; əlavə sahələr isə ipəkçilik və subtropik meyvəçilikdir.

Babadağ-Quton kadastr rayonu

Babadağ-Quton kadastr rayonuna (otlaqlar) Quba, Qusar, Dəvəçi, Xızı, İsmayıllı, Qəbələ, Zaqatala, Balakən, Şəki rayonlarının yüksək dağ otlaqları daxildir. Ərazinin ümumi sahəsi 201,7 min ha təşkil edir. Bu rayon Böyük Qafqaz təbii vilayəti-nin bütün yarımvilayətlərində 2500 m-dən yüksək olan əraziləri əhatə edir. Burada intensiv parçalanmış yüksək dağlıq nival, qismən buzlaq landşaftları yayılmışdır. Yağıntıların illik miqdarı 1100-1300 mm təşkil edir. 10°-dən yüksək temperaturlar cəmi 800°C-dən aşağıdır. Vegetasiya dövrünün uzunluğu 63 gündür. Burada primitiv dağ-meşə, inkişaf etməmiş dağ-çəmən, yuyulmuş çimli, zəif karbonatlı çimli dağ-çəmən, tipik dağ-meşə-çəmən, karbonatlı meşə-çəmən torpaqları yayılmışdır.

Kiçik Qafqaz təbii-kənd təsərrüfatı vilayəti

Kiçik Qafqaz təbii-kənd təsərrüfatı vilayətinə Gəncə-Qazax, Arazboyu, Ceyrançöl, Daşkəsən-Gədəbəy, Laçın-Qubadlı, Dağlıq Qarabağ, Dəlidağ-Şahdağ

kadastr rayonları daxil edilmiş-dir. Ümumi sahəsi 2,24 mln. ha olan Kiçik Qafqazın payına respublikanın dağlıq ərazilərinin 52-57%-i düşür. Bununla yanaşı Kiçik Qafqaz Azərbaycanın iqtisadiyyatında böyük rol oynayır.

Gəncə-Qazax kadastr rayonu

Gəncə-Qazax kadastr rayonuna Qazax, Şəmkir, Tovuz, Ağstafa, Samux rayonlarının düzən və dağətəyi əraziləri daxildir. Rayonun 546,7 min ha-a bərabər olan ümumi sahəsi ölkə ərazisinin 6,3%-ni təşkil edir. Bu sahənin 72,3 min ha əkin-lərdən, 23,4 min ha çoxillik əkmələrdən, 12,4 min ha dincə qoyulmuş torpaqlardan, 7,4 min ha örüşlərdən, 174,8 min ha isə biçənəklərdən ibarətdir. Gəncə-Qazax kadastr rayonu Kiçik

Qafqaz təbii vilayətinin şimal hissəsini əhatə edir. Ərazinin hündürlüyü 200-400 m arasında dəyişir. Bu rayonun ərazisində qurubozqır landşaftlan, orta parçalanmış düzənliklər yayılmışdır. Nəmliyə görə rayon yarımrütubətli və quraq zonaya aiddir ($M_d = 0,10 - 0,20$). Yağıntıların illik miqdarı 250-410 mm arasında dəyişir. Qızmar iqlim sahəsinə daxil olan rayon ərazisin-də fəal temperaturlar cəmi 3800-4400°-yə çatır. Vegetasiya dövrünün uzunluğu 213-210 gündür. Tünd boz-qəhvəyi, boz-qəhvəyi, açıq boz-qəhvəyi, çəmən boz-qəhvəyi, bozqırlaşmış-çəmən və bataqlı-çəmən torpaqları daha çox yayılmışdır. Ərazidə torpaqların şorakətliyi və şorluğu yayılmışdır. Ərazinin təbii şəraiti kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsinə imkan verir. Əsas ixtisaslaşma sahələri üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıqdır. Yardımçı sahələrə qoyunçuluq, kartofçuluq, bağçılıq və tərəvəzçilik aiddir.

Arazboyu kadastr rayonu

Arazboyu kadastr rayonuna Zəngilan, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının düzən və qismən dağətəyi torpaqları daxildir. Rayonun ümumi sahəsi 96,5 min ha-dır. Bu isə ölkə ərazisinin 1,1, torpaq fondu sahəsinin isə 10,3%-ni təşkil edir. 13,1 min ha otlaq və biçənəklərdən ibarətdir. Əkinaltı torpaqların sahəsi Füzulidə - 5,5 min ha, Cəbrayıldə - 3 min ha, Zəngilanda isə 2,5 min ha-dır.

Rayon Kiçik Qafqaz təbii vilayətinin cənub ətlərini əhatə edir. Burada orta parçalanmış düzənliklərin quru bozqırları, güclü və orta parçalanmış dağətəyi bozqırlar, quru bozqırlar, orta meşə-kol landşaftları yayılmışdır. Nəmlik dərəcəsinə görə rayon quru və qismən quraq zonaya daxil olur ($M_d = 0,10 - 0,20$). Qeyri-bərabər paylanmış yağıntıların illik miqdarı 360-630 mm arasında tərəddüd edir. İsti qurşaqda yerləşmiş bu ra-yonda fəal temperaturlar cəmi 4500-3800° təşkil edir. Qışı isti keçir. Vegetasiya dövrünün uzunluğu 210-192 gündür. Ərazidə başca olaraq boz torpaqlar yayılmışdır. Eroziya prosesləri və şorakətlik güclü inkişaf etmişdir. Bu rayon üzümçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bütün ölkədəki üzümlüklərin 9,6 %-i buradadır, taxılçılıq (15%) isə Füzuli rayonunda cəmlənmişdir. Beləliklə, kond təsərrüfatının əsas sahələri üzümçülük, taxılçılıq, heyvandarlıqdır. Əlavə sahələr qoyunçuluq, ipəkçilik, bağçılıqdır.

Ceyrançöl kadastr rayonu

Ceyrançöl kadastr rayonuna Ağstafa, Tovuz, Qazax, Şəmkir, Samux, Goranboy və Yevlax rayonlarının qış otlaqları daxildir. Rayon Kiçik qafqaz təbii vilayətinin şimal hissəsində, dəniz səviyyəsindən 100-500 m hündürlükdə yerləşmişdir.

Ərazidə orta düzənliklərin və güclü parçalanmış dağətəyi bozqırların və quru bozqırların landşaftları yayılmışdır. Nəmlik dərəcəsinə görə bu rayon yarımquru və quraq zonaya daxil olur ($Md=0,10-0,25$). Yağıntılarda illik miqdar 300-600 mm-dir. 10°C -dən yüksək temperaturlar cəmi 3800-4600 $^{\circ}\text{C}$ -dir. Vegetasiya dövrü 222-219 gün təşkil edir. Rayonun başlıca təbii sərvəti qış otlaqlarıdır. Əsas ixtisaslaşma sahəsi - otlaq heyvandarlığı (qoyunçuluq) və yemçilikdir.

Daşkəsən — Gədəbəy kadastr rayonu

Bu rayona Gədəbəy, Daşkəsən, Xanlar, Qazax, Goranboy, Tovuz, Şəmkir, Ağstafa rayonlarının alçaq və orta dağlıq əraziləri daxildir. Kadastr rayonunun ümumi sahəsi 611,9 min ha-dır ki, bu da ölkə ərazisinin 7,8%-ni təşkil edir. Rayonda əkinaltı torpaqlar 4,8 min ha, çoxillik əkmələr - 9,4 min ha, dincə qoyulmuş torpaqlar - 2,2 min ha, ölümlər - 21,0 min ha, otlaqlar, biçənəklər - 25,0 min ha təşkil edir. Rayon Kiçik Qafqaz təbii vilayətinin şimal yamacında yerləşir. Burada güclü parçalanmış orta dağlıq enliyarpaq meşə və meşəsonrası çəmən-kol landşaft tipləri yayılmışdır. Nəmlik dərəcəsinə görə bu ərazi yarımrütubətli zonaya daxil olur ($Md=0,25-0,45$). Yağıntılarda illik miqdarı (350-400 mm) ərazinin hündürlüyündən asılıdır. Ərazinin aşağı sərhəddində cüzi rütubət çatışmazlığı hiss olunur. Fəal temperaturlar cəmi 3200-3500 $^{\circ}\text{C}$ -yə bərabərdir. Rayonda dağ-çəmən, yuyulmuş dağ-qaratorpaqabənzər, karbonatlı dağ qaratorpaq, yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə, tünd dağ-boz-qəhvəyi, dağ-boz-qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır.

Meşə torpaqlarından başqa, qalan torpaqlar kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunur. Bu kadastr rayonu kartofçuluğun əsas bazasıdır. İxtisaslaşmanın ikinci dövrəsi - üzümçülük və taxılçılıqdır. İxtisaslaşma sahələri inzibati rayonlar üzrə bərabər şəkildə paylanmamışdır. Kartofçuluqdan başqa, əsas sahələr - qoyunçuluq və maldarlıqdır. Əlavə sahələr taxılçılıq, üzümçülük və bağçılıqdır.

Laçın-Qubadlı kadastr rayonu

Buraya Zəngilan, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarının alçaq və orta dağlıq torpaqları daxil olur. 370,5 min ha-ya bərabər olan ümumi sahəsi ölkə ərazisinin 4,2%-ni təşkil edir. Torpaq ehtiyatlarının 25,5 min ha-nı əkinaltı, 166 min ha-m çoxillik əkmələr təşkil edir. 6,1 min ha dincə qoyulmuş, 12,8 min ha ölümlərdən ibarətdir. Otlar və biçənəklər 407,4 min ha-dır. Kənd təsərrüfatı istifadəsi üçün yararlı olan 157,6 min ha torpağı vardır.

Rayon Kiçik Qafqaz təbii vilayətinin qərb yamacında, dəniz səviyyəsindən 800-1500 m hündürlükdə yerləşmişdir. İqlimi quru soyuq qışla yumşaq isti yay arasında dəyişir. Fəal temperaturların cəmi 600-3800 $^{\circ}$, yağıntılarda miqdarı 390-900

mm, şaxtasız günlərin sayı 145-240 arasında dəyişir. Ərazidə qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə və başqa torpaqlar yayılmışdır. Əsas istehsal sahələri tütünçülük, heyvandarlıq, kartofçuluq və qoyunçuluqdur. Taxılçılıq, üzümçülük, ipəkçilik və bağçılıq əlavə sahələri təşkil edir.

Dağlıq Qarabağ kadastr rayonu

Bu kadastr rayonuna Şuşa, Xocavənd, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Ağdam rayonlarının alçaq və orta dağlıq torpaqları daxil olur. Bu kadastr rayonunun ümumi sahəsi 789,8 min ha-dır. Torpaqların ümumi sahəsindən əkin altında 109,1 min ha, çoxillik əkmələr altında 29,8 min ha, öyrüş altında 4,6 min ha yerləşir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar bütövlükdə 330,3 min ha və ya ölkə ərazisinin 7,7%-ni təşkil edir. Ümumilikdə, kənd təsərrüfatının hərtərəfli inkişafı üçün ki-fayət qədər torpaq vardır. Yararlı torpaqların sahələrinin ölçüləri hündürlük qurşağından asılıdır. Bu qanunauyğunluq əkinçilik və heyvandarlıq istehsalı sahələrinin yerləşməsinə öz təsirini göstərir. Ərazinin kənd təsərrüfatı mənimsənilməsi 45,4% təşkil edir.

Apreldən sentyabr kimi fəal temperaturlar cəmi 600-3800°C, illik yağıntıların miqdarı isə 300-900 mm təşkil edir. Şaxtasız günlərin sayı 90-220 arasında dəyişir. Qəhvəyi dağ-meşə (21,2%), qaratorpaq (7,8%), şabalıdı (25,2%) torpaqlar üstünlük təşkil edir. Kadastr rayonunda dəniz səviyyəsindən 200 m hündürlükdə yerləşən ərazilər vardır. Ancaq üzümçülük və meyvəçilik əsas etibarilə dəniz səviyyəsindən 700 m hündürlükdə yerləşən torpaqlarda yayılmışdır.

Dağlıq Qarabağın mənimsənilməsi və təbii şəraitləri kompleksi ixtisaslaşmış sahələrin yaradılmasına imkan verir. Onlardan üzümçülük, heyvandarlıq, qoyunçuluq əsas, donuzçuluq, baramaçılıq və bağçılıq isə əlavə sahələrdir.

Dəlidağ-Şahdağ kadastr rayonu

Buraya Gədəbəy, Xanlar, Goranboy, Şuşa, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının yüksək dağlıq torpaqları (otlaqları) daxildir. Ümumi sahəsi 170,6 min ha-dır. Başlıca olaraq otlaq kimi istifadə olunur. Belə ki, otlaqların sahəsi Gədəbəy rayonunda 12,5 min ha, Daşkəsəndə - 93,4 min ha, Kəlbəcər rayonunda isə 9,0 min ha təşkil edir. Bol yem sahələri illik yağıntıların miqdarı 350-700 mm-ə çatan 1000-3000 m hündürlükdə yerləşir. Bu kadastr rayonunda çimli dağ-çəmən, bozqırlaşmış dağ-çəmən torpaqları geniş yayılmışdır. Mal-qaranın qaydasız otarılması burada eroziya prosesləri doğurmuşdur.

III. Kür-Araz təbii-təsərrüfat vilayəti

Kür-Araz təbii-təsərrüfat vilayətinə Mil-Qarabağ, Muğan-Salyan, Araz Şirvan kadastr rayonları daxildir. Vilayət dəniz səviyyəsindən 150-200 m hündürlükdə yerləşir. Ümumi sahəsi 195,9 min ha-dır. Onlardan 203 min ha əkin, 34,6 min ha çoxillik əkmələr, 517,8 min ha otlaqlardır. Ərazinin torpaq-iqlim şəraiti bir çox kənd

təsərrüfatı sahələrinin inkişafına əlverişli zəmin yaradır.

Mil-Qarabağ kadastr rayonu

Bu kadastr rayonuna Bərdə, Ağcabədi, İmişli, Beyləqan, Tərtər rayonları bütövlükdə, Ağdam, Ağdərə, Goranboy və Xocavənd rayonlarının isə düzən əraziləri daxil edilmişdir. Ümumi sahəsi 758,2 min ha olub, Azərbaycan ərazisinin 8,77%-ni təşkil edir. 271,8 min ha əkinlərdən, 21,4 min ha çoxillik əkmolordən, 217,4 min ha otlaqlardan ibarətdir. Ümumi-likdə, burada 515,6 min ha kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün yararlı torpaqlar vardır. Əkin torpaqları Bərdədə - 49,1 min ha, Ağcabədidə - 53,7 min ha, İmişlidə - 40,3 min ha təşkil edir. Ən az əkin torpaqları Tərtər rayonundadır. Bu əraziyə Qarabağın düzən və dağətəyi yerləri, Mil düzü daxil olur. Burada yarımsəhra qurubozqır landşaft tipləri üstünlük təşkil edir. Nəmlik dərəcəsinə görə ərazi yarımquraq zonaya aiddir (il ər-zində $M_d=0,10-0,15$). Yağıntılardan miqdarı 250-450 mm-dir. Rayon istiliklə kifayət dərəcədə təmin olunmuşdur, 10°C -dən yüksək fəal temperaturlar cəmi $4700-3800^{\circ}\text{C}$ təşkil edir. Vege-tasiya dövrü - 226-211 gündür. Qalıq temperatur ehtiyatı $300-1900^{\circ}\text{C}$ -dir. Ərazidə tünd boz-qəhvəyi, açıq boz-qəhvəyi, çəmən-boz, çəmənləşmiş boz, açıq boz, primitiv boz, subasar çəmən-meşə, çəmən-subasar və bataqlı-çəmən torpaqları yayılmışdır. Kənd təsərrüfatında boz-qəhvəyi, çəmən-boz və boz torpaqlardan geniş istifadə olunur.

Mil-Qarabağ kadastr rayonunun təbii şəraiti və iqtisadi-coğrafi vəziyyəti kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişlidir.

Muğan-Salyan kadastr rayonu

Bu kadastr rayonuna Neftçala, Salyan, Biləsuvar, Saatlı, Sabirabad inzibati rayonları, eləcə də Hacıqabul rayonunun düzən əraziləri daxildir. Muğan-Salyan kadastr rayonu torpaqlarının ümumi sahəsi 610,7 min ha və ya Azərbaycanın ümumi ərazisinin 7,06%-nə bərabərdir. Torpaqların ümumi sahəsindən 52,2%-i əkin altında (318,9 min ha), 1,77% dincə qoyulmuş (10,8 min ha), 25,7% isə otlaqların payına düşür (156,9 min ha).

Rayonun təbii istilik təminatı ehtiyatı $4000-4500^{\circ}\text{C}$ təşkil edir. İllik yağmırların miqdarı 100-300 mm olduğundan, kənd təsərrüfatı əsasən süni suvarma hesabına mövcud olur. Ümumi sahənin 217,5 min ha-nı suvarılan torpaqlar təşkil edir ki, bu da ümumi əkin torpaqlarının 35,6%-nə bərabərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamın suvarılan torpaqlarının 18,1%-i Muğan-Salyan kadastr rayonunun payına düşür. Bu ərazi qurultay su-larının səthə yaxın yerləşməsi ilə seçilir. Başlıca olaraq boz, çəmən-boz, subasar-çəmən, bataqlı-çəmən və başqa torpaq tipləri yayılmışdır. Muğan-Salyan kadastr rayonu klassik pam-bıqçılıq rayonudur.

Əkinçilikdə ikinci yeri taxılçılıq tutur. Ərazidə quşçu-luğun, qoyunçuluğun, qismən üzümçülüyn inkişafı üçün şərait vardır. Əlavə sahələri quşçuluq, qoyunçuluq, üzümçülük, sub-tropik meyvəçilik (nar), tərəvəzçilikdir.

Aran Şirvan kadastr rayonu

Bu qiymətləndirmə rayonuna Zərdab, Kürdəmir, Ucar, Yevlax, Ağdaş rayonları bütövlükdə, Göyçay və Ağsu inzibati rayonlarının isə düzən əraziləri daxildir.

Aran Şirvan kadastr rayonunda torpaqların ümumi sahəsi 601,0 min ha (6,95%) təşkil edir. Bu rayonda 214,7 min ha (35,7%) əkin sahələri, 15,9 min ha çoxillik əkmələr, 4,4 min ha dincə qoyulmuş torpaqlar, 3,6 min ha ölümlər cəmlənmişdir. Şirvanın aran və dağətəyi hissələrini əhatə edir. Başlıca landşaft tipləri yarımşəhra və orta parçalanmış qurubozqırdır. Nəmlik dərəcəsinə görə ($Md=0,10-0,15$) ərazi yarımquru zonaya aiddir. Yağıntıların orta illik miqdarı 250-450 mm təşkil edir. Rayon tamamilə istiliklə təmin olunmuşdur. 10°C -dən yüksək temperatur cəmi $4700-3800^{\circ}$ -yə bərabərdir. Bununla bağlı olaraq burada qış yumşaq keçir. Vegetasiya dövrünün uzunluğu 226-211 gündür. Ərazidə əsas etibarilə tünd-boz qəhvəyi, açıq boz-qəhvəyi, adi boz-qəhvəyi, çəmən-boz, çəmənləşmiş boz, açıq boz, boz, ibtidai boz, subasar çəmən-meşə, subasar-çəmən və bataqlı-çəmən torpaqları yayılmışdır. Kənd təsərrüfatında boz-qəhvəyi, çəmən boz, boz torpaq tiplərindən xüsusilə geniş istifadə olunur. Meliorativ çatışmazlıqları şorakətlik və şorluqdur. Aran Şirvan kadastr rayonunun aparıcı istehsal sahəsi pambıqçılıqdır. O, bütün inzibati rayonlarda inkişaf etmişdir.

IV. Tahş təbii-təsərrüfat vilayəti

Bu vilayətə Lənkəran-Astara, Cəlilabad, Lerik-Yardımlı, Peştəsər-Burovar kadastr rayonları daxildir. Təbii vilayətin ümumi sahəsi 646,4 min ha olub, Azərbaycan ərazisinin 7,5%-ni təşkil edir. Vilayət okean səviyyəsindən - 26,0 və 2496 m hündürlükdə yerləşir. Buraya çökəkliklər (0 m-ə qədər), düzənliklər (0-200 m), dağətəkləri (200-500 m), alçaq dağlıqlar (500-1000 m), orta dağlıqlar (1500-2456 m) daxildir. Vilayət üçün bir sıra kənd təsərrüfatı bitkilərinin, o cümlədən subtropik bitkilərin yetişdirilməsi üçün əlverişli şərait xasdır.

Lənkəran-Astara kadastr rayonu

Bu rayona Lənkəran, Astara, Masallı rayonlarının düzən və qismən dağətəyi torpaqları daxil edilmişdir. Torpaqların ümumi sahəsi 195,1 min ha-dır ki, bu da respublika ərazisinin 2,3%-ni təşkil edir. Ərazisinin 32,3 min ha-ı (16,6%) əkin sahələrinə, 13,2 min ha çoxillik əkmələrə, 1,8 min ha isə otlaqlara düşür. Əkin sahələri məhduddur. Rütubətli subtropik iqlim tipik subtropik təsərrüfatın inkişafına imkan yaradır. Termik şərait burada sitrus bitkilərin, çay, dəfnə yarpağı, feyxoa, tərəvəz və s. yetişdirilməsinə imkan verir.

Bitkilərin vegetasiya dövrü üçün fəal temperatur cəmi $4000-4500^{\circ}$, illik yağıntıların miqdarı isə 500-1700 mm təşkil edir. Kadastr rayonunun ərazisində sarı-dağ-meşə (23%), sarı-qeyləşmiş, podzollu sarı (19,5%) və b. torpaqlar yayılmışdır.

Bu ərazinin mənimsənilməsində əlverişli torpaq-iqlim şəraiti mühüm rol oynamışdır. Ancaq Xəzər dənizinin səviyyəsinin yüksəlməsi sahil zonasının bir

hissəsini su altında qo-yaraq, bir **çox** sosial-iqtisadi obyektlərin batmasına səbəb olmuşdur. Bu kadastr rayonu mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçısıdır. Burada çay istehsalının 61,2%-i, tərəvəz istehsalının isə 59,0%-i cəmlənmişdir. Ölkə miqyasında sitrus meyvələrinin (limon, feyxoa, tut və s.) əsas hissəsi burada toplanır. Əsas sahələri tərəvəzçilik, sitrus meyvəçiliyidir.

Cəlilabad kadastr rayonu

Bu rayona eyniadh inzibati rayonun düzləri və qismən dağətəyi əraziləri daxil edilmişdir. Ümumi sahəsi 102,3 min ha (Azərbaycan ərazisinin 1,2%-i) təşkil edir. Bu sahənin 24,5 min ha-nı əkin sahələri (23,9%), 19,2 min ha-nı örüşlər (10,8%), 20,9 min ha-nı otlaqlar və biçənəklər (20,4%) təşkil edir. Kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün yararlı olan torpaqlar 76,2 min ha sahəni tutur. Orta illik temperatur 14,1°, vegetasiya dövründə fəal temperaturlar cəmi 4300-4400° təşkil edir. İllik yağıntıların miqdarı 400-600 mm-ə bərabərdir. İl ərzində ya-ğıntılar bərabər paylanmır, daha **çox** yazda və payızda düşür. Bu isə üzüm yetişdirilməsi üçün əlverişlidir. Buna görə də rayonun ərasizi başlıca olaraq bu bitkinin becərilməsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Ərazidə qəhvəyi, boz-qəhvəyi, çəmən-qəhvəyi və başqa torpaqlar yayılmışdır. Bu kadastr rayonunun əsas istehsal sahəsi taxılçılıqdır.

Cəlilabad kadastr rayonunun torpaq-iqlim xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu rayonun tərkibində Təzəkənd - Üçtəpə yarımrayonunu üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Əlavə istehsal sahələri qoyunçuluq, quşçuluq və bağçılıqdır.

Lerik-Yardımlı kadastr rayonu

Bu kadastr rayonuna Lerik, Yardımlı, Lənkəran, Astara rayonlarının torpaqları, Masallı rayonunun alçaq və orta dağlıq əraziləri daxildir. Rayonun ümumi sahəsi 338,6 min ha-dır (Azərbaycanın ümumi ərazisinin 3,9%-i). Onlardan 19,2 min ha əkin sahələri, 13,7 min ha çoxillik əkmələr, 5,1 min ha dincə qoyulmuş torpaqlar, 8,7 min ha örüşlərdir. Kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün yararlı olan torpaqların ümumi sahəsi 125,2 min ha bərabərdir.

Bu torpaqlar inzibati rayonlar arasında bərabər paylanmamışdır. Üzümçülük və subtropik meyvəçilik xüsusi yer tutur. Bu kadastr rayonunda sitrus meyvələri altında 830,3 min ha və ya bütövlükdə ölkə üzrə 31,3% yerləşir.

İqlim xüsusiyyətlərinə görə bu rayon subtropiklərlə yumşaq iqlim arasında keçid qurşağında yerləşir. Torpaq örtüyündə qəhvəyi dağ-meşə, sarı, şabalıdı və başqa torpaqlar üstünlük təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının əsas sahələri çayçılıq, heyvandarlıq, tütünçülük; əlavə sahələri isə tərəvəzçilik, üzümçülük, taxılçılıq və sitrus meyvəçiliyidir.

Peştəsər-Burovar kadastr rayonu

Bu rayona yüksək dağlıq ərazilər (otlaqlar) daxildir. Ümumi sahəsi 10,4 min ha olan ərazinin 4,1 min ha Lerik, 3,1 min ha Astara, 2,2 min ha Yardımlı rayonlarının payına düşür. Oulaqlar İranla həmsərhəd zonada yerləşdiyi üçün onlardan istifadə

etmək çətinidir. Burada başlıca olaraq çimli bozqırlaşmış dağ-çəmən bozqırlaşmış çəmənlanmış dağ-meşə torpaqları yayılmasıdır.

V. Naxçıvan təbii-kənd təsərrüfatı vilayəti

Bu təbii vilayətə Şərur-Ordubad, Şahbuz-Parağacay, Biçənək-Qapıcıq kadastr rayonları daxildir. Naxçıvan təbii vilayətinin ümumi sahəsi 551 min ha və ya Azərbaycan ərazisinin 6,3%-i qədərdir. Vilayətin torpaq-iqlim şəraiti orazisinin təsərrüfat təşkilində mühüm rol oynayır. Torpaq fondunun 15,3%-ni əkin sahələri, 34,4%-ni öriş və otlaqlar təşkil edir. Ümumi torpaq fondundan 43,0%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlı olmayan torpaqlardan ibarətdir.

Şərur-Ordubad kadastr rayonu

Buraya Şərur, Sədərək, Babək, Culfa, Ordubad inzibati rayonlarının düzən və qismən dağətəyi torpaqları daxildir. Əra-zinin ümumi sahəsi 208,8 min ha və ya ölkə ərazisinin 2,4%-i qədərdir. Ümumi sahədən 16,9 min ha əkin sahələrinin, 7,2 min ha çoxillik əkmələrin, 30,5 min ha otlaq və biçənəklərin payına düşür. Bütövlükdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 67,1 min ha təşkil edir. Rayonda taxıl əkinlərinin 2%-i yerləşmişdir. Mühüm sahələrdən biri rütunçülüdür. Tütünün məhsuldarlığı 27,4 St/ha-dır. Əsas ixtisaslaşma sahələri tütünçülük, üzümçülük, heyvandarlıq; əlavə sahələr isə qoyunçuluq və meyvəçilikdir.

Şahbuz-Parağacay kadastr rayonu

Bu rayonun ümumi sahəsi 327,3 min ha-dır. Rayonun ərazisində 18,6 min ha əkin sahəsi, 4,3 min ha çoxillik əkmələr, 55,8 min ha otlaq və biçənəklər vardır. Torpaqların kənd təsərrüfatı istifadəsi məhduddur.

Rayon istiliklə təmin edilmişdir. 10°C-dən yüksək temperaturların cəmi 4000° və daha yüksəkdir. Ərazidə bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi və başqa torpaqlar yayılmışdır. Torpaqlarda eroziya proseslərinin intensivliyi yüksəkdir (70%-ə qədər). Kadastr rayonu üçün əhalisi əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan kiçik kənd yerləri səciyyəvidir. Əsas ixtisaslaşma sahələri qoyunçuluq, heyvandarlıq, ipəkçilik; əlavə sahələr isə taxılçılıq, meyvəçilik və otlaq heyvandarlığıdır.

Biçənək-Qapıcıq kadastr rayonu

Buraya Şahbuz və Biçənək rayonlarının yüksək dağlıq torpaqları daxildir. Bu yerlər üçün otlaq heyvandarlığı səciyyəvidir. Dağ-çəmən torpaqlarının müxtəlif formaları yayılmışdır. Müvafiq tədbirlər nəticəsində otlaqların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin ərazisində olan torpaqların ədəbiyyatda olduğu kimi rayonlar və yarımrayonlar üzrə verilməsi, onların istifadəsi zamanı torpaqların məqsədli təyinatı və ekoloji-hüquqi rejimini başa düşməyi asanlaşdırmağa xidmət edir.

Torpaqdan istifadə hüququ

Respublikamızın torpaq qanunvericiliyi ilk növbədə Azərbaycan

Respublikasının Torpaq Məcəlləsindən, «Torpaq islahatı haqqında» Qanundan və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Torpaq Məcəlləsi 25 iyun 1999-cu il tarixli 695-IQ sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmiş, 8 avqust 1999-cu ildə dərc edilərək qüvvəyə minmişdir.

Torpaq Məcəlləsinin məqsədi respublikamızda torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif növlərinin tətbiqi əsasında yaranan torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinə, torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçilərinin torpaqla bağlı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə və torpaq üzərində hüquqlarının müdafiəsinə, torpaqlardan səmərəli istifadə və onların mühafizəsi üçün şərait yaradılmasına, torpağın münbitliyinin bərpasına və artırılmasına, texnogen çirklənmə və dağılmadan korlanmış torpaqların rekultivasiyasına, təbii mühitin qorunub saxlanmasına və yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir.

Torpaq qanunvericiliyinin ən mühüm tərkib hissəsindən biri olan bu Məcəllə torpağa aid hüquqi normalar toplusu kimi 23 fəsildən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının hüddurları daxilində vahid torpaq fondu müəyyənləşdirməklə Məcəllə bu fonda daxil olan torpaqları təyinatına və hüquqi rejiminə uyğun olaraq onların kateqoriyalarını da dəqiq müəyyənləşdirir (2-7-ci fəsillər). Məqsədli təyinatına və hüquqi rejiminə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının torpaqları aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

- kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;
- yaşayış məntəqələrinin (şəhərlərin, qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin) torpaqları;
- sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiə və digər təyinatlı torpaqlar;
- xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları;
- meşə fondu torpaqları;
- su fondu torpaqları;
- ehtiyat fondu torpaqları (TM, maddə 9).

Torpaq qanunvericiliyinə görə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emah, habelə kənd təsərrüfatı sahəsində elmi-tədqiqat, tədris, tədris-təcrübə və sınaq məqsədləri üçün istifadə edilir. Bu torpaqlar-da, həmçinin kənd təsərrüfatının səmərəli təşkil edilməsi üçün vacib olan müvafiq ekoloji və texniki tələblərə uyğun kommunikasiyalar, müvəqqəti tikililər və qurğular quraşdırmaq olar (TM, maddə 13). Örüş, otlaq (yay və qış otlaqları) və biçənək üçün torpaq sahələrinin də qanunvericilikdə məhz bu kateqoriyaya aid olduğu göstərilir (TM, maddə 16).

Yaşayış məntəqələrinin torpaqlarının tərkibinə Torpaq Məcəlləsinə görə aşağıdakılar daxildir:

- ictimai və yaşayış tikinti massivlərində yerləşən yaşayış, mədəni-məişət,

inzibati, ibadət və digər bina, tikili və qurğular altındakı, habelə bunlar üçün nəzərdə tutulan torpaq sahələri;

- ümumi istifadədə olan torpaqlarda yerləşən meydan, küçə, keçid, yol, sahil, park, meşə-park, xiyaban, bulvar, sututarlar, çimərlik və əhalinin ictimai tələbatının ödənilməsinə xidmət edən digər obyektlər altındakı torpaq sahələri;

- sənaye, kommersiya, kommunal, anbar tikinti massivlərində sənaye, kommunal, anbar tikililəri altında olan və bu kimi istehsal obyektlərinin inşası üçün nəzərdə tutulan torpaq sahələri;

- nəqliyyat, rabitə və mühəndis kommunikasiyaları torpaqlarında dəmir yolu, avtomobil, çay, dəniz, hava, boru kəməri nəqliyyatına, mühəndis infrastrukturuna və rabitə magistralına aid binalar, tikililər və qurğular altındakı, habelə bu məqsədlər üçün nəzərdə tutulan torpaq sahələri;

- təbiət abidələri, təbii parklar, milli dendroloji parklar, nəbatat bağları, meşə yerləşən, turizm və əhalinin kütləvi istirahəti üçün istifadə olunan xüsusi qorunan ərazilərin, təbiəti mühafizə, təbii qoruq, sağlamlaşdırma, istirahət (rekreasiya) və tarix-mədəniyyət təyinatlı obyektlərin torpaqları, habelə təbii müalicəvi xassəyə malik olan mənbələr yerləşən və tarix-mədəniyyət abidələri, muzey-qoruqlar və xatirə parkları, qəbiristanlıqlar, məzarlar, arxeoloji abidələr və digər obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələri;

- yerüstü su axarları, sututarlar, akvatoriyalar, su mühafizə zonaları, hidrotexniki və digər su təsərrüfatı qurğularının yerləşdiyi su obyektləri torpaqları;

- kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunan torpaqlardan şum və çoxillik əkmələr, habelə kənd təsərrüfatı binaları, tikililəri və qurğuları altındakı torpaq sahələri;

- hərbi və digər xüsusi hüquqi rejimli zonaların torpaq sahələri;

- şəhərsalmaya və digər fəaliyyətə cəlb olunmayan ehtiyatda qalan torpaq sahələri (TM, maddə 18).

Qanunvericiliyə görə sənaye, nəqliyyat, rabitə və digər təyinatlı torpaqlara sənaye, rabitə, nəqliyyat, ticarət, ictimai əlaqə və digər istehsal və xidmət obyektlərinin yerləşdirilməsi və fəaliyyəti üçün ayrılan və əldə edilən torpaq sahələri sənaye, nəqliyyat, rabitə və digər təyinatlı torpaqlar sayılır (TM, maddə 22).

Hərbi hissələrin, hərbi təhsil (təlim) müəssisələrinin, müdafiə və təhlükəsizlik orqanları müəssisələrinin, idarələrinin və təşkilatlarının daimi yerləşdirilməsi və fəaliyyət gös-tərməsi üçün verilmiş torpaqlar müdafiə və təhlükəsizlik təyinatlı torpaqlar hesab edilir (TM, maddə 23).

Xüsusi qorunan ərazilərinin torpaqları - xüsusi təbiəti mühafizə, elmi, tarix-mədəniyyət, estetik, istirahət (rekreasiya), sağlamlaşdırma və digər mühüm əhəmiyyətə malik olan, müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları tərəfindən təsərrüfat istifadəsindən və mülki dövriyyədən tamamilə və ya qismən çıxarılan və üzərində xüsusi hüquqi rejim müəyyən edilən torpaqlardır. Bura:

1) Təbiəti mühafizə təyinath torpaqlar. Bu torpaqlara:

- yerüstü su axınlarının və sututarların suqoruyucu zonalarının;
- kürü tökülməsi üçün mühafizə zolaqlarının;
- qoruyucu vəzifələri yerinə yetirən meşələrin;
- otlaqqoruyucu, tarlaqoruyucu, suqoruyucu və eroziyaya qarşı meşə əkmələrinin;
- təbiəti mühafizə vəzifələrini yerinə yetirən digər torpaq sahələri aiddir.

2) Torpaq qoruq təyinath torpaqlar.

Bu torpaqlara qoruqların, yasaqlıqların (ov yasaqlıqları istisna edilməklə), təbiət abidələrinin, təbii (milli) dendroloji və zooloji parkların, nəbatat bağlarının torpaqları aiddir.

Qoruqların torpaqları dedikdə, hüdudlarında elmi və mədəni dəyərə malik olan təbiət obyektləri (tipik və nadir landşaftlar, nadir geoloji törəmələr, bitki və heyvan növləri, canlı orqanizm qrupları və s.) olan və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada qoruq təşkilatlarına təhkim edilmiş torpaq sahələri nəzərdə tutulur.

Yasaqlıqların torpaqlarına təbii ehtiyatların qorunub saxlanılması, bərpası, artırılması, eləcə də landşaftların və kompleks bioloji, paleontoloji, hidroloji və geoloji obyektlərin ümumi ekoloji tarazlığının qorunub saxlanması üçün nəzərdə tutulan torpaqlar aid edilir.

Təbiət abidələrinin torpaqları nadir və ya tipik, eləcə də elmi, mədəni və sağlamlaşdırma cəhətdən qiymətli abidələrin (tarix-mədəniyyət abidələrindən başqa) torpaq sahələri hesab edilir.

Təbii qoruq təyinath torpaqlarda onların məqsədli təyinatına aid olmayan fəaliyyətlər qadağan edilir. Bu torpaqlar onlar üçün müəyyən edilmiş mühafizə rejiminə uyğun gəlmədikdə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada təsərrüfat istifadəsindən geri alınır.

Milli parkların torpaqları, təbii və mədəni landşaftları xüsusi ekoloji tarixi və estetik dəyərə malik olan torpaq sahələri hesab edilir. Dendroloji və zooloji parkların, nəbatat bağlarının torpaqlarına süni şəraitdə müxtəlif flora və fauna ehtiyatlarının saxlanması, öyrənilməsi və artırılması, eləcə də onlardan səmərəli elmi-mədəni və təsərrüfat fəaliyyəti üçün istifadəyə verilən torpaq sahələri aiddir.

3) Sağlamlaşdırma təyinath torpaqlar.

Bu torpaqlara xəstəliklərin profilaktikasının və müalicə işinin təşkili üçün istifadə edilən və ya edilə bilən, əlverişli təbii müalicə amillərinə malik olan müalicə-sağlamlaşdırma yerlərinin və kurortların (çimərliklər, mineral su mənbələri, müalicəvi neft və palçıq yataqları və s.) torpaq sahələri aiddir.

4) İstirahət (rekreasiya) təyinath torpaqlar. Əhalinin istirahətini, turizm, bədən tərbiyəsi və idman

fəaliyyətinin təşkili üçün nəzərdə tutulan və istifadə edilən torpaqlar istirahət

(rekreasiya) təyinatlı torpaqlar sayılır. Bu torpaqlara ərazisində istirahət evlərinin, pansionatların, kempinqlərin, turist bazalarının, uşaq turist stansiyalarının, meşə-parkların, şəhərətrafı yaşılhəzənə zonalının, tədris-məşq, turist cığırılarının, nişanlanmış yolların, uşaq və idman düşərgələrinin və bu kimi digər obyektlərin yerləşdiyi torpaq sahələri aiddir.

5) Tarixi-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar.

Bu torpaqlara tarix-mədəniyyət qoruqlarının, xatirə park-larının, qəbiristanlıqların, məzarların, arxeoloji abidələrin və nadir geoloji təbəqələrin torpaqları aiddir (TM, VI fəsil, maddə 24-29).

Məşə fondu torpaqları meşə bitkiləri ilə örtülü olan, habelə bu bitkilərlə örtülü olmayan, lakin meşə təsərrüfatının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan meşə və qeyri-meşə torpaqları hesab edilir (TM, maddə 31).

Su fondu torpaqlarına aşağıdakı torpaq sahələri daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının daxili sularının və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin altında olan torpaqlar;
- su mühafizəsi zonalarının və sahilboyu zolaqların altında olan torpaqlar, adalar və bataqlıqlar;
- hidrotexniki qurğuların, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin altında olan torpaqlar (TM, maddə 32).

Ehtiyat fondu torpaqları dövlət və bələdiyyə ehtiyat torpaqlarından ibarətdir.

Dövlət ehtiyat fondu torpaqlarına bələdiyyələrin, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə, istifadəsinə və icarəsinə verilməmiş dövlət torpaqları daxildir.

Dövlət ehtiyat fondu torpaqlarına istifadə hüququna xitam verilən, habelə konservasiya nəticəsində təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılmış torpaq sahələri də aid edilir (TM, maddə 33).

Torpaq fondunun istifadəsi və mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsinə, torpaqlardan istifadəyə və onların mühafizəsinə, dövlət nəzarətinə (8-10-cu fəsillər), torpaq sahələrinin dövriyyəsinə, torpağın qiymətləndirilməsi və torpaq haqqının müəyyən edilməsinə, torpaq mülkiyyətçilərinə, istifadəçilərinə və icarəçilərinə dəymiş zərərin və kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı istehsalı itkilərinin ödənilməsinə hüquqi təminat verilir (18-20-cifəsillər).

Torpaqların mühafizəsi onlardan səmərəli istifadə edil-məsi, daha qiymətli torpaqların kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı dövriyyəsiindən əsassız çıxarılmasına yol verilməməsi, onların zərərli təbii və antropogen təsirlərdən qorunması, habelə torpaqların münbitliyinin, meşə fondunun bərpa və artırılması məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, təşkilati, iqtisadi və digər tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçiləri torpaqların mühafizəsi sahəsində aşağıdakı istiqamətdə tədbirləri həyata keçirməlidirlər:

- torpağın münbitliyinin və digər faydalı xassələrinin qorunması, bərpa

edilməsi və yüksəldilməsi;

- torpaqların su və külək eroziyasından, sellərdən, su basmaqdan, bataqlaşmaqdan, təkrar şoranlaşma, kipləşmə və quraqlıqdan, istehsalat və məişət tullantılarından, kimyəvi və radioaktiv maddələrlə çirklənmədən, səhralaşma, sürüşmələr, abraziya və digər dağıdıcı proseslərdən qorunması;

- kənd təsərrüfatı torpaqlarının kol-kos basmaqdan, torpaqların mədəni-texniki vəziyyətini, habelə meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin vəziyyətini pisləşdirən digər proseslərdən qorunması;

- keyfiyyəti pisləşmiş kənd təsərrüfatı torpaqlarının münbitliyinin bərpa edilməsi üçün onların konservasiya edilməsi;

- korlanmış torpaqların yenidən yararlı hala salınması (rekultivasiyası), onların münbitliyinin və torpağın digər faydalı xassələrinin yüksəldilməsi;

- təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində torpaqların korlanması ehtimalı labüd olan hallarda onların münbit qatının götürülməsi və təkrar istifadə edilməsi (TM, maddə 34).

Qanunvericiliyə görə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət hüququ - torpaqlar üzərində qanunla və müqavilə ilə müəyyən edilən məhdudiyyətlərə və digər şərtlərə riayət etməklə sahiblik, istifadə və sərəncam hüququdur.

Torpaq sahəsi üzərində istifadə hüququ müvafiq qərar (müqavilə) əsasında torpaqdan daimi və ya müvəqqəti istifadə etməkdir. Torpağın istifadəyə verilməsinə görə torpaq vergisindən başqa haqq alınmır.

Əvvəlcədən müddəti müəyyən edilmədən həyata keçirilən istifadə torpaqdan daimi istifadə hesab olunur.

Torpaqdan müvəqqəti istifadə qısamüddətli - 15 ilədək və uzunmüddətli - 15 ildən 99 ilədək müəyyən oluna bilər.

Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlar daimi və ya müvəqqəti istifadəyə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr tərəfindən verilir. Torpaqdan istifadə müddətləri həmin torpaq sahələrini müvəqqəti istifadəyə vermiş orqanlar tərəfindən uzadıla bilər.

Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrinin istifadəyə verilməsi həmin sahələrin mülkiyyətçiləri ilə istifadəçilər arasında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bağlanan müqavilə əsasında həyata keçirilə bilər. Bu zaman müvəqqəti istifadə müddətinin uzadılması həmin sahələrin mülkiyyətçiləri ilə yeni müqavilənin bağlanması əsasında həyata keçirilə bilər (TM, maddə 50).

Torpaq sahəsi üzərində icazə hüququ müqavilə əsasında əvəzi ödənilməklə torpaqda müddətli istifadə deməkdir.

Qanunvericiliyə görə icazə hüququ ilə torpaq sahələri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə, əcnəbilərə və vətəndaşlığı

olmayan şəxslərə, xarici hüquqi şəxslərə, beynəlxalq birliklərə və təşkilatlara, habelə xarici dövlətlərə verilir.

İcarəyəverən kimi dövlət mülkiyyətində olan torpaqlar üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlar üzrə bələdiyyələr, xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar üzrə həmin torpaqların mülkiyyətçiləri çıxış edirlər.

İcarənin şərtləri, müddəti və icarə haqqı tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir və onlar arasında qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada bağlanmış müqavilədə təsbit olunur.

İcarəyəverənin icazəsi ilə icarəçi icarəyə götürdüyü torpaq sahəsini başqasına subicarəyə (ikinci əldən icarəyə) verə bilər.

İcarə müddəti tamam olanadək icarəçi öldükdə torpaq sahəsi üzərində icarə hüququ onun vərsələrinə keçir (TM, maddə 51).

Qanunvericiliyə görə torpaq istifadəçilərinin və icarəçi-lərinin hüquqları aşağıdakılardır:

- torpaqdan təyinatı üzrə istifadə etmək;
- qadağan edilmiş bitkilər istisna olmaqla, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkinləri və istehsal edilmiş məhsul üzərində mülkiyyət hüququnu həyata keçirmək;
- torpaq sahəsində geniş yayılmış faydalı qazıntılardan, su ehtiyatlarından öz təsərrüfat ehtiyacları üçün müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada istifadə etmək;
- torpağın verilməsi şərtlərinə müvafiq surətdə istehsal təyinatlı müvəqqəti yardımçı tikililər və qurğular ucaltmaq;
- torpaqdan istifadəyə və icarəyə xitam verildikdə torpaqda öz hesabına aparılmış yaxşılaşdırma işlərinin dəyərini və əldən çıxmış mənfəətin əvəzini qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada almaq;
- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada torpaq sahəsini və ya onun bir hissəsini başqasının müvəqqəti istifadəsinə və icarəsinə (subicarəyə) vermək;
- qanunvericiliklə qadağan edilməmiş digər fəaliyyəti həyata keçirmək (TM, maddə 81).

Torpaq mülkiyyətçiləri, istifadəçiləri və icarəçiləri aşağıdakılan yerinə yetirməyə borcludurlar:

- torpaqdan təyinatı üzrə, səmərəli və müəyyən edilmiş istifadə rejiminə uyğun istifadə etmək, təbiətporuyucu istehsal texnologiyalarını tətbiq etmək, təsərrüfat fəaliyyətində ərazi-nin ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə yol verməmək;
- torpaqlarda Torpaq Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş kompleks mühafizə tədbirlərini həyata keçirmək;
- torpaq sahəsində tikinti və abadlaşdırma işlərini qüvvədə olan planlaşdırma-memarlıq, tikinti, sanitariya-gigiyena, yanğımdan mühafizə və müəyyən edilmiş digər tələblərə (normalara, qaydalara, normativlərə) uyğun olaraq həyata

keçirmək;

- torpaq sahəsi ilə bağlı öhdəliklərə, məhdudiyyətlərə, torpaq üzərində qoyulmuş servitutlara əməl etmək;

- torpaq vergisini və ya icarə haqqını vaxtında ödəmək;

- başqa torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və icarəçilərinin hüquqlarını pozmaq;

- torpaq sahəsində olan məzələri, təbiət abidələrini, geoloji təzahürləri, geodeziya-istinad məntəqələrini və yerüstü nişanlarını, meteoroloji şəbəkələri və ölçü vasitələrini, habelə meliorasiya və irriqasiya sistemlərini qoruyub saxlamaq;

- torpağın istifadəsi vəziyyətinə dair müəyyən edilmiş məlumatları müvafiq orqanlara vaxtında vermək;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək (TM, maddə 82).

Hüquqi və fiziki şəxslər torpaq sahəsi üzərində onlara məxsus hüquqları, əgər qanunvericiliklə başqa hallar nəzərdə tutulmamışdırsa, öz istəklərinə uyğun və qanun çərçivəsində həyata keçirə bilərlər.

«Torpaq icarəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun (11 dekabr 1998-ci ildə qəbul edilib) 5-ci maddəsinə əsasən, dövlət mülkiyyətində olan aşağıdakı torpaqlar icarəyə verilə bilər:

- dağ-mədən sənayesinin, ehtiyatları təsdiq edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının, magistral boru kəmərlərinin, sənaye, nəqliyyat, rabitə, energetika, mühüm meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin yerləşdiyi torpaqlar;

- meşə fondu torpaqları;

- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikası-na mənsub olan bölməsinin dibi də daxil olmaqla su fondu torpaqları;

- yay və qış otlaqlarının torpaqları;

- dövlət elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin, onların təcrübə bazalarının, maşın-sınaq stansiyalarının, dövlət sort-sınaq, baytarlıq, fitosanitar xidmətlərinin, toxumçuluq və damazlıq müəssisələrinin torpaqları;

- sağlamlaşdırma və istirahət təyinatlı torpaqlar;

- dövlət müəssisə, idarə və təşkilatlarının yerləşdiyi və ya dövlət obyektlərinin tikintisi layihələndirilmiş torpaqlar;

Dövlət torpaqları icarəyə verilərkən, onların hüququ statusu, rejimi, məqsədli təyinatı nəzərə alınır, onların istifadəsi və mühafizəsi, torpaq qanunvericiliyi və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Torpaq icarəsi müqaviləsi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun tətbiq olunmalı, icarə müqaviləsində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- icarəyəverən və icarəçinin adları, hüquqi ünvanları, digər rekvizitləri, onların hüquq və vəzifələri;

- torpaq sahəsinin ölçüsü, keyfiyyət kateqoriyası, sərhədləri və təyinatı barədə məlumatlar;

- icarənin müddəti, icarə haqqı, ona yenidən baxılması şərtləri və ödənilmə qaydaları;

- torpaqların istifadəsi, mühafizəsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtləri;

- müqavilənin dəyişdirilməsi, uzadılması, vaxtından əvvəl ləğv edilməsi və xitamı qaydası;

- fors-major halları baş verdikdə torpağın geri alınması şərtləri;

- müqavilənin şərtlərinin pozulması ilə bağlı tərəflərin məsuliyyəti və mübahisəli məsələlərin həlli qaydası.

Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilməsinin ümumi qaydalarını, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində hüquq münasibətlərini tənzimləmək üçün 29 iyun 2001-ci ildə «Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Qanuna görə bələdiyyə torpaqlarının tərkibinə bütün kateqoriyalardan olan torpaqlar daxil edilə bilər. İstifadə xüsusiyyətlərinə görə bu torpaqlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ümumi istifadədə olan torpaqlara, hüquqi və fiziki şəxslərin qanuni istifadəsində və icarəsində olan torpaqlara, habelə ehtiyat fondu torpaqlarına bölünür. Hər hansı inzibati ərazi daxilində dövlət mülkiyyətində saxlanılmış və xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqlardan başqa bütün qalan torpaqlar bələdiyyə torpaqlarıdır. Bu və ya digər kateqoriyaya aid edilmiş bələdiyyə torpaqlarının başqa məqsədlər üçün istifadəsi onun məqsədli təyinatının dəyişdirilməsindən sonra mümkündür.

Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- torpaqların məqsədli təyinatı üzrə istifadə edilməsi və dövrüydən əsassız çıxarılmasına yol verilməməsi;

- torpaqların münbit qatının bərpası, artırılması, mühafizəsi, təbii və antropogen təsirlərdən qorunması;

- torpaqların xüsusi mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilməsində qanunvericiliyə və sosial ədalət prinsiplərinə əməl edilməsi;

- torpaqdan haqqı ödənilməklə istifadə edilməsi;

- müxtəlif məqsədlər üçün mülki dövriyyəyə cəlb edilən torpaqlar barədə əhəlinin məlumatlandırılması (maddə 3).

Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində bələdiyyələrin öz inzibati əraziləri daxilində aşağıdakı səlahiyyətləri vardır:

- müəyyən edilmiş qaydada bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlara sahiblik, onlardan istifadə və onlar barədə sərəncam vermək;

- bələdiyyə torpaqlarını ümumi istifadəyə, hüquqi və fiziki şəxslərin

istifadəsinə, icarəsinə və Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin mülkiyyətinə vermək;

- yaşayış məntəqəsinin baş planının, planlaşdırma və tikinti layihələrinin, yer quruluşu və təsərrüfat planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsini öz səlahiyyətləri daxilində təşkil etmək;

- bələdiyyə torpaqlarının istifadəçilərindən torpaq vergisini və icarə haqqını almaq;

- ictimai ehtiyaclar tələb etdikdə bələdiyyə tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə əvəzsiz istifadəyə verilmiş torpaq sahələrinin məcburi geri alınması barədə məhkəmədə iddia qaldırmaq;

- bələdiyyə torpaqlarının mühafizəsinə və yaxşılaşdırılmasına dair proqramlar hazırlamaq, təsdiq etmək və onları həyata keçirmək;

- hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətinə, istifadəsinə və icarəsinə verilən torpaq sahələrinin minimum həddini müəyyən etmək;

- bələdiyyə mülkiyyətinə torpaq alınması zəruriyyəti yarandığı hallarda torpaq hərraclarından və xüsusi mülkiyyətçilərdən torpaq sahələri almaq, habelə dövlət mülkiyyətindən alınması barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları qarşısında vəsatət qaldırmaq;

- bələdiyyə torpaqlarından səmərəli istifadə olunmasına və onların mühafizəsinə nəzarət etmək;

- bələdiyyə torpaqlarına dair məhkəmədən kənar qaydada həll olunmayan mübahisələri həll etmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində torpaq istifadəçilərinin və icarəçilərinin hüquqlarını müdafiə etmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirmək (maddə 4).

Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsində bələdiyyələrlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi də bu Qanunla həyata keçirilir. Belə ki, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlara sərəncam verilməsi, həmin torpaqların istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetməni həyata keçirmək qanuna görə bələdiyyələrin müstəsna hüququdur (maddə 5). Həmin maddənin 3-cü bəndində göstərilir ki, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlara sahiblik, onlardan istifadə və bu torpaqlar barəsində sərəncam vermək sahəsində bələdiyyələrin hüquqlarını məhdudlaşdıran qərarlar qəbul edilməsinə yol verilmir.

Qanunvericiliyə görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, torpaq istifadəçiləri, icarəçiləri və qeyri-hökumət təşkilatları bələdiyyə torpaqlarına dair münasibətlərdə yalnız qanunvericiliklə onlara verilmiş səlahiyyətlər daxilində iştirak edə bilərlər.

Bələdiyyələrin ehtiyat fondunun aşağıdakı torpaqları xüsusi mülkiyyətə verilir

bilər:

- yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün cəlb olunan torpaqlar;
- kənd təsərrüfatına az yararlı və yararsız torpaqlar;
- hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsinə və icarəsinə verilmiş kənd təsərrüfatına az yararlı və yararsız torpaqların öz vəsaiti hesabına yararlı hala salınmış kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar;

- qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadəyə və icarəyə verilmiş torpaqlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi istifadədə olan, habelə hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsində və icarəsində olan bələdiyyələrin kənd təsərrüfatı təyinatlı, eləcə də meşə və su fondu torpaqları xüsusi mülkiyyətə verilə bilməz.

Mülkiyyətində torpaq sahəsinin olub-olmamasından asılı olmayaraq, haqqı ödənilməklə bələdiyyə torpaqları xüsusi mülkiyyətə aşağıdakılara verilir:

- fərdi yaşayış və bağ evlərinin tikintisi üçün ölkə vətəndaşlarına;
- fərdi və kooperativ qərajların tikintisi üçün ölkə vətəndaşlarına və onların kooperativlərinə;

- sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxslərinə.

Qanunvericiliyə görə bələdiyyələr tərəfindən xüsusi mülkiyyətə verilən torpaq sahələrinin normaları müvafiq inzibati-ərazi vahidi üzrə adambaşına düşən orta torpaq norması, yerli şərait, əhalinin sıxlığı, torpaq ehtiyatlarının miqdarı və bu məqsədlə yaxın dövr üçün tələbat nəzərə alınmaqla aşağıdakı hədlər daxilində müəyyən edilir: fərdi yaşayış evlərinin tikinti-si üçün Bakı şəhərində tətbiq edilən 1-4 zonalar üzrə - 0,04 hektaradək, 5-8-ci zonalar üzrə - 0,05 hektaradək, 9-12-ci zonalar üzrə - 0,06 hektaradək, Naxçıvan, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan, Mingəçevir, Naftalan, Xankəndi, Yevlax və Şəki şəhərlərində - 0,07 hektaradək, digər rayon mərkəzlərində - 0,08 hektaradək, qəsəbə və kəndlərdə - 0,12 hektaradək; fərdi bağ evlərtinin tikintisi üçün - 0,12 hektaradək; kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün inzibati-ərazi vahidi üzrə adambaşına düşən orta torpaq normasının kənd təsərrüfatına az yararlı torpaqlardan - 500 mislinədək, yararsız torpaqlardan - 600 mislinədək; sənaye, nəqliyyat, rabitə və digər istehsal, ticarət, ictimai-iaşə, xidmət, digər obyektlərin, habelə fərdi və kooperativ qərajların, inzibati və çoxmənzilli çoxmərtəbəli binaların tikintisi üçün - layihə sənədləri ilə tələb olunan ölçüdə; respublikanın hüquqi və fiziki şəxslərinin istifadəsinə və icarəsinə verilmiş kənd təsərrüfatına az yararlı və yararsız torpaqların yararlı hala salınmış hissəsi; qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün respublikanın hüquqi və fiziki şəxslərinin istifadəsinə və icarəsinə verilmiş torpaq sahəsinin ayrılma məqsədi üzrə faktiki istifadə olunan hissəsi.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericiliyə görə bələdiyyə torpaqları üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqları bələdiyyələrin qərarı ilə bilavasitə, torpaq

hərracları və ya müsabiqələri vasitəsi ilə satıla, ümumi, daimi və ya müvəqqəti istifadəyə, icarəyə verilə bilər. Lakin ümumi istifadədə olan bələdiyyə torpaqlarının bütövlükdə icarəyə verilməsinə icazə verilmir. Eyni zamanda icarəçi icarəyə götürdüyü torpaq sahəsini yalnız bələdiyyələrin razılığı ilə subicarəyə verə bilər.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə vermək üçün bələdiyyə torpaqlarının ayrılmasına dair sənədlərin hazırlanması və razılaşdırılması qaydaları «Bələdiyyə torpaqlarının ayrılmasına dair sənədlərin hazırlanması və razılaşdırılması qaydaları haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən edilir (15 mart 2002-ci il).

Aşağıdakı hərəkətlərin törədilməsinə görə təqsiri olan şəxslər qanunvericiliyə görə məsuliyyət daşıyırlar:

- torpaq sahələrini özbaşına tutanda;
- torpaq sahələrində qanunsuz tikinti aparanda;
- torpaqların kateqoriyalarının qanunvericiliyə riayət edilmədən dəyişdirilməsində;
- torpaqların zibilləndirilməsi, istehsalat və məişət tullantıları ilə, kimyəvi və radioaktiv maddələrlə, habelə çirkab suları ilə çirkləndirilməsi, bakterial-parazitik və zərərli karan-tin orqanizmlərlə yoluxdurulmasında;
- torpaqları yaxşılaşdırmaq və onları külək, su eroziyasından və torpaqların münbitliyini pisləşdirən digər proseslərdən mühafizə etmək üçün məcburi tədbirlərin görülməsində;
- torpaqların (o cümlədən meşə torpaqlarının) münbit qatının korlanması;
- torpağın vəziyyətinə zərərli təsir göstərən obyektlərin layihələşdirilməsi, tikilməsi və istismara verilməsində;
- müvəqqəti istifadəyə və icarəyə verilən torpaqların vaxtında qaytarılmaması və ya onları təyinatı üzrə istifadə etmək üçün yararlı hala salmaq barədəki öhdəliklərin yerinə yetirilməməsində;
- Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikası-na mənsub olan bölməsinin sahilboyu 80-130 metrlik zolağının altında olan torpaq sahələrinin hasara alınması yolu ilə və ya digər üsullarla bağlanması və dənizin sahilinə gediş-gəlişin məhdudlaşdırılmasında;
- mülkiyyətdə və istifadədə olan torpaqların hüdudlarının mərz nişanlarının məhv edilməsində;
- torpaqların dövlət uçotundan, qeydiyyatından gizlədilməsi, kəmiyyət və keyfiyyətinə dair məlumatların təhrif edilməsində;
- torpaq sahələrində meteoroloji şəbəkələrin və ölçü vasitələrinin, geodeziya-istinad məntəqələrinin və yerüstü nişanların, habelə meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin sıradan çıxarılması;
- torpaq istifadəçiləri və icarəçiləri tərəfindən özgənin mülkiyyətində olan

torpağın alınib-satılması, bağışlanması, torpaq sahələrinin özbaşma dəyişdirilməsi barədə əqdlər bağladıqda.

Torpaqların istifadəsində torpaq kadastrının rolu

Təbii ehtiyatların içərisində mühüm dəyərə malik olan torpağın maddi nemətlərin yaradılmasında əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Yer üzündə həyatın mövcudluğu üçün əvəzi olmayan hava, su və meşə ehtiyatları da torpaqla üzvi şəkildə bağlıdır. O, insan cəmiyyəti üçün sərvət, firavanlıq mənbəyi, ictimai istehsal üçün işə təbii əsas və vacib zəmindir. Çünki maddi istehsal prosesi torpaqda məkan bazisi və istehsal vasitəsi kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar torpaq kənd təsərrüfatında və meşəçilikdə əsas istehsal vasitəsi rolunu oynayır. İctimai istehsalın funksional fəaliyyəti və insan cəmiyyətinin mövcudluğu torpaqdan istifadəsiz mümkün olmadığı üçün bu onun təbii ehtiyat və istehsal vasitəsi kimi uçuşunu və qiymətləndirilməsini, yəni kadastrının aparılmasını şərtləndirir.

Torpaq kadastrı təbii ehtiyatların (meşə, su və s.) kadastrı içində xüsusi yer tutur. Bu, torpaq kadastrının obyektini kimi torpağın özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Mülkiyyət növündən, kateqoriyasından, məqsədli təyinatından və hüquqi rejimindən asılı olmayaraq ölkəmizin həddləri daxilində olan bütün torpaqlar dövlət kadastrının obyektini hesab edilir.

Dövlət torpaq kadastrı - torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət uçuşu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusudur.

Dövlət torpaq kadastrı torpaqların hüquqi, təbii və təsərrüfat vəziyyətinə toxunan bir sıra problemlərlə, o cümlədən, torpaq mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi, yerli və respublika səviyyəsində torpaq mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, vahid torpaq fondundan yaxın və uzaq perspektivdə istifadənin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması ilə çox sıx əlaqədardır.

Hazırda dövlət torpaq kadastrı xidməti çərçivəsində ölkənin vahid torpaq fonduna dair toplanmış məlumatlar aşağıdakı işlərdə istifadə edilir:

1) torpaq ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində;

2) torpaqların səmərəli istifadəsinə, münbitliyinin artırılmasına, qorunmasına, digər torpaq mühafizəsi tədbirlərinə dair kompleks dövlət proqramlarının hazırlanmasında və yerinə yetirilməsində;

3) yerquruluşu layihələrinin və sxemlərinin hazırlanmasında;

4) şəhərsalma, meşəsalma, tikinti, meoliorasiya və irriqasiya işlərinin layihələşdirilməsində və aparılmasında;

5) torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində, torpaqların normativ qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsində, torpaq reyestrinin tərkibində və torpaq bazarının formalaşdırılmasında;

6) torpaq vergisi dərəcələrinin və torpaq icarəsi haqqının müəyyənləşdirilməsində və tətbiqində;

7) torpaq informasiyası sisteminin və məlumat bankının yaradılmasında və istifadəsində;

8) torpaqların istifadəsinə, mühafizəsinə və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsində.

Torpaq sahələri üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı dövlət torpaq kadastrının hüquqi tərəfidir. O, respublikanın sərhədləri daxilində mövcud torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və icarəçilərinin torpaq üzərində hüquqların qorunması prinsipini təmin edir.

Torpaq sahələri üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və icarəçilərinin hüquqlarını müxtəlif qanun pozuntularından qorumaqla yanaşı, onlar tərəfindən törədilə biləcək istənilən qanuna zidd hərəkətin qarşısını alır. Bu tədbir torpaq sahələrindən onların hüquqi rejiminə və təyinatına uyğun olaraq istifadəsinə dövlətin nəzarəti hesab edilir.

Torpaq sahələri üzərində hüquqlar, o cümlədən hüquqi və fiziki şəxslərin, habelə dövlət orqanlarının və bələdiyyələrinin hüquqları, onları yaradan əsasların müdafiə olunması məqsədilə dövlət torpaq kadastrında və dövlət torpaq reyestrində qeydiyyatdan keçirilməlidir. Torpaq sahələri üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması məcburi hesab edilir.

Torpaq sahəsi üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı torpaq sahəsinin yerləşdiyi ərazi üzrə dövlət reyestrinə aşağıdakı məlumatların daxil edilməsi ilə aparılır:

- 1) torpaq sahəsi üzərində hüququ əldə edən şəxs barədə məlumat;
- 2) torpaq sahəsinin təsviri (torpağın kateqoriyası, istifadə məqsədi, torpaq yerinin növü, torpaq sahəsinin ölçüsü, sərhədləri, kadastr nömrəsi və digər səciyyəvi xüsusiyyətləri göstərilməklə);
- 3) torpaq sahəsinin mülkiyyətə, istifadəyə və icarəyə verilməsi haqqında müqavilənin şərtləri, sahənin istifadəsində müəyyən edilmiş servitutlar, öhdəliklər və məhdudiyyətlər haqqında məlumatlar;
- 4) torpaq sahəsi barədə sərəncam verilməsinə dair əqdlərin bağlanması və digər fəaliyyət barədə məlumatlar;
- 5) torpaq sahəsinə dair əqdlərin bağlanmasına qadağanlar müəyyən edilməsinə dair məlumatlar;
- 6) torpaq sahəsinin dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün özgəninkiləşdirilməsi barədə qərarların tarixi və nömrəsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər məlumatlar.

Torpaq üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı

Respublikamızda inzibati rayonlarda torpaq sahələri üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatı torpaqların hüquqi vəziyyətini öyrənən, onları uçota alan torpaq kadastr

tədbiridir. Hər bir inzibati rayonun sərhədləri daxilində bütün torpaq mülkiyyət formalarından olan torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı məcburi hesab edilir. Torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin inzibati rayonda qeydiyyatı «Torpağın mülkiyyətə dair şəhadətnamələrin qeydiyyatı kitabı»nda (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10.01.1997-ci il tarixli 534 JV-s-li Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə 4JV^o-li əlavə) və «Torpağa mülkiyyət, torpaqdan daimi istifadə hüququna dair dövlət aktların, torpağın mülkiyyətə verilməsinə dair və torpaqdan müvəqqəti istifadə hüququna dair şəhadətnamələrin qeydiyyatı kitabı»nda (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10.01.1997-ci il tarixli 534JS^p2-li Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə 5JV2-1İ əlavə) yazılmaqla aparılır. Qeydiyyat kitablarında aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapmışdır:

- 1) torpaq mülkiyyətçisinin və istifadəçisinin soyadı, adı;
- 2) torpaq sahəsinin kimin tərəfindən verilməsi;
- 3) qərar və sərəncamın tarixi;
- 4) ümumi sahə (hektarla);
- 5) o cümlədən, 4JSs-li əlavədə - əkin, dincə qoyulmuş, çoxillik əkmələr, tikintilər altında; 5JV^r2-li əlavədə - əkin, dincə qoyulmuş, çoxillik əkmələr, biçənək, örüş, sair torpaqlar;
- 6) 4 JN^o-li əlavədə şəhadətnamənin nömrəsi, 5JS^rs-li əlavədə dövlət aktının və şəhadətnamənin nömrəsi;
- 7) şəhadətnamənin (5JS^r2-li əlavədə dövlət aktının və şəhadətnamənin) alınması barədə sənədin adı və ya alanın adı, soyadı, imzası və tarixi.

Ölkəmizdə torpaq sahələrinin ümumi sahəsi onların hüquqlarını təsdiq edən dövlət aktları və şəhadətnamələr əsasında qeydiyyatla alınır. Əgər torpaq mülkiyyətçisinin və ya istifadəçisinin torpaq sahəsinin bir hissəsi inzibati rayonun sərhədlərindən kənardadırsa, qeydiyyata bu haqda məlumat verilir.

Başqa inzibati rayonun torpaq istifadəçisinin və ya mülkiyyətçisinin qeydiyyatla aparılan rayonda torpaq sahəsi olarsa, bu fakt da həmçinin qeydiyyat sənədlərində öz əksini tapır. Hər qeydiyyata alınmış torpaq mülkiyyətçisindən və ya istifadəçisindən sonra cari dəyişiklikləri qeyd etməkdən ötrü 5 təmiz sətir saxlanılır.

Torpaq sahələri üzərində hüquqların dövlət qeydiyyatının plan-xəritə sənədi rayonun torpaq istifadəçiliyi (yerquruluşu) xəritəsidir. İnzibati rayonun torpaq istifadəçiliyi (yerquruluşu) xəritəsinin hazırlanması, tərtibatı və sonradan yerləşdirilməsi Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Yerquruluşu Layihə İnstitutu tərəfindən həyata keçirilir. Bu ayrı-ayrı torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və icarəçilərinin torpaq sahələrində apanmış tədqiqat materialları əsasında tərtib edilir. Respublikamızda inzibati rayonlar üçün bu cür xəritələr 1:50000 miqyasda tərtib edilir.

Torpaq istifadəçiliyinin (yerquruluşu) rayon xəritəsi su-rəti çıxarmaqla başqa

təyinatlı və məzmunlu torpaq-kadastr xəritələrinin tərtibi üçün kartoqrafik əsas kimi də istifadə edilə bilər. Həmin əsas üzərində rayonun torpaq-uçot xəritəsi, torpaq xəritəsi, torpaqların bonitirovkası və torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi xəritələri tərtib edilir.

Rayonun torpaq istifadəçiliyi (yerquruluşu) xəritəsində aşağıdakı kartoqrafik məlumatlar öz əksini tapır:

1) inzibati rayonun sərhədi, torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin torpaqlarının sərhədi;

2) yaşayış məntəqələri (ümumi konturlarla);

3) kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyalar): əkin, çoxillik əkmələr, biçənək, öyrüş;

4) hidroqrafiya və hidrotexniki elementlər: çaylar, göllər, gölməçələr, su anbarları, kanallar, kollektorlar, bulaqlar, kəhrizlər, həmçinin otlaq sahələrində yerləşmiş artezian quyuları, gölməçələr və s.;

5) yollar, cığırılar, elektrik xətləri, neft-qaz və su boru kəmərləri və s.

Zəruri olan hallarda xəritə üzərinə suvarılan torpaqların sərhədi, meşə massivləri və digər kartoqrafik elementlər də daxil edilir. Xəritədə şəhərlərin, şəhər tipli qəsəbələrin, kurort və kənd yaşayış məntəqələrinin, meşə təsərrüfatlarının, qoruqların, hidroqrafiya elementlərinin və s. adları qeyd edilir. Yaşayış məntəqələrinin adları inzibati-ərazi sorğu kitabçalarının-dakı məlumatlara uyğun gəlməli və qısaldılmadan yazılmalıdır. Çayların relyef elementlərinin adı plan-xəritə materiallarından götürülür. Başqa inzibati rayonların torpaq mülkiyyətlərinin və istifadəçilərinin adı və tabeliyində olduqları rayonun adı da xəritədə qeyd edilir.

Torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət uçotu

Hər bir inzibati rayonun sərhədləri daxilində yerləşmiş bütün torpaq yerləri dövlət uçotuna alınır. Uçotun aparılmasından ötrü ilkin sənəd kimi torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçi-lərinin və icarəçilərinin qəbul olunmuş forma əsasında hər il noyabr ayının 15-dən gec olmayaraq təqdim etdikləri hesabatlar və digər torpaq-kadastr sənədləri götürülür. Fiziki və hüquqi şəxslərin öz sərəncamlarında olan torpaqlar haqqında verdikləri məlumatların düzgünlüyü rayon torpaq və xəritəçəkmə şöbəsində əldə olan plan-xəritə materiallarında düzəlişlər və kontrol ölçmələr vasitəsilə yoxlanılır.

İnzibati rayonda torpaqların dövlət uçotu kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyaların) faktiki vəziyyətinə görə keyfiyyətli plan-xəritə materialları və cari dəyişikliklərin uçot materialları əsasında təsərrüfat yerlərinin qəbul olunmuş təsnifat üzrə aparılır.

Torpaqların kəmiyyət uçotunda onların qruplaşdırılması təyinatı üzrə aparılır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı, dövlət meşə fondu və dövlət ehtiyat fondu, sənaye, nəqliyyat, kurort, qoruq, dövlət su fondu, yaşayış məntəqələri və digər qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların uçotu ayrı-ayrılıqda aparılır. Bu zaman suvarılan

torpaqlar xüsusi şəkildə ayrdır.

Torpaqların kəmiyyət uçuotundan fərqli olaraq, onların keyfiyyət uçuotu iri miqyaslı torpaq, aqrokimyəvi, meliorativ və geobotaniki tədqiqatlar əsasında aparılır. Bu məqsədlə inzibati rayonun torpaq xəirtəsi, geobotaniki xəritəsi, kartoqramlar və digər plan-xəritə və mətn materialları tərtib edilir. Torpaqların kəmiyyət uçuotu bir qədər məhdud sayda torpaq kateqoriyalannı əhatə edir. Bu tədbirlə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, meşə fondu torpaqları və dövlət ehtiyat fondu torpaqları əhatə olunmuşdur.

Torpaq örtüyünün mürəkkəbliyindən, torpaq yerlərindən istifadənin xarakterindən, rayonun sahəsindən və başqa şəraitlərdən asılı olaraq rayonun torpaq xəritəsi 1:50000 və ya 1:25000 miqyasında tərtib edilir. Rayonun torpaq xəritəsi ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin, istifadəçilərin və icarəçilərin ixtiyarında olan torpaq sahələrində aparılmış iri miqyaslı (1:5000, 1:10000) torpaq tədqiqat materialları əsasında, torpaq konturlarının ümumiləşdirilməsi aparılmaqla tərtib edilir.

Torpaq xəritəsində uyğun şərti işarələrdən istifadə etməklə torpaqların qranulometrik tərtibi, şorlaşma, şorakətləşmə, eroziya şəraiti də öz əksini tapır. Rayonun torpaq xəritələrinə yazılmış hesabatlarda rayon haqqında ümumi məlumat, kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyaların) paylanması, rayonun relyef, iqlim, bitki örtüyünün səciyyəsi verilir, orada torpaq növmüxtəlifliklərinin morfoqenetik xüsusiyyətləri təsvir edilir, ayrı-ayrı torpaq qatı və yarım tiplər üzrə kəsimlərin təsvirlərindən ibarət nümunələr göstərilir, növmüxtəlifliklərin aqrokimyəvi analizlərinin nəticələri cədvəllər şəklində hesabata daxil edilir. Adətən, hesabatların sonunda rayon torpaqlarının aqroistehsalat xüsusiyyətləri təsvir edilir, bu əsasında onların qruplaşdırılması aparılır, torpaqların mənbəliyini artırmaqdan ötrü tədbirlər sistemi təklif edilir.

Hazırda torpaq yerlərinin keyfiyyət vəziyyətini daha dolğun səciyyələndirməkdən ötrü torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması xəritəsi, torpaqların qida elementləri ilə təmin olunması kartoqramları və başqa qrafiki təsvirlərdən ibarət plan-xəritə materialları da tərtib edilə bilər.

Təbii yem yerlərinin keyfiyyət səciyyəsini əks etdirməkdən ötrü geobotanika xəritəsi və digər kartoqramlardan istifadə edilir.

Torpaq qiymətləndirmə işlərinin aparılması qaydası

Hər bir inzibati rayonda torpaq qiymətləndirmə işlərinin mahiyyəti konkret təsərrüfatlarda aparılmış qiymətləndirmə işlərinin ümumiləşdirilməsindən və rayonun orta hesabı balının və ya qiymət göstəricisinin tapılmasından ibarətdir. Bu zaman iki hal ola bilər: birinci halda, inzibati rayonun bütün ərazisi bir torpaq kadastr (qiymət) rayonunun, ikinci halda isə iki, bəzən isə üç torpaq kadastr rayonunun daxilində yerləşə bilər.

Birinci halda torpaq yerlərinin orta hesabı balı və ya qiymət göstəricisi bütün

inzibati rayonun ərazisini əhatə etməyə bir şkala vasitəsilə tapılır. İkinci halda inzibati rayonun müxtəlif torpaq kadastr (qiymət) rayonlarına daxil olmuş hissə-ləri üçün ayrı-ayrılıqda şkalalar tərtib edilir, onların orta hesabı balı və ya qiymət göstəricisi müəyyənləşdirilir.

Torpaq yerlərinin qiymətləndirilməsinin nəticəsi kimi əsas kənd təsərrüfatı yerlərinin ümumi qiymət cədvəli və ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin fərdi qiymətləndirilməsinin səmərəlilik cədvəli tərtib edilir. Bu torpaq-qiymət göstəriciləri həmçinin rayonun qiymət xəritəsində öz əksini tapır.

Yerquruluşu Layihə İnstitunun mütəxəssisləri tərəfin-dən inzibati rayonda torpaq-qiymətləndirmə işləri aparılır. Torpaq istifadəçiliyində sərhəd dəyişiklikləri zamanı, ərazidə əsaslı meliorativ tədbirlər həyata keçiriləndə, kənd təsərrüfatı yerlərinin strukturunda dəyişikliklər baş verəndə həm ayrı-ayrı torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin torpaq sahələrində, həm də bütövlükdə rayon üzrə torpaq-qiymətləndirmə işləri yenidən aparılır.

Rayonlarda torpaqların qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə edilmiş materiallar aşağıdakı konkret praktiki işlərin həyata keçirilməsində çox mühüm vasitə kimi özünü göstərir:

- 1) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfatların, təşkilatların və müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlil edilməsində;
- 2) torpaq vergilərinin, normativ qiymətlərinin rayon üzrə ölçülərinin müəyyənləşdirilməsində;
- 3) torpaqların icarəyə götürülməsi, alqı-satqısı, girov qoyulması zamanı ilkin qiymətin müəyyənləşdirilməsində;
- 4) kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində istifadəsi nəticəsində baş vermiş itkilərin hesablanmasında;
- 5) yerquruluşu tədbirlərinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasında.

Torpaq balansı

Hər bir inzibati rayonda dövlət torpaq kadastrının torpaq uçot sənədləri ilə yanaşı, rayonun torpaq hesabat sənədlərinin də hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bu sənədlər ümumi, «Torpaq balansı» adı altında birləşdirilmişdir. İnzibati rayonun hesabat sənədləri (Torpaq balansı) rayonun torpaq və xəritə-çəkmə şöbəsində hazırlandıqdan, rayon icra hakimiyyətinin başçısının, rayon torpaq və xəritəçəkmə şöbəsinin müdirinin təsdiqindən sonra hər il yanvar ayının 1-dən gec olmayaraq Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinə göndərilir.

İnzibati rayonun torpaq balansı bütün torpaq fondunu, o cümlədən rayon əhəmiyyətli şəhər və şəhər tipli qəsəbələrin torpaqlarını da əhatə edir. İllik torpaq balansında kənd təsərrüfatı yerlərinin torpaq kateqoriyaları və mülkiyyət formaları üzrə paylanmasında dair məlumatlar verilir. Hər beş ildən bir torpağın tam torpaq balansı hazırlanır ki, bu zaman torpaq fon-dunun kateqoriya və mülkiyyət formaları

üzrə paylanması ilə yanaşı, torpağın keyfiyyət vəziyyəti və torpaqların bonitirov-kasına dair məlumatlar da verilir.

Torpaq balansının hazırlanması zamanı hesabat dövründə torpaq istifadəçiliyində baş vermiş bütün dəyişikliklər nəzərə alınır. Bu zaman torpaq istifadəçiliyindəki həm ümumi ölçü-lərdə, həm də kənd təsərrüfatı yerlərinin tərkibində və onların keyfiyyət vəziyyətindəki dəyişikliklər əsaslandırılmalı və sə-nədlərdə öz əlcsini tapmalıdır. Torpaq balansının hazırlanma-sından ötrü torpaq mülkiyyətçilərinin, istifadəçilərinin və ica-rəçilərinin torpaqdan istifadənin vəziyyətinə dair hesabatla-rından, əvvəlki işlərin torpaq balansmdan və digər sənədlərdən istifadə olunur.

Torpaq balansma aşağıdakı sənədlər daxildir:

1) torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin ümumi torpaq sahələri və növləri üzrə 01 yanvar 2000-ci ilə istifadə vəziyyətinin hesabatı (forma 22);

2) torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin suvarılan torpaq sahələri və növləri üzrə 01 yanvar 2000-ci ilə istifadə vəziyyətinin hesabatı (forma 22a);

3) rayonun ümumi torpaqlarından istifadə olunmasının 01 yanvar 2000-ci il vəziyyəti haqqında arayış;

4) rayonun suvarılan torpaqlarından istifadə olunmasının 01 yanvar 2000-ci il vəziyyəti haqqmda arayış;

5) rayonun 01 yanvar 2000-ci il üçün torpaq növlərinin mülkiyyətçilər və istifadəçilər üzrə ümumi və suvarılan torpaqlarının müqayisə cədvəli.

Torpaq balansmm bu sənədləri bütün inzibati rayonlar üçün vahid formada tərtib edilir, rayon icra hakimiyyətinin başçısı, rayon torpaq və xəritəçəkmə şöbəsinin müdiri tərəfin-dən imzalandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin kollegiyasının iclasında təsdiq edilir.

Torpaq balansının əsas sənədlərindən biri «Torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin ümumi torpaq sahələri və növləri üzrə 01 yanvar 2000-ci ilə istifadə vəziyyətinin hesabatı» (forma 22) sənədidir. Bu sənəddə inzibati rayonun sərhədləri daxilində bütün torpaqlar, o cümlədən suvarılan torpaqların vəziyyəti haqqında hesabat verilir.

Bu hesabatda inzibati rayonun torpaqları bütün mülkiyyətçiləir və istifadəçiləri əhatə etməklə torpağın 3 mülkiyyət forması üzrə üç qrupa - dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqlar (I), bələdiyyə mülkiyyətinə verilən torpaqlar (II) və xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlara (III) bölünür.

Tərtib edilmiş bu sənəddə torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin adı (təyinatına görə) şaquli cədvəldə yerləşdirilir.

Birinci qrup (I) dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaq-lardan ibarətdir. Bura daxildir:

- dövlət elmi-tədqiqat və tədris müəssisələrinin, onların təcrübə bazalarının,

maşın-sınaq stansiyalarının, dövlət sort sınaq xidmətinin torpaqları;

- toxumçuluq və damazlıq təsərrüfatlarının torpaqları;
- dövlət müəssisə, idarə və təşkilatların daimi istifadəsində olan torpaqlar;
- yay və qış otlaqlarının mal-qara düşərgələrinin və köç yollarının torpaqları;
- meşə fondu torpaqları;
- su fondu torpaqları;
- təbiəti mühafizə, təbii qoruq, sağlamlaşdırma, istirahət, tarix-mədəniyyət təyinatlı torpaqlar, habelə üzərində təsərrüfat fəaliyyəti qadağan edilmiş torpaqlar;
- dövlət ehtiyat fondu torpaqları;
- dövlət obyektlərinin, dağ-mədən sənayesinin, təsdiq edilmiş faydah qazıntı yataqlarının, vahid energetika sisteminin, magistral boru kəmərlərinin, nəqliyyat, rabitə və müdafiə obyektlərinin, dövlət sərhəd zolaqlarının, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin torpaqları;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının yerləşdiyi torpaqlar;
- fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə və icarəsinə verilən torpaqlar;
- işğal altında qalan torpaqlar.

İkinci qrup (II) bələdiyyə mülkiyyətinə verilən torpaqlardan ibarətdir. Bura daxildir:

- şəhər, qəsəbə, kənd və digər yaşayış məntəqələrinin torpaqları;
- ümumi istifadədə olan torpaqlar;
- bələdiyyə ehtiyat fondu torpaqları, o cümlədən, yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafı üçün ayrılmış torpaqlar və ehtiyat fonduna ayrılan torpaqlar;
- fiziki və hüquqi şəxslərin istifadəsinə və icarəsinə verilən torpaqlar.

Üçüncü qrup (III) xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlardan ibarətdir. Bura aşağıdakılar daxildir:

- vətəndaşların mülkiyyətinə verilən torpaqlar;
- vətəndaşların qanuni istifadəsindəki həyətyanı sahələr;
- fərdi kollektiv və kooperativ bağların, dövlət bağçılıq təsərrüfatının bağlarının torpaqları.

Şaquli cədvəldə, həmçinin rayon üzrə istifadə olunan torpaqların cəmi, bundan kənar rayonların ərazilərindən istifadə olunan torpaqlar, kənar rayonların bu rayon ərazisində istifadə etdikləri torpaqlar, rayonun inzibati sərhədi daxilində istifadə olunan torpaqların cəmi və kənd təsərrüfatı dövriyyəsində olan torpaqların cəmi haqqında ayrıca qrafalar olur.

Bu sənəddə üfiqi cədvəldə torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin sayı, onların sərəncamında olan torpaqların ümumi sahəsi və bu torpaqların ümumi qəbul olunmuş təsnifata uyğun olaraq kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyaları) və növləri üzrə paylanması verilir. Bura kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar, o cümlədən əkin, çoxillik əkmələr (bundan meyvə bağları, üzümlüklər, çay plantasiyaları, sair çoxillik

əkmələr), dincə qoyulmuş torpaqlar, biçənəklər, öyrüş otlaq sahələri (o cümlədən, bundan çoxillik əkmələr, biçənəklər, tikinti altında olan torpaqlar), bağlar, bostanlar, meşə sahələri, ümumi qış otlaq sahələri, ümumi yay otlaq sahələri, kolluqlar, bataqlıqlar, sualtında qalan torpaqlar (o cümlədən, çaylar və arxlar, dəniz və göllər, su anbarları və nohurlar, kanallar və kollektorlar) yollar və küçələr, tikinti altında qalan torpaqlar, qumluq, daşlıq, lilliklər, qobu, yarıqan və dərələr, kənar istifadəçilər (o cümlədən, məktəblər, qəbiristanlıqlar, nəqliyyat, rabitə və digər obyektlərin torpaqları) daxildir.

Bu cədvəldə həyətəyən torpaqlar və digər təsərrüfat dövriyyəsinde olan sahələr də daxil olmaqla kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi və kənd təsərrüfatında istifadə olun-mayan torpaqların cəmi üçün xüsusi qrafalar ayrılmışdır.

Torpaq balansında ikinci əhəmiyyətli sənəd, «Torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin suvarılan torpaq sahələri və növləri üzrə 01 yanvar 2000-ci ilə istifadə vəziyyətinin hesabatı»dır (forma 22a). Bu sənəddə əvvəlki sənəddəki (for-ma 22) torpaq mülkiyyətçiləri və istifadəçilərinin sərəncamında olan suvarılan torpaqların vəziyyəti haqqında geniş hesabat təqdim edilir.

Torpaq balansının əsas sənədləri ilə yanaşı, bu sənədlərə (forma 22 və 22a) əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq və Xoritəçokmo Komitəsi tərəfindən təsdiq olunmuş xüsusi hesabat formaları - arayışlar tətbiq olunur: «Rayonun ümumi torpaqlarından istifadə olunmasının 01 yanvar 2000-ci il vəziyyəti haqqında arayış» və «Rayonun suvarılan torpaqlarından istifadə olunmasının 01 yanvar 2000-ci il vəziyyəti haqqında arayış», inzibati rayonda torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin istifadəsində olan müxtəlif təyinatlı torpaqlar, o cümlədən suvarılan torpaqlardan istifadənin vəziyyəti haqqında geniş hesabat formaları.

Torpaq balansında kənd təsərrüfatı yerlərində sahə dəyişikliklərinin izlənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu torpaq fondundan istifadənin vəziyyəti haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Bunu nəzərə alaraq inzibati rayonlarda

«Rayonun 01 yanvar 2000-ci il üçün torpaq növlərinin

mülkiyyətçilər və istifadəçilər üzrə ümumi və suvarılan torpaqlarının müqayisə cədvəli» tərtib edilir. Cədvəldə rayonun əkin, çoxillik əkmələr, dinc, biçənək, öyrüş sahələrindəki dəyişikliklər təhlil edilir, keçən ilin 1 yanvar tarixi ilə müqayisədə cari ilin 1 yanvar tarixi üçün kənd təsərrüfatı yerlərinin (uqodiyaların) artımı (+) və ya azalması (-) göstərilir.

SUDAN İSTİFADƏNİN EKOLOJİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.

PLAN:

1. Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatları anlayışı, onun məzmunu və mahiyyəti.
2. Su ehtiyatlarından istifadənin hüquqi tənzimlənməsinin rolu və əhəmiyyəti.
3. Azərbaycan Respublikasının su balansı, onun struktur elementləri.
4. Sudan istifadənin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi.
5. Sudan istifadə hüququ, onun mənbələri. Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi, su ehtiyatlarından istifadənin tənzimlənməsində onun rolu və əhəmiyyəti.
6. Su obyektləri üzərində mülkiyyət forması. Su obyektlərindən istifadənin tənzimlənmə prinsipləri. Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifə və funksiyaları.
7. Su obyektlərindən istifadəçilər, onların hüquq və vəzifələri. Su obyektlərindən istifadə hüququ və onun əldə edilməsi.
8. Su qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Azərbaycan Respublikasının su ehtiyatları haqqında məlumat

Azərbaycan Respublikasının 1997-ci ildə qəbul olunmuş və 1999-cu ildə (JS'sı 8-İQ) təsdiq edilmiş Su Məcəlləsinin 5-7-ci maddələrinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının su fonduna ölkə ərazisində olan bütün daxili sular və Xəzər dənizinin Azərbaycana aid sektorunun suları aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının su fondu təbiətdə olduğu yerinə, fiziki-coğrafi, inzibati ərazi və başqa əlamətlərinə görə səth, yeraltı, sərhəd və Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına aid sektorunun sularından ibarətdir. Quru ərazinin səthində olan su axarları, su tutarları, buzlaqlar və qar örtükləri səth su obyektləri hesab olunurlar. Səth su obyektləri su tutarında olan sulardan, su tutarının dibi və sahilindən ibarət olur. Səth su obyektləri çox funksiyalı əhəmiyyətə malik olduğu üçün eyni vaxtda bir neçə məqsəd üçün istifadə edilə bilər.

Yerin təkindəki geoloji strukturlarda yığılmış sular yeraltı su obyektlərinə aid edilir. Yeraltı su obyektlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. yerin təkində olan və bir-biri ilə geoloji əlaqəsi olan sulu təbəqələr;
2. yeraltı su hövzələri - bir geoloji struktur daxilində olan qatlarda, boşluqlarda və sulu laylarda olan sular;
3. yeraltı su yataqları - buraya yerin üstünə çıxarmaq üçün əlverişli şəraiti olan sulu laym bir hissəsi daxildir.

Su obyektləri içməli su və məişət ehtiyacları üçün, müalicə, kurort, istirahət və idman məqsədləri, sənaye, tikinti və enerji əldə etmək, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, nəqliyyat, balıqçılıq, ovçuluq və başqa məqsədlər üçün istifadə edilə bilər (Su Məcəlləsi, maddə 35).

Ölkəmizin su balansmda çayların rolu çox böyükdür.

Azərbaycan Respublikasının çay şəbəkəsi 8350-dən çox müx-təlif ölçüyə malik çayı əhatə edir. Onlardan 7860-nın uzunluğu 100 km-dən az və 22-nin uzunluğu isə 100 km-dən artıqdır. Respublikamızdakı bütün çayların ümumi uzunluğu 33665 km-dir. bu çayları aşağıdakı beş qrupa bölmək olar:

1. Uzunluğu 25 km-dən az olan ən kiçik çaylar;
2. Uzunluğu 25-50 km olan kiçik çaylar;
3. Uzunluğu 51-100 km olan orta çaylar;
4. Uzunluğu 101-500 km olan iri çaylar;
5. Uzunluğu 500 km-dən çox olan ən iri çaylar.

Bütün çayların su axarının tutduğu sahə 5550 km^2 -dən çoxdur.

Bütün Qafqazın və eləcə də Azərbaycanın ən böyük su arteriyası Kür çayıdır. Ümumi uzunluğu 1500 km-dən çox olan Kür çayının 900 km-i Azərbaycan ərazisindən keçərək Xəzər dənizinə tökülür. Öz mənbəyini Türkiyədəki Çaldıran suayrıcının şimal ətəklərindən götürən Kür çayının hövzəsi cənubi Qafqazın mərkəzi və şərqinin ərazilərini, Türkiyə və İran ərazisinin bir hissəsini əhatə edir. Bu ərazinin ümumi sahəsi 188042 km^2 -ə bərabərdir.

Azərbaycanın ikinci ən böyük çayı Kürün sağ qolu olan Arazdır. Öz başlanğıcını Türkiyənin Bingöl dağ yamaclarından (dəniz səviyyəsindən 2600 m yüksəklikdə olan) alan Araz çayı-nın uzunluğu 1072 km və hövzəsinin sahəsi isə 101937 km^2 -dir.

Suyunun bulanmasına görə Araz çayı dünyanın ən bulanıq çayları sırasında ilk yerlərindən birini (hətta Nil çayını da arxada qoyaraq) tutur. Onun suyunda olan altı maddənin çəkisi orta hesabla 2,5 q/l-ə bərabərdir.

Kür-Araz hövzəsinə tökülən çayların hamısı öz başlanğıcını Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarından götürürlər. Bunlar-dan əlavə başlanğıcını Böyük Qafqazın Şimal-Şərqinlən və Azərbaycanın cənubi-şərqindəki Talış dağlarından götürən bir neçə kiçik çaylar da Xəzər dənizinə tökülür.

Kür və Arazdan sonra respublikamızın ərazisində axan nis-bətən uzun çaylar sırasına Alazan-Qanıx (413 km), İori-Qabrri (389 km), Tərtər (200 km) və Samur (216 km) çayları daxildir.

Respublikamızda şirin suya olan tələbatın öyrənilməsində göllərin də rolu nəzərə cərpacaq dərəcədədir. Ölkəmizin hidroqrafiyası 700-dən çox şirin sulu və çoxsaylı şor sulu göllər şəbəkəsini əhatə edir. Şirin sulu göllərin yaranması, regionlarda yerləşməsi və təsərrüfat keyfiyyətləri eyni deyildir. Bu göllərin hamısı kiçik göllər hesab edilirlər. Məsələn, Böyük Qafqaz ərazisində yerləşən 250 gölün

əksəriyyətinin sahəsi 0,3-1,0 hektardan kiçikdir və onların əksəriyyəti yayda quru-yur. Bu göllər, əsasən Göyçay, Ağsuçay, Girdmançay, Pirsaat-çay, Gil-gilçay, Atıçay, Sumqayıtçay və başqa çayların hövzə-sində yerləşirlər. Bu göllərin ən böyüyü Fəhra gölüdür. Sahəsi 30 hektar olan Fəhra gölünün suyu duzlu deyildir və suvarma üçün yararlıdır.

Kiçik Qafqazda yerləşən göllərin (Göy-göl, Maral göl, Ağgöl, Qaragöl və başqaları) əksəriyyəti Kürəkçayı hövzəsindədir. Bu göllər 1139-cu ildə baş verən zəlzələ nəticəsində yaranmışdır. Bu göllərin dərinliyi Azərbaycanda yerləşən başqa göllərə nisbətən xeyli dərinidir. Məsələn, Göy-gölün maksimum dərinliyi 90 metrə çatır.

Respublikamızda düzənlik ərazisində yerləşən göllərdən nisbətən böyüyü Sarısu (dərinliyi 67 m), Ağ göl (dərinliyi 56,2 m), Ağzıbirçala (dərinliyi 37 m), Mehman gölü (dərinliyi 35 m) və başqalarıdır.

Lənkəran və Talış dağlarında baş verən sürüşmə nəticəsində yaranmış göllərin (Kuşavan, Siyobilən və s.) çoxu yayda ya quruyur, ya da bataqlığa çevrilir. Kuşavan gölü isə üç xırda gölə çevrilir (Həsənov M., 1977).

Abşeron yarımadasında yerləşən 50-yə qədər gölün demək olar ki, hamısının suyu duzlidir. Müxtəlif minerallaşma dərəcəsinə malik olduqlarına görə bu göllərdən duz istehsal etmək üçün istifadə olunur. Abşeron göllərindən nisbətən bö-yüyü Böyükşor və Masazır gölləridir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində 30-a qədər su anbarı vardır. Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz zonalarında yerləşən belə su tutarları suvarma (Xanbulançay, Sərsənk və başqaları), əhalini içməli su ilə təmin etmək (Ceyranbatan) və elektrik enerjisi istehsal etmək (Mingəçevir, Şəmkir, Yenikənd su elektrik stansiyaları) üçün tikilmişdir. Kür çayı üzərində 1953-cü ildə tikilmiş Mincəçevir su elektrik stansiyası Respublikamızın elektrik enerjisinə olan tələbatı ödəməklə yanaşı, ümumi su tutarı 9641-17092 milyon m³ olan nəhəng (maksimal dərinliyi 75 metrdir) su anbarının da yaranmasına səbəb oldu. Mingəçevir su anbarından çəkilən Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan kanalları Respublikamızın Kür-Araz ovahığında yerləşən təsərrüfatlarının su ilə təmin edilməsində böyük rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasında olan 1,1-1,3 milyon hektar əkin sahəsinin suvarılmasında Əlinçəy, Tərtərçay və Türyançay üzərində qurulmuş su anbarlarının da böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır. Respublikamızın ərazisində yaradılmış belə hidrotexniki qurğulardan başlayan 46 min km suvarma kanalları vasitəsilə 34 min hektar əkin sahəsini suvarmaq mümkün olmuşdur.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da suya olan tələbatın bir hissəsi yeraltı şirin su yataqları hesabına ödənilir. Respublikamızda olan bir sıra arın və dağətəyi rayonlarda yeraltı şirin su mənbələrindən içmək və təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə edilir. Yeraltı sular təbii və istismar olunan sular kimi təsnifatlaşdırılır.

Təbii yeraltı sulara yer səthinə sərbəst çıxan su ehtiyatları aid edilir. Yeraltı suların ekoloji cəhətdən təmizliyi diqqəti daha çox cəlb etməlidir.

Azərbaycanda yerləşən göllərdə olan suyun ümumi miqdarı 40 km^3 -ə bərabərdir ki, onlardan 16-18 km-ni şirin (içməli) sular təşkil edir. Respublikamızda 4 böyük və 50-dən çox kiçik və orta həcmli su tutarları, habelə 80-dək şirin su ilə doldurulmuş irriqasiya gölləri vardır. Onların tam su tutarının həcmi 13638,2 milyon m^3 və su müstəvisinin sahəsi 1373,4 milyon km^2 -ə bərabərdir. respublikanın hidrologiyasında buzlaqların və qar yığılan sahələrin rolu elə də əhəmiyyətli deyil. Onlar əsasən Qusarçay, qismən də Qudyalçay və Gilgilçay hövzələrində yerləşmişlər. Respublikamızın coğrafi vəziyyəti və iqlim xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq göllər su resursu mənbəyi kimi az əhəmiyyətə malikdir. Dağlıq və dərələrlə şırımlanmış relyef ərazilərin gözəlləşməsinə imkan vermir. Belə xırda göllüklərə Kür-Araz çökəkliklərində (Köhnə Axmazlar), Lənkəranda və Samur-Dəvəçi çökəkliklərində rast gəlmək olar. Əsas magistral irriqasiya kanalları yaxınlıqlarında suyun infiltrasiyası və qrun sularının səviyyəsinin qalxması hesabına az miqdarda da olsa bataqlaşmış sahələrə rast gəlmək mümkündür.

Respublikamızın ərazisində 3500-dən çox təbii bulaq qeydə alınmışdır.

Yeraltı su axarlarının resursları çay axarlarının 25%-ni təşkil edir.

Yeraltı suların potensial istismar ehtiyatları 14068,4 min m^3 /sutka (o cümlədən 11617,6 min m^3 /sutka istifadə üçün təsdiq olunmuşdur) həcmində qiymətləndirilir.

Bulaqların debiti Böyük Qafqazın cənub yamaclarında 7-8 l/saniyəyə və şimali-şərq yamaclarında isə 50 l/saniyəyə bərabərdir.

Yeraltı mineral su ehtiyatlarına görə Azərbaycan regiondakı dövlətlər arasında müstəsna yerə malikdir. Respublikada 200-dən çox mineral su yataqları kəşf edilmişdir. Mineral su dedikdə tərkibində həll edilmiş mineral birləşmələr olan sular başa düşülür. Statistikada mineral suların istismar ehtiyatları ilə yanaşı çıxarılan, istifadə edilən, hasilat və istifadə zamanı itirilən mineral sular ayrıca uçota alınır.

Mineral su mənbələri aşağıdakı üç kateqoriyaya bölünürlər: karbohidrogenli; kükürlü hidrogenli; karbon turşulu.

Əsasən respublikanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında yerləşən bu mineral su mənbələri aşağıdakı tektonik ərazilərdə cəmlənmişdirlər:

1. Kiçik Qafqazın tektonik ərazilərində yerləşənlər. Buraya 30 qrupdan çox tərkibi qələvili, hidrokarbonatlı, karbon turşulu və dəmir ionları ilə zəngin olan mineral su yataqları daxildir. Bunlardan ən məşhuru İstisu, Minkənd, Qoturçu və Slavyanski sularıdır.

2. Böyük Qafqazın kükürlü-hidrogenli mineral su yataqları. Burada hidrokarbonat - xlorlu su yataqlarını xüsusilə ayırmaq olar. Bu suların tərkibi nitrat, kalsium, maqnezium duzları ilə zəngindir. Bu mənbələr arasında İlisu, Bum, Qonaqkənd, Xınalıq, Dəvəçi, Xudat və başqalarını xüsusilə ayırmaq olar.

3. Quzey Azərbaycanın Talış zonasında soyuq, ılıq və istiliyi 64°-ə çatan isti mineral su mənbələri. Onların ümumi sayı 25-ə qədərdir. Bu mənbələrin çoxu sulfidlilirlu, natriumlu və kalsiumlu mineral su tipinə aiddirlər. Bu mənbələr arasında ən əhəmiyyətli yodlu və bromlu tərkibə malik olanlardır.

4. 50-dən çox mineral su mənbəyi qeydə alınmış Na-xçıvan MR ərazisindəki mineral suları. Bu suları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

a) tərkibi acı-duzlu maddələrlə zəngin olan Qızılvəng, Cugin, Toroş və Dəstə mineral su yataqları;

b) tərkibi duzlu və acı-duzlu maddələri ilə zəngin olan Vayxır, Darıdağ və s. su mənbələri.

c) tərkibində karbon turşusu və əhəng qarışığı olan Bata-bat, Gemyur, Darıdağ, Sirab, Badamlı, Nahadçin və başqa mi-neral su mənbələri.

5. Kür-Araz vadisində rast gəlinən yodlu su mənbələri - Eldar çökündə və Baba-Zənan mənbələri də bu tipli mine-ral sulara aiddir.

Bir sıra mineral su mənbələri palçıq vulkanları ilə əlaqə-dardır. Onların tərkibi özünəməxsus kimyəvi və qaz qarışıqları ilə zəngindir. Bu mənbələr arasında öz müalicəvi əhəmiyyəti-nə, fiziki-kimyəvi və bioloji xassələrinə görə dünyada yeganə olan Naftalan yataqlarını ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycanda geniş süni suvarma şəbəkəsi yaradılmış-dır. Burada su resursu mənbəyi kimi böyük əhəmiyyətə malik olan 6 magistral və 3 kollektor kanalı və 50-dən çox su anbarı (onlardan 5-nin hər birinin su tutumu 1 milyon m'-dən çoxdur) mövcudur. Suyun və onlardan istifadənin uçuotu dedikdə kon-kret ərazidə olan suyun kəmiyyət və keyfiyyətinin, habelə isti-fadəçilər üzrə götürülmüş, istifadə edilmiş və axıdılmış suyun müntəzəm qeydiyyatı nəzərdə tutulur.

«Suyun və ondan istifadənin uçuotu» anlayışı «su kadast-rı» anlayışı (səth və yeraltı sular haqqında hidroloji məlumatlar toplusu) ilə bilavasitə əlaqədar olmaqla mövcud su ehtiyatları-nın, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini, habelə istifadəçilər üzrə istifadə olunan suyun uçuotuna dair məlumatları əhatə edir. Suların mövcudluğu, keyfiyyəti, çirkənməsi və istifadəsinin uçuotu yerlərdə yaradılmış hidrometrik postlar, stansiyalar, habelə informasiya əldə etməyə köməklik göstərən başqa vasitələr (yerin süni peykləri, aviomüşahidələr və s.) şəbəkəsi ilə həyata keçirilir.

Sudan istifadənin vəziyyəti və həcminə dair informasiya əldə etmək üçün sudan istifadə edən müəssisə, idarə və təşkilatlarda mövcud olan ilk uçuot və bu barədə onların tərtib etdikləri hesabatlardan istifadə olunur. Yeraltı su ehtiyatları (mineral və termo suları da daxil olmaqla) haqqında informasiya bu işə nəzarət edən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən aparılan uçuot və hesabat sisteminə əsasən əldə edilir. Dövlət Statistika Komitəsi aidiyyəti olan təşkilatlarla razılaşdırılmaq yolu ilə istifadəyə dair hesabatlar və onların doldurulmasına dair təlimatlar hazırlayır.

Konkret dövr ərzində hər hansı su hövzəsində və ya ərazidə su ehtiyatlarının

həcmi, toplanması və məsrəflərinin müqayisəli əlaqələndirilməsi məqsədilə su balansı tərtib edilir. Su balansının mədaxil hissəsini yağışlar və başqa üsullarla daxil olan suların həcmi, məsrəflər hissəsini isə geri qaytarılmadan istehlak olunan sular, buxarlanma və başqa itkilər təşkil edir.

Alimlərin hesablamalarına görə, yer kürəsindən buxarlanan suyun illik ümumi miqdarı təqribən $525,1 \text{ min km}^3$ -ə (o cümlədən qurudan $72,5 \text{ min km}^3$, okeandan $452,6 \text{ min km}^3$) bərabər olur. Atmosferdən yer kürəsinə qar, yağış və dolu şəklində düşən yağıntı sularının miqdarı da (cəmi $525,1 \text{ min km}^3$, o cümlədən quruya $113,5 \text{ min km}^3$, okeana isə $411,6 \text{ min km}^3$) suyun miqdarmı balanslaşdırır. Hidrosferdəki suyun belə daimi hərəkəti nəticəsində çayların, göllərin və yeraltı mənbələrin suları tənzimlənir və müəyyən miqdarda təzələnir.

Yer kürəsində su resursları bərabər bölünməmişdir. İçməli su resursları cənubi Amerikada, Kanadada və Asiyada daha çox, Orta Asiyada, Əfqanıstanda, ərəb ölkələrinin çoxunda, Şimali Afrikada və Afrikanın tropik ölkələrində isə nisbətən azdır.

Azərbaycan Respublikasında su ehtiyatları qonşu cənubi Qafqaz respublikalarına nisbətən məhduddur. Onun çaylarında ildə 32 km^3 su axır. Adambaşına düşən suyun həcminə görə Azərbaycan keçmiş SSRİ məkanında olan MDB ölkələrinə nisbətən 10 dəfə, Ermənistan və Gürcüstana nisbətən 2-9 dəfə az təchiz edilmə imkanına malikdir. Bütün bunlarla yanaşı, insanın bütün fəaliyyəti və canlı aləmin mövcudluğu sudan geniş miqyasda istifadəni tələb edir. Dünya təsərrüfatının sürətlə in-kışafı, urbanizasiyanın sürətlənməsi və əhalinin sayının sürətlə artımı suya olan tələbatı gündən-günə artırır. Dünya təsərrüfatında istifadə olunan suyun 86%-i sənayenin, qalan hissəsi isə (14%) başqa təsərrüfat sahələrinin payına düşür.

Hesablamalara görə 1 ton nikelin istehsalına $800-4000 \text{ m}^3$, mis istehsalına 227 m^3 , 1 litr neft hasilatına 10 litr, 1 ton poladın əridilməsinə 20 min litr, 1 hektar əkin sahəsinə $12-14 \text{ min m}^3$ və 1 ton ətin istehsalına 20 min m^3 su sərf edilir.

İçməli suyun xeyli hissəsi insanlar tərəfindən içilir və məişətdə istifadə edilir. Dünya üzrə əhalinin hər nəfəri gündə orta hesabla 150 litr, kənd əhalisi isə bir qədər az (60-80 litr) su istehlak edir. Bir nəfərə düşən gündəlik su istehlakı Nyu-York və San-Fransiskoda 800 litr, Moskvada 500-600 litr, Parisdə və Berlində 450 litrə bərabərdir.

Bütün bunlara görə su istehlakının həcmi ildən-ilə artır. Məsələn, ABŞ öz su ehtiyatlarının 1900-cü ildə 6%-ni istifadə etdiyi halda 1960-cı ildə bu rəqəm 60%-dək artmışdır. Dünya əhalisinin 60%-i su qıtlığından əziyyət çəkir, 50 ölkədə isə işlənmiş suyu təmizləyərək yenidən istifadə edirlər. Su qıtlığının əsas səbəbi suya tələbatın günü-gündən artması, su itkisinin olması və suların çirklənməsidir.

İnsanlar suya olan tələbatını ödəmək üçün yerüstü (çaylar, göllər, nohurlar,

bataqlıqlar), yeraltı (artezian, kəhriz, bulaq və qunt) sularından istifadə edirlər. Son dövrlərdə Arktika və Antraktidamn aysberqdərindən (buz dağlarından) şirin su mən-bəyi kimi istifadə etmək üçün xüsusi layihələr hazırlanmışdır.

Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası su ehtiyatlarının həcminə görə Cənubi Qafqaz ölkələri arasında sonuncu yeri tutur. Ərazinin hər kvadrat kilometrinə düşən suyun miqdarı Gürcüstanda 300 min m³, Ermənistanda 230 min m³ və Azərbaycan Respublikasında 100 min m³-a bərabərdir. Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə düşən suyun miqdarı Gürcüstandan 7 dəfə, Ermənistandan isə 2 dəfə azdır (Rüstəmov S. 1971). Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda aparılan böyük quruculuq işləri və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı suya olan tələbatın həcmi ildən-ilə artırır. Məsələn, Azərbaycanın suya olan tələbatının həcmi 1975-ci ildə 12,8 milyard m³, 1985-ci ildə 19,2 milyard m³ (Ş.Göyçaylı, N.Mika-yılov, A.Xəlilov, R.Abdullayev, T.Həsənov və Ç.İsmayilov «Ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan istifadə», 1966) və XX əsrin sonlarında 30,0 milyard m³-dən çox olmuşdur. Azərbaycanda suya olan tələbatın ödənilməsi üçün əsas yerüstü və yeraltı şirin su resurslarından istifadə edilir. Bu resurslardan səmərəli istifadə edilərsə, respublikamızın suya olan tələbatı uzun illər ərzində tam ödənilə bilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq alimlərimiz və geoloqlarımız respublika-mızın ərazisində yeni yeraltı şirin su yataqlarının axtarışı və mövcud su ehtiyatlarından səmərəli istifadəsi yollarının axtarışı ilə ciddi məşğul olurlar.

Hər bir ölkənin suya tələbatı özünün ərazisində olan su hövzəsi və qonşu ərazilərdə yerləşən su hövzələri hesabına formalaşır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan 62,8 km³ suyun 65%-i, Gürcüstanda olan 62,8 km³ suyun 14%-i, Ermənistanda olan 7,9 km³ suyun isə 17,5%-i bu ölkələrin ərazisinə kənardan daxil olur. Respublikamızın ərazisində olan kiçik çayların əksəriyyəti yaz və yayda quruyur. Belə vəziyyət yaz-yay aylarında hava temperaturunun artması, suyun yağıntıların dövrliyyəsinə cəlb edilməsi ilə əlaqədardır.

Alimlərimiz su resurslarının mövcudluğunu su ehtiyatları və hidroenergetik baxımından da öyrənir.

Ümumi su ehtiyatları su növləri (çaylar, göllər, su anbarları, bataqlıqlar, buzlaqlar, yeraltı sular, dənizlər) üzrə həcm ölçülərində (adətən m³-lə) istifadə olunur.

Axıdılan suların mexaniki enerjisi elektrik enerjisinə çevirdikdə hidroenerji resursları yaranır. Onların potensial gücü su axınının gücü (bir saniyə ərzində axıdılan suyun miqdarı) ilə və suyun şalələsinin ucalığı ilə müəyyən edilir. Enerji resurslarının belə potensial həcmi orta illik göstərici kimi axıdılan suyun minimum həcminə görə hesablanır və kilovatla ifadə olunur.

Sudan istifadəni öyrənərkən istehsal, içmək və təsərrüfat içmək ehtiyaclarına (o cümlədən dövrü su təchizatı yolu ilə) sərf edilən suları fərqləndirmək lazımdır. Eyni zamanda axıdılan suyun çirklənməsi, su tutarlarına və torpağa axıdılan çirka-bın və

çirklənmiş suların miqdarı, istifadə olunmuş su resurslarının təmizlənməsi, su resurslarının qorunmasına və hidrotexniki qurğuların tikilməsinə kapital qoyuluşlarının həcmi, axıdılan çirklənmiş suların həcmi azaldılmasına xidmət edən texnologiyaların təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş vəsaitin həcmi və başqa göstəricilər də öyrənilir.

Su tutarlarında suyun çirklənmə dərəcəsi suda olan çirkləndiricinin bu və ya digər növünün faktiki miqdarını həmin çirkləndiricinin mümkün olan qatılıq həddi MQH və ya normativi ilə müqayisə etməklə müəyyən edilir. Çirkləndiricinin MQH suda çirkləndiricinin elə qarışığıdır ki, ondan sonra həmin su istifadəyə yaramır. Bu səviyyə Səhiyyə Nazirliyinin sanitar xidməti tərəfindən müəyyən edilir. İstifadə edilən suyun keyfiyyəti insanların səhhətinə mənfi təsir etməməli və istifadə olunan avadanlığın vaxtından əvvəl sıradan çıxmasına səbəb olmamalıdır. Suda çirkləndiricilərin 300-dən artıq növü üzrə MQH müəyyən edilmişdir.

Su tutarlarında olan suyun çirklənmə dərəcəsinə görə onları ən təmiz, təmiz, nisbətən çirklənmiş və başqa su tutarları kimi təsnifatlaşdırırlar.

Sudan sənaye məqsədləri üçün istifadə zamanı ona xüsusi qayğı ilə yanaşmaq lazım gəlir. Belə vəziyyət bəzi istehsal sahələrində suyun texnoloji prosesin ən vacib ünsürü kimi is-tehlakı, çirklənməsi, çirklənmiş su qarışığının yerüstü su tutarlarına axıdılması və həmin su tutarlarının kimyəvi vəziyyəti ilə əlaqədardır. Məsələn, istilik enerjisi hasil edilərkən avadanlıqların soyudulması üçün çay sularından istifadə olunur. Soyutma məqsədilə istifadə olunmuş su çirklənməklə yanaşı özü də qızır. Çirklənmiş və xeyli qızmış su yenidən çaylara axıdılır. Bu sahədə istifadə edilən texnologiya əsasən belə halda İES-in yaxın sahələrində temperaturu (t°) 3-5 dərəcədən çox qızmamalıdır, çayın suyunun ümumi temperaturu isə 25° -dən yüksək olmamalıdır. Əks təqdirdə suyun bioloji tərkibi pisləşir və onun florası və faunası üçün çox böyük təhlükə yaranır.

Respublikamızın ərazisində istehsal ehtiyacları üçün ən çox su istehlakı Mingəçevirdə və Şirvan şəhərində olmuşdur. Respublika üzrə istehsal ehtiyaclarına sərf edilən ümumi suyun tərkibində Mingəçevirdə istehsal edilmiş suyun miqdarı 1990-cı ildə 44,9% və 1998-ci ildə 65,6%, Şirvanda isə müvafiq olaraq 21,1% və 22,8% təşkil etmişdir. Belə vəziyyət şəhərlərdə istilik elektrik stansiyalarının olması ilə əlaqədardır.

İstənilən ölkədə su ehtiyatlarının az və ya çox olmasına baxmayaraq, o, qənaətlə istifadə edilməli və çirklənmədən qorunmalıdır. Bütün başqa nemətlər kimi su ehtiyatları da səmərəli istifadə edilmədikdə qurtarır və çirklənmədən qorunmadıqda su qıtlığı yaranır. Su çatışmazlığının əsas səbəbi suya tələbatın artması, su itkisi və suların çirklənməsidir.

Artıq deyildi ki, ümumi su ehtiyatları həcm ölçülərində (adətən m^3 -la) xarakterizə olunur. Daxili su ehtiyatlarının təbii dövrəni yağıntılar hesabına artır,

buxarlanma və istifadə (axıdılan) hesabına isə azalır. Buna görə də ümumi ehtiyatlardan fərqli olaraq onların orta illik axını və ya dinamik ehtiyatlar adlı göstəriciləri də fərqləndirilir. Belə göstəricilər su ehtiyatlarının istehsal-təsərrüfat ehtiyaclarına sərf edilə biləcəyi su ehtiyatlarının ən geniş həddini göstərir. Axıdılan suyun (dinamik ehtiyacların) miqdarını A , ərazinin tələbatını T ilə ifadə etməklə su resursları ilə təmin olunma dərəcəsini (TOD) səciyyələndirən göstərici müəyyən edilir:

Torpaq və iqlim şəraitindən asılı olaraq bitkilərin və torpaq tiplərinin su rejimi nəzərə alınmalıdır.

Xəzər dənizi, onun sularından istifadə, səviyyə tərəddüdü və s. böyük marağa səbəb olmuşdur.

Xəzər dənizi coğrafi obyekt kimi dünyanın ən böyük gölüdür və məhz böyüklüyünə görə ona yalnız dəniz deyilir. Xəzər dənizinin morfometrik göstəriciləri dənizin səviyyə həddlərindən asılı olaraq dəyişir. Səviyyənin - 26,5 m hün-dürlüyündə (Xəzər dənizinin səviyyəsi diənə okeanı səviyyə-yəsindən aşağıdır və müxtəlif aralıqlarda dəyişir) onun su səth-hinin sahəsi 397 km²-ə, həcmi isə 79 min km³-ə bərabər olur.

Meredional istiqamətdə onun uzunluğu 1200 km, eni 200-450 km arasında dəyişir. Sahil xəttinin uzunluğu 7 min km, orta dərinlik 207 m, maksimal dərinlik isə 1075 m-dir. Xəzər dənizində ümumi sahəsi 200 knr olan 50-yə qədər ada vardır.

Xəzər dənizi beş ölkə ilə həmsərhəddir. Ən böyük sərhəd Qazaxıstanla - 2320 km, Türkmənistanla - 1200 km, İranla - 900 km, Azərbaycanla - 850 km, Rusiya ilə 700 km-dir.

Xəzər dənizinin su toplayıcı hövzəsi onun özünün sahəsindən təxminən 10 dəfə böyükdür.

Xəzər dənizinə tökülən çay axımının 80%-ə qədəri Volqa çayının, digər hissə isə Kür, Ural, Terek, Sulak və İran ərazisindən tökülən kiçik çayların payına düşür.

Xəzər dənizinin, tarix ərzində, əsasən, onun sahillərində yaşayan xalqların adlarına uyğun olaraq 50-yə qədər adı olmuşdur.

İraq ərazisində tapılan Assuriya yazılarında Xəzərin ən qədim adı Şərq dənizi olmuşdur. Eramızdan əvvəl Eratosfenin, Strabonun, Aristotelin əsərlərində Xəzər dənizi Hirkan, eramızın birinci minilliyində isə Curcan dənizi adlanmışdır. Hətta eramızın I əsrində dəniz Vouru Kaşa adlanmışdır.

Sonralardan VII-X əsrlərdə dənizin şimal-qərbində yaşa-mış qədim türk tayfaları xəzərlilər adı ilə dəniz Xəzər adlanmışdır.

Mark Polo isə öz əsərlərində dənizin adını Qarritsa-Qleveşalan kimi göstərilmişdir. Xəzərin qədim adlarından biri də eramızın I-II əsrlərində Azərbaycanın şimal sahillərində yaşayan qədim alban tayfalarının adı ilə adlanan və hazırda da işlədilən Kaspi olmuşdur.

Volqaboyunda yaşayan Xvalın tayfalarının adı ilə dəniz eyni zamanda Xvalın dənizi kimi də tarixə düşmüşdür. Bundan başqa ayrı-ayrı dövrlərdə Xəzər dənizinin müxtəlif adları olmuşdur. Bəzən isə eyni dövrdə onun sahillərində yaşayan xalqların adı ilə dəniz müxtəlif adlara malik olmuşdur.

Sudan istifadə hüququ

Su obyektlərinin və onların su ehtiyatlarının istifadə edilməsi və mühafizəsi ilə bağlı münasibətlər (su münasibətləri) Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyi ilə tənzimlənir ki, bura da Su Məcəlləsi və ona uyğun qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlar daxildir. Su münasibətlərinin obyektləri Azərbaycan Respublikasının su fondu və su fondunun torpaqlarıdır. Ölkəmizin daxili suları və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi (su obyektləri) Azərbaycan Respublikasının su fondunu təşkil edir.

Su Məcəlləsinə əsasən, təbiətdə yerləşməsinə, fiziki-coğrafi, inzibati-ərazi xüsusiyyətlərinə və digər əlamətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının su fondu yerüstü (yerin səthində yerləşən yerüstü su axınları, yerüstü su tutarları, buzlaqlar və qar örtükləri, yeraltı (sulu) horizont - yerin təkində geoloji struktur daxilində yerləşən, məsələlərində, çatlarında və boşluqlarında hidravlik əlaqəli sular toplanmış süxurlar təbəqəsi (lay), yeraltı su hövzəsi - yerin təkində müəyyən geoloji struktur daxilində yerləşən sulu horizontların, sulu çatların məcmusu, yeraltı su yatağı - sulu horizontun yeraltı suların çıxarılması üçün əlverişli şəraiti olan hissəsi), sərhəd su obyektlərindən (dövlətlərarası sərhədi müəyyən edən, sərhədi kəsib keçən, yaxud üzərindən Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədi keçən yerüstü və yeraltı su obyektləri) və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsindən ibarətdir.

Qanunvericiliyə görə su obyektləri üzərində dövlət mülkiyyəti (Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, sərhəd su obyektləri, dövlət və yerli əhəmiyyətli yerüstü və yeraltı su obyektləri, xüsusi qorunan su obyektləri), bələdiyyə mülkiyyəti (bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaq sahələrində yerləşən yerli əhəmiyyətli su obyektləri) və xüsusi mülkiyyət (xüsusi mülkiyyətdə olan torpaq sahələrində yerləşən, başqa su obyektləri ilə hidravlik əlaqəsi və axarı olmayan kiçik su tutarlar) formaları ola bilər.

Relyef formasına uyğun olaraq, yerin üstündə və ya təkində suların toplandığı sərhədləri, ölçüləri və xüsusi su rejimi əlamətləri olan təbii formalaşmış landşaft və ya geoloji struktur su obyekti hesab olunur. Su obyektlərində yerləşən, istifadə edilən və ya istifadə oluna bilən yerüstü və yeraltı suların həcmi dedikdə su ehtiyatları başa düşülür. Su ehtiyatlarının istifadəsi, bərpası və mühafizəsi ilə əlaqədar yaradılmış sistemlər və qurğular su təsərrüfatı obyektləridir. Su təsərrüfatı obyektləri üzərində qanunvericiliyə görə dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət formaları müəyyən edilmişdir.

Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- iqtisadiyyatın inkişafı və ətraf mühitin qorunması;
- əhalinin keyfiyyətli su ilə təchizatı;
- inzibati ərazi prinsipi ilə hövzə prinsipinin uzlaşdırılması;
- su obyektlərinin mühafizəsi üzrə idarəetmə funksiyaları ilə su obyektlərindən istifadə və su təsərrüfatı funksiyalarının ayrılması.

Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətini müəyyən etmək;
- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində investisiya siyasətini həyata keçirmək;
- su obyektlərinin istifadəsi, mühafizəsi və suların zərərli təsirinin qarşısının alınması üzrə dövlət proqramlarını təsdiq etmək və həyata keçirmək, onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti təşkil etmək;
- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində elmi-texniki siyasəti həyata keçirmək;
- su obyektlərinin dövlət monitorinqinin, dövlət su kadastrının aparılması, habelə yerüstü və yeraltı suların üçotunun həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən etmək;
- su obyektlərindən istifadə qaydalarını müəyyən etmək və həyata keçirilməsini təmin etmək;
- su obyektlərindən xüsusi məqsədlər üçün istifadəyə dair xüsusi razılıq verilməsi qaydalarını müəyyən etmək;
- su obyektlərinin suqoruyucu zonalarının, sahilboyu mühafizə zolaqlarının müəyyən edilməsi qaydalarını, onların ərazilərindən istifadə rejimini müəyyən etmək;
- su obyektlərinin istifadəsi, bərpası və mühafizəsinin iqtisadi tənzimlənməsi prinsiplərini, su obyektlərindən və sudan istifadəyə görə haqqı və onların ödəmə qaydalarını müəyyən etmək;
- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən etmək;
- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində standartları, normaları və qaydaları təsdiq etmək;
- su obyektlərinin vəziyyətinə təsir edən təsərrüfat və digər obyektlərin tikintisi, yenidən qurulması layihələrinin dövlət ekoloji ekspertizasını təmin etmək;
- suların vəziyyətinə zərərli təsir edən texniki qurğuların, avadanlıqların, müəssisələrin və digər obyektlərin istismara buraxılmasını qadağan etmək, habelə onların istismarını məhdudlaşdırmaq, dayandırmaq və fəaliyyətini qadağan etmək;
- xüsusi qorunan su obyektlərinin, o cümlədən içməli su təchizatı mənbələrinin,

onların sanitariya mühafizəsi zonaları və dairələrinin rejimini təyin etmək;

- sel sularına qarşı, habelə suların zərərli təsirinin qarşısının alınması və nəticələrinin ləğv edilməsi üçün tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək;

- fəlakət və qəzaların, ekoloji böhranların qarşısının alınması və nəticələrinin ləğv edilməsi üçün tədbirlər müəyyən etmək, onların həyata keçirilməsini təşkil etmək;

- su obyektlərinin istifadə və mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək (Su Məcəlləsi, maddə 18).

Müvafiq ərazidə su ehtiyatları ilə suya tələbatın müqayisəli hesabat materiallarından ibarət olan su təsərrüfatı balansları tərtib edilir. Belə balanslar həmin ərazilərin su obyektlərində su ehtiyatlarının mövcudluğunu və onlardan istifadə dərəcəsini qiymətləndirmək məqsədi ilə tərtib edilir və su obyektlərinin istifadəsi, mühafizəsi məsələlərində planlaşdırmanın aparılması və qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə olunur. Eyni zamanda su ehtiyatlarının vəziyyəti, su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi perspektivləri barədə sistemli tədqiqat və layihə materiallarını özündə birləşdirən su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi və mühafizəsi sxemləri tərtib olunur. Bu sxemlər su təsərrüfatı tədbirlərini və ölkənin su ehtiyatlarına olan perspektiv tələbatını müəyyən etmək, su obyektlərinin səmərəli istifadəsi və mühafizəsini təmin etmək, habelə suların zərərli təsirinin qarşısını almaq və onun nəticəsini aradan qaldırmaq məqsədi ilə işlənib hazırlanır.

Su obyektlərinin istifadəsini, mühafizəsini və suların zərərli təsirinin qarşısının alınması tədbirlərini hazırlamaq, onları həyata keçirmək üçün su təsərrüfatları, su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi və mühafizəsi sxemləri, dövlət su kadastın məlumatları osasında dövlət proqramları işlənib hazırlanır.

Dövlət su kadastı su obyektləri, su ehtiyatları, su obyektlərindən istifadə və su obyektləri istifadəçiləri barədə məlumatların məcmusudur. Su obyektinin istifadəçisi dedikdə su obyektlərindən istifadə hüququ verilmiş fiziki və ya hüquqi şəxslər başa düşülür.

Suların vəziyyətində baş verən proseslərin vaxtında aşkara çıxarılması, qiymətləndirilməsi, həmin proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və zərərli təsirinin qarşısının alınması, həyata keçirilən su mühafizəsi tədbirlərinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə su obyektlərinin hidroloji və hidrogeoloji göstəricilərinə müntəzəm müşahidə sistemindən ibarət olan su obyektlərinin dövlət monitorinqi ətraf mühitin dövlət Monitorinqi sisteminin tərkib hissəsi olaraq həyata keçirilir.

Suların səmərəli istifadəsi və mühafizəsinin cari və perspektiv planlaşdırılmasının təmin edilməsi məqsədi ilə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq ərazidə mövcud olan su ehtiyatlarının miqdarı və keyfiyyətinin müntəzəm olaraq

müəyyən edilməsindən ibarət olan suların dövlət uçotu aparılır. Belə dövlət uçot məlumatları suların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə, onların öyrənilməsi və istifadə dərəcəsinə görə yerüstü və yeraltı su obyektlərinin vəziyyətini xarakterizə edir.

Su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş normalaşdırma - sudan istifadə limitlərinin müəyyən edilməsi və su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində sanitariya-gigiyena, ekoloji, hidroloji, hidrogeoloji, texnoloji, metroloji standartların, normaların və qaydaların işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsindən ibarətdir.

Qanunvericiliyə görə su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti əsasən aşağıdakılara:

- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi qaydalanna;
- sudan istifadə limitlərinə;
- su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində sanitariya-gigiyena, ekoloji, hidroloji, hidrogeoloji, texnoloji, metroloji standartlara, normalara və qaydalara;
- su mühafizəsi zonalarının ərazisindən istifadə rejiminə və ölkəmizin su qanunvericiliyinin digər tələblərinə riayət olunmasını təmin edir (Su Məcəlləsi, maddə 28).

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələr, idarələr təşkilatlar və digər hüquqi şəxslər, həmçinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbiləri, vətəndaşlığı olmayan şəxslər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada su obyektlərinin istifadəçisi ola bilərlər. Onlar isə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada suyu hüquqi və fiziki şəxslərin (istehlakçıların) istifadəsinə verə bilərlər. Bu zaman sudan istifadənin qaydaları və şərtləri, tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri müqavilələr əsasında tənzimlənir.

Su obyektlərinin mülkiyyətçisi olmayan hüquqi və fiziki şəxslər su obyektləri üzərində aşağıdakı hüquqlara malik ola bilərlər:

- su obyektlərindən uzunmüddətli istifadə hüququ;
- su obyektlərindən qısamüddətli istifadə hüququ;
- su obyektlərindən məhdud istifadə hüququ (su servitutları). Qanunvericiliyə görə su obyektlərindən qısamüddətli istifadə hüququ 3 ilə qədər, uzunmüddətli istifadə hüququ 25 ilə qədər müəyyən edilmişdir.

Su obyektləri üzərində istifadə və ya mülkiyyət hüququ verilmiş hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqları mülki qanunvericilikdə servitutlar haqqında nəzərdə tutulmuş qaydada ümumi və xüsusi su servitutları formasında başqa şəxslərin xeyrinə məhdudlaşdırıla bilər. Belə ki, ümumi su servitutu formasında hər bir şəxs ümumi istifadədə olan su obyektindən və digər su obyektlərindən istifadə edə bilər. Başqa şəxslərin xüsusi istifadəsində olan su obyektlərindən maraqlı şəxslər xüsusi su

servitutu formasında istifadə edə bilər. Belə servitut məhkəmə qərarı əsasında da müəyyən edilə bilər.

Həm ümumi, həm də xüsusi su servitutları aşağıdakı məqsədlər üçün müəyyən edilə bilər:

- texniki vasitələr və qurğular tətbiq etmədən su götürmək;
- mal-qaranı suvarmaq və su obyektindən keçirmək;
- su obyektlərindən bərələr, qayıqlar və digər kiçikhəcmli üzən vasitələr üçün su yolları kimi istifadə etmək.

Su qanunvericiliyinə görə digər su servitutları da müəyyən edilə bilər və onların həyata keçirilməsi üçün xüsusi razılıq tələb edilmir.

Su obyektlərindən istifadə hüququ qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əldə edilə bilər və bu istifadənin xüsusi razılıq tələb edən növləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

Su obyektləri istifadəçisi olan fiziki şəxs öldükdə və ya su obyektləri istifadəçisi olan hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə su obyektlərindən istifadə hüququ onların varislərinə keçir, lakin bu zaman su obyektlərinin istifadə məqsədlərini dəyişmək olmaz.

Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsinin 35-ci maddəsində su obyektlərindən istifadənin növləri göstərilmişdir:

- içməli su və məişət təchizatı;
- müalicə, kurort və sağlamlaşdırma;
- istirahət və idman;
- sənaye, tikinti və energetika;
- kənd təsərrüfatı;
- meşə təsərrüfatı;
- hidroenergetika;
- nəqliyyat;
- bəhəqçılıq;
- ovçuluq;
- tullantı sularının axıdılması;
- yanğımdan mühafizə və digər məqsədlər üçün.

Su obyekti və ya onun bir hissəsi eyni zamanda bir və ya bir neçə məqsəd üçün istifadəyə verilə bilər.

Ümumi istifadədə olan su obyektləri - istifadəsi hamı üçün mümkün və açıq olan su obyektləridir. Fiziki şəxslər belə su obyektlərindən öz ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə (çimərlik, qayıqla gəzinti, idman, həvəskar balıq ovu, mal-qaranın suvanılması, texniki qurğulardan istifadə etmədən su götürmə və s.) pulsuz istifadə edirlər.

Su obyektlərindən ümumi məqsədlər üçün istifadə edilərkən təbiəti mühafizə və

dövlət sanitariya nəzarətini həyata keçirən, bəhə ehtiyatlarını mühafizə edən, gəmi hərəkətini tənzim edən orqanların tələblərinə, habelə suda insanların həyatının qorunması, suların səmərəli istifadəsi və mühafizə olunması qaydalarına riayət olunmalıdır. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələr öz səlahiyyətləri daxilində əhalinin həyatını və sağlamlığını qorumaq, lazımi sanitariya şəraiti yaratmaq məqsədilə çimərliklərin, qayıqlarla gəzintinin, balıq ovunun, içməli su və məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün su götürülməsinin, mal-qaranın suvarılmasının və sudan digər istifadənin qadağan olduğu yerləri müəyyənləşdirər, habelə şəhərin, rayonun, qəsəbənin, kənd yaşayış məntəqəsinin ərazisində yerləşən su obyektlərində sudan ümumi məqsədlər üçün istifadə olunmasının başqa şərtlərini təyin edə bilərlər. Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan, icarəyə və ayrıca istifadəyə verilmiş su obyektlərində sudan ümumi məqsədlər üçün istifadə edilməsinə razılıq mülkiyyətçilərin və su obyekti istifadəçilərinin müəyyən etdikləri şərtlərlə və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının qərarı ilə verilə bilər.

Ümumi istifadədə olan su obyektlərini sahilboyu quru zolaqlar ayrılır. Hər bir şəxsin bu zolaqda hərəkət etmək, balıq tutmaq üçün istifadə etmək, qayıqların sahilə yan almasını təmin etmək hüququ vardır.

Qanunvericiliyə görə məhdud sayda şəxslər tərəfindən istifadə olunan su obyektləri ayrıca istifadədə olan su obyektləridir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə müdafiə, energetika, nəqliyyat, habelə digər dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün dövlət mülkiyyətində olan su obyektləri qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada bütövlükdə və ya qismən ayrıca istifadəyə verilə bilər. Su obyektləri ayrıca istifadəyə verildikdə ümumi istifadədə olan su obyektləri sırasından çıxarılır.

Xüsusi razılıq əsasında texniki qurğular və avadanlıqlar tətbiq etməklə əhalinin içməli su, məişət, miqaləcə, sağlamlaşdırma və başqa ehtiyaclarını, habelə kənd və meşə təsərrüfatı, sənaye, energetika, nəqliyyat, balıqçılıq və digər dövlət və ya ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədi ilə su obyektlərindən xüsusi məqsədlər üçün istifadə həyata keçirilir. Su obyektləri istifadəyə xüsusi razılıq və sudan istifadə müqaviləsi əsasında verilir.

Yerüstü su obyektləri istifadəyə akvatoriya sahəsinin, su götürülməsi və tullantı sularının axıdılması yerlərinin ayrılması şərti ilə su qanunvericiliyi əsasında, yeraltı suların istifadəyə verilməsi, su verilməsi, su qanunvericiliyi və yerin tək qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir.

Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin, sərhəd su obyektlərinin istifadəyə verilməsi ölkəmizin hazırda qüvvədə olan qanunvericiliyinə və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Ölkəmizdə su obyektləri istifadəçilərinin inhisarçı və haqsız rəqabətə yönəlmiş, digər istifadəçilərin, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanuni

maraqlarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnən və ya nəticələnməsi gözlənilən fəaliyyəti qanunla qadağan edilmişdir. Belə halların baş verməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş sanksiyaların tətbiq edilməsinə səbəb olur.

Ölkəmizin müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhəlinin sağlamlığının, ətraf mühitin və tarixi-mədəni irsin, habelə başqa şəxslərin qanuni hüquqlarının və maraqlarının qorunması məqsədi ilə su obyektlərindən və ya onların bir hissəsindən istifadə məhdudlaşdırıla, dayandırıla və qadağan edilə bilər.

Qanunvericiliyə görə sudan istifadə edənlərin aşağıdakı hüquqları vardır:

- sudan təkrar istifadə etmək;
- su obyektlərindən xüsusi məqsədlərlə istifadəni həyata keçirmək üçün müvafiq qurğular və tikililər inşa etmək;
- istifadəyə verilən suyun və tullantı sularının kəmiyyət və keyfiyyətini yoxlamaq;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla müqavilədə nəzərdə tutulan miqdarda almadığı suyun əvəzini tələb etmək;
- Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslərin sudan istifadə hüququna aşağıdakı hallarda xitam verilir:

- sudan istifadəyə ehtiyac qalmadıqda və ya istifadədən imtina edildikdə;
- su obyektlərindən istifadə müddəti qurtardıqda;
- hüquqi şəxslər ləğv olunduqda;
- su obyektləri qanunvericiliyə zidd olaraq başqalarına istifadəyə verildikdə;
- su obyektləri ayrıca istifadədən geri alındıqda;
- sudan istifadəyə və tullantı sularının axıdılmasına görə haqq ödənilmədikdə;
- su obyektindən nəzərdə tutulan məqsədlə (içməli su və məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə hüququndan başqa) istifadə edilmədikdə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda (Su Məcəlləsi, maddə 44).

Qanunvericiliyə görə sudan istifadə edənlərin vəzifələri aşağıdakılardır:

- su obyektlərindən səmərəli istifadə etmək, suyun qənaətlə işlədilməsini və suların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək;
- sudan istifadə planlarına, limitlərinə, qaydalarına, normalarına və rejiminə riayət etmək;
- tərkibində çirkləndirici maddələrin miqdarı normadan artıq olan tullantı sularının su obyektlərinə axıdılmasına yol verməmək;
- su servitutları əsasında başqa su obyektləri istifadəçilərinə verilmiş hüquqların pozulmasına, habelə təsərrüfat və təbii obyektlərə (torpaq, meşə, heyvanlar aləmi, faydalı qazıntılar və s.) zərər vurulmasına yol verməmək;
- su obyektlərindən təyinatına görə istifadə etmək;

- su təsərrüfatı qurğularını və texniki avadanlığı saz vəziyyətdə saxlamaq, onların iş keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq;
- sudan istifadənin uçotunu aparmaq;
- sudan istifadə haqqını, su obyektlərinə və ətraf mühitə axıdılan tullantı sularına görə ödəmələri və cərimələri vaxtında vermək;
- Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, su təsərrüfatı tədbirləri görülməsi, su obyektlərindən istifadə hüququna xitam verilməsi və ya sudan istifadə şərtlərinin dəyişdirilməsi nəticəsində fiziki və hüquqi şəxslərə dəymiş zərər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ödənilir.

Xüsusi elmi, tarixi, mədəni, estetik və təbiətdə qoruyucu əhəmiyyətli su obyektləri xüsusi qorunan su obyektləridir. Onlar ölkə qanunvericiliyi ilə toxunulmaz elan olunaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

- Azərbaycan Respublikasının daxili sularının və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin sularının sahələri;
- su bataqlıq yerləri;
- nadir təbiət landşaftına aid edilmiş axar sular və sututarlar;
- su obyektlərinin mənbəyinin və mənsəbinin mühafizə zonaları;
- qiymətli balıq növlərinin kürütökmə və qışlama yerləri;
- meşələrlə, bitki, heyvanlar aləmi və digər xüsusi mühafizə olunan təbii ehtiyatlarla qırılmaz əlaqəsi olan su obyektləri.

Xüsusi qorunan su obyektlərindən balıq tutmaq, ov etmək, su bitkiləri yığmaq və onların təbii vəziyyətini dəyişən başqa işlər görmək qanunla qadağan edilmişdir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla respublikamızda sudan istifadə pulludur. Burada məqsəd su təminatına yönəldilmiş dövlət xərclərini ödəmək, su təsərrüfatı müəssisələrinin, idarələrinin və təşkilatlarının özünü maliyyələşdirmə prinsipi ilə fəaliyyət göstərməsini təmin etmək, su ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına və suların mühafizəsinin yaxşılaşdırılmasına maddi maraq yaratmaq, suyun dəqiq uçotunu aparmaq və su təsərrüfatı sahəsinə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Əhalinin, müəssisə, idarə və təşkilatların dövlət standartlarının tələblərinə cavab verən keyfiyyətli və lazımi miqdarda su ilə təmin edilməsi, tullantı sularının axıdılması sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədi ilə «Su təchizatı və tullantı suları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir (28 oktyabr 1999-cu il).

Qanuna görə fiziki və hüquqi şəxslər müəyyən olunmuş qaydada və şərtlərlə su ehtiyatlarından istifadə etmək və bu məqsədlə su kəmərləri və kanalizasiya qurğularını tikmək və istismar etmək, tullantı sularını və tullantıları atmaq hüquqlarına

malikdirlər.

Su təchizatı və tullantı sulannın axıdılması xidmətlərinin göstərilməsi prinsipləri qanunvericilikdə belə əks edilmişdir:

a) su təchizatı, tullantı sularının axıdılması və tullantıların atılması xidmətlərinin göstərilməsində öz xərcinin çıxarılması;

b) istehlakçıların müvafiq keyfiyyətli və lazımi miqdarda su ilə, ilk növbədə, içməli su ilə təmin olunması;

c) su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması;

ç) tullantı sulan və tullantıların təmizlənməsi və atılmasının etibarlı sisteminin yaradılması.

Qanunda içməli su təchizatının ciddi qıtlığı yarandıqda, su təchizatı müəssisəsi tərəfindən aşağıdakı məqsədlər üçün verilən suyun dayandırılma və ya ondan istifadənin məhdudlaşdırılma bilməsi də göstərilmişdir:

a) fərdi bağların suvarılmasına verilən suyu;

b) ictimai məqsədlər üçün verilən suyu.

Qeyd etmək lazımdır ki, su təchizatı müəssisələri su təchizatının məhdudlaşdırılması və ya dayandırılmasının nəzərdə tutulan müddəti, ərazi və tarix haqqında əvvəlcədən kütləvi informasiya vasitələri ilə məlumat verir və bu maddənin müddəalarını pozan şəxslər qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyətə cəlb edilirlər (maddə 29).

Su qanunvericiliyini pozan vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar aşağıdakı hallarda qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar:

- su qanunvericiliyini pozmaqla əqdlər bağladıqda;

- su obyektlərini özbaşına tutduqda və ya sudan özbaşına istifadə etdikdə;

- su obyektlərində özbaşına hidrotexniki və digər qurğular tikdikdə;

- su obyektlərindən istifadə üzrə xüsusi razılıq ilə müəyyən edilmiş şərtləri pozduqda;

- sudan istifadə limitlərinə əməl etmədikdə;

- su istehlakçılarını müəyyən olunmuş müddətlərdə və həcmdə su ilə təmin etmədikdə;

- su obyektlərini çirkləndirdikdə, zibilləndirdikdə və tükəndirdikdə;

- su obyektlərinin çirklənməsinin, zibillənməsinin və suların zərərli təsirinin qarşısını alan qurğu və avadanlıqlarsız müəssisələri, kommunal və digər obyektləri istismar etdikdə;

- su ehtiyatlarından israfçılıqla istifadə etdikdə;

- sutoplayıcı sahələrdə su obyektlərinin qorunması rejimini pozmaqla sulan çirkləndirdikdə, torpaqların su eroziyasına və başqa zərərli hallara səbəb olduqda;

- hidrotexniki və kommunal su təsərrüfatına aid olan işləri özbaşına gördükdə;

- su təsərrüfatı qurğularını və avadanlığını zədələdikdə, onların istismar

qaydalarına riayət etmədikdə;

- su təsərrüfatı qurğularının və avadanlıqlarının istismarı qaydalarını pozduqda;
- içməli sudan yaşıllıqların suvarılmasında və nəqliyyat vasitələrinin yuyulmasında, habelə təyinatsız istifadə etdikdə;

- su kəmərlərindən, kanallarından və digər su sistemlərindən özbaşına su götürdükdə, habelə içməli, məişət, texniki və tullantı sularını kənara (çöllərə, küçələrə, rabitə və enerji kommunikasiya şəbəkələrinə) təyinatsız axıtdıqda;

- kollektor və drenaj sistemlərini dağıtmaqla torpaqların meliorasiya vəziyyətini pisləşdirdikdə;

- sudan istifadəyə görə haqqı və sudan istifadə qaydalarını pozmağa görə cərimələri, habelə su obyektlərinə və ətraf mühitə axıdılan tullantı sularına görə ödənişləri vaxtında ödəmədikdə;

- su çıxarmaq üçün quyuların qazılması qaydalarını və texnologiyasını pozduqda;

- su mühafizəsi zonalanna və sahil mühafizə zonalanna riayət etmədikdə;

- su obyektlərinin dövlət monitorinqinin, suların dövlət uçotunun, dövlət su kadastrının aparılması qaydalarına riayət etmədikdə;

- xüsusi qorunan su obyektlərinin rejimini pozduqda;

- su obyektlərinin istifadəsinə və mühafizəsinə nəzarət edən orqanların göstərişlərini yerinə yetirmədikdə;

- içməli su mənbələrinin, sutəmizləyici qurğuların, su kəmərlərinin sanitariya mühafizəsi zonalarının tələblərini pozduqda;

- içməli suyun keyfiyyəti sanitariya tələblərinə və dövlət standartlarına uyğun gəlmədikdə və Azərbaycan Respublika-sının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Beləliklə, sudan istifadə zamanı mövcud qanuna uyğun olaraq ekoloji tələblərin pozulmasında hüquq normalarına müvafiq iddialar irəli sürülür.

MEŞƏDƏN İSTİFAƏDNİN EKOLOJİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.

PLAN:

1. Azərbaycan Respublikasının meşə örtüyü, təbiətin formalaşmasında onun rolu.
2. Azərbaycan Respublikasının meşə örtüyünün mövcud durumu və onun mühafizəsi problemləri.
3. Azərbaycan Respublikasında meşələrin təsnifatı.
4. Meşələrdən istifadə və onların mühafizəsinin hüquqi əsasları. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi, meşələrdən istifadənin tənzimlənməsində onun rolu.
5. Meşə fondundan istifadənin istiqamətləri. Meşə fondunun mülkiyyətçisinin hüquqi təyini.
6. Meşə fondu sahəsindən istifadə hüququ, onun fəaliyyət mexanizmi.
7. Meşə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət.

Azərbaycan Respublikasının meşə örtüyü haqqında məlumat

Azərbaycan Respublikası ərazisinin 11,5%-i meşəliklərlə örtülüdür. Yer kürəsində canlı aləmin qorunub saxlanılmasında, torpaqla oksigen və karbon balansının səviyyəsinin tənzimlənməsində, bəzi kimyəvi elementlərin təbii bioloji dövrəninə, ayrı-ayrı coğrafi zonalarda iqlim şəraitinə, atmosferdə istiliyin, torpaqda nəmliyin, çaylarda və göllərdə su ehtiyatlarının yaranmasında meşəliklərin rolu əvəzənilməzdir.

Meşəliklər torpağın küləklə və su ilə eroziyasının yayılmasının qarşısını alır. Meşə zolaqlarının mövcudluğu yamaqlarda torpağın yuyulmasına, səhralarda və qumluq ərazilərində torpağın üst qatının küləklə sovrulmasına mane olur, qış aylarında qarı saxlayır, yayda isə quru küləklərin və tozlu tufanların qarşısını alır.

Rütubətliyi az olan və ya sabit olmayan zonalarda meşəliklər səth sularının axıb getməsinin qarşısını 2 dəfəyədək alır, qeyri-məhsuldar buxarlanmanı 15-20% azaldır.

Meşələr sututarlarını kimyəvi, bioloji, üzvü və istiliklə əlaqədar çirklənmədən səmərəli şəkildə qoruyur. Sututarları boyunca meşələrin səmərəsiz qırılması, həmin sututarlarda temperaturu 7-8°C artırır. Belə vəziyyət isə şirin sularda yaşayan canlıların oksigen tələbatını ciddi sürətdə (2-3 dəfə) artırır; oksigenin miqdar tələb ediləndən az olduqda isə onlar məhv olurlar.

Dünyanın az meşəli regionlarından biri olan Azərbaycan Respublikasında mövcud olan meşələr ərazicə qeyri-bərabər paylanmışdır. Belə ki, meşəliklərin 48,7%-i Böyük Qafqazda, 34,2%-i Kiçik Qafqazda, 14,6%-i Lənkəran-Talış regionunda, 2,5%-i Kür-Araz ovalığında yerləşmişdir. Bu bölgələrin öz daxilində də meşələrin yayılma dərəcəsi müxtəlifdir. Respublikamızda geniş meşə örtüyü olan

Balakən (ərazisinin 49,8%-i) və Lənkəran (ərazisinin 44%-i) rayonları ilə yanaşı Biləsuvar, Zərdab, Sədərək və Şərur kimi meşəsiz (və ya meşəlik sahəsi az olan) rayonlar da vardır.

Sənaye şəhərlərinin sürətlə inkişafı və şəhər əhalisinin sayının artması şəraitində meşələr böyük sanitar-gigiyenik funksiyasını yerinə yetirir. Meşəliklərdəki ağaclann kökləri bərk tozabənzər hissəcikləri tutub saxlamaqla yanaşı, həm də müxtəlif tozabənzər inqrpredientləri zərərsizləşdirir. Müəyyən edilmişdir ki, iri meşə-park massivləri görünən və ultrabənövşəyi radiasiyanı 15-20% artırır, aerosol bulanıqıhğını 20-40% azaldır, bəzi ağac növlərinin ayırdığı fitosidlər bir çox xəstəlik törədən mikrobları, göbələkləri və virusları möhv edir. Fitosidlərin təsiri nəticəsində meşələrin havası steril hala düşür.

Meşələr müxtəlif cür meyvələrlə, giləmeyvələrlə, göbələklərlə və dərman bitkiləri ilə zəngin olduğu üçün həm də qiymətli qida maddələrinin mənbəyidir. Meşələrdə bitən qoz, badam və fısdıq ləpələri öz kaloriliyinə görə süddən və buğda çörəyindən yüksəkdir.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən əlavə meşələr çoxsaylı heyvan və quş növlərinin yaşayıb çoxaldıqları təbii mühitdir.

Dünyanın inkişaf etmiş bir sıra ölkələrini, xüsusilə BMT-ni dünya meşələrinin hazırkı vəziyyəti, səhrələşmə, torpaqların eroziyası, biomüxtəlifliyin qorunması, ətraf mühitin çirklən-məsi məsələləri çox narahat edir və bütün bunlara qarşı birgə mübarizə aparılmasında zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərmək arzusunda olduqlarını bildirirlər. Hərta bir sıra ölkələrə bu sahədə özlərinin milli proqramını hazırlamaq üçün müəyyən həcmdə vəsait də verilmişdir.

Son illər dünya iqlimində istiləşmə getdiyi müşahidə olunur və bu faktdır. Dünya iqlimində dəyişmələr iki cür baş verə bilər: təbii iqlim dəyişmələri və bir də insanların fəaliyyəti nəticəsində baş verən iqlim dəyişmələri. İnsanların fəaliyyəti nəticəsində global iqlim dəyişmələri baş vermiş və orta illik temperatur artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, dünya əhalisinin hazırda 1/4 -i sudan korluq çəkir. Bu rəqəmin 2010-cu ildə 1/3-ə çatacağı gözlənilir. Bunun əsas səbəbi insanların fəaliyyətləri nəticəsində sənayedən, enerji istehsalından, yer, hava və su nəqliyyatından, meşələrin systemsiz qırılıb yandırılmasından, kənd təsərrüfatından, yaşayış sahələrindən atılan tullantıların kanalizasiya sularına və zərərli qazların atmosfərə buraxılmasıdır. Bu qazlara ozon qatının yeyiciləri də deyirlər.

Havaya buraxılan zərərli qazların 75%-ə qədəri yüksək inkişaf etmiş bir neçə dövlətin payına düşür. Məhz onların da narahatçılığı elə bundan irəli gəlir.

Bütün bu məsələlərlə əlaqədar olaraq son 5-6 ildə bir neçə dəfə zirvə toplantıları keçirilmiş və dünya iqlimində baş verən dəyişikliklərin qarşısını almaq üçün konkret tədbirlər proqramı hazırlanmışdır.

Azərbaycan hökuməti öz növbəsində konvensiyanın tələblərindən irəli gələn

məsələlərə biganə qalmamış, 2000-ci ildə BMT-nin «İqlim dəyişmələri üzrə cərgivə konvensiya-sı»na əsasən, 1-ci «Milli iqlim məlumatları»nı işləyib başa çatdırmışdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, ilk növbədə atmosfərə buraxılan istixana effektiv qazların miqdarını azaltmaq üçün bütün sahələrdə yeni mütərəqqi texnologiyalar tətbiq edilməli, okean və dəniz sularının təmiz saxlanmasına nail olunmalı, meşələrin systemsiz qırılmasının qarşısı alınmalı və yeni-yeni ərazilərdə böyük həcmdə meşə massivləri yaradılmalıdır.

Atmosferə buraxılan zəhərli qazların 95-97%-ni karbon qazı təşkil edir ki, bunun da uducusu və neytrallaşdırıcısı dəniz və okean suları, meşə və yaşıllıqlardır. Məlumat üçün bildirək ki, normal sıxlıqlı meşə sahəsinin bir hektarı gündə 220-280 kq karbon qazı udur və bunun təxminən 2/3 hissəsini oksigenə çevirərək atmosfer havasını təmizləyir. 1 hektar meşə sahəsi, il ərzində ətraf mühitə yayılmış 70 ton tozu filtrləşdirib zərərsizləşdirə bilir.

BMT-nin məlumatına görə, son 10 ildə yanacaq üçün sərf edilən oksigen itkisinin miqdarı xeyli artmışdır. Bu müddət ərzində isə sənayedən və digər sahələrdən atmosfərə 360 milyard ton karbon və digər zəhərli qazlar buraxılmışdır. Dün-yada meşə və yaşıllıqların yaratdıqları oksigenin təxminən 23%-i sənayeyə, yaşayış sahələrinin qızdırılmasına sərf edilir. Hesablanmışdır ki, bu miqdar oksigenlə il ərzində 43 milyard adam təmin edilə bilər. Bütün bu göstərilən faktlar və rəqəmlər onu sübut edir ki, artıq bu sahədə düşünüb-daşınmağın vaxtı çatmışdır.

Dünya iqlimində baş verən göstərilən səbəblər və canlı aləmə zərər gətirə bilən dəyişmələr bizim ölkəmizdən də yan keçməmişdir. Bu, son bir neçə il yay aylarında baş verən dəhşətli istilərdə, payız, qış aylarında isə havaların qeyri-sabit keçməsinə özünü büruzə vermişdir. Yay aylarında Araz çayının quruması, Kür çayının səviyyəsinin 2-3 metr, Mingəçevir, Şəmkir və Yenikənd su hövzələrində suyun səviyyəsinin son dərəcə aşağı düşməsi nəticəsində Mingəçevir gölündən və Araz çayından suvarma kanalları su götürülməsi, demək olar ki, minimuma çatmışdır. Bunun nəticəsində də suvarılan regionlarda kənd təsərrüfatı bitkilərindən normal məhsul götürülməsi çətinləşmişdir.

Bütün bunlar global miqyasda istiləşmə prosesinin get-məsilə əlaqələndirilir. Dünya ölkələrində iqlimin qeyri-sabit keçməsi isə, o ölkənin yerli şəraitindən, ekoloji durumundan və buna olan münasibətdən asılıdır. Ekoloji tarazlığın pozulmasına gətirib çıxara bilən amillərdən insafsızcasına istifadə edilməsi, atmosfərə hər adambaşına hesablanmış normadan qat-qat çox istixana effektiv qazların buraxılması, nəticə etibarilə yaşadığımız planetin uzun müddətli perspektivliyini şübhə altına almışdır.

1998-ci ilin oktyabr ayında İstanbul şəhərində ekspertlər səviyyəsində çağırılan beynəlxalq toplantıda Kosta-Rika və Kanada hökumətlərinin təşəbbüsü ilə dünya meşə sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsinin, qorunmasının, mühafizəsinin və

bərpa olunmasının vahid hüquqi qanunlar əsasında idarə olunmasının mümkünlüyü barədə 72 bənddən ibarət qanun toplusu müzakirəyə çıxarılmışdır. Bu təşəbbüs, ümumiyyətlə, toplantı iştirakçıları tərəfindən prinsipcə bəyənilmişdir. Onların bəzi bəndləri istisna olmaqla dövlətlərarası razılaşmadan sonra hüquqi cəhətcə qüvvəyə minəcəyi şübhəsizdir. Bundan sonra dünyanın bütün dövlətləri onların ərazilərində olan meşə və yaşıllıqlardan istədikləri kimi istifadə edə bilməyəcəklər. Bu məsələnin digər tərəfi isə ondan ibarətdir ki, hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, onun məmləkətində su qıtlığının, quraqlığın, torpaq eroziyasının, səhrələşmənin qarşısı alınsın, vaxt itirmə-dən mövcud meşə və yaşıllıqları ciddi şəkildə qorunmalı və böyük ərazilərdə yeni meşələr salmalı və seyrək meşələri bərpa etməlidir.

Respublikamız artıq qeyd etdiyimiz kimi meşəsi az olan ölkələr sırasına daxildir. Onun ərazisinin təqribən 11%-i meşə ilə örtülüdür. Beynəlxalq normativlərə görə hər bir sakinə orta hesabla 0,25-0,26 ha meşə sahəsi düşməlidir ki, bu da ərazimizin təxminən 20%-nin meşə ilə örtülü olması deməkdir. Əgər biz buna nail ola bilsək, yəni olan meşələrimizi qoruyub sax-lamaqla yanaşı, ildə azı 25-26 min hektar yeni meşə sala bilsək, 2025-2030-cu il illərdə meşə sahəsini normativ həddə çatdırı bilərik. Nəzərə almaq lazımdır ki, «Azərbaycan Meşə» İstehsalat Birliyi respublikada meşə əkilər yetişdirməklə məşğul olan yeganə təşkilatdır. Onun tabeliyində olan müəssisələrin gücü ilə ildə 5-5,5 min hektar sahədə meşəbərpa tədbirləri aparılır. Dövlət meşə fondundan kənar ərazilərdə də, milli iqlim proqramı layihəsi çərçivəsində 600 min hektara qədər sahədə meşə-meliorasiya tədbirlərinin və yaşıllaşdırma işlərinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Son illər, demək olar ki, bu sahədə çox zəif iş aparılır. Dövlət meşə fondunda salınan meşələrin həcmi isə tələb olunduğundan azdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ilbəl torpaqların eroziyaya düşər olmasını və səhrələşmə prosesinin getməsinə nəzərə alaraq, biz bu həcmdə meşə salmaqla nəzərdə tutulan proqramı ancaq 100 il ərzində başa çatdırı bilərik, buna isə heç cür yol vermək olmaz. BMT-nin məlumatına görə, XXI əsrdə əhali indiki temp-lə artarsa, yer səthində orta qlobal temperatur 0,95 dərəcədən 3,50 dərəcəyədək artar, dəniz suyunun səviyyəsi isə 15 sm-dən 95 sm-ə qalxa bilər. Ona görə də vaxt itkisinə yol vermədən meşələrin və yaşıllıqların salınmasının həcmi artırılaraq optimal həddə çatdırılmalı, mövcud meşə və yaşıllıqlarımız isə ciddi şəkildə qorunmalıdır.

Bundan başqa əhəlinin ekoloji tərbiyəsinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməli, bütün ibtidai və orta təhsil məktəblərində meşə və yaşıllıqların ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasındakı rolu haqqında şagirdlərin bilgiləri artırılmalı, hamı bu vacib, olduqca məsuliyyətli işə qoşulmalı, respublikamızı ekoloji bələlərdən qurtarmaq üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir.

Respublikamızın Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, ölkəmizdə meşə resurslarını qorumaq məqsədilə 1998-ci ildə 4,5 min hektar sahədə

meşə borpa işləri görülmüş, ağaclara qulluq və seçmə sanitariya məqsədilə 5,0 min hektar sahədə ağaclar qırılmış, 274 hektar sahədə (yarğanlarda, qobularda və digər yararsız kənd təsərrüfatı torpaqlarında) süni meşəliklər yaradılmışdır.

Yeni salınmış meşəliklər əsasən Salyan (110 ha), Dəvəçi (70 ha), Xaçmaz (50 ha), Abşeron (38 ha) və Naxçıvan (8 ha) ərazilərinin payına düşür. Son beş ildə bu sahədə qalan rayonlarda nəzərə cərpacaq bir iş görülməmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, atmosferin, suyun və torpağın sənaye müəssisələrinin tullantıları ilə çirklənməsi nəticəsində meşələr üçün böyük təhlükə yaranmışdır. Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində ağaclar xəstələnir və quruyurlar. Meşəliklərin azalması çaylarda axar suların və yeraltı suların azalmasına və bəzən də sututarlarında şor suların meydana çıxmasına gətirib çıxanır.

Elə buna görə də meşə resurslarının qorunması və səmərəsiz qırılmasının qarşısının alınması istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Meşə resurslarının qorunması ciddi dövlət nəzarətində olmaqla bütün idarələrin, müəssisələrin və ayrı-ayrı vətəndaşların qarşısında ciddi bir vəzifə kimi qoyulmalıdır (R.Məmmədov, V.Məmmədli, 2003).

Dünyanın əksər ölkələri ilə müqayisədə ölkəmiz, qeyd etdiyimiz kimi, az meşəli orazilərdən hesab olunur. Lakin meşələrimiz ağac, kol və heyvanat aləmi növləri ilə olduqca zəngindir. Burada 450-dən çox yabani ağac və kol bitir. Onların 70-i endemik növləri olub, respublikamızdan başqa dünyanın heç bir yerində təbii halda bitmir.

Hələ yaxın keçmişə qədər respublikamızın bitki və heyvanat aləmi olduqca zəngin olmuşdur. Bununla belə, bir sıra bitki və heyvanat növlərinin kökü kəsilərək adları flora və faunamızdan silinmişdir. Bir çox qiymətli ağac növlərindən ibarət meşələrin sahəsi xeyli azalmışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qoz, palıd və digər qiymətli ağac növləri bəzi rayonlarda başdan-başa kəsilmiş, əkinçilik və maldarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq geniş sahələr məhv edilmişdir. Xalqımızın maarifçi oğlu Həsənbəy Zərdabi yazırdı: «Bizim dağlarımız vaxtilə sıx meşələrlə örtülü olmuş, sonra bu meşələr qırılmış və bunun nəticəsində çaylarımızda olan suyun miqdarı azalmışdır».

Hazırda bəzi ağac və kol növləri - dəmirağac, azatağac, qaraçöhrə, ipək akasiyası, ayıfındığı, Araz palıdı, yalanqoz, Şərq çınarı, Xəzər lələyi, adi nar, meşə üzümü, Buasye armu-du, bigəvər, pırkal, şamşit, eldar şamı, xurma, söyüdyarpaq armud, budaqlı danaya, cüzğun və s. adları «Qırmızı kitab»a salınmış, onların qorunub saxlanması və artırılması üçün tədbirlər irəli sürülmüşdür.

Təəssüflə qeyd edək ki, təkcə respublikamızda deyil, ümumiyyətlə, bütün planetimizdə meşəsizləşdirmə prosesi davam edir. Təqribi hesablamalara görə, insanlar yeraltı yanacaqdan istifadə etdiyi dövr ərzində (yəni 1850-1980-ci illər) dünya meşələrinin sahəsi 15% azalmışdır. FAO-nun məlumatına görə hər il 114 min

km² meşə sahəsi qırılır və ya yandırılır. Ən çox tropik meşələr məhv edilir, bu meşələr yerin ən məhsuldar meşələri olub ümumi fitokütlənin 40%-ni, bütün dünya meşələrinin məhsuldarlığının 58%-ni təşkil edir.

Meşələrin məhv edilməsi üzvü maddələrin miqdarının azalmasına bilavasitə təsir göstərir, bitki tərəfindən karbon qazının udulmast mənbəyi yoxa çıxır, enerji, su dövrəni və əsas biogen elementlərin qlobal biokimyəvi spektri dəyişir. Həmçinin, ərazinin meşəsizləşdirilməsi lokal, regional və qlobal səviyyədə iqlim şəraitini dəyişdirir, bitki örtüyünün və heyvanat aləminin bioloji müxtəlifliyi kasadlaşır. Bununla da biosferin sabitliyi pozulur, daşqınlar, sellər, su və külək eroziyasının dağıdıcı təsiri və səhralaşma prosesi güclənir.

Hazırda respublikamızın bütün təbii zonalarında meşə örtüyünün antropogen dəyişməsi və bitki qurşaqlarının qanş-ması müşahidə olunur. Bununla əlaqədar geniş ərazilərdə yüksək məhsuldar meşə sahələri zəif torpaq qoruyucu əhəmiyyət daşıyan az məhsuldar bitki qruplaşmaları ilə əvəz olunur, qiy-mətli ağac və kol növlərinin sıradan çıxmaq hallarına tez-tez rast gəlinir. Bunun nəticəsində dağ yamaclarında eroziya pro-sesi güclənir, kserofil, bozqır və yarımsəhra formasiyalarının «hücumu» başlanır, dağ ərazilərinin və çaylarının su rejimi kəskin pisləşir.

Bununla əlaqədar, respublikamızın meşə örtüyünün, xüsusən də dağ meşələrinin təbii-tarixi baxımdan öyrənilməsi, onun bərpası və artırılmasından ötrü kompleks tədbirlər sistemi-nin görülməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, respublikanın ayrı-ayrı dağ sistemlərində Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış bitki qurşaqlığı qanunauy-ğunluğunda müəyyən oxşarlıq olsa da, onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də var. Böyük Qafqazda və Kiçik Qafqazın şimal makroyamaclarında aşağı dağ meşə qurşağında vələsli qarışıq iberiya palıdlı meşələri, orta dağ qurşağında şərq fıstığı meşələri, yuxarı dağ meşə qurşağında isə şərq pahlı meşələri üstünlük təşkil edir.

Lənkəran regionu rayonlarında isə aşağı meşə qurşağında şabahdyarpaq palıd, Qafqaz vələsi və bir sıra relikt hirkan növlərinin iştirakı ilə mürəkkəb tipli dəmirağac meşələri yayılmışdır. Lənkəran regionunun aşağı meşə qurşağında meşələr üçüncü dövrün relikt və endem növlərinin zənginliyi ilə seçilir. Relikt hirkan meşələrinin elementlərinə Azərbaycan Respublikasının dağ meşələrinin demək olar ki, hər yerində rast gəlinir (xüsusilə Qəbələ və İsmayilli rayonları ərazisində).

Vaxtilə hirkan tipli meşələr respublikamızın bütün bağla-nda geniş yayılmış, lakin sonralar fiziki-coğrafi şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar onlar müasir tipli meşələrlə əvəz olunmuşdur. Hazırda hirkan tipli meşələr əsasən Lənkəran regionu ərazisində qalmışdır, burada dağ meşələri dəniz səviyyəsindən 50-100 m-dən başlayır.

Böyük və Kiçik Qafqazda dəniz səthindən 600 (900-1000) metrə palıd və palıd-vələs meşələrini fıstıq meşələri əvəz edir. Fıstıq meşələri yüksək doluluqlu ən

məhsuldar (I-II bonitetli) meşələr hesab olunur. Dəniz səviyyəsindən 1700-2000 (2100) m-dən yuxanda fıstıq meşələri seyrək şərq pəhdı ağacları ilə qarışır. Sırf Şərq palıdı meşələri əsasən yamacların cənub baxarlığında yayılmışdır. Yuxarı dağ-meşə qurşağında bir qədər az meyilli rütubətli yamaclarda park tipli seyrək trak-tvetteq ağcaqayını, dağ yaqağacı meşələrinə təsadüf olunur.

Böyük Qafqazın qərb və mərkəz rayonlarında meşənin yuxarı sərhədi çox vaxt əyri gövdəli, alçaqboylu tozağacı və quşarmudu ilə qurtarır.

Böyük Qafqazın şərq qurtaracağında (İsmayılı, Şamaxı, Dəvəçi, Xızı rayonları) və Kiçik Qafqazda meşənin yuxarı sərhədi sürünən ardıc növlərindən təşkil olunmuşdur.

Lənkəran regionunun orta və yuxarı dağ-meşə qurşağı meşələrinin yayılmasında Böyük və Kiçik Qafqaz dağları ilə ümumi oxşarlıq vardır. Lənkəran regionunda orta dağ qurşağının şimal cəhətlərini fıstıq, cənub cəhətlərini isə şabalıdyarpaq palıd və azatağac tutur. Meşənin yuxarı sərhədində şərq pəhdı qurşağı hər yerdə məhv edilmiş, onun qahqlarına yalnız Viləş-çayın yuxarı axını yamaclarında (Yardımlı rayonu) təsadüf edilir.

Kiçik Qafqazın cənub yamacında (Həkəreçay hövzəsi) dağətəyi zonada Araz palıdı, ardıc və saqqız, arid tipli meşələr, aşağı dağ meşə qurşağında arid meşələr və İberiya palıdı meşələri yayılmışdır. Bu regionda fıstığa təsadüf olunmur.

Dağlarımızın dərə hissələrində qarışıq cökə, ipəkyaşıl qızılağac, Qafqaz xurması, məxməri ağcaqayın, qoz meşələrinə də rast gəlinir. Yuxarıda göstərilən meşə qurşaqlarının yayılması qanunauyğunluqları, demək olar ki, respublikamızın bütün dağlarında insan fəaliyyətinin mənfi təsiri nəticəsində pozulmağa məruz qalmışdır.

Bitki qurşaqları qanunauyğunluğunun pozulması on çox yuxarı dağ qurşağında müşahidə olunur. Burada çox yerdə tozağacı, şərq palıdı və ardıc qurşaqları məhv edilmiş, onların yerini törəmə subalp çəmənləri, qayalıqlar əvəz etmişdir. Aşağı və orta dağ-meşə qurşaqlarında meşələr antropogen landşaftlarla (kənd təsərrüfatı bitkiləri sahələri, bağlar, yaşayış məntəqələri və s.) əvəz olunmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, respublikamızda meşənin iqlim sərhədində, demək olar ki, meşə bitkisinə təsadüf edilmir. Meşənin müasir yuxarı sərhədi respublikamızın dağlıq rayonlarında orta hesabla 1600-2000 m hündürlükdən keçir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının (Şəki-Zaqatala zonası-nın) yuxarı dağ qurşağında yamaclar çox dik və kəskin parçalandığından, burada yaşayış məntəqələri əsasən aşağı, bəzən isə orta dağ-meşə qurşağında yerləşir. Meşənin yuxarı iqlim sərhədinin aşağı düşməsinə əsas səbəb uzunmüddətli köçəri mal-qaranın yaylaq zonasında, yəni meşənin yuxarı sərhədində systemsiz otarılması olmuşdur. Burada iqlim sərhədi geri çəkilən ərazidə meşə əsasən çəmən və bozqır-çəmən bitkiləri ilə əvəz olunmuşdur. Burada Muxaxçay hövzəsində meşənin yuxarı sərhədi 1800-2000

m-ə, Qoşaçay hövzəsində 1550-1650 m-ə, Zəkitçay hövzəsində 2000-2100 m-ə endirilmişdir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının şərq hissəsində bürün dağ-meşə qurşaqlarında meşə örtüyü daha intensiv antropogen dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, Pirsaatçay hövzəsində yuxarı dağ-meşə qurşağı tamamilə sıradan çıxarılmışdır, orta dağ-meşə qurşağı isə yalnız sağ sahil yamacında qalmışdır. Qozluçay hövzəsində meşə ilə örtülmə dərəcəsi 5%-dən aşağıdır, burada dəniz səthindən 1400-1800 m yüksəklikdə güclü pozulmuş kiçik meşə sahələrinə rast gəlinir. Qozluçaydan şərq ərazilərdə - Çilikçay və Çebotarçay hövzəsində meşə yalnız törəmə tipli köüuqlardan ibarətdir.

Kiçik Qafqaz dağlarının (Gədəbəy, Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın) subalp zonasında və orta dağ-meşə qurşağında isə ərazinin relyefinin nisbətən sakit olması, dağarası çökəkliklərin mövcudluğu qədim zamanlardan bəri insanları özünə cəlb etmişdir. Buna görə də yaşayış məntəqələri əsasən məhz burada cəmlənmişdir. Bununla əlaqədar Böyük Qafqazdan fərqli olaraq meşənin iqlim sərhədinin aşağı enməsində maldarlıqla ya-naşı, həm də əkinçiliyin inkişafı böyük rol oynamışdır. Məhz buna görə də Kiçik Qafqaz dağlarında meşənin yuxarı sərhədi çox böyük antropogen dəyişikliyə uğramışdır. Uzunmüddətli əkinçilik və maldarlığın birgə təsiri nəticəsində meşə, demək olar ki, heç bir yerdə öz təbii sərhədində qalmamışdır. Bir çox yerlərdə subalp tipli meşələr tamamilə sıradan çıxmış, onu dağ çəmənləri, kolluqlar və ya qayalıqlar, daşlıqlar əvəz etmişdir. Bununla əlaqədar bu zonada meşəlik faizi kəskin aşağı düşmüşdür.

Gədəbəy, Daşkəsən və Kəlbəcər rayonlarında yamacın şimal cəhətlərində meşənin müasir sərhədi əsasən fıstıq və palıdla, Laçın və Qubadlı rayonlarında isə yalnız palıdla qurtarır.

Meşənin iqlim sərhədinə uyğun seyrək, alçaq boylu sub-alp meşələrinə olduqca kiçik «ləkələr» şəklində rast gəlmək olar. Məsələn, Gəncə çayı və Tərtərçayın hövzələrində dəniz səthindən 2200-2350 metr yüksəklikdə kiçik sahələrdə tozağac meşəsi vardır, ona vələs, bəzən palıd da qarışır. Tozağac şaxtaya daha çox davamlı olduğu üçün bu şəraitdə palıd və vələs-sə nisbətən daha yaxşı inkişaf edir. Burada tozağac meşəliyinin yuxarı qurtaracağında eni cəmi 10-15 metr olan dar zolaqla boyları 0,5-1,0 metr olan palıd və vələs ağacları müşahidə edilir. Lakin burada da intensiv mal-qara otarılması nəticəsində bitki örtüyü pozulmuş və ilkin hahını bir qədər itirmişdir.

Gəncə çayının sol sahilində dəniz səthindən 2400-2500 metr yüksəklikdə sıx ardıc kollarına da təsadüf olunur. Zəyəm çayının mənbəyində sürünən formalı ardıc kolları qalıqları dağın lap zirvəsinə qədər, 2600-2700 metr yüksəkliyə qədər qal-xır. Hazırda Kiçik Qafqazda dəniz səthindən 1900-2300 metr yüksəklikdə ardıc kolları daha geniş yayılmışdır. Onlar fıstıq, pəhd və tozağac meşələrinin yerində bitir. Buna

səbəb əsas ağac növlərindən ibarət meşələrin qırılması nəticəsində eroziya prosesinin intensiv inkişafı, yamacların quraqlaşması və münbitliyinin azalmasıdır. Belə sahələrdə ardıc daha yaxşı uyğunlaşa bilər. Vaxtilə ardıc kolları dağlarda dəniz səthindən 2400-2500 metrə qədər yuxarıda təbii zolaq yaradaraq, ondan aşağıda yerləşən meşə qurşaqlarını iqlimin mənfi təsirindən mühafizə edirdi. Lakin, sonralar otلاق sahələrinin genişləndirilməsi məqsədilə bu zolaq qınılaraq və ya başdan-başaya yandırılaraq məhv edilmişdir.

Kontinental iqlimə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında dəniz səthindən 3000 metr yüksəklikdə ardıc kolları rast gəlinir.

Lənkəran-Astara zonasında meşənin yuxarı sərhədi əsasən dəniz səthindən 1500-1800 m yüksəklikdən keçir. Bəzi yerlərdə, Alar, Lerik və Soru yaşayış məntəqələri ətrafında meşənin yuxarı sərhədi 1100-1300 m-ə enir. Yamacın şimal cəhətlərində meşənin yuxarı sərhədi şabalıd-yarpaq və fıstıqla qurtarır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, harada mal-qara otarılması davam etdirilirsə, orada meşənin müasir yuxarı sərhədi geri çəkilməkdə davam edir. İnsan fəaliyyəti dayandırılan sahələrdə isə meşə öz keçmiş sərhədini tapmağa cəhd göstərsə də, bu proses çox yerdə olduqca ləng gedir. Meşənin çəmən bitkisinə «qalib gəlməsi» üçün uzunmüddətli kəskin mübarizə tələb olunur. Bu prosesi ancaq insan öz zəkası və əməyi ilə təbiətin həyatına fəal qarışmaqla tezləşdirməyə qadirdir. Bu cəhətdən vacib məsələlərdən biri süni meşənin sahnasıdır.

Hazırda yüksək dağ meşələrinin vəziyyəti və meşənin yuxarı sərhədinin get-gedə geri çəkilməsi böyük təşviş doğurur. Bu hal aşağıda yerləşən meşə və kond təsərrüfatı sahələri-ni də təhlükə altına alır. Belə ki, meşənin yuxarı sərhədində əmələ gələn səthi su axımları, uçurumlar ondan aşağıda yerləşən meşələri də bərhad hala salır, bununla da dağlarda su rejimi pozulur və dağıdıcı sellərin cövlanına şərait yaranır. Odu ki, meşənin yuxarı sərhədini bərpa etmək təbiəti mühafizə işində mühüm tədbir kimi qarşıda durur.

Professor İ.S.Səfərovun məlumatına görə, respublikamızda sel qorxusu olan 34 çayın hövzəsinin yalnız 30%-ə qədər meşə ilə örtülüdür. Meşəlik dərəcəsinin dağ yamaclarında belə azlığı nəticəsində sel hadisələri respublikamızda geniş sahələri əhatə edir. Akademik A.J.Voyeykov (1963) meşə bitkisinin dağ yamaclarının bərkidici rolunu göstərərək qeyd edir ki, meşələr yerin relyefini yarandığı dövrdəki kimi saxlaya bilər. O daha sonra yazır ki, meşə bitkisi elə dik yamaclarda kök sala bilər ki, orada ot bitkisi başdan-başaya örtük əmələ gətirə bilməz.

Dağ meşələri ilə yanaşı, respublikamızın ekologiyasında arid və düzən tipli meşələrin də əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Arid tipli meşələr respublikamızın dağətəyi zonalarında vegetasiya dövrünün çox hissəsi rütubəti çatışmayan quraq iqlim şəraitində inkişaf etmişdir. Bu tip meşələr

böyük su tənzimləyici və torpaq qoruyucu əhəmiyyətə malikdirlər. Arid tipli meşələrin yayıldığı ərazi vəhşi heyvan və quşlar üçün əlverişli sığınacaq mənbəyi və yem bazası hesab olunur. Onlardan ən geniş yayılanı ardıc ağacları yüksək fitosid xassələrinə malik olduğu üçün havanı saflaşdıraraq ərazinin iqlimini sağlamlaşdırır. Arid meşələri dağətəyi yamacların landşaftını estetik cəhətdən bəzəyir.

Azərbaycanda arid tipli meşələrin qalıqlarına Bozqır yaylada, Həkəri və Araz çaylarının aşağı axını yamaclarında, Naxçıvan MR-da Evlər oyuğu dağında, qismən Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacında (Gilgilçay, Ataçay, Qaxçay hövzələrində) və Qobustanda rast gəlinir.

Qeyd edilənlərə əsasən demək olar ki, arid tipli meşələr sahəcə az olsa da, yayıldığı ərazi çox genişdir. Bu onu göstərir ki, belə meşələr vaxtilə olduqca böyük massivlərdə yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, respublikamızın arid meşələri yayılan dağətəyi zonalarda qədim dövrlərdən bəri əhali əkinçilik və maldarlıqla intensiv məşğul olmuşdur. Bununla əlaqədar ilkin arid tipli meşə örtüyü burada kökündən antropogen dəyişikliyə uğramış, mövcud bitki formasiyalan əsasən törəmə, bozqır-kserofil tiplidir. Müasir bitki tiplərinin hansı antropogen dəyişikliklərə uğraması haqda fikirlər yürütmək üçün xüsusi tədqiqatların aparılması tələb olunur.

Arid tipli meşəliklər əsas etibarilə ardıc seyrəkliklərindən ibarətdir. Onların digər komponentləri sayılan saqqızağac, gürcü ağcaqayını, badam, iydəyarpaq armud və dağdağan çox nadir hallarda ağaclıqlar yaradır.

Ardıc meşələrinin antropogen deqradasiyası və ya dəyişilməsi yerin relyefindən, torpaq mələgətirən süxurlardan və insanın təsərrüfat fəaliyyətinin intensivliyindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə gedir. Ardıc meşələrinin tərkibinə əksər hallarda saqqızağacı daxil olur. Tədqiqatlar göstərir ki, saqqızağac ilə ardıcın qanşiq bitdiyi meşəlikdə ağaclar kəsilərkən, sırf saqqızağac meşəliyi yaranır, çünki ardıc ağacı kəsildikdə pöhrə vermir, saqqızağac isə kəsilən zaman kökündən bol pöhrə vermə qabiliyyətinə malikdir. Eynilə ardıc meşələrinin kserofil və yanmsəhra bitkiliyi ilə əvəz olunması da antropogen səbəblərdən baş verir.

Arid meşələri ilə müqayisədə Azərbaycanın düzən meşələrinin taleyi daha acınacaqlı olmuşdur. XIX-XX əsrlər ərzində bu meşələr intensiv şəkildə qırılmışdır. Bu proses bu və ya digər səbəbdən hazırda da davam etməkdədir. Azərbaycanın düzən meşələrinin aşağıdakı təsnifatı mövcuddur (Q.S.Məmmədov, M.Y.Xəlilov, 2002):

1. Rütubətli subtropik düzən meşələr (Lənkəran ovalığı);
2. Yanmrütubətli subtropik düzən meşələri (Qanıx-Həftəran vadisi);
3. Dəniz iqlimi şəraitində düzən meşələr (Samur-Dəvəçi ovalığı);
4. Quru isti iqlim şəraitində düzən meşələr (Kür-Araz düzənliyi);
5. Tuqay meşələri (Kürqırağı zona).

Rütubətli subtropik meşələrdə reliktnövlər üstünlük təşkil edir, burada meşə

altında həmişəyaşıl kol növləri də bitir (Hirkan bigəvəri, budaq danaya), yarımürütubətli subtropik meşələrdə relikt növlərdən qanadyarpaq yalanqoz, fıstıq (bəzi yerlərdə), dəmirağac (bir yerdə), şabalıdyarpaq palıd (İsmayılı qoruğunda), quru isti iqlimli düzən meşəsində və üçüncü dövrün relikt saqqızağacına rast gəlinir.

Bütün düzən meşələrində meşəaltı kollar yaxşı inkişaf etmişdir, seyrəlmiş meşə sahələrində isə kol növlərinə daha çox rast gəlinir.

Hazırda Kürqırağı tuqay meşələrində yaranmış vəziyyət daha çox narahatçılıq doğurur. Kürqırağı tuqay meşələrinin acınacaqlı vəziyyəti həm dövlətimizin, həm də alimlərin diqqət mərkəzindədir. Respublikamızda tuqay meşələrinin nisbətən geniş sahələri səhra və yarımsəhra əraziləri kəsib keçən Kür çayının ətrafında yayılmışdır. Bu meşələrin əhəmiyyəti çox böyükdür. Tuqay meşələri təbiətin bizə bəxş etdiyi təbii zolaq olub, onu əhatə edən ərazinin iqlimini nizama salır, ətraf sahələrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının sabitliyinə və yüksəlməsinə şərait yaradır. Bu meşələr böyük tor-paqqoruyucu və sahilbərkidici rola malik olub, həm də Kür qırağının təbii bəzəyidir, vəhşi heyvanların və quşların etibarlı sığınacağı, insanların isə əvəzedilməz istirahət guşəsidir. Tuqay meşələri yayılan Kürboyu ərazidəki rayonların meşə ilə örtülmə dərəcəsi (meşəlik faizi) olduqca aşağıdır. Əgər respublikamızın meşəlik faizi 12%-dirsə, Kür-Araz düzənliyində bu rəqəm cəmi 0,8%-dir. Odur ki, Kürboyu tuqay meşələrinin mühafizəsi və bərpası böyük təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edir.

Akademik A.A.Qrossheym (1929, 1932) göstərmişdir ki, insanların son dərəcə sürətlə artan kənd təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində tuqay meşələri tamamilə yoxa çıxa bilər. Buna görə də o, dəfələrlə tuqay meşələri qoruqlarının təşkil olunması firkini irəli sürmüşdür. A.Qrossheym 70 il bundan öncə yaxşı vəziyyətdə olan tuqay meşəsini Xəzər dənizindən Kür çayı boyu təxminən 100 kilometr yuxarıda köhnə Zubovka kəndi (indiki Şirvan şəhəri) yaxınlığında və ondan yuxarı ərazilərdə təsvir edirdi. H.Ə.Əliyev və M.Y.Xəlilovun (1976) apardıqları tədqiqatlar göstərdi ki, hazırda Şirvan şəhəri yanında Kür çayı qırağında yalnız bir neçə ədəd qurumaqda olan qovaq ağacı qalmışdır.

Xatırladaq ki, tuqay meşələrinin əsas sahəsi hələ 1920-ci ilə qədər əkin sahələri əldə etmək məqsədilə qırılıb məhv edilmişdir. Yaxın keçmişdə 20 min hektar Samux meşəsi adı ilə məşhur olan tuqay meşəsi Mincəçevir dənizinin altında qalmışdır. 10 min hektara qədər tuqay meşəsi Şəmkir və Yenikənd su anbarlarının yaradılması məqsədilə qırılıb məhv edilmişdir.

Belə vəziyyət Kürqırağında az da olsa qalmış tuqay meşələri qalıqlarının lazımi səviyyədə qorunması və orada yeni meşəliklərin sahnəsinin vacibliyini daha da artırır. Təəssüf ki, tuqay meşələrinin orda-burda qalan kiçik sahələri də insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yoxa çıxır. Son illər Kürboyu tuqay meşələrinin qırılma sürəti daha da artmışdır. Ağdaş, Bərdə, Ağcabədi və Saatlı rayonlarında

meşələrin vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Burada ruqay meşələri başdan-başa qışlaqlara çevrilmişdir. Hər il Kürboyu meşə təsərrüfatları ərazilərində qoyun və qaramal sürüləri otarılır. Bunun nəticəsində təbii və süni sahnı meşələr seyrəlik, kolluqlara çevrilir, qoruyucu funksiyası zəifləyir və gələcək nəslə kəsilir. Kürqırağında bu səbəbdən qovaq və söyüd meşələrinin yerində 6 min hektardan çox yulğun kolları əmələ gəlmişdir. Digər tərəfdən meşə ilə örtülü olmayan 100 hektarlarla sahədə illər boyu qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilir. Ağdaş, Bərdə, Beyləqan, Sabirabad, Saatlı və Ağcabədi rayonlarında belə hallara daha çox rast gəlinir. Kürqırağında meşəsi yox edilən sahələrin çoxunda qamış, cil bitir və bataqlaşma müşahidə olunur. Yevlax və Sabirabad rayonlarında meşənin yerinə kənd təsərrüfatı bitkiləri düzgün suvarılmadığından sahələr şorlaşır və ya bataqlığa çevrilir.

Kür çayı sahillərində olan meşə sahələrinin eni Ağstafa və Ağdaş meşə təsərrüfatlarının bəzi yerində 4-6 kilometrə çatır. Əgər meşənin enini çayın hər iki sahilində 0,5-1,0 kilometr qəbul etsək, hazırda Kür qırağında mövcud olan, 18 min hektar meşə ilə örtülü sahə yalnız 90-100 kilometr məsafədə uzanır. Halbuki, Kürün uzunluğu respublikamızın ərazisində 900 kilometrə çatır. Deməli, Kür boyunda 700-800 kilometrdən artıq sahə meşəsiz qalmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan meşələrinin vəziyyəti, son illər bir sıra tədbirlərin, o cümlədən meşəsalma işlərinin aparılmasına baxmayaraq, hələ də acınacaqlı olaraq qalmaqdadır. Ona görə də biosferin çox əhəmiyyətli və əvəzsiz tərkib hissəsi olan meşə biogeosenezlərinin qorunması və artırılmasından ötrü respublikamızda daha ciddi tədbirlərin görülməsi tələb olunur.

Meşə ehtiyatlarımızdan istifadənin ekoetik problemləri geniş aspekti (hüquqi, inzibati, təsərrüfat, iqtisadi, estetik, mühafizə, bərpa və s.) əhatə etsə də, burada hazırkı mərhələdə əsas diqqət mövcud meşələrin mühafizəsinə və bərpa işlərinə yönəldilməlidir. Meşələrimizin ekoetik problemlərinin həllində bu istiqamətlər prioritet kimi götürülməlidir. Şübhəsiz ki, meşələrin mühafizəsi probleminə hüquqi, inzibati və təsərrüfat və s. xarakterli tədbirlər də nəzərdə tutulur. Məsələn, meşələrin qırılmasına görə inzibati cəzalara kəskinləşdirilməsi (hüquqi), ağac emal sexiələrinin fəaliyyətinin dayandırılması (təsərrüfat), xaricdən gələn ağac və ağac məmulatlarından tutulan vergilərin azaldılması (iqtisadi) və s. meşələrimizin bərpa-sının elmi-nəzəri və praktiki əsaslarının işlənməsi sahəsində respublikamızda kifayət qədər təcrübə vardır. Ona görə də bu məsələlərin bir qədər yeni baxışla, meşələrin ekoetik problemlərinin geniş aspekti fonunda nəzərdən keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunlar aşağıdakılardır (Q.S.Məmmədov, M.Y.Xəlilov, 2002):

1. Dağ meşələrinin təbii-tarixi arealının və strukturunun bərpası. Bundan ötrü:

a) dağ meşələrinin yuxarı sərhədini bərpa etmək məqsədilə hər şeydən əvvəl meşənin müasir sərhədindən yuxarıda 100-200 metr enində qoruyucu zolaq ayrılmaq, orada mal-qara otarılması qəti qadağan edilməlidir; eroziyaya uğramış, cənuba baxan

dik yamaclarda belə, «bufer» zolaqları daha enli götürü-lüb, meşənin iqlim sərhədinə çatdırılmalıdır;

b)dağ meşələrində təbii meşələrin (fıstıq, fıstıq-vələs, palıd və s. qarışıqlı) bərpasına şərait yaratmaq üçün xüsusi me-şəçilik tədbirləri həyata keçirilməlidir. Meşə əkinin işləri ən mühüm tədbir hesab edilməlidir: sanitar və s. xarakterli kəsmə işləri qarışmış meşələrin ləğvinə və yerində təbii-tarixi strukturlu mezofil və kserofil meşələrin bərpasına xidmət etməlidir;

c) yaşayış məntəqələri yaxınlığında, yol qırağı zolaqlar-da, meşələrin başdan-başa qırıldığı yerlərdə, yuyulmuş daşlı yamaclarda əsasən adi şama və ardıca, nisbətən az yuyulmuş yamaclarda tozağacına, quşarmuduna yüksək dağ ağcaqayının üstünlük verilməlidir. Kiçik Qafqazın Naxçıvan orazısında və Talışın Zuvant zonasında iqlim şəraitinin quraqlığı nəzərə alınaraq yuxarı meşə qurşağında əsas ağac cinsi şərq palıdı və müxtəlif ardıc növləri hesab edilməlidir. Burada keyfiyyətli meşəliklər salmaq üçün ondan aşağıda yerləşən zonada yetişdirilən tinglərdən istifadə etmək düzgün deyildir. Bu məqsədlə yuxarı meşə zonasının öz tingliyi olmalıdır.

2. Arid meşələrinin mühafizəsi və bərpası üçün tədbirlərin görülməsi. Bundan ötrü:

ç) vaxtilə respublikamızın dağətəyi zonasında geniş ərazilər tutan arid tipli meşələr hazırda çox kiçik sahələrdə qalmışdır. İnsanın uzun zaman intensiv təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bu meşələr kol qrupları - şibləklərlə əvəz olunmuşdur. Mövcud arid meşələrinin qalıqlarının qorunub saxlanması üçün aşağıdakı qoruq və yasaqlıqların yaradılması tövsiyə olunur: Çilgilçay ardıc yasaqlığı, Laçın arid meşəsi qoruğu, Laçın qoruğunun Başarat, Beynəli arid meşəsi yasaqlığı, Qobustan ardıcılığı, Quruçay şabalıdyarpaq palıd yasaqlığı;

d) arid meşələrinin mühafizəsində və bərpasında mövcud qoruqların ərazilərinin genişləndirilməsinin də böyük əhəmiyyəti ola bilər. Bu ərazilər aşağıdakılardır: Türyançay qoruğu, Türyançayın Qanıx filialı, Qabarlı Eldar şamı meşəliyi, Zə-yəmçay şam meşəliyi və s.;

3. Düzən meşələrin mühafizəsi və bərpası məqsədilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən:

e) imkan daxilində (yer quruluşu layihələrinə əsasən) Kür çayı boyu hər iki sahilə 270 metr enində qoruq zolağı ayrılmalı və orada bütün fəaliyyətlər (meşənin qınılması, mal-qara otarılması və s.) qadağan edilməli, Tuqay meşələrinin bərpası üçün meşəsalma işləri həyata keçirilməlidir;

ə) Qanıx-Həftəran vadisi, Samur-Dəvəçi və Lənkəran ovalığı meşələrinin fragmenti şəklində qalmış sahələri ciddi mühafizəyə götürməli, onların genişləndirilməsi üçün tədbirlər, o cümlədən qoruq elan edilməli, meşəsalma işləri və s. görülməlidir.

Beləliklə, respublikamızın əvəzsiz sərvəti olan meşə fondunun qorunması və bərpası konkret tədbirlər sistemindən ibarət olsa da, ondan istifadənin ekoetik problemlərinin ləlli ciddi addımların atılmasını tələb edh (Q.Məmmədov, M.Xəlilov, 2004).

Meşələrdən istifadə hüququ

Bu Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi ilə və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Məcəlləyə görə meşə dedikdə, bioloji cəhətdən qarşılıqlı əlaqəli və bir-birinə təsir göstərən torpağm, suyun, ağac, kol və ot bitkilərinin, heyvanların, mikroorqanizmlərin və ətraf mühitin digər tərkib hissələrinin vəhdəti başa düşülür (maddə 1).

Meşə Məcəlləsinin 48-ci maddəsində meşə fondundan istifadənin təsnifatı aparılır və bu təsnifata əsasən, meşə fondundan istifadə aşağıdakı növlərə ayrılır:

- oduncaq tədarükü;
- ikinci dərəcəli meşə ehtiyatları tədarükü (kötük, lif, qabıq və başqalan);
- meşədən əlavə istifadə (ot çalımı, pətəklərin və arıxa-naların yerləşdirilməsi, yabanı meyvə, göbələk, giləmeyvə, gərzəkli və digər məhsullar, palıd qozası, dərman bitkiləri, tex-niki xammal, mamır, meşə döşənəyi, tökülmüş yarpaq, qarğı, qamış, cil və digərlərinin tədarükü və yığılması, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş siyahı ilə müəy-yənləşdirilən başqa əlavə istifadə);
- elmi-tədqiqat məqsədləri üçün;
- mədəni-sağlamlaşdırma, turizm və idman məqsədləri üçün;
- ovçuluq təsərrüfatı.

Meşə fondu sahələrindən istifadə meşə sərvətlərini göt-ürməklə və ya götürmədən həyata keçirilə bilər.

Məcəllədə, həmçinin meşə fondu sahələrinin bir və ya bir neçə meşə istifadəçisinə bir və ya bir neçə növ üzrə əlavə istifadə üçün verilə bilməsi göstərilmişdir.

Qanunvericilikdə meşə servitutlan (meşə sahələrindən başqasının müəyyən dərəcədə istifadə etmək hüququ) da öz əksini tapmış, fiziki şəxslərin sərbəst surətdə meşələrdə olmaq hüququna malik olması (kütləvi meşə servitutu), meşə fondu sahələrindən və meşə fonduna daxil olmayan sahələrdən fiziki və hüquqi şəxslərin istifadə hüquqlarının müqavilələr, habelə məhkəmə qərarları əsasında başqa maraqlı şəxslərin xeyrinə məhdudlaşdırıla bilməsi təsbit olunmuşdur.

Meşə fondu sahələrindən istifadə hüququ meşələrin çox-funksiyalı mahiyyəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu eyni zamanda müxtəlif şəxslər tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə də adlanır.

«Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş qaydada meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan meşə və qeyri-meşə torpaqları meşələrin bərpası məqsədi ilə öz təyinatı üzrə Meşə Məcəlləsi ilə müəyyən edil-miş

şərtlərlə fiziki və hüquqi şəxslərə müqavilə əsasında icarəyə verilə bilər.

Meşə fondu sahələrindən istifadə hüququna dair Meşə Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmamış hallarda mülki və torpaq qanunvericiliklərinin normaları tətbiq edilir.

Qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasında meşə fondu dövlətə mənsubdur və onun mülkiyyətidir. Odur ki, meşələr və meşə fondunun torpaqları özəlləşdirilmir. Lakin fiziki və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan torpaq sahələrində yerləşən ağac-kol bitkiləri, qanunvericilikdə başqa hallar müəyyən edilmədikdə, onların xüsusi mülkiyyətinə aid edilir. Həmin ağac-kol bitkiləri üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqları qanunvericiliyə uyğun olaraq mülkiyyətçi tərəfindən həyata keçirilir.

Meşə fondu sahələrindən istifadə hüququnun əsasları aşağıdakılardır: müqavilələr, məhkəmə qərarları, Meşə Məcəlləsi ilə yol verilən digər əsaslar.

Meşə sahələrindən istifadə hüququ, kütləvi servitut istisna olmaqla, meşə fondu sahələrinin icarə müqaviləsinin dövlət qeydiyyatından keçdiyi, meşəqurma bileti, order, meşə bileti alındığı vaxtdan əldə edilir.

Meşə fondu sahələrindən istifadə hüququ meşə fondu sahəsinin (meşə fondu torpaqlarının) icarə müqaviləsinin, meşəqurma biletinin, orderin, meşə biletinin əsasında yaranır.

Meşə istifadəçisi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarla və şərtlərlə istifadəyə verənin razılığı ilə meşə fondu sahəsindən istifadə hüququnu özünün hüquqi varisi olmayan şəx-sə müqavilə əsasında verə bilər. Həmin istifadəçi vəfat etdikdə isə ona məxsus olan istifadə hüququ qanunvericilikdə müəy-yən olunmuş qaydada başqa şəxslərə keçə bilər. İstifadə hüqu-qunun başqasına keçməsi müqaviləyə, meşəqurma biletinə, orderə, meşə biletinə dəyişikliklər etmək yolu ilə rəsmiləşdirilir.

Meşə istifadəçiləri meşə fondu sahələrindən istifadə hü-ququnu bu meşələrin və meşə fondu torpaqlarının vəziyyətinin pisləşməməsi, ətraf mühitə zərər vurulmaması, habelə digər şəxslərin qanuni mənaflarına xələl gətirilməməsi halında sərbəst həyata keçirirlər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla dövlət hakimiyyəti orqanlarının meşə fondu sahələrindən istifadə sahəsində meşə istifadəçilərinin fəaliyyətinə qarışmasına yol verilmir.

Meşələrin, habelə meşə ilə örtülü olmayan meşə fondu torpaqlarının səmərəli istifadəsini, mühafizəsini, qorunmasını və bərpasını, ölkənin müdafiəsini və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək, əhəlinin sağlamlıqını, ətraf mühiti, tarixi-mədəni və təbii irsi, vətəndaşların hüquqlarını və qanuni mənaflarını qorumaq zərurəti yarandığı hallarda meşə fondu sahələrində istifadə hüququ qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhdudlaşdırılır və dayandırılır. Bu aşağıdakı hallarda baş verə bilər:

1) meşə istifadəçisi tərəfindən meşə qanunvericiliyinin tələbləri pozulduqda;

2) meşə istifadəçisi tərəfindən icarə müqaviləsinin, meşəqırma biletinin, orderin, meşə biletinin şərtlərinə əməl edilmodikdə.

Meşə fondu sahələrindən istifadə hüququnun məhdudlaşdırılmasına və ya dayandırılmasına səbəb olan şərait və şərtlər aradan qaldırıldıqda bu hüquq tam həcmdə bərpa olunur.

Meşə istifadəçisi meşə fondu sahələrindən istifadə hüququndan imtina etdikdə, istifadə hüququnun müddəti başa çatdıqda, meşə istifadəçisi olan istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxsin fəaliyyəti dayandıqda və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda onun meşə fondu sahələrindən istifadə hüququna xitam verilir. Bu hüquqlara məcburi xitam verilməsi isə aşağıdakı hallarda ola bilər:

1) meşə istifadəçisi tərəfindən meşə qanunvericiliyi pozulduqda;

2) fəvqəladə vəziyyət yaradan qəza, təbii fəlakət və bu kimi başqa hadisələr baş verdikdə;

3) meşə istifadəçisi tərəfindən meşə fondu sahələrindən istifadə üçün haqq müəyyən olunmuş müddətdə ödənilmədikdə;

4) meşə istifadəçisi tərəfindən meşə fondu sahələrindən istifadə qaydaları və ya icarə müqaviləsində, meşəqırma biletində, orderdə, meşə biletində nəzərdə tutulmuş şərtlər pozulduqda;

5) meşə istifadəçisi tərəfindən yanğın təhlükəsizliyi qaydalarına əməl edilmədikdə;

6) meşə fondu sahələri dövlət ehtiyacları üçün geri alındıqda. Qanunvericiliyə görə meşə fondu sahələrindən istifadə

hüququna xitam verilməsi meşə istifadəçisini məsuliyyətdən azad etmir.

Meşə fondu sahələrindən istifadə hüququna meşə fondu sahəsinin icarə müqaviləsinin, meşəqırma biletinin, orderin, meşə biletinin ləğv olunması nəticəsində xitam verilir. Əgər meşə istifadəçisi istifadə hüququndan özü imtina edərsə, bu hüquq onun rəsmi ərizəsi əsasında dayandırılır.

Artıq yuxanda qeyd edildiyi kimi, Meşə Məcəlləsinin I4-cü maddəsinə uyğun olaraq meşə bitkiləri ilə örtülü olmayan meşə və qeyri-meşə torpaqları meşələrin borpası məqsədi ilə öz təyinatı üzrə meşə istifadəçisinə icarəyə müqavilə əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (icarəyə verən) tərəfindən bir ildən on ilədək verilə bilər. Bu zaman əldə edilmiş meşə sərvətləri (məhsul) icarəçinin mülkiyyətidir. Meşə fondu torpaqlarının subicarəsi qadağandır.

Meşə fondu torpaqlarının icarə müqavilələrində aşağıdakılar göstərməlidir:

- icarəyə verilən sahənin sərhədləri;
- işin həcmi (ölçüləri);
- icarənin müddəti;

- icarə haqqının miqdarı və onun ödənmə qaydası;
- icarəyə verilən sahənin mühafizəsi, qorunması və bərpası sahəsində tərəflərin öhdəlikləri;
- meşə qanunvericiliyi və tərəflərin razılığı ilə nəzərdə tutulmuş digər şərtlər.

Meşə Məcəlləsinə görə meşəqırma bileti, oduncaq və ikinci dərəcəli meşə materiallarının tədarükü, daşınması üçün hüquqi sənəddir. Bu biletdə meşə quruluşu layihələri əsasında meşə fondundan istifadə üçün ayrılmış sahənin yeri, oduncağın və ikinci dərəcəli materialların miqdarı, keyfiyyəti, onların qiyməti, işin apanma müddəti, qırma yerlərinin təmizlənməsi, meşənin bərpa edilməsi şərtləri və qaydaları göstərilir.

Order, özü yıxılmış və ya qurumuş ağaclardan oduncac hazırlamaq, ağac tör-töküntüsü və ikinci dərəcəli meşə materiallarının tədarükü, daşınması üçün hüquq verən sənəddir. Order meşəqırma bileti əsasında verilir.

Meşə bileti onun sahibinə əlavə meşə istifadələri üçün hüquq verən sənəd olub, orada meşə fondundan istifadənin növü, yeri, miqdarı, vaxtı, şərtləri və qiyməti göstərilir.

Meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası sahəsində dövlət idarəetməsini Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Bu məqsədlə:

- meşə təsərrüfatının aparılması sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir;
- meşə qanunvericiliyinə riayət edilməsinə, həmçinin meşə fondundan istifadəyə, onun mühafizəsinə, qorunmasına və meşələrin bərpasına dövlət nəzarətini həyata keçirir, onun aparılması qaydalarını müəyyən edir;
- meşə fondundan istifadə və meşə fondu barəsində sərəncam verir;
- investisiya siyasətini həyata keçirir;
- meşə fondundan istifadənin, onun mühafizəsinin, qorunmasının və meşələrin bərpasının dövlət proqramlarını təsdiq edir;
- meşə fondundan istifadənin norma və qaydalarını müəyyənləşdirir;
- hesablanmış meşəqırma həcmi müəyyənləşdirir və təsdiq edir;
- meşə fondundan istifadəyə görə ödəniş növlərini, habelə köküstə buraxılan oduncağın minimum ödəniş tarifini, ayrı-ayrı meşə istifadəçiləri üçün tədiyə güzəştlərinin həcmi və onların ödəmə qaydalarını müəyyən edir, meşə materiallarına qiymət qoyur;
- meşələrin qorunub saxlanması və təkrar istehsal üzrə respublika fondunu yaradır, ondan istifadə qaydalarını müəyyən edir;
- köküstə oduncaq buraxılması, meşəqırma, meşə fondunun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası qaydalarını təsdiq edir;
- meşə təsərrüfatının aparılması üzrə elmi-tədqiqat və layihə-axtarış işlərini

təşkil edir və əlaqələndirir;

- meşələrin dövlət uçotunun, dövlət meşə kadastrının, meşələrin monitorinqinin və meşə quruluşu işlərinin apanılması qaydalarını müəyyən edir;

- meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirir, müqavilələr bağlayır və onların yerinə yetirilməsini təşkil edir;

- meşə təsərrüfatı sahəsində dövlət statistika hesabatının aparılması qaydasını müəyyən edir;

- meşə fondu sahələrindən istifadə hüququnu, habelə meşələrin vəziyyətinə və bərpasına təhlükə yaradan işləri da-yandırır, məhdudlaşdırır, onlara xitam verir;

- meşə təsərrüfatının aparılması və meşədən istifadə ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün meşə torpaqlarını qeyri-meşə torpaqlarına keçirir, meşə fondu torpaqlarını geri alır;

- meşə fondu sahələrini fəvqəladə ekoloji vəziyyət və ekoloji fəlakət zonaları elan edir;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər səlahiyyətləri həyata keçirir.

Meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası sahəsində dövlət idarəetməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- iqtisadiyyatın inkişafı;

- ətraf mühitin mühafizəsi;

- ölkənin mənafeyinə uyğun olaraq meşə fondundan səmərəli istifadə edilməsi (maddə 27).

Qanunvericilikdə, həmçinin meşə təsərrüfatının təşkili və meşə fondundan istifadənin ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara və insanların sağlamlığına zərər gətirməyən prinsiplər əsasında həyata keçirilməli olduğu qeyd edilmiş, bu işlərin aparılması zamanı aşağıdakıların təmin olunması göstərilmişdir:

- insanların sağlamlığı nəminə meşələrin mühitəyaradıcı, suyu mühafizə, qoruyucu, sanitariya-gigiyena, sağlamaşdırıcı və digər faydalı təbii xüsusiyyətlərin saxlanılması və gücləndirilməsi;

- oduncaq və başqa meşə sərvətlərinin tədarükü üçün meşə fondundan məqsədli və səmərəli istifadə;

- meşələrin bərpası, onların cins tərkibinin, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığının yüksəldilməsi, mühafizəsi və qorunması;

- meşə fondu torpaqlarından səmərəli istifadə;

- meşə təsərrüfatı işlərinin səmərəliliyinin vahid siyasət, elm, texnika və qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən istifadə əsasında yüksəldilməsi;

- bioloji müxtəlifliyin saxlanılması;

- tarix-mədəniyyət və təbii irs obyektlərinin qorunması. Artıq qeyd olunduğu kimi, respublikamızın meşə fondu

dağ və düzən meşələrindən ibarətdir. İqtisadi və ekoloji əhəmiyyətinə, yerləşməsinə və yerinə yetirdiyi funksiyalara görə meşə fondumuz dünyada mövcud olan üç qrup meşələrdən birinci qrupa aid olub aşağıdakı qoruyucu kateqoriyalara bölünür:

- qovuşq meşələri;
- kurort meşələri;
- xüsusi qiymətli meşə massivləri;
- şəhərlərin və digər yaşayış məntəqələrinin ətrafındakı yaşıllıq zonalarının meşələri;
- yabanı meyvə meşələri;
- dövlət qoruyucu meşə zolaqları;
- sair meşələr.

Qanunvericiliyə görə zoruri hallarda göstərilən kateqoriyalara aid edilmiş meşələrdə xüsusi qoruyucu meşə sahələri (eroziyadan mühafizə meşələri, çayların, göllərin və digər su obyektlərinin sahilində olan meşə sahələri, dəniz yollarnın və avtomobil yollarının kənarlarındakı meşələr və s.) və xüsusi qorunan meşə sahələri (elmi və mədəni-tarixi əhəmiyyət kəsb edən meşələr, meşə-parklar, seyrək arid meşələr, ziyarət edilən yerlərdəki meşələr və s.) müəyyən edilir.

Meşə fondunun dövlət uçotu meşə fondundan səmərəli istifadəni, onun mühafizəsini, qorunmasını və meşələrin bərpasını təşkil etmək, meşə fondunun kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrinə müntəzəm nəzarət etmək, dövlət orqanlarını, bələdiyyələri, əlaqədar fiziki və hüquqi şəxsləri meşə fondu haqqında məlumatla təmin etmək məqsədilə aparılır və bu məlumatlar dövlət meşə kadastrının apanlmasında istifadə edilir.

Qanunvericiliyə görə meşələrin dövlət kadastrı meşə fondunun qeydiyyatı, onun ekoloji, iqtisadi, kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsidir.

Dövlət meşə kadastrından meşə təsərrüfatının idarə edilməsində, onun təşkilində və meşə fondundan istifadə ilə əlaqədar olmayan məqsədlər üçün meşə torpaqlarının qeyri-meşə torpaqlarına keçirilməsində və meşə fondu torpaqlarının geri alınmasında, meşə fondundan istifadə üçün ödəmələrin miqdarının müəyyən edilməsində, meşə istifadəçilərinin və meşə təsərrüfatı işləri aparan şəxslərin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Qanunvericilikdə, həmçinin meşələrin monitorinqi ilə əlaqədar ayrıca bir maddə də özünə yer almışdır. Bu meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası, onların ekoloji funksiyalarının artırılması sahəsində dövlət idarəetməsi məqsədilə meşə fondunun vəziyyətinin və dinamikasının qiymətləndirilməsi və proqramlaşdırılması sistemindən ibarətdir.

Meşə fondundan istifadə, onun mühafizəsi, qorunması və meşələrin bərpası üçün dövlət proqramları hazırlanır.

Meşə fondundan səmərəli istifadə, meşə-təsərrüfatının düzgün aparılması, bu sahədə vahid elmi-texniki siyasətin həyata keçirilməsini təmin etməyə yönəldilmiş tədbirlər sistemindən ibarət olan meşə quruluşu işləri yerinə yetirilir ki, bu zaman aşağıdakılar həyata keçirilir:

- müəyyən edilmiş qaydada meşə təsərrüfatlarının, milli parkların, dövlət təbiət qoruqlarının, digər meşə təsərrüfatı müəssisələrinin meşə fondu sahələrinin və ərazilərinin təsərrüfatdaxili təşkilinin müəyyən edilməsi;

- topoqrafiya-geodeziya işlərinin görülməsi və meşənin xüsusi xəritələrinin hazırlanması;

- meşələrin cins və yaş tərkibini, vəziyyətini, habelə meşə ehtiyatlarının keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini müəyyən etməklə meşə fondunun inventarlaşdırılması;

- relik (qədim dövrdən dəyişməmiş) meşə bitkilərinin, xüsusi qoruyucu və xüsusi qorunan meşə sahələrinin aşkara çıxarılması;

- meşələrin bərpa və aralıq istifadə üçün qırılmasını, meşəsalma, meliorasiya, meşələrin mühafizəsi, qorunması, digər meşə təsərrüfatı tədbirlərinin görülməsini tələb edən meşə fondu sahələrinin aşkara çıxarılması, habelə bu tədbirlərin aparılması qaydaları və üsullarının müəyyən edilməsi;

- meşələrin qoruyucu kateqoriyalara aid edilməsinin və bir qoruyucu kateqoriyadan digərinə keçirilməsinin əsaslandırılması, meşə ilə örtülü olmayan torpaqların meşə ilə örtülü

olan torpaqlara, qeyri-meşə torpaqlarının meşə torpaqlarına keçirilməsi;

- hesablanmış meşəqırma və aralıq istifadə üçün qırma həcmının müəyyən edilməsi;

- meşəbərpa, meşəsalma, meşələrin mühafizəsi və qorunması tədbirlərinin, həmçinin digər meşə təsərrüfatı işlərinin həcmının müəyyən edilməsi;

- meşədən əlavə istifadənin və ikinci dərəcəli meşə ehtiyatları tədarüki miqdarının, meşə fondundan ovçuluq təsərrüfatının ehtiyacları, mədəni-sağlamlaşdırma, turizm və idman məqsədləri üçün istifadənin müəyyən edilməsi;

- meşə-bioloji və digər xüsusi müayinələrin aparılması;

- meşə quruculuğu layihələrinin həyata keçirilməsinə nəzarət;

- digər meşə quruculuğu işləri.

Meşə quruculuğu işləri zamanı meşə fondunun meşə quruluşu layihələri tərtib edilir. Layihələrdə ötən dövr ərzində meşə təsərrüfatının aparılması və meşə fondundan istifadə qiymətləndirilir, onun təşkilinin və aparılmasının əsas müddəaları hazırlanır. Sonra həmin layihələr, ona edilmiş olavələr müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilir və onlar meşə təsərrüfatının aparılması, onun cari və perspektiv proqnozlaşdırılması, habelə meşə təsərrüfatı işlərinin maliyyələşdirilməsi üçün məcburi normativ texniki sənəd hesab edilir.

Meşə quruluşu işləri aparılmadan meşə təsərrüfatı və meşədən istifadə işlərinin həyata keçirilməsi qadağandır (Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi, maddə 43).

Məcəllədə həmçinin meşədən istifadəyə qoyulan əsas tələblər kimi aşağıdakılar göstərilmişdir:

- meşələrdən fasiləsiz və səmərəli istifadə;
- əhalinin sağlamlığının qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın inkişafı üçün meşələrin mühityaradıcı, suyu mühafizə, qoruyucu və digər funksiyalarının saxlanılması və gücləndirilməsi;
- meşədən istifadə qaydalarının meşələrin əhəmiyyətindən, yerinə yetirdikləri funksiyalardan, yerləşməsindən, təbii və iqtisadi şəraitdən asılı olaraq müəyyənləşdirilməsi;
- meşələrin bərpası üçün şəraitin yaradılması;
- meşədən istifadənin ödənişli olması;
- meşədən istifadənin elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalarına riayət edilməsi.

Hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı qanunvericilikdə başqa hallar nəzərdə tutulmadıqda ümumi istifadə hüququ qaydasında, haqqı ödənilmədən meşələrdə olmaq, şəxsi istifadələri üçün yabanı meyvə, giləmeyvə, göbələk, gərzəklilər və digər meşə sərvətləri, dərman bitkiləri, texniki xammal yığmaq, mədəni-sağlamlaşdırma, turizm və idman tədbirlərində iştirak etmək hüququna malikdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına düşmüş bitki və göbələk növlərinin, habelə təbii narkotik tərkibli bitki və digər xammalın yığılması, tədarük edilməsi qadağandır.

Vətəndaşlar, həmçinin bütün fiziki şəxslər meşədə yan-ğın təhlükəsizliyi qaydalarına əməl etməyə, ağacların və kolla-rın zədələnməsinə, sındırılmasına, kəsilməsinə, meşə əkinləri-nin kəsilənməsinə, meşələrin zibüənməsinə, qarışqa və quş yuvalarının dağılmasına yol verməməyə, habelə qanunverici-liyin digər tələblərinə riayət etməyə borcludurlar.

Fiziki şəxslərin meşədə olması və meşə sərvətlərini yığması qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada yanğın təhlükəsizliyi, meşə toxumçuluğu, yabanı meyvə və digər meşə sərvətləri tədarükü ilə əlaqədar olaraq, qoruq meşələrində, milli parklarda və xüsusi mühafizə edilən ərazilərdə isə onlar üçün müəyyən edilmiş xüsusi qaydaya müvafiq olaraq məhdudlaşdırıla və qadağan edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 mart 1999-cu il tarixli 38 sayh qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası meşələrində köküstü oduncaq buraxılışı Qaydaları» meşələrimizdə köküstü oduncaq buraxılışını tənzimləyir və meşə-də oduncaq tədarükü, onun daşınması zamanı tətbiq olunur.

Qaydalara görə köküstü oduncaq buraxılışı meşədən istifadə rejiminə uyğun olaraq aşağıdakı kimi aparılır:

- meşəbərpa qırması qaydası ilə - kurort meşələri, xüsusi qiymətli meşə massivləri, şəhərlərin və digər yaşayış məntə-qələri ətrafındakı yaşıllıq zonalarının meşələri və dövlət meşə zolaqları istisna olmaqla, digər meşələrdə bərpa məqsədi ilə aparılan qırmalar;

- aralıq istifadə qırması ilə - meşələrdə qulluq, sanitariya və az qiymətli meşəliklərin rekonstruksiyası (yenidən əkmə qırmaları) ilə əlaqədar aparılan qırmalar;

- başqa qırmaları ilə - başdanbaşa sanitariya qırmaları (su qovşaqlarının, boru kəmərlərinin, yolların, rabitə elektrik xətlərinin tikintisi və digər işlərlə əlaqədar, meşə sahələrinin müəyyən olunmuş qaydada qeyri-meşə sahələrinə keçirildiyi zaman), həmçinin yanğından mühafizə keçidlərinin açılması və digər belə məqsədlər üçün aparılan qırmalar.

Bu qırmalar təsdiq olunmuş layihələr və aparılan işlərin texniki şərtlərinə uyğun olaraq yalnız meşəqırma bileti və or-der əsasında aparılır.

Aşağıdakı hallarda Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin razılığı ilə köküstü oduncaq buraxılışı rəsmiləşmədən aparıla bilər və bir ay müddətində bu əməliyyata meşəqırma bileti və order yazılır:

- ağacların rabitə və elektrik xətlərinin üstünə düşmək təhlükəsi olduqda və yaxud həmin xətlərdə qəzanın aradan götürülməsi vacibliyi yarandıqda;

- meşə yanğınlarının söndürülməsi və qəza-xilasətmə tədbirləri həyata keçirildikdə.

Meşə istifadəçiləri köküstü oduncaq buraxılışı haqqında yerli meşə təsərrüfatı müəssisələrinə ərizə ilə müraciət etməli, bir ay müddətində qırma sahəsinin ayrılması haqqında rəsmi cavab almalıdırlar. Qırma sahəsinin ayrılmasından imtina olun-duqda da səbəbi rəsmi olaraq izah edilməlidir.

Meşə istifadəçiləri ayrılmış sahəyə texnoloji xəritəni hazırlayır, onu meşə təsərrüfatı müəssisəsi ilə razılaşdırır və köküstü oduncaq buraxılışına meşəqırma bileti, order alır. Meşəqırma sahələri meşə istifadəçisinə verildiyi gündən onun mühafizəsində sayılır və həmin gündən Qaydalarda nəzərdə tutulmuş bütün öhdəliklər meşə istifadəçilərinə həvalə edilir.

Meşə istifadəçiləri qurmalara başlamazdan əvvəl aşağıdakı hazırhq işlərini aparırlar:

- oduncağın doğranması və ilkin emalı üçün qurğulann quraşdırılması;
- müxtəlif tipli müvəqqəti yaşayış və təsərrüfat tikililəri-nin quraşdırılması;
- meşə anbarları üçün sahənin təmizlənməsi və onların yerləşdirilməsi;
- meşədaşıma yollarının çəkilməsi;
- işin təhlükəsizliyinə mane olan ağaclann götürülməsi və hazırhq ilə əlaqədar digər işlər.

Meşə istifadəsiçi qırma sahələrində bütün işlər (qırma, tədarük, daşıma) başa

çatdıqdan sonra 6 ay ərzində sahədəki qurğuları, müvəqqəti tikililəri götürməlidir.

Meşə təsərrüfatı müəssisəsi tərəfindən köküstü oduncaq buraxılışı aşağıdakı hallarda dayandırıla bilər:

- meşə istifadəçisinin rəsmi ərizəsi əsasında;
- meşədən istifadənin müddəti başa çatdıqda;
- idarə, təşkilat, müəssisə ləğv olunduqda, müəyyən olunmuş qaydada onun varisi elan olunmuş fiziki və ya hüquqi şəxsin ərizəsi əsasında;
- dövlət ehtiyacları üçün meşə torpaqları geri alındıqda;
- meşədən istifadə meşəqırma biletində və orderdə göstərilən məqsədlərə və tələblərə uyğun gəlmədikdə;
- meşəqırma bilet, order yazılarkən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş tələblər və qaydalar pozulduqda;
- qırma sahələri meşə təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən dəyişdirildikdə.

Meşə istifadəçiləri köküstü oduncaq buraxılışı zamanı aşağıdakı tələblərə əməl etməlidirlər:

- meşəqırma biletində və orderdə müəyyən olunmuş qırma sahələrindən tam və səmərəli istifadə etmək;
- tədarük və daşınmanın müddəti başa çatdıqdan sonra, qırıntı yerlərində və meşədə hazır oduncağın, habelə qırıntıya təyin edilmiş ağacların köküstü saxlanılmasına yol verməmək;
- torpağın eroziyaya uğramasına yol verməyən, meşənin vəziyyətinə və təkrar istehsalına (bərpa), həmçinin suları və təbii guşələrə mənfi təsir göstərməyən, meşə istifadəsini məhdudlaşdırmayan və ya istisna etməyən üsulları tətbiq etmək;
- işlək oduncaqdan təyinatı üzrə istifadə etmək, həmçinin oduncaq itkisinə, işlək oduncağın oduna çevrilməsinə yol verməmək;
- qırma sahələrini qırıntı qalıqlarından təmizləmək və strukturu pozulmuş torpaq sahələrini öz hesabına təyinatı üzrə istifadə etmək üçün yararlı vəziyyətə gətirmək;
- oduncaq tədarükü zamanı alınan tullantının istifadəsini təşkil etmək;
- meşə ilə örtülü olmayan sahələrin zibillənməsinə yol verməmək;
- qırma sahəsinə bitişik 50 metrlik zolaqlarda ağacları, həmçinin sərhəd, kvartal, qırma sahələrini göstərən künc dirəkləri; ağac və kütüklərdəki dağmaların saxlanılmasını təmin etmək;
- oduncaq daşınması zamanı dağılmış yollar, körpüləri və cığırı, həmçinin qurulma şəbəkəni və sair qurğuları yararlı vəziyyətə salmaq və saxlamaq;
- meşələrdə yanğın təhlükəsizliyi qaydalarına, habelə meşə istifadəsi ilə bağlı digər qayda və təlimatlara əməl etmək.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 70 sayılı qərarı ilə (26 aprel 1999-cu il) təsdiq edilmiş «Meşəqırma qaydaları»na görə qiymətli cinslərdən ibarət meşələrin formalaşmasını, oduncaq ehtiyatından səmərəli istifadə olunmasını,

me-şələrin bərpasını, davamı və yüksək məhsuldarlıq ağacların yetişdirilməsini, onların qoruyucu funksiyalarını tənzimləmək üçün qoruq meşələri istisna olunmaqla, meşələrdə bitmə şəraitindən, sahənin relyefindən, mailliyindən, vəziyyətindən, doluluğundan, cins tərkibindən, yaşından, bonitetindən və digər əlamətlərindən asılı olaraq aşağıdakı qırma növləri tətbiq olunur: meşəbərpə qırmaları və aralıq istifadə üçün qırmalar.

Meşəbərpə qırmaları - yetişmiş və yaşı ötmüş meşələrdə meşələrin doluluğunu 05-06-dan aşağı salmaq və ümumi ehtiyatı 30%-dən çox qırmaq şərti ilə (təbii borpaya şərait yaratmaq məqsədilə), qrupaqırma, könüllü qırma və tədrici seç-mə üsulu ilə aparılır. Mailliyi 30%-dən artıq olan sahələrdə meşəbərpə qırmalarının aparılması qadağandır. Meşəbərpə qırmaları aparılan sahələrdə azad ağacı, ayı fıstığı, alma, ardıc, armud, cökə, dağdağan, dəmirağac, Eldar şamı, güləbrişin, yabanı giləs, qaraçöhrə, qarmaqlı şam, qoz, quş armudu, saqqız, şümşad, şabalıd, şabalıdyarpaqlı palıd, şərq palıdı, şərq çinan, tut, ürəkvariarpaqlı qızılağac, yalanqoz cinslərinin kəsilməsi qadağan olunur.

Aralıq istifadə üçün qırmalar - meşələrin cins tərkibini yaxşılaşdırmaq, onların məhsuldarlığını, keyfiyyətini və davamlılığını artırmaq, mühitqoruyucu rolunu saxlamaq və gücləndirmək, vahid meşə sahəsindən istifadə olunacaq oduncağın miqdarını artırmaq, onun texniki-cəhətdən yetişməsini sürətləndirmək məqsədilə aparılır. Bu cür qırmalar zamanı aşağıdakı şərtlərə əməl olunmalıdır:

- qırma üçün seçilən sahələrdə ağacların bioloji təsnifatının aparılması;
- sağlam, düzgövdəli, toxumdan əmələ gəlmiş dolğun və digər müsbət ağacların saxlanması;
- zədələnmiş, xəstə, davamlılığını və texniki oduncaq keyfiyyətini itirmiş, yaşı ötmüş, gələcəyi gözlənilən qiymətli cinslərin inkişafına mane olan ağac və kolların qırıntıya təyin edilməsi;
- ilk növbədə yuxarı bonitetli (məhsuldar) meşələrdə qırmaların aparılması;
- qarışıq və bircinsli meşələrdə qiymətli yerli cinslərin sahədə saxlanması, davamlılığının artırılması və gələcəyi gözlənilən müsbət ağacların inkişafına əlverişli şərait yaradılması, ağacın doluluğunun (hər qırmadan sonra 0,6-dan, yamaclarda isə 0,7-dən) aşağı salınmaması, onların sutənzimə-dici, torpaqqoruyucu funksiyalarının gücləndirilməsi.

Aralıq istifadə üçün qırmaların növləri və məqsədi bunlardır:

- **ışıqlandırma qırması** - 10 yaşına qədər cavan ağaclığın tərkibini formalaşdırmaq, sıxlığını nizama salmaq və qiymətli cinslərin inkişafını yaxşılaşdırmaq;

- **tənzimləmə qırması** - 11-20 yaşa qədər meşə sahələrindəki əsas cinslərin yayılmasını nizama salmaq, onların cins tərkibini formalaşdırmaq;

- **seyrəltmə qırmaları** - 21-40 yaşınqadək ağacların gövdələrinin və çətirlərinin

düzgün formalaşmasma nail olmaq;

- **keçid qırması** - 41 yaşdan yetişmə yaşına qədər ağağın illik orta artımına əlverişli şərait yaratmaq;

- **yenidənəkmə (rekonstruksiya) qırmaları** - düzən və dağətəyi meşələrdə azqiymətli, alçaqboylu, pozulmuş ağac və kol cinslərinin məhsuldarlığını artırmaq, cins tərkibini yaxşılaşdırmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, düzən meşələrdə (suyarılan meşələrdə) aralıq istifadə üçün qırmalar dağ meşələrinə nisbətən daha tez-tez aparılır. Lakin bütün hallarda meşənin qoruyucu funksiyalarını zəiflətmək üçün ağaqlığın doluluğu normal saxlanmalıdır. Eyni zamanda gövdələrində quş və vəhşi heyvan yuvaları olan ağaclar qırıntıya təyin edilmir.

Meşəqırma qaydalanna görə qırmalar ilk növbədə kifayət qədər gələcəyi gözlənilən yeniyetmələr, sahələrdə saxlanılmış tək-tək toxumluq və yaşı ötmüş ağaclar, ikinci dərəcəli ağac və kol cinsləri olan yüksək bonitetli meşələrdə aparılır. Sıxlığı 0,9-dan yuxarı olan cavan ağaclar sahələrində inkişafdan geri qalmış, əyri gövdəli, çətiri pis olan və digər yararsız ağaclar qırıntıya təyin olunur.

Qırmalar aparılarkən aşağıdakı ardıcılıq təmin olunmalıdır:

- mədəni meşə əkinlərində və əvvəlki illərdə qırıntı yerlərində qalmış əsas cinsin yeniyetmələri (əgər ikinci dərəcəli ağac cinsləri sürətlə inkişaf edərsə) olan sahələrdə;

- qiymətli cinslərin yeniyetmələrinin ikinci dərəcəli ağacların çətirləri altında qalma qorxusu olan qanşırıq cinsli az qiymətli meşələrdə;

- eyni hündürlükdə olan əsas və ikinci dərəcəli cinslərdən ibarət qarışıq meşələrdə;

- yüksək sıxlığı və doluluğu (0,8-1,0) olan qiymətli cinsli meşələr, toxumadan və pöhrədən əmələ gəlmiş ağaclarla.

Göstərilən sahələrdə ağağın yaşından asılı olaraq işıqlandırma, təmizləmə və seyrəltmə qırmaları aparılır. Yetişmə yaşına qədər olan eynicinsli və qarışıq meşələrdə əsasən keçid qırmaları aparılır.

Qırmaların başlanması və qurtarması vaxtı meşəbitmə şəraiti, ağac cinslərinin bioloji xüsusiyyətləri və ərazinin iqtisadiyyatı nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Qırmaların miqdarı qırıntının başlanması və qurtarması vaxtından, qırmanın intensivliyindən, təkrar olunma müddətindən, meşə tiplərindən, inkişafından, doluluğundan, vəziyyətindən və ərazisinin ekoloji şəraitindən asılıdır.

Qırmaların intensivlik dərəcəsi ağaqlığın hansı məqsəd üçün yetişdirilməsindən, meşənin tipindən, tərkibindən, yaşından, bonitet sinifindən, quruluşundan, ağaqlığın vəziyyətindən, qırmanın növündən, məillikdən, relyefdən və digər amillərdən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu zaman intensivlik dərəcələri: 3-15% zəif; 16-25% orta; 26%-dən yuxarı güclü hesab olunur.

Orta yaşlı və yetişməkdə olan ağaclarla qırmalar zəif, cavan ağaclarla isə daha

güclü intensivliklə aparılır.

Meşə qanunvericiliyinin pozulmasında təqsiri olan şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq intizam, inzibati, mülki və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Qanunvericiliyə görə meşə fondu sahələrinin tutulmasına (zəbt edilməsinə) görə inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxslər həmin torpaqları müəyyən edilmiş müddətdə azad etməlidirlər. Meşə qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlanmış bütün əqdlər etibarsız hesab olunurlar.

MÖVZU 11.

HEYVANLAR ALƏMİNDƏN İSTİFAƏDİNİN EKOLOJİ-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.

PLAN:

1. Azərbaycan Respublikasının heyvanlar aləmi, onun tərkibi və formalaşması problemləri.
2. Heyvanların ölkə ərazisi üzrə paylanması şərtləndirən amillər.
3. Heyvanlar aləminin formalaşmasında coğrafi mühitin rolu.
4. Azərbaycanda heyvanlar aləminin formalaşması və inkişafının tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.
5. Heyvanlar aləmindən istifadə və mühafizə hüququ, onun mənbələri.
6. «Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, təbiətin qorunmasında onun rolu və əhəmiyyəti. Heyvanlar aləminin obyekt və subyektləri.
7. Heyvanlar aləminin tənzimlənməsi prinsipləri. Heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində dövlətin əsas vəzifələri.
8. Heyvanlar aləmindən istifadənin növləri.
9. Heyvanlar aləmindən istifadəçilərin hüquq və vəzifələrinin qanunvericilik əsasında təyini.

Azərbaycan Respublikasının heyvanlar aləmi haqqında məlumat

Ölkəmizin təbii şəraitinin müxtəlifliyi və mürəkkəb geoloji keçmişi, həmçinin qonşu zooqərafi ərazilərdə ciddi təbii maneələrin olmaması onun zəngin heyvanat aləminin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bununla belə, antropogen dövrdə insanın təsərrüfat fəaliyyəti də faunanın tərkibinə, şübhəsiz, öz təsirini göstərmişdir: bir tərəfdən heyvanların ovçuluq yolu ilə qınılması, digər tərəfdən isə landşaft şəraitinin dəyişməsi nəticəsində qida və çoxalma yerlərindən məhrum edilməsi bəzi heyvan növlərinin məhv olmasına gətirib çıxarmışdır. Vaxtilə Azərbaycan ərazisində yaşamış şir, pələng, kaftar və digər heyvanlar tamamilə məhv

edilmişdir. Azərbaycanın faunası müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən ətraflı şəkildə öyrənilmişdir (M.A. Musayev, 1989, 2000; Q.T. Mustafayev, 1972, 1977, 1985, 2000; D.V. Hacıyev, 2000; D.Ə. Əbdürrəhmanov, 1978; Ə.M. Ələkbərov, 1978; İ.K. Rəhmətulina, 2000; D.Q. Tuayev, 2000 və b.)

Respublikada ərazisində heyvanların növ tərkibini və paylanması şərtləndirən ən böyük amil, coğrafi mühit, yəni iqlim, bitki örtüyü, litologiya, relyef, torpaq örtüyüdür. Bu amillərin kombinasiyası nəticəsində heyvanat aləmi bir-birindən fərqli ərazilərdə yaranmış və onların səciyyəsi aşağıda verilmişdir:

I. Yarım səhra və yarımbozqır zona. Bu zona bütün Kür-Araz ovalığını əhatə etməklə, Xəzər dənizinin səviyyə-sindən 250-300, bəzən isə 500 m yüksəkliyə qədər yayılmışdır. Bu zonada bir neçə biotom fərqləndirilir.

Xəzər dənizinin sahil zolağının qum təpələri, qayalar, açıq sahələri bir sıra heyvanların yaşayışı üçün çox əlverişli yerlər hesab olunur. Burada boz dovşan (*Lepus europaeus*), tülkü (*Vulpes vulpes*), qırmızıquyruq qum siçanı (*Meriones erythraeus*), quşlardan dəniz bozcası (*Charadrius alexandrinus*), iri əyridimdik (*Numenius aquarius*), sağsağan - cüllüt (*Haema-topus ostralegus*), digər canlılardan suilanı (*Natrix tessellata*), cəld kərtəncik (*Eremias velox*) yayılmışdır.

Qamışlı bataqlıqlar və göllər ən çoxu Muğan, Mil-Qarabağ və Şirvan düzlərində rast gəlinir. Bu yerlərdə tez-tez çöl donuzu (*Sus serofa*), qamış pişiyi (*Felis chaus*), çöl pişiyi (*Felis onca*), çaqqal (*Canis aureus*), su siçovulu (*Rattus norvegicus*), quşlardan iri anqut (*Pelecanus cristatus*), kiçik danquşu (*Botaurus stellaris*), kiçik ağ vağ (*Egretta garzetta*), qırmızı vağ (*Ardea purpurea*), ərsindimdik (*Platalea leucorhoa*), sultan toyuğu (*Porphyrio porphyrio*), balıqcıl (*Alcedo atthis*) və s. təsadüf olunur.

Qış vaxtı bataqlıqlarda qaşqaldaq (*Fulica atra*), yaşılbaş ördək (*Anas platyrhynchos*), cürə (*Anas querquedula*, *A. crecca*), boz qaz (*Anser anser*), qırmızıdimdik cümüldağ (*Netta rugia*), qırmızı bülbül (*Erithacus rubecula*) toplaşır. Sürünənlərdən bataqlıq tısbağası (*Emus orbicularis*) və Xəzər tısbağası (*Clemmys caspica*) geniş yayılmışdır.

Tuqay meşələri Kür, Araz, Qanx çayları boyunca dar zolaqda yerləşir. Bu meşələrin zəngin bitki örtüyü heyvan və quşların qidalanması və yaşamaşı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Burada çöl donuzu, çaqqal, dovşan və Zaqafqaziya kir-pisinə (*Erinaceus transcaucasicus*) daha çox təsadüf edilir. Quşlardan göycə qarğası (*Coracias garrulus*), Suriya ağacdələni (*Dryobates syriacus*), yekəqulaq bayquş (*Asio otus*), adi bayquş (*Otus scops*), qurqur (*Streptopelia turtur*), sarıköynək (*Oriolus oriolus*), qu-qu quşu (*Cuculus canorus*), qırıldaq (*Nyct-corax nycticorax*), ağ leylək (*Ciconia ciconia*) yayılmışdır. Sürünənlərdən zolaqlı kərtənkələ (*Lacerta strigata*), koramal (*Ophisaurus apodus*), suda-quruda yaşayanlardan göl qurbağası (*Rana ridibunda*) tuqay meşələri üçün səciyyəvidir.

Açıq yarımsəhra və yarımbozqır sahələrdə ceyran (*Cazella subgutturoso*), kiçik tülkü (*Vulpes alphukakyi*), safsar (*Vormela sarmatica*), porsuk (*Meles meles*), çöl siçanı (*Microtus socialis*), qırmızıquyruq qum siçanı (*Meriones erythrourus*),

Vilyams ərəbdovşanı (*Allactags Williamsi*), kiçik ərəbdovşanı (*Allactaga elater*) və s. yayılmışdır. Quşlardan kəkilli turağay (*Galerida cristata*), bozqır turağayı (*Melanocorypha calandra*), sürünənlərdən yunan tısbağası (*Testudo graeca*), əlvan kərtəncik (*Eremias arguta*), yatağan ilan, gürzə daha çox səciyyəvidir.

II. Düzən meşələr və dağətəyi kolluqlar zonası. Bu zona dəniz səviyyəsindən 600 m hündürlüyə qədər olan ərazini əhatə edir. Bu zona Samur-Dəvəçi ovalığında, Alazan-Həf-təran vadisində, Qarabağ silsiləsinin şimal-şərq qurtaracağında daha **yaxşı** görünür. Burada tez-tez vaşaq (*Felis lynx*), vəhşi pişik, meşə süleysini (*Dyromus pitedula*), sincab (*Sciurus persicus*), gecə yarasası (*Myotis*), uzun qanad (*Miniopterus shreibeersi*), quşlardan sağsağan (*Pica pica*), alaçölür (*Lanius collurio*), qaratoyuq (*Turdus merula*), ağdaçapan (*Motacilla alba*), qırqovul (*Phasianus colchicus*), bülbül (*Luscinia megarhynchos*), qarabaş yulaq quşu (*Emberiza melanocephala*), sarıköynək (*Oriolus oriolus*), yaşıl ağacdələ (Picus viridis), sürünənlərdən zolaqlı kərtəncik (*Lacerta strigata*) çöl gürzəsi (*Vipera ursini renardi*) təsadüf olunur.

III. Dağ meşələri zonası. Dəniz səviyyəsindən 600 m hündürlükdən 2200 m-ə qədər olan ərazidə yayılmışdır. Dağ meşələri zonası dırnaqlılarla daha çox zəngindir. Burada Qafqaz maralı, cüyür (*Capreolus caprea*), qarapaça (*Rupicapra rupicapra*), Dağıstan dağ keçisi (*Capra cylindricornis*) yayılmışdır. Sonuncu Balakəndən İsmayılıya qədər olan ərazidə təsadüf edilir. İri yırtıcı heyvanlardan ayı, vaşaq, meşə pişiyi (*Felis silvestris*), porsuq (*Meles meles*), daşlıq dələsi (*Martes martes*), həşərat yeyənlərdən su kutoru (*Neomys fodiens*), qonurdiş (*Sorex raddei*), yarasaya (*Myotis oxymycterus*) təsadüf olunur. Quşlardan qara ağacdələ (Dryocopus martius), süzər (*Certhia familiaris*), sitta (*Sitta europaea*), qarquşu (*Pyrrhula pyrrhula*), alaqanad (*Fringilla coelebs*), şofəqquşu (*Erthacus rubecula*), uzunquyruq arıquşu (*Aegithales caudatus*), qara arıquşu (*Parus ater*), cincarquşu (*Troglodytes troglodytes*), sürünənlərdən qonur ilan (*Coronellops austriaca*), cılız koramal (*Anguis fragilis*), suda-quruda yaşayanlardan Zaqafqaziya qurbağası və yaşıl quru qurbağası (*Bufo viridis*) yayılmışdır.

IV. Yüksək dağlıq çəmən, bozqır və qayalıqlar zonası dəniz səviyyəsindən 220 m-dən 3500 m-ə qədər yüksəklikdə yayılmış alp və subalp çəmən və çəmən-bozqırlarını əhatə edir. Bu zonada Dağıstan keçisi (*Capra cylindricornis*), qarapaca (*Rupicapra rupicapra*), Bezoar keçisi (*Capra aegagrus*), bəbir (*Felis pardus*), gəmiricilərdən qar siçanı (*Chionomys nivalis*), dağ-siçanı (*Microtus arvalis*), canavar (*Canis lupus*), korgöstəbək (*Talpa caucasica*), quşlardan Qafqaz uları (*Tetraogallus caucasius*), Xəzər uları (*Tetraogallus caspicus*), endemik Qafqaz tetrası (*Zyrrhus*

mlokosiewicz), qırmızıdimdik (Pyrrho-corax pyrrhocorax), sarıdimdik dolaşa (Purhacorax graculus), dağ qabanaldadanı (Anthus spinoletta), qırmızıqarın işıldaquyruq (Phoenicurus erythrogaster), saqqallı quzuqapan kərkəz (Gypaetus barbatus), qara kərkəz (Aegypius monachus), sürünənlərdən qaya kərtənkələri (Lacerta saxicola) yayılmışdır. Suda-quada yaşayanlara nadir hallarda təsadüf olunur.

V. Xəzər dənizi və Kür çayı. Xəzər dənizində məməlilərin yalnız bir növünə - Xəzər suitisinə (Phoca caspica) rast gəlinir. O, Abşeron yarımadasının adalarında mart-aprel, həmçinin oktyabr-noyabr aylarında görünür. Quşlardan qağayı, qızılqaz (Phoenicopterus roseus), çəhrayı və qıvrımlələk qutan (Pelecanus onocrotalus, P. crispus), qu **quşu** və s. müşahidə edilir. Xəzərdə sürünənlərdən su koramalı və Xəzər tısbağası daha çox rast gəlinir.

Xəzər dənizi müxtəlif balıq növləri ilə zəngindir. Qiymətli balıq növlərindən bölgə (Huso huso), nərə (Acipenser guldenstadti), uzunburun (Acipenser stellatus), qızıl balıq (Salma caspius), Xəzər siyəni (Caspialasa), kütüm, xəşəm (Aspius caspius) və həmçinin Xəzər ilanbalığı (Caspionus wagneri), iynə balığı (Syngnathus) və s. geniş yayılmışdır. Kür çayının bir qrup balıq növləri Xəzər dənizinin balıq növləri ilə eynilik təşkil etsə də Kür çayında təqribən 30 balıq növü var ki, bu da çay üçün spesifikdir.

Heyvanlar aləmindən istifadə və mühafizə hüququ

Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində, quruda, suda, torpaqda və havada təbii olaraq sərbəst, yarımsərbəst və qeyri-sərbəst şəraitdə daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan vəhşi heyvan növlərinin kəmiyyət məcmusu qanunvericilikdə heyvanlar aləmi kimi təsbit edilmişdir.

Kənd təsərrüfatı və ev heyvanlarının, başqa əhliləşdirilmiş heyvanların mühafizəsi və istifadəsi qaydaları, bu heyvanlar mülki hüququn obyektı olduğu üçün, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Odur ki, heyvanlar aləmi haqqında qanunvericiliyin məqsədi ölkə ərazisində təbii sərbəstlik, yarımsərbəst və qeyri-sərbəst şəraitdə daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan bütün vəhşi heyvan növlərinin, onların yaşayış yerlərinin nəsil verməsinin populyasiyalarının, cinsiyyət hiçeyrələrinin, rüşeymlərinin və heyvanlar aləminin digər obyektlərinin qorunub saxlanılmasını və səmərəli istifadəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Heyvanlar aləmindən istifadə dedikdə insanların maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi məqsədi ilə heyvanlar aləmi obyektlərinin təbii mühitdən ayrılmaqla və ya ayrılmaqla öyrənilməsi, yetişdirilməsi, artırılması, ovlanması və digər fəaliyyət növləri başa düşülür.

Heyvanlar aləminin istifadəçiləri isə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş

qaydada heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə edən fiziki və hüquqi şəxslərdir.

«Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (8 sentyabr 1999-cu il) heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi əsasları müəyyən edilmiş və heyvanlar aləminin obyektləri və subyektləri təyin edilmişdir. Heyvanlar aləminin obyektləri aşağıdakılardır:

- ibtidai orqanizmlər, bağırsaqlıqlular, qurdlar, buğum-ayaqlılar, molyuskalar, dəyirmiağızlıqlar, balıqlar, suda-quruda ya-şayanlar, sürünənlər, quşlar və məməlilər (vəhşi heyvanlar);

- vəhşi heyvanların populyasiyaları, cinsiyyət hüceyrələri, rüşeymləri, mayalanmış kürüləri, sürfələri və generativ orqanlar;

- vəhşi heyvanların döriləri, dori örtükləri, buynuzları, sümükləri və heyvan orqanizmlərinin digər hissələri;

- vəhşi heyvanların həyat fəaliyyətinin məhsulu (ilan, əqrəb, arı və digər heyvan zəhəri, arı balı, propolis, mum, hormonlar və s.);

- heyvanların paleontoloji qalıqlar;

- vəhşi heyvanların yuvaları, sığınacaqlar, səsləşmə, tüləmə, balalama, kürütökmə, daimi və müvəqqəti yığışma və digər məskunlaşma yerləri.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsi, istifadəsi, habelə vəhşi heyvanların elmi-tədqiqat, təbabət, təlim-tərbiyə, təsərrüfatçılıq, estetik, tamaşa və digər məqsədlər üçün yetişdirilməsi artırılması və saxlanması ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslər heyvanlar aləminin subyektləridir (maddə 4).

Ölkəmizin ərazisində heyvanlar aləmi dövlətə mənsubdur və onun mülkiyyətidir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində, digər su obyektlərində, ov yerlərində və meşə fondu sahələrində təbii sərbəstlik şəraitində olan heyvanlar aləminin obyektləri qanunvericiliyə görə dövlət əhəmiyyətli təbii sərvətlərə aid edilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii sərbəstlik şəraitində və ya təbii mühitdən ayrılıb, yarım-sərbəst və qeyri-sərbəst şəraitdə yetişdirilmiş (alınmış), yaxud qanunvericiliklə icazə verilən digər yollarla əldə edilmiş vəhşi heyvanlar və heyvanlar aləminin digər obyektləri bələdiyyə mülkiyyətində və ya xüsusi mülkiyyətdə ola bilərlər. Bunun üçün, yəni xüsusi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin (ümumi istifadə qaydasında əldə edilməsindən başqa) qanuniliyi müvafiq sənədlərlə rəsmiləşdirilməlidir. Lakin bu hüquqlar qanunvericilik qaydasında heyvanlar aləminin mühafizəsinin xeyrinə məhdudlaşdırıla bilərlər.

Xüsusi təbiəti mühafizə, elmi və estetik dəyərli heyvanlar aləminin obyektləri, habelə Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına daxil edilmiş heyvan növləri (qeyri-sərbəst şəraitdə yetişdirilmiş (alınmış) və ya Azərbaycan Respublikasının

hüdudlarından kənarda qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada bələdiyyə mülkiyyəti və ya xüsusi mülkiyyət üçün əldə edilmiş heyvanlardan başqa) bələdiyyə mülkiyyətinə və ya xüsusi mülkiyyətə aid edilə bilməzlər.

Heyvanlar aləmi haqqında qanunvericiliyin vəzifələri heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin təşkilinə, idarə edilməsinə və dövlət tənzimlənməsinə hüquqi baza yaratmaqdan ibarət olub, bu sahədə idarəetmənin aşağıdakı əsas prinsiplərinə əsaslanır:

- heyvanlar aləminin mühafizəsi, artırılması və istifadəsi üzərində dövlət nəzarətinin zəruriliyi;

- vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin, miqrasiya yollarının, qışlama yerlərinin nəsilartırma və çoxalma şəraitinin mühafizəsi;

- heyvanlar aləmindən istifadənin humanist prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilməsi;

- heyvanlar aləmindən istifadə hüququnun su obyektlərindən, meşələrdən və digər təbii sərvətlərdən istifadə hüququndan ayrılması;

- heyvanlar aləminin və onların yaşayış mühitinin mühafizəsi istiqamətində fəaliyyət növlərinə dövlət himayəsi;

- heyvanlar aləmindən istifadənin ödənişli olması və limitləşdirilməsi;

- heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi üzərində nəzarət funksiyaları ilə istifadə fəaliyyəti funksiyalarının ayrılması;

- əhəlinin sağlamlığına, təbiətə və iqtisadiyyata ziyan vurulmasının qarşısının vaxtında alınması məqsədilə heyvanların sayının tənzimlənməsi;

- heyvanlar aləminin və onların yaşayış mühitinin vəziyyətinə zərərli təsir göstərə bilən müəssisə və obyektlərin ekoloji ekspertizasının aparılması (maddə 7).

Qanunvericilikdə heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində dövlətin vəzifələri belə göstərilmişdir:

- heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək və müvafiq normativ hüquqi aktlar qəbul etmək;

- heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

- heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsi, səmərəli istifadəsi, artırılması və bərpası qaydalarını və normalarını müəyyən etmək;

- ayrı-ayrı heyvanlar aləmi obyektlərinin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara aparılmasını və respublikaya gətirilməsini qadağan etmək və ya məhdudlaşdırmaq;

- heyvanların areahnın genişlənməsi, törəyib artması və qorunub saxlanması məqsədilə, qoruqlar, yasaqlıqlar, zooloji parklar, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri yaratmaq;

- heyvanlar aləminin dövlət üçotu, kadastrı və monitorin-qi sistemini yaratmaq, Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitabı»nın aparılmasını təşkil etmək;

- Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitabı»na daxil edilmiş, habelə qiymətli, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan növlərinin xüsusi mühafizə rejimini müəyyən etmək, onların qeyri-sərbəst şəraitdə artırılmasını təşkil etmək, genetik materialların saxlanması üçün seleksiya mərkəzləri və genobanklar yaratmaq;

- heyvanlar aləmindən istifadə limitlərini, istifadəyə görə ödəmə növlərini və dərəcələrini müəyyən etmək, ovçuluq işlərinin tənzimlənməsini həyata keçirmək;

- heyvanlar aləminin və onların yaşayış mühitinin vəziyyətinə zərərli təsir edə bilən müəssisələrin, texniki qurğuların, digər obyektlərin tikintisi, quraşdırılması və yenidən qurulması layihələrinin dövlət ekoloji ekspertizasının keçirilməsini təşkil etmək;

- təbii fəlakət və digər səbəblər nəticəsində dağılmış və ya məhv olmuş heyvanlar aləmi obyektlərinin bərpasını təşkil etmək;

- heyvanlar aləminin öyrənilməsini, səmərəli istifadəsinin və mühafizəsinin vacibliyini geniş təbliğ etmək;

- fiziki və hüquqi şəxslərin heyvanlar aləmi üzərində mülkiyyət və istifadə hüquqlarının mühafizəsini təmin etmək;

- heyvanlar aləminin mühafizəsinə, səmərəli istifadəsinə və artırılmasına yönəldilmiş fəaliyyəti stimullaşdırmaq;

- heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək (maddə 9).

Heyvanlar aləmindən istifadənin və mühafizəsinin həyata keçirilməsi sahəsində bələdiyyələrin, fiziki və hüquqi şəxslərin səlahiyyətləri, hüquq və vəzifələri də qanunvericilik qaydasında müəyyən edilmişdir.

Heyvanlar aləmindən istifadənin formalanna gəldikdə isə bu mülkiyyət, ümumi və xüsusi istifadə hüquqları əsasında, ümumi istifadə, idman və həvəskar bahq ovu istisna olmaqla, vəhşi heyvanları təbii mühitdən ayırmadan insanların həyatı vacib tələbatlarını (estetik, sağlamlıq, istirahət (rekreasiya) və s.) təmin etmək məqsədilə ödənişsiz həyata keçirilir. Heyvanlar aləmindən ümumi istifadə zamanı, əgər vəhşi heyvanların məhv edilməsi, onların yaşayış mühitinə və nəsilartırma yerlərinə ziyan vurulması qadağan edilirsə, xüsusi istifadədə vəhşi heyvanları təbii mühitdən ayırmaqla həyata keçirilən bütün istifadə növləri ödənişli şərtlərlə qanunvericilik qaydasında yerinə yetirilir. Sonuncu xüsusi icazə sənədləri əsasında baş verir. Bu tələblər su obyektlərinin, torpaq və meşə mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin ərazilərində məskunlaşan heyvanlar aləminin obyektlərinə də şamil edilir.

Heyvanlar aləmindən istifadənin növləri kimi aşağıdakılar həyata keçirilməlidir:

- ovçuluq;

- balıq ehtiyatlarından istifadə;
- heyvanlar aləmi obyektlərindən elmi-tədqiqat, estetik, mədəni-maarif, təlim-tərbiyə, digər məqsədlər üçün istifadə;
- vəhşi heyvanların yarımşərbəst və qeyri-şərbəst şəraitdə saxlanması, yetişdirilməsi və artırılması məqsədilə tutulması;
- heyvanlar aləmi obyektlərinin faydalı funksiyalarından istifadə edilməsi (bitkilərin tozlanması, ətraf mühitin təbii sanitari və s.)
- heyvanlar aləmindən onların həyat fəaliyyətini təşkil edən məhsulların əldə edilməsi məqsədilə istifadə olunması (maddə 13).

İnsanların sağlamlığını və təhlükəsizliyini mühafizə etmək, kənd təsərrüfatı və başqa ev heyvanlarını xəstəliklərdən qorumaq, heyvanlar aləminə, onların yaşayış mühitinə və iqtisadiyyatına zərər vurulmasının qarşısını almaq məqsədilə ayrı-ayrı vəhşi heyvan növlərinin sayının tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlər, başqa heyvan növlərinə zərər vurmamaqla və heyvanların yaşayış mühitinin qorunub saxlanılmasını təmin etməklə həyata keçirilməlidir.

Qanunvericiliyə görə sayı tənzimlənən vəhşi heyvanların növləri, bu zaman müvafiq tədbirlərin keçirilməsi qaydalan elmi təşkilatların və əlaqədar dövlət orqanlarının rəyi nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Digər təbii ehtiyatların istifadəçiləri kimi heyvanlar aləmindən istifadə hüququnu qazanmış şəxslərin aşağıdakı hüquqları vardır:

- heyvanlar aləminin obyektlərindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada istifadə etmək;
- qanuni əldə edilən heyvanlar aləmi obyektlərinin və onların satışından alınan gəlirə sahiblik etmək;
- heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsi və istifadəsi məsələlərinin həllində iştirak etmək;
- heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə hüquqlarının pozulmasına yönəlmiş dövlət orqanlarının qərarlarından və vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən müvafiq qaydada şikayət etmək;
- heyvanlar aləmi obyektlərinin istifadəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

Hüquqlarla yanaşı, həmin istifadəçilərin vəzifələri də qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur:

- heyvanlar aləmi obyektlərindən istifadə üzrə müəyyən olunmuş qaydalara, normalara, limitlərə və müddətlərə əməl etmək;
- heyvanların təbii birliklərinin bütövlüyünü pozmayan və istifadəsinə icazə verilməyən heyvan növlərinin qorunmasını təmin edən üsullarla heyvanlar aləmindən istifadə etmək;

- heyvanlar aləminin obyektləri saxlanılan, artırılan və satılan bütün obyektlərə heyvanlar aləminin mühafizəsinə və istifadəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən orqanların nümayəndələrini maneəsiz buraxmaq və onların qanuni tələblərini və qərarlarını vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmək;

- heyvanlar aləminin obyektlərindən istifadəyə görə ödənişi vaxtlı-vaxtında köçürmək;

- heyvanlar aləminin obyektlərindən səmərəli istifadə etmək, heyvanların yaşayış mühitinin xüsusi fəaliyyət nəticəsində ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə yol verməmək, istehsalat proseslərini həyata keçirərkən təbiəti mühafizə qaydalarına riayət etmək;

- vəhşi heyvanların sayının və istifadəsinin ilkin uçotunu aparmaq, onların vəziyyətini və heyvanlar aləmi obyektlərinin yaşayış yerlərinin xarakterini öyrənmək, bu məlumatları müəyyən edilmiş qaydada heyvanlar aləminin dövlət uçotunun kadastrını və monitorinqini həyata keçirən orqanlara vermək;

- vəhşi heyvanların təbii və süni artmasına, onların yaşayış mühitinin qorunmasına və yaxşılaşmasına yönəldilən kompleks tədbirlər görmək;

- heyvanlar xəstəliyə yoluxluqda, onların yaşayış mühiti pisləşdikdə, heyvanların məhv olmaq təhlükəsi yarandıqda və tələf olması hallarında dərhal müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına məlumat vermək, xəstəliklərin profilaktikası və ləğvi üzrə kompleks tədbirlər həyata keçirmək;

- heyvanlar aləminin mühafizəsi məsələləri üzrə ekoloji proqramların yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirmək;

- bitişik ərazilərin hüdudlarında heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsini həyata keçirmək, Azərbaycan Respublika-sının «Qırmızı kitabı»na daxil edilmiş və xüsusi mühafizə olunan heyvan növlərinin mühafizə rejiminə əməl etmək;

- heyvanlar aləminin obyektlərindən onların vəziyyətinin və yaşayış şəraitinin pisləşməsi hallarında, artım qabiliyyəti aşağı düşdükdə və heyvanların məhv olmaq təhlükəsi yarandıqda istifadəni sərbəst dayandırmaq, heyvanlara və onların yaşayış mühitinə zərərlərin təsirinin qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görmək.

Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi icazə sənədləri əsasında əldə edilən xüsusi istifadə hüququna aşağıdakı hallar xitam vermək üçün əsas ola bilər:

- istifadə üçün verilmiş icazənin müddəti qurtardıqda;

- istifadəyə lüzum qalmadıqda, yaxud istifadədən könüllü imtina edildikdə;

- heyvanlar aləminin obyektlərindən istifadə edən hüquqi şəxslərin fəaliyyətinə xitam verildikdə;

- heyvanlar aləminin obyektlərindən xüsusi istifadə qaydaları pozulduqda;

- heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsi, istifadəsi və törəyib artması üzrə müəyyən edilmiş qaydalar, normalar və digər tələblər müntəzəm yerinə yetirilmədikdə, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi istifadə hüququna xitam verilməsi xüsusi icazənin ləğv edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və bu zaman dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün götürülmüş öhdəçilik öz qüvvəsində qalır.

Heyvanlar aləminin obyektləri üzərində mülkiyyət hüququna isə qanunvericiliyə görə aşağıdakı hallarda xitam verilir:

- vəhşi heyvanlarla vəhşicəsinə rəftar edildikdə;
- ayn-ayrı heyvanlar aləmi obyektlərinin xüsusi mülkiyyətdə olmasına qanunvericilik aktları ilə qadağan qoyulduqda və digər hallarda.

Ölkəmizin ərazisində təbii şəraitdə yaşayan, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan növləri xüsusi mühafizə edilir və onlar Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitabı»na daxil edilmişdir. Odur ki, bu heyvan növlərinin mühafizəsi, törəyib artması və istifadəsi qaydaları və tələbləri Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitabı haqqında Əsasnamə» ilə müəyyən edilir.

Hazırda nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvanların genetik fondunun qorunub saxlanılmasını təmin etmək məqsədilə elmi idarələr və təşkilatlar müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının icazəsi ilə heyvanların süni çoxaldılması üçün tədqiqatlar aparır, genetik materialların qorunub saxlanması üçün xüsusi mərkəzlər və genobanklar yaradır.

Heyvanlar aləminin mühafizəsini təmin etmək və ondan səmərəli istifadəni təşkil etmək üçün heyvanlar aləminin obyektləri və onların əldə edilməsinin həcmi dövlət uçotuna alınır, habelə heyvanlar aləmi obyektlərinin dövlət kadastrı aparılır.

Heyvanlar aləmi obyektlərinin yayılmasına, sayına, fiziki vəziyyətinə, onların yaşayış mühitinin strukturuna, keyfiyyətinə və sahəsinə müntəzəm müşahidə sistemi olan heyvanlar aləmi obyektlərinin dövlət monitorinqi, göstərilən parametrlərdə baş verən dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi, həmin dəyişikliklərin inkişafının proqnozlaşdırılması və zərərli təsirinə qarşısının alınması, heyvanlar aləmi obyektlərinin vəziyyətinin sabitliyini və onlardan istifadəni elmi əsaslarla təmin etmək üçün aparılır.

«Heyvanlar aləmi haqqında» Qanunun 16-cı maddəsində su hövzələrində balıqların sənaye, idman və həvəskar ovu, habelə elmi-tədqiqat, nəzarət və təbii mühitə uyğunlaşdırılması üçün ovlanması və əmtəə məqsədi ilə yetişdirilməsi balıq eh-tiyatlarından istifadə hesab edilir.

«Balıqçılıq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda balıqçılıq dedikdə su hövzələrində balıqların, digər su heyvanları və bitkilərinin artırılması, bərpa, yetişdirilməsi, istifadəsi, mühafizəsi və faydahlı əlamətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş bioloji, biotexniki, texnoloji və təşkilati tədbirlər sistemi başa düşülür.

Balıq ehtiyatları - su hövzələrində məskunlaşan, istifadə olunan və ya istifadə oluna bilən bütün yaş hədlərindən olan balıq növlərinin, digər su heyvanları və bitkilərinin mütləq kütləsi kimi anlaşılır.

Ölkəmizdə olan bütün balıq ehtiyatları Azərbaycan Respublikasına mənsubdur və dövlətin mülkiyyətidir.

Ərzaq və xammal kimi istifadə edilən balıqlar, digər su heyvanları və bitkiləri, onların xüsusi, sürfələri və digər məhsulları balıqçılıq fəaliyyətinin obyektləridir. Bu fəaliyyətin subyektləri isə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada balıq ehtiyatlarının artırılması, yetişdirilməsi, istifadəsi, mühafizəsi, habelə balıq məhsullarının istehsalı və saxlanması ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərdir.

Balıqçılıq fəaliyyəti subyektləri aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- sahibkarlıq fəaliyyətini müstəqil qurmaq;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ovlanmış və istehsal edilmiş məhsullara sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını sərbəst həyata keçirmək;
- əmtəə məqsədi ilə yetişdirmək üçün bahq tingliyi müəssisələrindən körpə balıqlar almaq;
- balıq mühafizə orqanlarından balıq ovu üçün bahqçılıq bileti və icazə vəərəqələri tələb etmək;
- balıqçılıq əhəmiyyətli su obyektlərinin sahili boyu quru zolaqlardan istifadə etmək və onlara təhkim edilmiş vətəgə sahələrində balıq ovu alətləri texniki vasitələri saxlamaq, quraşdırmaq, müvəqqəti yaşayış və istehsalat təyinatlı binalar tikmək;
- mülkiyyətlərində və ya istifadələrində olan torpaqlarda yerləşən nohurlardan, axmazlardan, gölməçələrdən balıq yetişdirilməsi və ovlanması üçün istifadə etmək;
- balıqçılıq sahəsində keçirilən konfranslarda, simpoziumlarda, sərgilərdə və hərraclarda iştirak etmək və müvafiq orqanlardan müəyyən olunmuş qaydada elmi, texnoloji, statistik və digər məlumatlar almaq;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək (maddə 15),

Qanunvericiliyə görə aşağıdakı hallarda balıqçılıq fəaliyyəti subyektlərinin balıq ehtiyatlarından istifadə hüquqları dayandırılır:

- bahq ehtiyatlarının istifadəsindən könüllü imtina edildikdə;
- balıqçılıq üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti dayandırıldıqda;
- balıq ehtiyatlarından istifadə hüququ başa çatdıqda;
- bahq ehtiyatlarından istifadəyə görə ödəmələr verilmədikdə;
- təhkim edilmiş vətəgə sahələrində təbiəti mühafizə və başqa sanitariya qaydaları pozulduqda və su obyektlərindən başqa məqsədlər üçün istifadə edildikdə;
- təhkim edilmiş vətəgə sahələri üzrə müqavilə şərtləri pozulduqda və ya bu sahələr qeyri-qanuni olaraq başqa şəxslərin istifadəsinə verildikdə;
- balıqçılıq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi mütəmadi olaraq pozulduqda.

Bahq ehtiyatlarından istifadə hüquqlarının dayandırılması müvafiq hallarda məhkəmənin və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı əsasında həyata keçirilir.

Balıqçılıq fəaliyyəti subyektlərinin vəzifələri də qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur:

- balıqçılıq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əməl etmək;
- balıq ehtiyatlarından yalnız icazə sənədlərində göstərilən müddətlər, ölçülər və növlər hüdudunda istifadə etmək;
- balıq ehtiyatlarının məskunlaşdığı təbii şəraitə mənfi təsir göstərə bilən eyni balıq növlərinin, digər su heyvanları və bitkilərinin mühitə uyğunlaşdırılmasına yol verməmək;
- təbii su hövzələrində balıq ehtiyatlının məhsuldarlığının yüksəldilməsinə yönəldilən balıqartırma və balıq təsərrüfatı meliorasiyası işləri aparmaq;
- balıqçılıq əhəmiyyətli sututarları çirklənmədən, zibillənmədən və dayazlaşmadan qorumaq;
- satışa çıxarılan balıq və digər su heyvanları məhsullarına onların mənşəyini, keyfiyyətini, növünü və həcmi əks etdirən müşayiətedici sənədlər təqdim etmək;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yazılı göstərişlərinə əməl etmək;
- balıqçılıq fəaliyyəti üzrə sanitariya, bəyartlıq və karantin qaydalarına riayət etmək;
- müəyyən edilmiş qaydada uçot-hesabat işləri aparmaq və müvafiq orqanlara məlumat vermək;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Qanunvericiliyə görə balıq ehtiyatlarından istifadə aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- balıqların və digər su heyvanlarının sənaye, həvəskar və idman ovu;
- balıqların, digər su heyvanları və bitkilərinin əmtəə məqsədi ilə yetişdirilməsi;
- balıq ehtiyatlarının vəziyyətinin tədqiqi və balıq ovu limitlərinin müəyyən edilməsi üçün balıq və digər su heyvanlarının elmi-tədqiqat və nəzarət məqsədi ilə ovlanması;
- balıqların və digər su heyvanlarının təbii mühitə uyğunlaşdırılması və köçürülməsi məqsədi ilə ovlanması (maddə 9).

«Balıqçılıq haqqında» Qanunda balıqçılıq sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri də öz əksini tapmışdır:

- balıq ehtiyatlarının artırılması, bərpa, istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti;
- balıq ehtiyatlarının artırılması, istifadəsi və mühafizəsinin hövzəçilik prinsipi əsasında idarə edilməsi;
- balıq ehtiyatlarının məskunlaşdığı mühitin mühafizəsi;
- balıq ehtiyatlarından istifadənin limitləşdirilməsi;
- balıq ehtiyatlarının artırılması, istifadəsinin tənzimlənməsi, mühafizəsi və elmi təminatı sahəsində idarəetmə funksiyaları ilə balıq yetişdirmə, balıq ovu və balıq

məhsullarının istehsal funksiyalarının ayrılması (maddə 7).

Balıq ehtiyatlarının artırılması, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- balıq ehtiyatlarının mühafizəsi və istifadəsi sahəsində normativ hüquqi aktlar qəbul etmək;

- balıq ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- balıqçılıq haqqında qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarət etmək;

- bahq ehtiyatlarının artırılması, bərpası, mühafizəsi, mühitə uyğunlaşdırılması, su obyektlərinin bahq təsərrüfatı monitorinqi, kadastrı və meliorasiyası işlərini təşkil etmək;

- Qırmızı kitaba daxil edilmiş balıq növlərinin, sığır heyvanlarının və bitkilərinin qorunması üçün xüsusi rejimin, ixtioloji və müvəqqəti qoruqların yaradılmasını, xüsusi qorunan akvatoriyaların ayrılmasını təşkil etmək;

- balıq ehtiyatlarının artırılması, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində normativ-metodiki bazanı, standartları, normaları, qaydaları və balıqçılığın inkişafının elmi əsaslarını hazırlamaq və təsdiq etmək;

- balıq ehtiyatlarından istifadə limitlərinin müəyyən edilməsini və bahq ovunun tənzimlənməsini həyata keçirmək;

- balıq ehtiyatlarının vəziyyətinə təsir edən müəssisələrin, texniki qurğuların, digər su təsərrüfatı və energetika obyektlərinin tikintisi, yenidən qurulması layihələrinin dövlət bahq təsərrüfatı ekspertizasının keçirilməsini təşkil etmək;

- balıq ehtiyatlarının tədqiqi, artırılması, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək;

- balıq ehtiyatlarının artırılması, istifadəsi və mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Əhalinin maddi və mənəvi, iqtisadiyyatın xammal, material və digər tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə təbii sərbəstlik şəraitində yaşayan ovçuluq obyektlərinə aid edilmiş vəhşi heyvanların izlənilməsi, təqib edilməsi, tutulması və vurulması ovçuluq hesab olunur.

Respublikamızda ov ödənişlidir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının verdiyi xüsusi icazə və ovçuluq biletləri əsasında, onlar tərəfindən ovçuluq cəmiyyətləri, fiziki və hüquqi şəxslər üçün ayrılmış ov yerlərində həyata keçirilir.

Ovçuluq təsərrüfatının təşkili və aparılması məqsədi ilə vəhşi heyvanların yaşadığı və nəsil artırdığı ərazilər ovçuluq yerləri kimi istifadə edilir.

Ümumiyyətlə, ov yerləri dedikdə ovçuluğun həyata keçirilməsini və ovçuluq təsərrüfatlarının aparılmasına aid edilən, təbii sərbəstlik və yarımşərbəst şəraitində yaşayan, habelə ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən yetişdirilib artırılan vəhşi heyvanların məskunlaşdığı torpaq sahələri, meşə, digər bitki və su ilə örtülü olan

təbiət əraziləri başa düşülür.

Qanunvericiliyə görə **ovçu** - ovçuluq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada ovçuluq bileti və ov etmək üçün icazəsi olan fiziki şəxslərdir. 18 yaşına çatmamış, habelə məhdud fəaliyyət qabiliyyətli və fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin ovçuluq fəaliyyəti ilə məşğul olması qadağan edilir.

Ovçuluq bileti ovçuluq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün hüquq verən sənəd olub müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilir. Bu biletdən yalnız onun sahibi istifadə edə bilər.

Hər bir ovçuya ovçuluq bileti əsasında üzvü olduğu ovçular cəmiyyəti tərəfindən üzvlük bileti verilir.

Ov etmək üçün icazə ovçuluq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə icazə verən hüquqi sənəd olub, ovçuluq bileti və üzvlük bileti əsasında təqdim edilir və ov obyektinin hər növünə görə ayrıca verilir. Ovçu bu icazədən yalnız özü istifadə edə bilər və icazə verildiyi müddət üçün etibarlıdır.

Ovçuluq - quruda və suda təbii sərbəstlik və yarımşənbəst şəraitində daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan, habelə təsərrüfat subyektləri tərəfindən yetişdirilib ov yerlərinə buraxılan suda-quruda yaşayanların, xəzdərililərin, sürünənlərin, quşların və məməlilərin (vəhşi heyvanların) izlənməsi, təqib edilməsi, tutulması və vurulması üzrə fəaliyyət növüdür.

Ölkəmizin ərazisində ovçuluğun və ovçuluq təsərrüfatlarının təşkilinin, onların fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin, habelə ov obyektlərinin mühafizəsinin, axtarılmasının və istifadəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmək üçün 20 aprel 2004-cü ildə «Ovçuluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Qanunvericiliyin məqsədi respublika ərazisində dövlət **ov** fondunu qoruyub saxlamaqla ovçuluq fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək, təbii sərbəstlik və yarımşənbəst şəraitində daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan vəhşi heyvan növlərinin sayının tənzimlənməsini, mühafizəsini və artırılmasını, habelə onların yetişdirilib ov yerlərinə buraxılmasını və yaşayış yerlərinin qorunub saxlanılmasını təmin etməkdir.

Təbii sərbəstlik və yarımşənbəst şəraitində yaşayan və ya yetişdirilən vəhşi heyvanların ayrı-ayrı növlərinin qorunması və artırılması, habelə onların yetişdirilib ov yerlərinə buraxılması və ovçuluq məqsədilə təşkil edilmiş mühafizə rejimli təsərrüfat subyektləri ovçuluq təsərrüfatı olub, bu təsərrüfatlarda və digər ərazilərdə olan, təbii sərbəstlik və yarımşənbəst şəraitində yaşayan, habelə ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən yetişdirilib artırılan vəhşi heyvan növləri isə ov obyekti hesab olunur.

Ov obyektləri dövlətə mənsubdur, onun mülkiyyətidir. Qanunvericiliyə görə vəhşi heyvan növlərinin ov obyektinə aid edilməsi və ovlanma limitləri müvafiq icra

hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Ov obyektlərinə aid edilmiş vəhşi heyvanlar dövlət ov fondunu təşkil edir.

Ov yerlərində təbii sərbəstlik və yarımşəbəst şəraitində yaşayan və ov obyektinə aid edilmiş vəhşi heyvanlar, onların dəriləri, dəri örtükləri, buynuzları, sümükləri, həyat fəaliyyəti-nin məhsulları, habelə məskunlaşma yerləri ovçuluq fəaliyyətinin obyektləri, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada ov etmək hüququ olan vətəndaşlarımız, əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, habelə ovçuluq təsərrüfatları və ovçular cəmiyyətləri ovçuluq fəaliyyətinin subyektləridirlər (maddə 5).

Ovçuluq və ovçuluq təsərrüfatı sahəsində idarəetmə aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- bioloji müxtəlifliyin və təbii ekoloji sistemin qorunub saxlanması;
- ovçuluq təsərrüfatlarından məqsədli, habelə elmin və mədəniyyətin inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi;
- ovçuluq təsərrüfatlarında vəhşi heyvanların mühafizəsi, artırılması və istifadəsi üzərində dövlət nəzarətinin zəruriliyi;
- ovçuluq təsərrüfatlarında vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin, miqrasiya yollarının, qışlama yerlərinin, nəsilartırma və çoxalma şəraitinin qorunması;
- heyvanlar aləmindən istifadənin bioloji etikaya uyğun olaraq həyata keçirilməsi;
- ovçuluq təsərrüfatlarında vəhşi heyvanlardan istifadənin və ovun ödənişli olması və limitləşdirilməsi;
- əhəlinin sağlamlığına, təbiətə və iqtisadiyyata ziyan vurulmasının qarşısının vaxtında alınması məqsədilə zərərverici vəhşi heyvanların sayının müəyyənləşdirilməsi və tənzimlənməsi.

Qanunvericiliyə görə ovçu dedikdə ovçuluq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada ovçuluq bileti və ov etmək üçün icazəsi olan fiziki şəxslər başa düşülür.

Ovçuluğun və ovçuluq təsərrüfatlarının təşkili və idarə edilməsi sahəsində ovçular cəmiyyətlərinin rolu böyükdür.

Ovçular cəmiyyəti aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- ovçuluq sahəsində dövlət proqramlarının, ovçuluq təsərrüfatlarının inkişafı və yerləşdirilməsi sxemlərinin hazırlanmasında iştirak etmək;
- ovçuluq sahəsində normativ hüquqi aktların qəbul edilməsinə və ovçuluq təsərrüfatlarında vəhşi heyvanlardan istifadə limitlərinə dair təkliflər vermək;
- respublika və ya yerli əhəmiyyətli ovçuluq təsərrüfatlarının təşkili və ləğv edilməsi barədə təkliflər vermək;
- ovçuluq təsərrüfatlarında ovçuluğu təşkil etmək;
- ovçuları cəmiyyətə üzv qəbul etmək və üzv olması barədə üzvlük bileti

vermək;

- hər il üçün ovçuların üzvlük haqqının vaxtında ödənilməsini tələb etmək;
- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ov silahı, atıcılıq sursatı, ovçuluq - balıqçılıq ləvazimatı, idman inventarı və digər ovçuluq əşyalannın satışını təşkil etmək;

- həvəskar və idman ovunu həyata keçirmək üçün istifadə edilən ov alətlərinin (ov silahı və onun üçün sursat istisna olmaqla) istehsalını təşkil etmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hüquqlar həyata keçirmək.

Qanunvericiliyə görə ovçular cəmiyyətlərinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- ovçuluq təsərrüfatlarının mühafizəsi və istifadəsi üzrə müəyyən olunmuş qaydalara əməl etmək;

- vəhşi heyvanların sayca artması və ov obyektlərinə aid edilmiş vəhşi heyvanların təsərrüfat subyektləri tərəfindən yetişdirilib ov yerlərinə buraxılması üçün şərait yaradılmasına, onların yaşayış mühitinin qorunmasına və yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər həyata keçirmək;

- ovçuluq təsərrüfatlarında vəhşi heyvanların ayrı-ayrı növlərinin sayının və istifadəsinin ilkin uçotunun aparılmasını təşkil etmək və bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat vermək;

- ovçuları müəyyən edilmiş normativ əsasında ov silahı üçün sursat ilə təmin etmək;

- təbii fəlakət və digər səbəblər nəticəsində dağılmış və ya məhv olmuş ovçuluq təsərrüfatlarını bərpa etmək;

- ona təhkim olunmuş ərazilərdə brakonyerliyin qarşısını almaq üçün öz səlahiyyətləri daxilində tədbirlər görmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək (maddə 9).

Ov yerlərinin statusu, onların coğrafi mövqeyi və sərhədləri, həmin ərazilərin və obyektlərin mühafizə rejimi, istifadəçiləri, ekoloji, elmi, iqtisadi, tarixi və mədəni mədəniyyəti barədə zəruri məlumatların məcmusu dövlət ovçuluq kadastrı olub, dövlət ov fondunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, ovçuluq təsərrüfatlarının perspektiv inkişafı şəbəkəsinin müəyyən edilməsi, mühafizə rejiminə riayət olunmasına dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi məqsədi ilə apanhr.

Ov obyektlərinin monitorinqi heyvanlar aləmi obyektlərinin dövlət monitorinqinin tərkib hissəsi olub, ov yerlərində vəhşi heyvanların yayılmasında, sayında, fiziki vəziyyətində və yaşayış mühitində baş verən dəyişikliklərin vaxtında aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir.

Qanunvericiliyə görə ov obyektlərinə aid edilən vəhşi heyvanların sayının dövlət uçotu və ovlama norması (sayı) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən aparılır.

Ovçuluq fəaliyyəti ov alətlərindən istifadə etməklə (ov silahları, ov itləri, ovçu quşları, digər ov vasitələri) həvəskar və idman ovu (ov məhsullarının əldə edilməsindən gəlir məqsədi daşımayan ov növü) növləri formasında, ov mövsümündə həyata keçirilir.

Qanunvericilikdə ovçuların hüquq və vəzifələri də nəzərdə tutulmuşdur. Ovçuların hüquqları bunlardır:

- ovçuluq təsərrüfatlarından və ov obyektlərindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada istifadə etmək;
- ovçular cəmiyyətinə üzv olmaq;
- ov yerlərində ov alətlərindən istifadə etmək;
- qanuni əldə edilən ov məhsullarına sahiblik etmək;
- heyvanlar aləmi obyektlərinin istifadəsi üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək.

Ovçuların vəzifələri aşağıdakılardır:

- ovu həyata keçirmək üçün müəyyən olunmuş qaydalara, normalara, limitlərə və müddətlərə əməl etmək;
- hər il üçün ovçular cəmiyyətinə üzvlük haqqını vaxtında ödəmək;
- ovçuluq bileti və ov etmək üçün verilən icazə əsasında ovçuluq təsərrüfatlarında qeydiyyatdan keçmək;
- ov silahından təyinatı üzrə istifadə etmək;
- ov yerlərində ekoloji və sanitariya-gigiyena norma və qaydalarına riayət etmək;
- ov yerlərində vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə yol verməmək;
- ovçuluq təsərrüfatlarının mühafizəsi məsələləri üzrə ekoloji proqramların yerinə yetirilməsində iştirak etmək;
- vəhşi heyvanlar arasında xəstəlik müşahidə edildikdə, onların yaşayış mühiti pisləşdikdə, heyvanların məhv olmaq təhlükəsi yarandıqda və tələf olması hallarında dərhal ovçuluq təsərrüfatlarına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına məlumat vermək;

- Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitabı»na daxil edilmiş və xüsusi mühafizə olunan vəhşi heyvan növlərinin mühafizə rejiminə əməl etmək.

Aşağıdakı hallarda qanunvericiliyə görə ov etmək hüququ dayandırılır:

- hər il üçün üzvü olduğu ovçular cəmiyyətinə üzvlük haqqını vaxtında ödəmədikdə;
- ov etmək üçün verilmiş icazənin müddəti qurtardıqda;
- ov etmək üçün icazədən istifadəyə lüzum qalmadıqda, yaxud bu hüquqdan könüllü imtina edildikdə;
- ovçuluq fəaliyyətinə xitam verildikdə;
- vəhşi heyvanları hər hansı vasitə ilə icazəsiz ovladıqda;

- heyvanlar aləmindən xüsusi istifadə qaydaları pozulduqda;
- ovçuluq üzrə müəyyən edilmiş qayda, norma və digər tələblər müntəzəm yerinə yetirilmədikdə;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər hallarda.

Aşağıdakı hallarda isə ov etmək qadağandır:

- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən nəzərdə tutulmamış günlərdə;
- ovçuluq bileti və ov etmək üçün icazə olmadıqda;
- başqa şəxsə aid olan ovçuluq билетindən, ov etmək üçün icazədən və ov silahından istifadə edildikdə;

- ov etmək üçün verilmiş icazədə göstərilən yerdə ov edilmədikdə;
- ovçuluq təsərrüfatlarında qeydiyyatdan keçmədikdə;
- ov etmək üçün icazə göstərilmiş normadan (saydan) artıq ov edildikdə.

Əgər ov yerlərində yanğın, daşqın, tufan, zəlzələ, torpaq sürüşməsi, quraqlıq kimi təbii fəlakət və vohşi heyvanlar arasında epidemiya hadisələri baş verərsə, ov müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən məhdudlaşdırıla və ya dayandırıla bilər.

«Ovçuluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə ovçuluq təsərrüfatlarından ov da daxil olmaqla aşağıdakı məqsədlərlə istifadə edilə bilər:

- təbiəti mühafizə;
- ovçuluq;
- elmi-tədqiqat;
- vəhşi heyvanların yarım-sərbəst və qeyri-sərbəst şəraitdə saxlanması, yetişdirilməsi və artırılması məqsədilə tutulması;

- sağlama; sağlama;
- təlim-təbiyə;
- ekoloji maarifiəndirmə, turizm və istirahət (rekreasiya). Heyvanlar aləmi haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsiri olan şəxslər aşağıdakı hallarda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar:

- heyvanlar aləmi obyektlərinin istifadəyə verilməsi qaydasını pozduqda;
- heyvanlar aləminin obyektlərini təbii mühitdən icazəsiz götürdükdə;
- heyvanlar aləminin obyektlərindən özbaşına xüsusi istifadə etdikdə;
- heyvanlar aləminin obyektlərindən istifadənin limitlərini artırıqda və başqa tələblərini pozduqda;

- dövlət ekoloji ekspertizasının tələblərini yerinə yetirmədikdə;
- heyvanların yaşayış mühitinin, çoxalma şəraitinin və miqrasiya yollarının mühafizəsi üzrə tələbləri pozduqda;

- qurumuş bitkiləri və ya onların qalıqlarını özbaşına yandırdıqda;
- bitki mühafizəsi vasitələrinin, onların boy stimulyatorlarının, mineral

gübrələrin və başqa maddələrin (preparatların) saxlanması, daşınması və tətbiq edilməsi qaydalarını pozduqda;

- zooloji kolleksiyaların yaradılması, zənginləşdirilməsi, saxlanması, istifadəsi və dövlət uçotuna alınması, onlarla ticarət, habelə Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi, onun hüdudlarından kənara göndərilməsi və aparılması qaydalarını pozduqda;

- özbaşına, yaxud müəyyən edilmiş qaydanı pozmaqla heyvanları köçürdükdə, iqlimə uyğunlaşdırdıqda və artırdıqda, genetik cəhətdən dəyişmiş orqanizmlərdən istifadə etdikdə;

- heyvanlarla rəhimsizcəsinə rəftar etdikdə;

- heyvanlar aləmi obyektlərinin vəziyyəti və sayı, onların istifadəsi haqqında məlumatları gizlətdikdə və təhrif etdikdə;

- heyvanların tələf olmasının, onların yaşayış mühitinin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün və heyvanlar aləminə mənfi təsirin ləğv edilməsi məqsədi ilə tədbirlər görmədikdə.

MÖVZU 12.

ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİNİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ MEXANİZMLƏRİ.

PLAN:

1. Ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsində beynəlxalq obyektlər. Ətraf mühitin mühafizəsində milli və beynəlxalq obyektlər, onların elementləri. Milli obyektlərin idarə edilməsi xüsusiyyətləri.
2. Beynəlxalq obyektlərin idarə edilməsi formaları və onların tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.
3. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və onun reallaşdırılması prinsipləri. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsində beynəlxalq təşkilatların rolu.
4. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın əsas istiqamətləri.
5. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsinə beynəlxalq nəzarətin formaları və bu sahədə global monitorinqin formaları.
6. Ekoloji hüquqlar və onların müdafiəsinin hüquqi təminatı.

Ətraf mühitin mühafizəsinin beynəlxalq obyektləri

Ətraf mühitin qorunması obyektləri milli (dövlətdaxili) və beynəlxalq (ümumdünya) obyektlərə bölünürlər. Milli obyektlərə torpaq, hava, su, yerin təki, vəhşi heyvanlar və təbii mühitin dövlətin ərazisində olan başqa ünsürləri aid edilir. Dövlət milli obyektləri sərbəst idarə edir, onları öz qərarları ilə və öz xalqının marağını nəzərə almaqla qoruyur.

Ətraf mühitin qorunmasının beynəlxalq obyektlərinə ya beynəlxalq ərazilərdə olan (kosmos, atmosfer havası, dünya okeanı və Antarktida), ya da müxtəlif ölkələr arasında yer dəyişən obyektlər (miqrasiya edən heyvan növləri) daxildir. Bu obyektlər dövlətin yurisdiksiyasına daxil edilmir və heç kimin milli əmlakı olmurlar. Onlar beynəlxalq birlik tərəfindən birgə qəbul edilmiş müxtəlif, müqavilə, konvensiya və protokollara əsasən mənimsənilir və qorunur.

Ətraf mühitin beynəlxalq obyektləri sırasına milli dövlətlər tərəfindən idarə olunan və qorunan, lakin beynəlxalq üçtərəfli götürülmüş obyektlər də (qoruqlar, milli parklar, təbiət abidələri və s.) daxil edilir (Sxem 6).

Sxemdən göründüyü kimi, ətraf mühitin qorunmasının mühüm beynəlxalq obyektləri sırasına kosmos, dünya okeanı və atmosfer havası da aiddir.

Kosmos bütün bəşəriyyətin mülkiyyətidir. Dünyanın heç bir dövləti kosmik fəzaya sahiblik etmək hüququna malik deyildir. Kosmik fəzanın istifadəsinə dair beynəlxalq müqavilələrdə onun əsas prinsipləri əks etdirilmişdir. Bu sənədlərə əsasən kosmik fəzanın (ay və başqa göy cisimlərini də daxil etməklə) hər hansı dövlət tərəfindən hissələrə bölünərək mənimsənilməsi, kosmosa mənfi təsir göstərilməsi və kosmik fəzanın çirkləndirilməsi yolverilməz hesab olunur.

Kosmosun hərbi məqsədlər üçün istifadəsini məhdudlaşdırmaq məqsədilə müqavilədə raket əleyhinə müdafiə sistemlərinə və strateji silahların məhdudlaşdırılmasına dair razılaşdırma böyük əhəmiyyət verilir.

Beynəlxalq müdafiə obyekti olan dünya okeanı çox böyük miqyasda faydalı qazıntılar, bioloji resurslar və enerji ehtiyatına malikdir. Dünya okeanının mənimsənilməsi bütün bəşəriyyətin marağını təmin etmək istiqamətində aparılmalıdır.

Ayrı-ayrı dövlətlərin XX əsrin 50-70-ci illərində dünya okeanının tutduğu ərazilərə və onun sərvətlərinə öz milli ideyalarını rəsmiləşdirməyə cəhd etmələri dünya okeanının mənimsənilməsinin hüquqi tənzimlənməsinə ehtiyac yaratdı. Üç beynəlxalq konfransda nəzərdən keçirilən bu məsələlər 120 ölkənin imzaladığı BMT-nin dəniz hüququ üzrə qəbul etdiyi Konvensiyası ilə rəsmiləşdi. BMT-nin 1973-cü il Konvensiyasına əsasən, sahil dövlətlərinin sahildən 200 millik məsafəyə-dək dənizin bioloji ehtiyatlarını mənimsəməyə suveren hüquqları təsdiq edildi. Dünya okeanında bütün dövlətlərin sərbəst-üzmə hüququna malik olması da bir daha rəsmiləşdirildi. Bu Konvensiyaya əsasən, daxili sularda üzmənin həddləri,

sahil-dən 12 millik məsafə ölçüsündə müəyyən edildi.

Yer kürəsinin beşinci qitəsi olan Antraktidani haqlı olaraq sülh və əməkdaşlıq materiki adlandırırlar.

ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Argentina, keçmiş SSRİ və başqa ölkələrin Antraktidaya dair 1959-cu ildə imzaladıqları müqaviləyə əsasən, bu qitədən yalnız sülh məqsədləri, elmi-tədqiqat işləri aparmaq azadlığı bəyan edildi və Antraktidanın beynəlxalq hüquqi rejimi müəyyənləşdirildi.

Antraktidada heyvanlar və bitki aləmini qorumaq, tullantıları uzaqlaşdırmaq və çirklənmənin qarşısını ala bilən yeni və daha sərt tədbirlər Antraktidamn mənimsənilməsində əmək-dəşhəə dair 1991-ci ildə Madriddə imzalanmış protokolda müəyyən edildi.

Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, atmosfer havası da ətraf mühitin qorunmasının beynəlxalq obyektlərindən biri hesab edilir. Dünya birliyi son vaxtlarda öz gücünü atmosfer havasının çirkləndirilməsinin transsərhəd hərəkətinin qarşısını almağa və ozon qatmın dağılmaqdan qorunmasına yönəlmişdir. Bu mə-sələ ilə əlaqədar beynəlxalq münasibətlər 1987-ci ildə Monereal və 1985-ci il Vyana Konvensiyalarına əsasən tənzimlənir.

Hava hövzəsinin qorunmasma dair qəbul edilmiş konvensiyalar və razılaşmalar arasında Moskva (1963-cü il) müqa-viləsi xüsusi yer tutur. Bu müqaviləyə əsasən, atmosferdə, açıq kosmosda və suyun altmda nüvə silahlarınm sınaqdan keçirilməsi qadağan olundu. 1996-cı ildə isə nüvə silahlarını tamamilə qadağan edən müqavilə BMT üzvü olan dövlətlərin çoxu tərəfindən imzalandı.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və onun əsas prinsipləri

Ətraf mühitin çirklənməsi yerli, regional və qlobal miqyasda baş verə bilər. Təbii və ekoloji proseslər nə milli, nə də inzibati sərhədlərlə məhdudlaşmır. Yer kürəsinin bir nöqtəsin-də ətraf mühitin çirklənməsi tədricən genişləndikcə regional ekoloji problemlərdən qlobal problemə çevrilir. Göstərilənlərlə əlaqədar bəzi qonşu dövlətlər (hətta bir srra dövlətlər) hamı üçün təhlükəli olan ekoloji təhlükələri aradan birgə qaldırmaq məqsədilə öz səylərini birləşdirməli olurlar. Baltik, Xəzər və Aralıq dənizlərinin, Kür, Reyn, Dunay və Tisa çaylarınm qorunması məqsədilə aidiyyəti olan ölkələrin birgə əməkdaşlığını təmin edən beynelxalq təşkilatların yaranması deyilənlərə əyani misal ola bilər. Məsələn, Xəzərətrafi dövlətlərin (Rusiya, İran, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan) yaratdığı beynəlxalq birlik Xəzər dənizinin flora və faunasının qorunması, çirklənməsinin qarşısının alınması və dənizin dibinin sərvətlərindən istifadə etmək sahəsində vahid proqram qəbul etmişdilər. Regional xarakter daşıyan belə beynəlxalq müqavilələr və qərarlar göstərilən təbii məkanda ətraf mühitin pisləşməsinin qarşısının alınmasına yönəlsə də, öz məzmununa görə beynəlxalq xarakter daşıyır.

Təbii proseslər Hövlət sərhədlərinin hüdudlarına sığışmadığına görə bir ölkədə ekosistemin pozulması qonşu ərazilərin ekologiyasına da mənfi təsir göstərir. Məsələn, Almaniya və ya Böyük Britaniya yerləşən müəssisələrin icazə verilən normadan artıq atmosfərə buraxdıqları zəhərli qaz qonşu Avropa dövlətlərinin də (Norveç, İsveç, Danimarka və s.) ərazisində atmosfer havasının çirklənməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq miqyasda ekoloji amillərin prioritetliyinin müntəzəm artması biosferin sirsilə şəklində artması ilə bağlıdır. Ekoloji böhranın bütün tərkib hissələri (istixana effekti, ozon qatının nazilməsi, torpağın degradasiyası, radiasiya təhlükəsi, yerin təkinin enerji və başqa ehtiyatlarının tükənməsi və s.) çox güclü artan ekoloji təhlükəyə çevrilir və bu, vəziyyətdən çıxmağın yeni qaydalarını və yollarını tapmağı tələb edir. Bu yol hansı yoldur? Günü-gündən artan ekoloji fəlakətlərdən necə qurtarmaq olar? Ekologiya sahəsində tanınmış mütəxəssis M.Stronenin fikrincə, «Biz birgə yaşamağa məcburuq, əks təqdirdə heç kim yaşaya bilməz» (Ətraf mühit və inkişaf» üzrə 1992-ci ildə BMT-nin Rio-de-Jeneyrada təşkil etdiyi konfransda çıxışından).

Alimlərin fikrincə, dünya birliyinin beynəlxalq ekoloji böhrandan çıxış yollarından biri beynəlxalq ekoloji münasibətlərin ahəngdarlaşdırılmasıdır. Artıq hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, belə böhran vəziyyətindən ancaq bütün dövlətlərin təbiəti qorumaq sahəsində səylərini birləşdirməklə və vahid strateji proqram üzrə hərəkət etməklə çıxmaq mümkündür. Məhz elə ona görə də, belə stratejiyanı həyata keçirmək məqsədi ilə ətraf mühitin global miqyasda qorunmasına nail ola biləcək səlahiyyətlərə malik orqanların yaradılmasının zəruriliyi haqqında çoxsaylı təkliflər irəli sürülmüşdür.

BMT-nin ətraf mühitin qorunması sahəsində fəaliyyəti 40-cı illərin sonlarından başlamışdır. 1949-cu ildə ABŞ-ın Leyk-Saksees şəhərində təbiətin qorunması üzrə Beynəlxalq elmi-texniki konfrans keçirildi. Bu illərdə, əsasən, vəhşi heyvanların və kökü kəsilməkdə olan bitki növlərinin qorunması, milli qoruqların və parkların təşkili və sairəyə aid beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri hələ yeni-yeni formalaşırdı.

Ətraf mühitin qorunması məsələsi BMT səviyyəsində ilk dəfə kompleks şəkildə 1968-ci ildə Parisdə keçirilən biosfer problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransda müzakirə olundu. YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə təşkil olunmuş bu konfransda «İnsan və biosfer» adlı ekoloji tədqiqatlar proqramı işlənib hazırlandı. Bu proqramın vəzifəsi bütövlükdə biosistem ehtiyatlarının və ayrı-ayrı ekosistem tiplərində (dağlıq, tropik, səhra və s.) onların səmərəli istifadəsi və qorunmasının elmi əsaslarını hazırlamaq idi.

Ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, əsasında hamı tərəfindən tanınmış prinsiplər və normalar duran, beynəlxalq ekoloji hüquqa əsasən tənzimlənir. Bu prinsiplərin yaranmasında BMT-nin 1972-ci ildə Stokholmda

keçi-rilmiş ətraf mühitin problemlərinə həsr edilmiş konfransının, BMT Baş Assambleyasının 1982-ci ildə (12 oktyabr) qəbul etdiyi təbiətin qorunması üzrə ümumdünya xartiyası (TQÜX) və ətraf mühitin qorunmasına və inkişafa dair BMT-nin 1992-ci ildə Rio-de-Jeneyroda təşkil etdiyi beynəlxalq konfransların ro-lunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Stokholm konfransı dövlətlərin və beynəlxalq birliyin ekoloji siyasətinin hazırlanmasında mühüm mərhələ hesab edilir. Bu konfransda qəbul edilmiş Bəyannamədə ətraf mühitin qorunması sahəsində dünya birliyinin strateji məqsədi və hərəkət istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

BMT Baş Assambleyası tərəfindən 1982-ci ildə qəbul edilmiş «Təbiətin Beynəlxalq Xartiyası (TBX) beynəlxalq birliyin gələcək dövrdə ekoloji fəaliyyətinin üstün istiqamətlərini müəyyən etdi. Bu istiqamətlər dövlətlərin ekoloji siyasətinin hazırlanması üçün hüquqi baza oldu. Xartiyada aşağıdakı əsas prinsiplər bəyan edildi:

1. Bəşəriyyət təbiətin tərkib hissəsi olduğunu dərk edir. Buna görə də təbiətə hörmətlə yanaşmalı və onun əsas prinsipləri pozulmamalıdır.

2. Yer üzərində həyatın genetik əsasları təhlükəyə məruz qalmamalıdır. Həyatın hər bir formasının (əhilləşdirilmiş və vəhşi) populyasiyası üçün lazım olan təbii mühit saxlanılmalıdır.

3. Yerin bütün regionları (quruda və suda) bu sahənin qorunması tələblərinə tabe edilməlidir.

4. Təbii sərvətlərin (ehtiyatların) istifadəsi zamanı israfçılığa yol verilməməlidir.

BMT-nin ətraf mühitə və inkişafa dair 1992-ci ildə (3-14 iyun) Rio-de-Jeneyro şəhərində keçirdiyi konfransda 114 dövlət başçısı və 1600 qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri görüşdülər. Bu görüş XX əsrdə ekologiya üzrə ən böyük forum (toplantı) idi. Konfransın ən böyük nailiyyəti aşağıdakı amilləri bəyan etməsi oldu:

1. «Ətraf mühit və iqtisadi inkişaf problemləri ayrıldıqda nəzərdən keçirilə bilməz» (4-cü prinsip);

2. Dövlətlər yerdəki ekosistemləri saxlamaq, qorumaq, bərpa etmək məqsədilə hərtərəfli tərəfi-müqabilik rübində əməkdaşlıq etməlidir (7-ci prinsip);

3. Sülh, inkişaf və ətraf mühitin qorunması məsələləri bir-biri ilə əlaqəli və bölünməzdir (25-ci prinsip).

Konfransa yekun vuran təşkilat komitəsinin Baş Katibi M.Stront (Kanada) belə toplantıların miqyasının və mahiyyətinin əvəzsiz olmasını qeyd edərək «..konfransdan sonra dünyanın başqa olacağına, diplomatiyanın və BMT-nin beynəlxalq münasibətlərinin, habelə öz üzərinə sabit inkişafa doğru hərəkət etmək öhdəçiliyi götürmüş hökumətlərin də başqa olacaqlar»-a əminliyini bildirdi.

Stokholmda 1972-ci ilin 5-16 avqustunda keçirilmiş konfrans ətraf mühitin qorunması sahəsində BMT-nin fəaliyyətində əsas mərhələ oldu. Bu konfransda bir

sıra mühüm məsələlərdə onun iştirakçıları arasında ciddi fikir ayrılığı olduğu ya-randı. Ümumi ekoloji vəziyyət və iştirakçı dövlətlərin öz üzərlərinə götürəcəkləri öhdəliklər sahəsində ABŞ-la «Ümumi bazar» ölkələri arasında yaranmış fikir ayrılığı deyilənlərə nümunə ola bilər. Lakin belə fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, ətraf mühitə dair Bəyannamənin qəbul olunması böyük nailiyyət idi. Bu sənəd bütün dünyada ətraf mühitin qorunması sahəsində prinsipləri, vəzifələri və həyata keçiriləcək əsas tədbirləri, habelə bu sahədə beynəlxalq problemlərin həllinin hüquqi əsas-larını müəyyən etdi.

Stokholm konfransının əldə etdiyi gün ətraf mühitin qorunmasının ümumdünya günü elan edildi.

Stokholm konfransının qərarlarını yerinə yetirmək üçün BMT sistemində ətraf mühit üzrə proqram (YUNEP) yaradıldı. Onun əsas vəzifəsi BMT sistemində ətraf mühitin problemləri ilə əlaqədar qərarlar tədbirləri hazırlamaqdan, onları həyata keçirməkdən, habelə belə tədbirləri əlaqələndirməkdən ibarət idi.

Bu proqramda əməkdaşlığın aşağıdakı istiqamətləri nə-zərdə tutulurdu:

1. İnsanların məskunlaşması, sağlamlığı, yaşadığı mühit və rifahı.
2. Torpaq, su və səhrələşmənin yayılması.
3. Ticarət, iqtisadiyyat, texnologiya və texnologiyanın başqasına verilməsi.
4. Okeanlar.
5. Təbiətin, vəhşi heyvanların və genetik ehtiyatların qorunması.
6. Enerji.

YUNEP proqramının irəlində göstərilən istiqamətlərinə daxil olan məsələlərin çoxu onları həyata keçirmək üçün yaradılmış köməkçi və ümumdünya beynəlxalq orqanlarda müzakirə edildi. YUNEP-in fəaliyyətində mühüm mərhələlərdən biri global miqyasda ətraf mühitin vəziyyətinə Monitoringin (müşahidənin) yaradılmasında iştirakı hesab edilir. Qlobal monito-rinqin yaradılması ideyası 1971-ci ildə Beynəlxalq bioloji proqrama həsr edilmiş III Baş Asambleyada irəli sürülmüşdür.

BMT çərçivəsində təbiətporuyucu fəaliyyətlə əlaqəli olan başqa təşkilatlar da vardır. Məsələn, 70-ci illərin əvvəlində Avropa İqtisadi Komissiyasında (AİK) «Ətraf mühitin problemləri ilə məşğul olan ölkələrin baş müşavirləri» adlı xüsusi təşkilat yaradıldı. Bu orqan tərəfindən havanın çirklənmədən qorunması problemlərinə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə, iqtisadi inkişafın planlaşdırılmasının ekoloji aspektlərinə, ətraf mühitə atılan toksik tullantıların atılmasına nəzarət, suyun keyfiyyəti üzrə standartların hazırlanmasına, tullantıların uzaqlaşdırılması və zərərsizləşdirilməsinə dair və başqa proqramlar hazırlanmışdır.

Ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinə həsr edilmiş müşavirənin (Helsinki, 1975-ci il) rolu böyükdür. Bu müşavirədə qəbul edilmiş yekun aktına əsasən, müşavirə iştirakçısı olan ölkələrdə təbiətin qorunması

siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə apanlmalıdır:

1. ətraf mühitin mühafizəsi və yaxşılaşdırılması;
2. təbiətin qorunması;
3. təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək. Beynəlxalq əməkdaşlıq prinsiplərinə uyğun olaraq hər

bir dövlət öhdəsinə götürdü ki, onun ərazisində yerləşən müəssisələrin istehsal fəaliyyəti nəticəsində qonşu ölkənin təbiətinə zərər vurulmasın.

Helsinki müşavirəsinin yekun aktına əsasən, ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın havamın çirklənməsi uğrunda mübarizə, suyun çirklənmədən qorunması və şirin su ehtiyatlarından istifadə, dəniz mühitinin qorunması, torpağın qorunması və istifadəsi, təbiətin və qoruqların sabitliyinin qorunması, yaşayış məntəqələrində ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin dəyişməsinin fundamental tədqiqi, müşahidəsi və proqnozlaşdırılması, ətraf mühitin qorunması üzrə hüquqi və inzibati tədbirlər istiqamətində aparılması tövsiyə olunurdu.

Ətraf mühitin qorunması sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın ən mühüm istiqamətlərindən biri global monitorinqin, başqa sözlə ətraf mühitin vəziyyətinə beynəlxalq müşahidə sisteminin yaradılması, insan fəaliyyəti nəticəsində təbiətdə baş verən dəyişiklikləri və bu dəyişikliklərin nəticəsini qeydə almaq və təhlil etməkdən ibarətdir.

Global monitorinqin fiziki, kimyəvi və bioloji alt sistemlərini fərqləndirirlər.

Fiziki monitorinq dedikdə biosferin coğrafi vəziyyəti və ətraf mühitin ümumi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məsələləri nəzərdə tutulur. Buraya qazaoxşar, maye və bərk tullantıların ətraf mühitə atılmasını qeydə almaq, ərazisində tikinti işlərinin apanması və onların təsərrüfat baxımından istifadəsinin parametrləri, bərpa olunan və bərpa olunmayan ehtiyatlar haqqında, habelə meşələrin vəziyyəti, torpaq örtüyü, urbanizasiya dərəcəsi və s. haqqında informasiya toplamaq aiddir.

Kimyəvi monitorinq insanın təbiətə geokimyəvi təsirinin miqyası və intensivliyi, təbii sistemlərə antropogen mənşəli kimyəvi maddələrin daxil olmaları, yerdəyişmə və akkumulyasiya haqqında suala cavab verməli, əsas kimyəvi elementlərin (karbon, oksigen, azot, fosfor və s.) lokal və global dövrəni haqqında təsəvvür yaratmalıdır.

Bioloji monitorinq, irəlidə göstərilən iki monitorinq növü ilə sıx əlaqədə olmaqla, bioloji sistemlər və landşaftın qiymətləndirilməsinə, onların sabitliyini müəyyən etməyə, ekosistemlərin və təbii komplekslərin texnogen təsirlərə reaksiyama yönəldilir. Belə halda əsas məqsəd antropogen yüklənmə şəraitində təbiətin inkişafını proqnozlaşdırmaqdan ibarət olur.

Global və milli monitorinqlərin keçirilməsi üçün ən ilkin şərtlərdən biri belə müşahidələrin aparılması, məlumatların toplanması və işlənməsini təmin edən geniş göstəricilər sisteminin hazırlanmasıdır. Belə göstəricilər sistemi ətraf mühitin

qorunması statistikasını tərəfdən hazırlanır. (Məmmədov R., Məmmədli V., 2003).

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə BMT-nin xüsusi idarə və təşkilatları, hökumətlərarası təşkilatlar, universal tipli beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları, regional və subregional orqan-lar məşğul olur.

Əhatə etdiyi ekoloji problemlərə görə bütün beynəlxalq təşkilatlar 3 qrupa bölünür:

- 1) təbiətdə qoruyucu istiqamətində olanlar (YUNEP, ÜMT);
- 2) xüsusi təbiətdə qoruyucu profilli (TAO, UST, BDT);
- 3) xüsusi təbiətdə qoruyucu profilli (köçəri quşların mühafizəsi, balıq ehtiyatlarının qorunması, ümumdünya əhəmiyyətli çayların mühafizəsi və s.).

Beynəlxalq Ekoloji Əməkdaşlıq sahəsində önəmli yeri Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) və onun xüsusişəkillənmiş idarələri tutur. Ətraf mühitin mühafizəsi bilavasitə BMT-nin nizamnaməsindən irəli gəlir. Onun məqsəd və vəzifəsi - insan hüquqlarının qorunması, əhəlinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığın mühafizəsi, sosial və iqtisadi həyatdakı problemlərin həll edilməsinə yardım göstərməkdir.

BMT-nin Baş Assambleyası ətraf mühitin qorunması sahəsində ölkələrin iki və çoxtərəfli əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır, yeni təbiətdə qoruyucu orqanlar yaradır, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında təkliflər və beynəlxalq konvensiyaların layihələrini hazırlayır, ətraf mühitin problemlərinin müzakirə edilməsi üçün BMT-nin beynəlxalq konfranslarının keçirilməsi barədə qərar qəbul edir. O, həmçinin, ətraf mühitin qorunması sahəsində ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin prinsiplərini hazırlayır və ümumdünya birliyinin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

BMT təbiətdə qoruyucu fəaliyyətini bilavasitə ya əsas, ya da köməkçi idarələr vasitəsilə həyata keçirir. BMT-nin əsas orqanı İqtisadi və Sosial Şuradır ki, onun da nəzdində funksional komissiya və komitələr fəaliyyət göstərir.

BMT-nin ətraf mühit üzrə proqramı (YUNEP) BMT-nin Baş Assambleyasının Stokholm konfransının (1972) təklifinə əsasən, 15 dekabr 1972-ci ildə qəbul edilmişdir. YUNEP-də dövlətlərin nümayəndələrinin daxil olduğu Direktorlar Şurası, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Koordinasiya Şurası və təbiəti mühafizə fondu fəaliyyət göstərir.

BMT-nin elm, təhsil və mədəniyyət idarəsi (YUNESKO) 1948-ci ildə yaranmış və qərarqahı Parisdədir. Təbiətin mühafizəsi sahəsində bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

- 1) yüzdən çox dövlətin məşğul olduğu ekoloji proqrama rəhbərlik edir. Ordanın arasında uzunmüddətli, hökumətlərarası və fənlərarası («İnsan və biosfer») proqramlar, ətraf mühitin mühafizəsi barədə Ümumdünya təhsil proqramı, Beynəlxalq hidroloji proqram və s. vardır.

2) bəşəriyyətin sərvəti hesab olunan təbiət abidələrinin uçotu və mühafizə olunmasının təşkili;

3) hazırda inkişaf etməkdə olan və digər ölkələrdə eko-loji təhsilin artırılması və ekoloq-mütəxəssislərin hazırlanmasına kömək etmək.

Beynəlxalq təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatların qorunması ittifaqı (BTMİ) - 1948-ci ildə təsis olunmuşdur, 100-dən çox dövlətin 500-dən çox qeyri-hökumət təşkilatlarını və beynəlxalq hökumət təşkilatlarını özündə birləşdirən qeyri-hökumət təşkilatıdır. Onun əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) təbii ekosistemin, flora və faunanın mühafizəsi;

2) nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin, habelə təbiət abidələrinin saxlanması;

3) qoruqların, təbii saxlancların, şəhəratrafi milli parkların təşkil edilməsi;

4) ekoloji təhsil.

Eyni zamanda BTMİ-nin təşəbbüsü ilə nadir və nəsli kəsilməkdə olan növlərin «Qırmızı kitabı» apardır.

BMT-nin kənd təsərrüfatı və ərzaq təşkilatı (FAO) 1945-ci ildə yaradılmışdır. Onun fəaliyyət sahəsi kənd təsən-üfatı və dünya ərzaq ehtiyatlarıdır. FAO torpaqlardan istifadə və onun qorunması, Dünya okeanının bioloji ehtiyatları, heyvanlar aləmi, meşə örtüyü, su ehtiyatları kimi ekoloji problemlərlə məşğul olur.

FAO dünyanın torpaq xəritəsini hazırlamış, onun təşəbbüsü ilə Ümumdünya Torpaq Xartiyası qəbul olunmuş, əhalinin yerləşməsi, ərzaq, səhrələşmə, su ehtiyatlarının qorunması üzrə beynəlxalq konfranslar təşkil edilmişdir.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı (BDT) 1948-ci ildə yaradılmışdır. BDT dəniz gəmiçiliyi və dənizlərin çirklənməkdən qorunması sahəsində fəaliyyət göstərir, habelə dənizin neft və digər zərərli maddələrlə çirkləndirilməsinə qarşı beynəlxalq konvensiyaların hazırlanmasında iştirak edir.

BDT-nin tərkibinə Dəniz mühitinin mühafizəsi Komitəsi daxildir. Hazırda BDT dəniz mühitinin qorunması üzrə beynəlxalq siyasətin əsas prinsiplərinin hazırlanması və razılaşdırılması çərçivəsində ən tanınmış beynəlxalq təşkilat hesab olunur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 1946-cı ildə yaradılmışdır. O insan sağlamlığının qorunmasını ətraf mühitin mühafizəsi aspektində öyrənir. ÜST ətraf mühitin sanitar-epidemioloji monitorinqini aparır, ətraf mühitin vəziyyəti ilə əlaqədar xəstəliklərin məlumatlarını ümumiləşdirir, ətraf mühitin sanitar-gigiyena ekspertizasını aparır və onun keyfiyyətinə qiymət verir.

Atom enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik (MAQATE) 1957-ci ildə yaradılmışdır. Əsas məqsədi nüvə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ətraf mühitin radioaktiv çirklənmədən qorunması proqramlarının icrasını təmin etməkdir. Eyni zamanda MAQATE atom elektrostansiyalarının istismarı və tikilməsi qaydalarını işləyib hazırlayır, layihələşdirilən və fəaliyyət göstərən AES-lərin ekspertizasını aparır, atom

materiallarının ətraf mühitə göstərdiyi təsiri qiymətləndirir, radiasiya təhlükəsizliyi normalarını müəyyənləşdirir və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Bu qaydalara tabe olmaq istəməyən dövlətlər isə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının iqtisadi sanksiyaları ilə cəzalandırılı.

BMT-nin Ümumdünya Meteorologiya Təşkilatı (ÜMT) 1947-ci ildə yaradılmışdır. Onun vəzifəsi insanın planetin havasına və iqliminə təsirini, bütövlükdə regionlar üzrə öyrənilib, ümumiləşdirməkdir. ÜMT ətraf mühit monitorinqinin qlobal sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Sistemin işini YUNEP koordinasiya edir. Bu sistemə ÜDT, ÜST, TAO və YUNESKO daxildir.

Adları qeyd olunan beynəlxalq ekoloji təşkilatlardan başqa digər beynəlxalq strukturlar da fəaliyyət göstərir. Belə ki, potensial zəhərli kimyəvi maddələrin beynəlxalq registri, haqqında irəlidə artıq danışdığımız YUNEP-in bir hissəsi kimi yaradılmışdı ki, onun da əsas vəzifəsi zəhərli kimyəvi maddələr haqqında məlumatları toplamaq, öyrənmək, yaymaq və zəhərli kimyəvi maddələrin (insektisid, fungisid, herbisid və digər pestisidlər) insan sağlamlığına və ətraf mühitə təsirini öyrənməkdir.

Bundan başqa Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bədbəxt hadisələr zamanı kömək göstərmək üzrə Bürosu, Avropa İqtisadi Komissiyası və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar və digər regional ekoloji təşkilatlar da mövcuddur. Bizim respublikamızda regional ekoloji problemlərlə məşğul olan «Xəzər» Beynəlxalq Fondu, bir sıra ekoloji qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatların filialları dediklərimizə əyani sübutdur.

Ekoloji hüquqların müdafiəsi və təminatı

Konstitusiyamızın bir sıra müddəalarında öz əksini tapmış, hər bir şəxsin konstitusion hüququ olan - sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ insanların təməl hüquqlarından biridir. Həmin hüquqlar aşağıdakı qaydada müdafiə olunur:

- hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı hüququ;
- yüksəkkeyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ;
- dövlət orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin və vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (və ya hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət etmək hüququ;
- dövlət orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri, yaxud hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ.

Məlumdur ki, Konstitusiya ilə hər bir ölkə vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiə edilməsinə təminat verilir. Eyni zamanda həmin hüquq hər bir şəxsə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı məhkəmələrə müraciət etmək hüququ da verir.

Ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı dəqiq məlumatın alın-masının təminatı kimi Konstitusiyamızın 41-ci maddəsinin 3-cü bəndini göstərmək olar. Həmin maddəyə

əsasən, insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər. Bununla yanaşı, hər bir şəxsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququna da təminat verilir. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə ölkə vətəndaşlarının ətraf mühitin zərərli təsirlərindən mühafizə edilməsi, onlara bir sıra mühüm hüquqların verilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- hər bir vətəndaşın həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyəti və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq hüququ;

- qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərəre görə ödənc almaq hüququ;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ətraf mühitin mühafizəsinə aid yığıncaqlarda, mitinqlərdə, piketlərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə, referendumlarda iştirak etmək hüququ;

- insan həyatına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisələrin, qurğuların və başqa ekoloji zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi haqqında qərarların inzibati və ya məhkəmə qaydasında ləğv edilməsini və həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasını, müvəqqəti dayandırdmasını və hüquqi şəxslərin ləğv edilməsini tələb etmək hüququ;

- ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlar və məhkəmələr qarşısında iddialar qaldırmaq hüququ.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşlarımızın hüquqları bir sıra digər hazırda qüvvədə olan qanunvericilik aktlarında da öz əksini tapmışdır ki, onlardan biri də «Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanuna əsasən vətəndaşlar:

- indiki və gələcək nəsillərin səhhətinə mənfi təsir göstərməyən və onların sanitariya-epidemioloji salamatlığını təmin edən əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququna;

- xəstələnmə dərəcəsi, epidemioloji vəziyyət və radiasiya şəraiti, ətraf mühitin vəziyyəti və bunların insan sağlamlığına təsiri, aparılmış gigiyena ekspertizalarının, digər xüsusi ekspertizaların nəticələri, dövlət orqanlarının və yəzifəli şəxslərin qəbul etdiyi, həyata keçirilməsi əhalinin sağlamlığına və ətraf mühitə təsirlə bağlı olan qərarlar haqqında tam, düzgün və pulsuz məlumat almaq hüququna;

- həyata keçirilməsi əhalinin sağlamlığına və ətraf mühitə təsirlə bağlı qərarların hazırlanmasında və icrasına nəzarətdə iştirak etmək hüququna;

- ətraf mühitin kimyəvi, fiziki, bioloji və digər amillərinin, habelə qida

məhsullarının təsiri nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququna və s. malikdirlər (maddə 5-8).

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin radiasiya təhlükəsizliyi hüququ «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit olunmuşdur.

Əhali və ictimai birliklər ionlaşdırıcı şüa mənbələrindən istifadə ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlardan onların səlahiyyətləri çərçivəsində radiasiya şəraiti və radiasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülən tədbirlər haqqında obyektiv məlumat almaq hüququna malikdirlər. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalar və şərtlər daxilində ictimai birliklərin nümayəndələri ionlaşdırıcı şüa mənbələrindən istifadə ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların ərazisinə daxil ola bilərlər. Ionlaşdırıcı şüalanmanın təsiri və radiasiya qəzası ilə əlaqədar əhalinin həyatına, sağlamlığına və əmlakına dəymiş zərərə görə onlar maddi ödəniş almaq hüququna malikdir (maddə 23, 24, 25 və 27).

Konstitusiyamızın 39-cu maddəsində təsbit olunmuş sağ-lam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ - mahiyyətə müstəqil, lakin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan 3 əsas ekoloji hüquq müəyyən edir:

- əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- ətraf mühitin vəziyyətinə dair dəqiq məlumat almaq hüququ;
- ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində sağlamlığa və ya əmlaka vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əlverişli ətraf mühit anlayışma ayrıca tərif verilməsə də, bu anlayışın hüquqi əhəmiyyətli əlamətləri öz əksini tapmışdır.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda ətraf mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından ətraf mühitin ekoloji tarazlığının nizamlanmasını (maddə 30); ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinin əsas göstəricilərini (maddə 31); əhalinin sağlamlığının, bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsi, onların genetik fondunun qorunması məqsədi ilə atmosferi, suyu, torpağı və yerin təkini çirkləndirən potensial təhlükəli kimyəvi və bioloji maddələrin yol verilə bilən miqdanni və əhalinin sağlamlığının, əmək qabiliyyətinin mühafizəsini bitki və heyvanlar aləmi üçün əlverişli olan ətraf mühitin qorunması məqsədi ilə səs-küyün, silkələnmənin, elektromaqnit sahələrinin səviyyəsinin, radioaktiv şüalanmanın və digər zərərli fiziki təsirlərin yol verilə bilən son hədlərinin normativlərini (maddə 32), sanitariya-mühafizə və digər mühafizə zonaları və onlardan istifadə qaydalarını müəyyən edən maddələr nəzərdə tutulmuşdur.

«Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, vətəndaşlar ətraf mühitin vəziyyətinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair dövlət, bələdiyyə orqanlarından, həmçinin məsul şəxslərdən tam,

dəqiq və vaxtında informasiya almaq hüququna malikdirlər.

Qanunvericiliyə görə ətraf mühitə dair informasiya dedikdə, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin və canlı orqanizmlərin vəziyyəti, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına təsir edən və ya edə biləcək fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin komponentlərində baş verən və baş verə biləcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş tədbirlər və məsrəflər barədə məlumatlar başa düşülür.

Əhalinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi, onlara nəzarət, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin, meşələrin, heyvanlar və bitkilər aləminin qorunması, təbii ehtiyatlardan, habelə təkrar xammaldan istifadə, bu sahədə qayda və standartları müəyyənləşdirmək, həmçinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərə bilən qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti olan dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları, onların sahə strukturları, digər ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət növləri ilə məşğul olan qurumlar ətraf mühitə dair informasiya obyektləri sayılırlar.

Ətraf mühitə dair informasiyanın iki növü var: əldə edilməsi qaydalarına görə alınması məhdudlaşdırılan və açıq informasiya.

Ətraf mühitə dair informasiyanın alınmasında təminat - informasiyanın axtarılmasına şərait yaratmaq, sənədlərlə tanış olmaq, onların surətini əldə etmək, vəzifəli şəxslərdən müsahibələr götürmək, mətbuat konfranslarında və digər tədbirlərdə iştirak etmək, yazılı sorğulara rəsmi cavablar almaq hüququnun dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə məsul şəxslər tərəfindən təmin edilməsidir (maddə 5.).

Ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində sağlamlığa və əmlaka vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ vətəndaşların konstitusion hüquqlarından biri olduğundan, onun araşdırılması üçün ekoloji məsuliyyəti başa düşmək lazımdır. Ekoloji məsuliyyət - çoxsahəli sosial-iqtisadi və hüquqi institutdur. Ekoloji məsuliyyətin əsasında ekoloji pozuntular durur. Həmin pozuntular özünü cəmiyyətin inkişaf prosesində iqtisadi və ekoloji vəhdəti elmi əsaslarla qoruyan normalara əməl etməməkdə və onları yerinə yetirməməkdə büruzə verir. Öz iqtisadi tələbatını ödəmək istəyən insanın təbiətə göstərdiyi təsir ekoloji münasibətlərin yaranması ilə nəticələnir ki, bu da «cəmiyyət-təbiət» qarşıdurması deməkdir. Bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üçün ekoloji məsuliyyət mexanizmi fəaliyyət göstərir.

Ekoloji hüquqpozmada, qanunvericilikdə təsbit olunmuş insan sağlamlığına dəymiş ziyan, insanın ayrıca fərd şəklində deyil (məsələn, bədən xəsarəti və s. qəsdlər), təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərər, ümumilikdə insanların sağlamlığına dəymiş ziyan kimi başa düşülməlidir. Ətraf mühitə dəymiş ziyan təbiəti kəmiyyət (təbii ehtiyatların miqdarının azalması) və keyfiyyət (ətraf mühitin çirklənməsi, eroziya və s.) cəhətdən mənfi istiqamətdə dəyişdirir ki, bu da bütövlükdə insan həyatına və sağlamlığına təhlükə yaradır,

vəziyyət dəyişkənliyi prosesi güclənir, əhalinin işgörmə qabiliyyəti aşağı düşür. Bu isə öz növbəsində iqtisadi və təsərrüfat cəhətdən əlverişsiz şəraitin yaranmasına səbəb olur.

Təbiətə dəymiş ziyanı görə ekoloji cinayətlər, bu mənada, özünü iki formada göstərir: iqtisadi və ekoloji.

İqtisadi ziyan dedikdə təbiət istifadəçiləri, onların əmlakına və gəlirlərinə dəymiş ziyan başa düşülür. Ekoloji ziyan isə ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların dağıdılması və tükənməsi, təbii obyektlərə və bütünlükdə ekosistemlərə dəymiş ziyandır.

Qanunvericiliyə görə ətraf mühitə vurulmuş zərər dedikdə, ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı müvafiq ərazi üçün yol verilən həddən artıq çirklənmiş torpaq sahələrinin və su obyektlərinin bərpasına tələb olunan vəsait, habelə atmosfer havasının çirklənməsi, heyvanlar və bitkilər aləminin məhv olması ilə bağlı zərər başa düşülür.

Ekologiyanın əsas qanunu hesab olunan «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 79-cu maddəsində qeyd olunur ki, vətəndaşların həyatına və əmlakına vurulmuş zərər, zərərçəkənin əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsi, onun müalicəsi və sağlamlığının bərpası üçün tələb olunan xərclər və itkilər nəzərə alınmaqla tam həcmdə ödənilməlidir. Eyni zamanda göstərilir ki, ətraf mühitə təhlükəli təsir edən fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, onların təqsiri müəyyən edildikdə, məhkəmənin qərarı əsasında, ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpasına lazım olan faktiki xərclər həcmində zərər çəkmiş hüquqi və ya fiziki şəxsin hesabına köçürülür.

İnsan sağlamlığının pozulmasına, əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsinə, psixi çatışmazlıqlara və digər məsələlərə görə ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş zərər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir. Bu zaman ümumi qaydalara görə aşağıdakı xərclər mütləq nəzərə alınmalıdır:

- müalicə və sağlamlığın bərpası üçün çəkilən xərclər (ekoloji ziyan);
- əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı dəymiş maddi zərərin ödənilməsi xərcləri (iqtisadi ziyan);
- digər xərclər (vaxtından əvvəl təqaüdə çıxmağa görə, peşəkarlıqla əlaqədar buraxılmış imkanlar və s.).

Qanunvericiliyə görə ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində insan sağlamlığına dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi, ziyanı görə obyektiv hüquqi məsuliyyətdir. Bu zaman hansısa ekoloji normativin pozulması deyil, dəymiş ziyan faktı və ya onun nəticələrinin real təhlükəsi əsas götürülür. «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Tibbi-sosial ekspertiza) orqanizmin funksiyalarının davamlı pozulmaları nəticəsində həyat fəaliyyətinin

məhdudlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi əsasmda vətəndaşın sosial müdafiə tədbirlərinə olan ehtiyaclarını müəyyən edir (maddə 43).

Hazırda qüvvədə olan başqa bir qanuna - «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa (1998) əsasən, əhalinin qanunla müəyyən olunmuş dozadan artıq şüalanma, həmçinin, radiasiya qəzası ilə əlaqədar onların sağlamlığına, əmlakına və həyatına dəyən zərərə görə maddi ödəniş almaq hüququ vardır (maddə 27). Qanunvericilikdə daha sonra radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin vəzifələri göstərilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- radiasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması tələblərinə əməl etmək;
- radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində tədbirlərin yerinə yetirilməsində iştirak etmək.

Ümumiyyətlə, insanın sağlamlığına dəymiş ziyan özünü fizioloji, iqtisadi, mənəvi və genetik formada göstərir.

Dəymiş ziyanın ödənilməsi kompensasiya mexanizmi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Kompensasiya məsuliyyətinin üç növü vardır: mülki məsuliyyət; maddi məsuliyyət; ekoloji-iqtisadi məsuliyyət.

Ekoloji-hüquqi münasibətlərdə «qanunla qadağan olunmayan hər şeyi etmək olar» prinsipinin tətbiqi yolverilməzdir (Nuriyev və başqaları, 2005). Əvvəla, Mülki Məcəllədə öz əksini tapmış hüquqi normalarda göstərilir ki, xüsusi qanunlarda göstərilməsə də belə, hər cür ziyanlı hərəkət yolverilməzdir.

İkincisi, təbiətdən istifadə haqqında qanunvericilikdə təbiəti mühafizə sahəsində icazə verilən və yaxud lisenziya (xüsusi razıq) sisteminə görə, təbii mühitə olunacaq hər hansı bir müdaxilə səlahiyyətli orqanların razılığı ilə olmalıdır (torpağın götürülməsi, meşənin qırılması, meliorasiya və s.).

Hüquqazidd hərəkətlər ekoloji hüquqpozumaların obyektiv tərəfi sayılan bir elementdir. Digər element isə təbiətə vurulmuş ziyandır. Təbiətə vurulmuş ziyan - hüquqazidd hərəkətlərin obyektiv nəticələridir.

Ziyan - ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi proseslər üzündən baş verən dəyişiklikdir. Bununla bərabər ziyan həm də hüquqazidd davranışın neqativ nəticəsi hesab olunur.

İnsan sağlamlığına dəymiş ziyan dedikdə, onun əlverişsiz ətraf mühitin təsiri nəticəsində müvəqqəti olaraq həyat qabiliyyətini itirməsi və orqanizmin bəzi bioloji funksiyaları yerinə yetirə bilməməsi başa düşülməlidir. Ekoloji və iqtisadi ziyan nəticəsində ətraf mühitə dəymiş ziyan daha çox antropogen mənşəlidir.

İqtisadi və ekoloji olaraq dəymiş ziyan iki qrupa ayrılır: iqtisadi ziyan təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsindən (kadastr) yaranır. İqtisadi ziyan təbiətdən istifadəçilərin (mülkiyyətçi, sahibkar, istifadəçi, icarəçi və s.) maraqlarına dəymiş zərərdir. Bu ziyan özünü təbii sərvətlərin itkisində (balıq ehtiyatlarının, faydalı

qazıntıların və s. azalması), maddi dəyərlərin itirilməsində (məhsuldarlıq, kənd təsərrüfatı heyvanlarının azalması və s.) və əldə olunmamış xərclərdə göstərir.

İstehsalat, təsərrüfat və sosial məişət şəraitində insan sağlamlığına dəymiş ziyan ekoloji ziyan sayılır.

Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına dəymiş ziyan həmin ziyanı vuran fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilməlidir. («Əhalinin sağlamlığının qo-runması haqqında» Qanun, maddə 57).

İnsanın sağlamlığına əlverişsiz ətraf mühitin vurduğu ziyan da iki formada olur:

- təbii hadisələr;
- antropogen amillər.

Təbii hadisələr təbiətdə baş verən proseslərin obyektiv nəticəsi olub, bir çox hallarda təbii fəlakət də adlanır. Bu cür fəlakətlər lokal şəraitdə insan fəaliyyəti nəticəsində də baş verə bilər.

Antropogen amillər insan sağlamlığına dəymiş ziyanın əsas səbəbi sayılmalıdır. Əsasən bu, insanın təsərrüfat, istehsalat, istirahət və digər fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Qeyd et-mək lazımdır ki, əlverişsiz ətraf mühit dedikdə, antropogen fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin kimyəvi və radiasiya çirklənməsi, səs-küy, vibrasiya, maqnit sahələrinin təsiri və digər fiziki, bioloji və başqa zərərli təsirlər başa düşülür.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyi müasir beynəlxalq tələblərə və ya vətəndaşların ekoloji hüquqlarının təminatına dair təsəvvürlərə nə dərəcədə uyğun gəldiyini cavablandırmaq üçün ölkə qanunvericiliyində olan müddəaları beynəlxalq hüquqi sənədlərin müddəaları ilə müqayisə etmək lazımdır. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi insanların əlverişli ətraf mühitə olan hüququnu bilavasitə tanıyır. Bəyannamənin 3-cü maddəsində təsbit olunan bu hüquq insanın yaşamaq hüququ vasitəsi ilə ifadə edilib. Bəyannamədə eyni zamanda insanın özünün və ailəsinin sağlamlığının və rifahının qorunub saxlanması üçün zəruri olan həyat səviyyəsinə malik olması hüququ da təsbit olunmuşdur (maddə 25).

Həmin müddəalar öz inkişafını BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1966-cı ildə qəbul edilmiş Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda tapmışdır. Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq yaşamaq hüququ hər bir insanın alınmaz hüququdur. Bu hüquq qanunla müdafiə olunur. İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 11-ci maddəsi hər bir şəxsin özünün və ailəsinin həyat şəraitünün daimi yaxşılaşmasını əhatə edən münasib həyat səviyyəsi hüququnun tanınmasını müəyyən edir.

İnsanların əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ müstəqil bir problem kimi ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə BMT-nin 1972-ci ildə keçirilmiş Stokholm Konfransında müzakirə edilmişdir. Orada qəbul edilmiş Stokholm Bəyannaməsinin

1-ci maddəsində deyilir: «İnsanın azadlıq, bərabərlik və əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır, bu hüquq insana layiqli və firavan həyat sürməyə imkan verir, indiki və gələcək nəsillərin rifahı üçün isə ətraf mühitin mühafizəsi və inkişafına görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1992-ci ilin iyununda Stokholm Konfransından 20 il son-ra Braziliyanın Rio-de Jeneyro şəhərində keçirilmiş ətraf mühit və inkişaf üzrə BMT-nin Konfransı öz Bəyannaməsini birinci prinsip kimi elan etdi: «Daimi inkişafın diqqət mərkəzində insanlar durur. Onların təbiətlə uyğunlaşaraq sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüquqları vardır».

Ölkəmizin Avropa Şurasına qəbul edilməsi ilə əlaqədar həmin təşkilatın insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərinə müraciət etmək imkanının yaranması xüsusilə çox vacibdir. Bu sənədlərdən - İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Konvensiyanı, Avropa Sosial Xartiyasını göstərmək olar. Burada bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu sənədlərdə vətəndaşların hüquqlarının təsbit edilməsi ilə yanaşı, onların beynəlxalq hüquqi müdafiəsi mexanizmləri də nəzərdə tutulmuşdur.

İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Konvensiyada da ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquqları subyektiv hüquqların müstəqil növü kimi tanınmır. Belə ki, ekoloji hüquqlar və maraqlar insan sağlamlığı ilə bağlı olan yaşamaq hüququ ilə əhatə edilir. Konvensiyada deyilir: «Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Milli qanunvericilik üçün isə bu insanın həyatının və sağlamlığının müdafiəsi üçün ətraf mühitin zərərli təsirlərindən mühafizəsi hüququ da daxil olmaqla hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını təmin etmək vəzifəsidir».

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Konstitusiya ilə nəzərdə turulmuş ekoloji hüquqlarının həcmi və məzmunu beynəlxalq konvensiyaların və digər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsbit olunmuş hüquqların bu növünün həcminə çox yaxındır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının beynəlxalq sənədlərdə nəzərdə tutulmuş ekoloji hüquqları və onların müdafiəsi mexanizmləri barədə biliklərə malik olması mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, əvvəla Konstitusiyamızın 12-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş insan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi hüququ ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq tətbiq edilir. Sonra isə, artıq respublikamız Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərdən biri kimi İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanı 2002-ci ilin dekabr ayında ratifikasiya etmiş və bununla da öz üzərinə bir sıra öhdəliklər götürmüşdür. Həmin Konvensiyanın iştirakçıları olan dövlətlərin qanunvericiliklərindəki bütün konkret normalar isə Konvensiyadakı prinsiplərə uyğun olaraq hazırlanır. Bu prinsiplər eyni zamanda həmin normaların qanunvericiliyinin meyarı kimi çıxış edir (A.İsgəndərova, K.Abbasov, 2002).